

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1981

A TARTALOMBÓL

Pajorin Klára: Bonfini Symposionja

Komlowszki Tibor: Balassi költői nyelvének néhány sajátága

Margócsy István: Verseggy Ferenc esztétikája

Szegedy-Maszák Mihály: Arany életművének változó megítéléséről

Varga József: A Nyugat első Ady-száma

Kiss Ferenc: Esti Kornél évei

*

Huszka Imre: Illyés Gyula Bánk bán-átigazításáról

*

Veres András: Gábor Andor: igen, Jászi Oszkár: nem?

*

Spira György: Vörösmarty Görgey-ellenes verséről

*

Baróti Dezső hetvenéves (Bíró Ferenc)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1981. LXXXV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

<i>Pajorin Klára</i> : Bonfini Symposionja	511
<i>Komlowszki Tibor</i> : Balassi költői nyelvének néhány sajtósága	535
<i>Margócsy István</i> : Versey Ferenc esztétikája	545
<i>Szegedy-Maszák Mihály</i> : Arany életművének változó megítéléséről	561
<i>Varga József</i> : A Nyugat első Ady-száma	581
<i>Kiss Ferenc</i> : Esti Kornél évei	595

Évforduló

<i>Fenyő István</i> : Balatonfüred és a magyar reformkor	613
--	-----

Kisebb közlemények

<i>Téglásy Imre</i> : Egy előkerült kéziratos énekeskönyv: a Szádeczky Miscellania	619
<i>Vörös Imre</i> : Szőnyi Benjámín és a fiziko-teológia	621
<i>Balogh Ernő</i> : Petőfi forradalmiságának etikai vonatkozásairól	631
<i>Huszka Imre</i> : Illyés Gyula <i>Bánk bán</i> -átigazításáról	639

Vita

Gábor Andor: igen, Jászi Oszkár: nem? (<i>Veres András</i>)	644
Egy recenzió védelmében (<i>Kapitánffy István</i>)	647

Adattár

<i>Balázs László</i> : Levelek Pathai István Veszprémből való kiűzetéséről	649
<i>Péterffy Ida</i> : Horváth Ádám verses levele Kováts Ferenc-höz	656
<i>Spira György</i> : Vörösmarty Görgey-ellenes verséről	659
<i>Gergely Pál</i> : Arany János kiadatlan bírálata a Szász Károly-féle Macbeth-fordításról	662

Műhely

<i>Lázs Sándor</i> : A Cornides-kódex körül	671
---	-----

Szemle

Könyvek a románia: magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	684
Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt omnia (<i>Kulcsár Péter</i>)	692
Mikszáth Kálmán összes művei (<i>Csűrös Miklós</i>)	694
„Akarom: tisztán lássatok” (<i>Lőrinczy Huba</i>)	698
Sebestyén Sándor: A Bartha Miklós Társaság (<i>Tasi József</i>)	702
Fried István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban (<i>Lőkös István</i>)	708
Két könyv Nagy Lajosról (<i>Bikácsi László</i>)	710
Mádl Antal: Írók történelmi sorsfordulókon (<i>Nagy Miklós</i>)	713
Szilágyi Péter: Forma és világkép (<i>Szuromi Lajos</i>)	716

Krónika

Baróti Dezső hetvenéves (<i>Bíró Ferenc</i>)	719
Tudományos tanácskozás a „Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái”-ról (<i>I. L.</i>)	720
Intézeti hírek (1981. január 1.—december 31.)	721
Az 1980-ban megjelent intézeti kiadványok	724

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

BONFINI SYMPOSIONJA

XV. századi conviviumok és irodalmi symposionok

A Beatrix királynénak ajánlott *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* (Recanati, 1484/35) című Bonfini-műre, melynek cselekménye a magyar udvarban játszódik le, irodalomkutatásunk nem sok figyelmet fordított. Ez a könyv mai szemmel meglehetősen unalmas és élvezhetetlen. De az talán nem egészen érdektelen számunkra, hogy Bonfininek – aki a mű megírása előtt Magyarországon nem járt, a királyi párt személyesen nem ismerte¹ – milyen értesülései, elképzelései voltak a magyar udvari életéről, és ezek mennyiben feleltek meg a valóságnak. A Symposion továbbá azért is figyelemre méltó alkotás, mert történetírónk Itáliából magával hozott érdeklődésére és ízlésére, műveltségére, írói alkotómódszerére és világnézetére vonatkozóan elsőrendű forrást jelent.

A symposion a görög–latin antikvitásban önálló irodalmi műfaj volt,² amely a humanizmus idején, egyes ókori symposionok felfedezése révén, valóban megrendezett symposionokkal együtt született újjá. A műfajt Convivia Mediolanensia (1443) c. művével Francesco Filelfo élesztette fel, azzal a céllal, hogy honfitársait hasonló összejövetelek rendezésére, a társas érintkezés emelkedettebb formájának követésére buzdítsa.³ Műve megírásakor milánói előkelő körökben már rendeztek ókori mintájú symposionokat,⁴ és a szerző a Milánói lakomákat is valódi symposionok (conviviumok) irodalmi ábrázolásaként tünteti fel.

A Milánói lakomák az ókori symposionok két mintája, Platón és Xenophón Sókratész-symposionja közül inkább az utóbbival rokon. Két conviviumból áll; az egyik Giovanni Antonio Rembaldo házában, a másik Arasmino Trivulzio kertjében játszódik. A szerző még egy harmadik conviviumot is ígér,⁵ ez azonban nem készült el. A vendégek tudós társalgással szórakoznak, és a vendéglátók – mint Xenophónnál is – mulattatják őket; az első házigazda két gyermeke pl. zenével lép fel.⁶ A beszélgeté-

¹ Antonius BONFINIS, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Ed. Stephanus APRÓ. Bp. 1943. (A továbbiakban: BSy.) Introd. III. 5. lj.; Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Lipsiae – Bp. 1936 – 1941, IV. 7. 181. – Bonfini nem üdvözölhette Loretóban 1476 októberében Beatrixt és kíséretét, mivel ő csak két évvel később került Recanatiba (Giulio AMADIO, *La vita e l'opere di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*. Montalto Marche 1930, 12.)

² Bővebben: HUG, *RE* (= Paulys Realenzyklopädie), 7/2, 8/1. 1266–1282.; újabb irodalommal: GÄRTNER, *Der kleine Pauly*, 5. München 1975, 450–451; Joseph MARTIN, *Symposion, die Geschichte einer literarischen Form*. Paderborn 1931. (Studien zur Geschichte und Kultur 17; utánnny. New York 1968.)

³ Franciscus PHILELPHUS, *Conviviorum libri duo de multarum ortu et incremento disciplinarum*. H. n. (1508), ny. n. 3v.

⁴ „Qua quadam optima illustri fortuna video contigisse Thoma Thebalde, ut Mediolani hoc tempore convivium celebrari more quodam maiorum ceperint, . . .” (PHILELPHUS, *Conviviorum libri*, 20v–21r.)

⁵ Uo. 21r, 44r.

⁶ Uo. 11r.

sek nyájasan csevegők, a komolyságot humorral fűszerezik, és igen változatos témájúak. Asztronómiai kérdésekről, a betűk és az írás eredetéről, tudományokról és művészetekről, filozófiai problémákról, az erényekről stb. folynak, de nem túl terjedelmesek és mélyek. A felmerülő témákat – mint Xenophónnál – többnyire külső események határozzák meg: az ivás kapcsán pl. megvitatják a belőle eredő testi-lelki károkat, a bor természetét; a Rembaldo-gyerekek muzsikálása irányítja a beszélgetést a zenére, és még a földrengésről szóló csevegés is egy rövid ideig tartó, kárt nem okozó földrengés után kezdődik el.

Filelfo kezdeményezése után a symposionrendezés Itália-szerte divattá vált. Közismertek a Careggi-villában rendezett symposionok, melyekkel minden év november 7-én Platón születésének és halálának napját ülték meg a firenzei humanisták.⁷ Tapasztalataik, a symposionrendezésre vonatkozó elveik és tanácsaik Ficino Bernardo Bembóhoz írt levele által Velencébe is eljutottak. A xenophóni ihletésű Convivia Mediolanensianak Firenzében hamarosan megszületett a humanista párja, Ficino Commentarium in Convivium Platonis, de amore (1469) c. symposionja, amely nemcsak Platón Symposionját magyarázza, hanem formailag is követi a platóni előképet.

Ficino Commentariumja – akárcsak Platóné – egy témájú, és – magyarázatról lévén szó – a téma a platóni szerelemtémával azonos. A symposion a Careggi-villában, Francesco Bandini rendezésében játszódik. A kilenc résztvevőnek az a feladata, hogy sorban egymás után kifejtse és értelmezze Platón művét. Jellemüknek, hajlamaiknak és foglalkozásuknak megfelelően kapják meg a Platón-Symposion résztvevőinek szerepét. Asztalbontás után Bernardus Mutius fogja a magyarázandó művet, felolvassa belőle az összes szerelemdícsőítő orációt, majd a jelenlevők szerepüknek megfelelően kommentálják őket. A Platón-Symposion előadásaihoz formailag hasonló, zárt, terjedelmes és elmélyült eszmefuttatások a kommentált mű sorrendjét követik, és – akárcsak a magyarázott műben – mind magasabb régiókba emelkedve fogalmazzák meg a reneszánsz új, keresztény-neoplatonikus amor-fogalmát.⁸

A humanista symposionrendezvények legfontosabb ismérveire – a fenti művek és az ókorból ránk maradt symposionok mellett – a róluk megfogalmazott elvi tudnivalókból, gyakorlati tanácsokból következtethetünk. Ilyeneket olvashatunk – Ficino már említett levelén⁹ kívül – Jodocus Gallus (Jost Han; kb. 1459–1517) egyik levelében is, amely nem más, mint Giovanni Pontano De conviventia című művének kivonata, és azzal a szándékkal készült, hogy segítséget nyújtson a Filelfoéhoz hasonló symposionok rendezéséhez.¹⁰

A humanista symposionok a test és lélek javát egyaránt szolgálták. A symposionrendezés divatja kifejeződése annak az új szemléletnek, mely – ellentétben a középkori felfogással – a testet a lélekkel egyenrangú jelenségnek tekinti. Ez az új értékrend szóval meg Ficino convivium-értelmezésében, amely, mintegy kifejtve a cicerói convivium-meghatározást (quod id maxime vivitur),¹¹ a legvilágosabban, a legpontosabban és a legszebben világítja meg mind az ókori, mind a reneszánsz kori symposion népszerűségének okát:

„Nullum humanum oblectamentum sufficientius quam convivium. . . convivium reficit membra. Humores instaurat, spiritum recreat, oblectat sensus, fovet et excitat rationem. Convivium laborum requies, remissio curarum, ingenii pabulum, amoris et magnificentiae argumentum, esca benivolentiae, amicitiae condimentum, fomentum gratiae, vitae solatium. Finis convivii dulcis vitae communio. Caeterarum, ut clarius pateat, quod legitimum sit convivium, videamus quis convivii finis, quae forma, quae materia. Huius autem finis esse videtur, quod eius indicat nomen non commessatio, non

⁷ Marsile FICIN, *Commentaire sur le banquet de Platon*. Texte du manuscrit autographe présenté et traduit par Raymond MARCEL. Paris 1956, 136.

⁸ HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva 1924–1925. Klny. 29–30.

⁹ Marsilius FICINUS, *Opera omnia*. I. Basileae 1561, 739.

¹⁰ JODOCUS GALLUS, *Epithoma convivalitatis. Epithoma epularis lauticie*. In: PHILELPHUS, *Conviviorum libri*, 47–48.

¹¹ Idézi HUG, RE 8/1. 1273.

compotatio, ut est apud Graecos, sed dulcis vitae communio, ut quemadmodum in eo communi vescimur corporis alimento, ita eodem mentis vitaeque bono et communi voluntate fruamur.”¹²

A symposionrendezés divátja Magyarországon korán meghonosodott. Vitéz János – talán budai¹³ – „contubernium”-ának Gregor z Sanoka (Sanoki Gergely) is tagja volt a 40-es években. Lengyelországba hazatérve Sanoki dunaióvi várában gyakran rendezett symposionokat. A lengyel humanistának a symposionok elvi céljáról és megrendezésük módjáról is figyelemre méltó gondolatai voltak.¹⁴ Vitéz asztaltársasága, melyhez a házigazda püspökön és Sanokin kívül Pier Paolo Vergerio és Filippo Podacataro tartozott, étkezés közben is „tisztas csevegést” folytatott, és beszélgetéseik vagy az erényről szóltak, vagy az erényre intettek.¹⁵

Egy magyar symposion képe vázolódik elénk abból a történetből, amelyet egy esztergomi lakomáról hagyott ránk Galeotto Marzio. Jelen volt itt Janus Pannonius is, akit fenti művének ajánlásával maga Ficino szólított fel arra, hogy vezesse az Iszter partjára Platont.¹⁶ A költőn és Galeotton kívül a házigazda Vitéz érsek, Mátyás király, Thuz János és a domonkos Giovanni Gatti vett részt a lakomán – a résztvevők száma tehát megfelel a symposionra vonatkozó előírásoknak, melyek arról szólnak, hogy a symposion vendégei ne legyenek többen a müzsáknál, de kevesebben sem a gráciáknál.¹⁷ A beszélgetés a vacsora elköltése után, az ivásnál kezdődik, és egy témáról folyik, akárcsak Platónnál. A felvetett vitakérdést Mátyás hosszán részletezve adja elő, és Galeotto leírása arra vall, hogy Gatti a tudományos vitákban megszokott módon válaszolt a királynak.¹⁸ A fennkölt teológiai tudományosságot Mátyás fűszerezi finom humorral, szellemes gúnnyal, és ezzel kellemes szórakozást nyújt a többi résztvevő számára.¹⁹

Mátyás, aki igen kedvelte az ilyen asztali poharazgatás melletti vitákat,²⁰ bizonyára Budán is rendeztetett hasonló symposionokat. Udvarában ezekhez mindenesetre a személyi feltételek, a tudós és szellemes humanisták adottak voltak, sőt 1477-től Magyarországon tartózkodott a firenzei symposionok főrendezője, Francesco Bandini is.²¹ A királyi példát a főurak és a főpapok is követték. Nagylucsei Orbán győri püspök, Mátyás kincstartója házában mindennaposak voltak a conviviumok, melyeken igen tudós és vitéz emberek – köztük külföldiek is – részt vettek.²²

A magyar symposionokról szóló legbecselesebb tanúságtételt a humanista Pescennio Francesco Negronak (1425–1524?) köszönhetjük. Negro 1490 után többször is járt Magyarországon, így adata ha nem is Mátyás korából, de az azt közvetlenül követő időkből való.²³ Cosmodystichia című művében ezt írja: „In symposiis vero non epulae solum apponuntur sed epulantium lepidissimae disceptationes,

¹² FICINUS, *Opera omnia* I. 739.

¹³ HUSZTI (*Janus Pannonius*. Pécs 1931, 303, 47. l.) szerint Callimachus Experiens erről szóló leírásában a helymegjelölés (Várad) téves, de a többi adat valószínűleg hiteles.

¹⁴ Philippus CALLIMACHUS, *Vita et mores Gregorii Sanocei*. Ed., commentaris illustravit, in linguam Polonam vertit Irmína LICHONSKA. Varsoviae 1963, 68.

¹⁵ Uo. 32–34.

¹⁶ FICIN, *Commentaire* 265–266.

¹⁷ FICINUS, *Opera omnia* I. 739; JODOCUS GALLUS, *Epithoma* 47v.

¹⁸ „Tunc Iohannes Gattus orationem regis quasi ordine capitulatim repetivit, sed, cum ad confutationem declarationemque dubitationis se vertit, subtristis perplexe loqui coepit...” (Galeottus MARTIUS, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Lipsiae 1934, 30. 28.)

¹⁹ I. m. 30.

²⁰ I. m. 30. 13.

²¹ HUSZTI, *Platonista törekvések* 50–51.

²² Galeottus MARTIUS, *De dictis* 32. 8–11.

²³ Giovanni MERCATI (*Ultimi contributi alla storia degli umanisti*. Fasc. II. Note sopra A. Bonfini, M. A. Sabellico, A. Sabino, Pescennio Francesco Negro, Pietro Summonte e altri. Città del Vaticano 1939, 60–61, 108) szerint 1489–1491 között járt először Magyarországon. Negro életrajzában erről ezt írja: „Illo extincto (Io Zane) in Patavinam Academiam ad solitas lectiones regressus sum. Unde ad publici gymnasii sui moderationem cum optima conditione Horosiani cives et Martius Galeottus me

quales illae Platonicae et Philephicae fuere: quales ego saepius in longis conviviis apud Pannonios principes cum sociis meis meminere me frequentasse, ubi etiam inter medias dapes, si quid inter nos controversiae nascebatur, innumeri codices afferebantur, legebantur et vario interpretamento enodabantur.”²⁴

E feljegyzés értelmében Magyarországon a humanista, „platóni és filelfoi” symposionok annyira népszerűek voltak, hogy az idelátogató olasz velük kapcsolatban nem saját honfitársait, hanem a magyarokat említi példaként. A „hosszú” magyar symposionokon a résztvevők, ha nem tudtak valamilyen kérdésben megegyezni, könyveket, még hozzá „számtalan kódexet” hoztak az asztalhoz. A fogások közepette ezeket olvasták, és szövegük értelmét különféle interpretációkkal bogozgatták ki. A könyv jelenléte – úgy látszik – a magyar symposionokat jellemző sajátosság. Az esztergomi lakomán Mátyás Vitéz könyvtárából Hieronymus Contra Jovinianumát hozta elő, és felolvast belőle egy részletet. Nagylucsei az egyik conviviumán szintén könyvet hozat elő, melyben azonnal megleli az érveit támogató idézeteket.²⁵

Platón közismert Symposionja, valamint a fent említett két humanista symposion alapján következtetni tudunk arra, milyenek lehettek a magyar symposionok. A „platóniak” esetében a lakoma és az ivás, valamint a külső szórakoztatás kellékei háttérbe szorultak, és a résztvevők – valamennyien képzett, kiváló emberek – egy megadott témáról, egymással versengve tudós orációkat tartottak. A „filelfoi” symposionokon a vendégek spontán módon társalogtak, vitatkoztak érdekes és tudós problémákról, de a házigazda különféle művészi attrakciókkal is gondoskodott szórakoztatásukról.

Bonfini egy magyar udvari symposionnak állított emléket. Ez a symposion háromnapos, az udvar összes előkelősége részvételével. A néző- és hallgatóközönségből egy egyházi személy (valószínűleg Bakócz Tamás)²⁶ mellett a király híres hadvezéreit²⁷ említi meg név szerint. Bécs ostromának intervallumában, 1484 körül²⁸ játszódik le az asztali beszélgetés. Az első napon, lakoma után a királyné testvére, Francesco d’Aragona engedélyt kér a királyi felségektől arra, hogy a háborús gondoktól komor hangulatot felvidíthassa. Galeotto Marziót, a szellemes „parazitát” szólítja meg, majd pergő, mulatságos párbeszéd indul köztük, melynek során Francesco kérdéseire frappáns, csattanós válaszok érkeznek. Miután a hallgatóság kimulatta magát Galeotto sikamlós tréfáin, a királyné – Galeotto egyik tréfás axiómájából kiindulva – felszólítja a vendégeket, bizonyítsák be, hogy a szüzesség és a hitvesi erkölcsösség magasabb rendű más erényeknél, azután pedig döntsék el, melyik a kiválóbb. Galeotto, akinek Bonfini, mint mondja, Epikuros hozzá illő szerepét adta,²⁹ megdöbben a királyné kívánságán. Miután Mátyás engedélyt ad neki arra, hogy kifejtse a véleményét, hosszú szónoklatban tárgyalja és bizonyítja, hogy a hitvesi erkölcsösség és a szüzesség egyáltalán nem erény, sőt az utóbbi testileg-lelkiileg káros, és az a helyes, ha az ember az érzéki gyönyöröknek él. Az előadás, mely olykor gúnykacajt vált ki, sérti a jelenlevőket, különösen a királyné fülét. Beatrix biztatására az erdélyi püspök, Geréb László veri vissza Galeotto szeméremértő érveit, majd leszögezi, hogy a beatrix tisztaság és szüzesség valóban erény. Szószólóját, Gerébet Beatrix igen gazdagon megajándékozta, Galeottót pedig, bár nem az igazságot képviselte, a nagylelkű király jutalmazza meg.

evocarunt; apud quos per biennium moratus sum. Inde postea ab Hercule Estensi III^{mo} Forariae duce in Istrigoniám Pannoniae urbem ad eius clarissimum filium cardinalem erudiendus missus sum.” (I. m. 59.) Mercati tévedésből a „Horosiani cives”-t a magyarországi Arad lakóival azonosította, és így arra következtetett, hogy Negro már Esztergomba jövetele előtt Magyarországon volt két évig, Galeotto Marzióval együtt. Valószínűbb, hogy Negro, akinek apja Mátyás trónra kerülése után mint a Hunyadiak ellensége menekült Velencébe (I. m. 29–31), csak Mátyás halála után jött először Magyarországra.

²⁴ I. m. 72. 3. lj.

²⁵ Galeottus MARTIUS, *De dictis* 30. 38; 32. 11.

²⁶ „Thomas Dravus pius sacrorum instructor” (BSy. III. 13.)

²⁷ Mathias, Petrus (Geréb Mátyás, Geréb Péter), Magnus Blasius (Magyar Balázs), Paulus (Kinizsi Pál), Stephanus (Báthory István), Lupus (Branković). (I. m. III. 13, 965–967.)

²⁸ BSy. Introd. IX. 44 lj.

²⁹ „Galeoctus . . . cui Epicuri personam dedimus homine non indignam” (BSy. Praef. 53.)

M ↔ B
 Galeotto Giulio Cesare
 Francesco Giovanni di Aragona

A második nap symposionján megérkezik Itáliából a pápa magyarországi legátusaként Giovanni d' Aragona kardinális, Beatrix másik testvére, akit az uralkodópár részletesen kifaggat az itáliai hírekről, a rokonokról és az ismerősökről. Miután kellően tájékozódtak, folytatódik az előző nap elkezdett vita, most már a kardinális részvételével. A két Aragóniai ifjú a szóvivő. Francesco elismeri, hogy a házások pudicitiaja és a virginitas erények, de nem ezeket tartja a legkiválóbbaknak az erények sokaságában. Nővére „nőies” erényeivel szemben különféle „férfias” erényeket³⁰ dicsőít, mivel ezek követésében látja az élet értelmét. Önálló előadást szentel két kardinális erénynek, a fortitudónak és az iustitiának, majd ezek néhány alfajával, így a magnificentiával, a liberalitással, a magnanimitással és az amicitiaival foglalkozik. Ezután következnek a teológiai erények, majd a harmadik kardinális erény, a temperantia, és annak egyik fajtája, a humilitas. Francesco, aki „az ausztriai hadak vezére”,³¹ a továbbiakban hosszan magasztalja a disciplina militarist, mint Mátyás és a magyarok erényét, majd a negyedik kardinális erényről, a prudentiáról, végül pedig – érintve más intellektuális erényeket is – a bölcsességről szól. Bátyja, Giovanni cáfolja őt, és bizonyítja, hogy Beatrix erényei kiválóbbak. Francesco mellett segítőként a váradi püspök, Filipec János áll, aki egyetértésével, buzdításával támogatja őt. Az érvek azonban elfogynak, Francesco enged bátyja igazának, majd Mátyás pazarul megajándékozta a testvérpárt.

A harmadik napon Nicolaus Pamphilus, azaz Bánffy Miklós³² kezdi a beszélgetést. Most már csak azt kell eldönteni, hogy a tisztaság két fajtája, Beatrix erényei közül melyik a kiválóbb. A vendégek közül azonban – hiába buzdítják őket – senki sem vállalkozik arra, hogy kifejtse a véleményét. Bánffy és Francesco ezért Mátyás és Beatrixt kéri, hogy tekintettel a kérdés nehézségére, döntsék el ők maguk, mi itt az igazság. A királyi pár raáll a dologra. Mielőtt azonban a lényegre térnének, a királyné kérdéseire válaszolva, Mátyás előadásokat tart a világ teremtéséről, számtani-geometriai, asztronómiai és asztrológiai kérdésekről, a világ hierarchiájáról és lényeiről, az Isten és az ember közötti hasonlóságról és különbségről, a halandó testről és a betegségekről. A tárgyra térve Mátyás a hitvesi szeretetet és erkölcsösséget, a házasságot védelmezi, és fölébe helyezi a szüzességnek.

A vitában az utolsó szó Beatrixé. Bebizonyítja, hogy a házások tisztaságánál nagyobb erény a szüzesség, és minden erények közül ez a legkiválóbb. A háromnapos symposion a szüzesség diadalával, Beatrix győzelmével zárul. A királyné úgy éri el a győzelmet, hogy Mátyás méltósága sem szenved csorbát. Elismeri, hogy a házások tisztasága, azaz a lélek szüzessége nagyobb erény annál a tisztaságnál, amely csak a testre korlátozódik, de ez nem vetekedhet azzal a tökéletes szüzességgel, amely a testre és a lélekre egyaránt kiterjed. Aki az utóbbit gyakorolja, annak nem akad párja sem az istenek, sem az emberek között. Erényét Beatrix a jelenlevők figyelmébe ajánlja, majd felszólítja férjét, éljenek maguk is tökéletesen szűzi életet, és a birodalom gondját, az utódlás kérdését bízzák Istenre. A szüzesség diadalmas napját Beatrix az ünnepek közé iktatja, és arra buzdítja a hallgatóságot, hogy a jövőben évenként üljön meg. Mátyás meglegedésének ad hangot, hogy Beatrix ügyesen őt is védelmébe vette, és elismeri, hogy nincs nagyobb erény a teljes szüzességnél. A háromnapos symposion Conviviarum plausus címen Mátyás és Beatrix, valamint a magyarok magasztalásával zárul.

Bonfini bizonyos műfajelméleti tudnivalók birtokában és valószínűleg irodalmi symposionok ismeretében alkotta művét. Arra vonatkozóan, hogy a symposion az ókorban saját kötöttségekkel rendelkező, önálló műfaj volt, az egyik legfontosabb kútfőnk Hermogenés Techné rhetoriké c. irodalomelmélete,³³ amelyet Bonfini a Symposion megírása előtt fordított le Mátyás számára.³⁴ A

³⁰I. m. II. 132.

³¹I. m. II. 470.

³²Nevét Bonfini a Magyar történetben Pamphinak is írja (*Resum Ungaricarum decades* III. 7. 53, 159). Bánffyról bővebben: KULCSÁR Péter, *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973, 189–190.

³³MARTIN, *Symposion* 2.

³⁴BSy II. 600. – A művet már 1478-ban jól ismerte Bonfini, recanati székfoglalójában görögül idézte (*Due orazioni di Antonio Bonfini*. 1. Elogio di Recanati. 2. Panegirico di S. Flaviano. Testo, versione e note da Giulio AMADIO. Montalto Marche 1930, 38.)

Symposion közvetlen irodalmi forrásait kutatva ugyancsak egy ókori irodalmi symposionra, Macrobius Saturnaliájára bukkanunk rá,³⁵ de feltételezhető, hogy a szerző más symposionokat is ismert. Műve mindenesetre arról tanúskodik, hogy a műfajra jellemző általános elveket is figyelembe vett.

A háromnapos symposion ötletét éppen Macrobius művéből³⁶ is meríthette, de Athénaios Deipnosophistai c. symposionja is több napos,³⁷ és mint láttuk, Filelfo is három convivium ábrázolását tervezte. A háromnapos symposion Bonfininél három – jelenetekre tagolt – könyvben rendeződik el; a szerző a jelenetek élén a szónokok (interlocutores) nevét is feltüntette. A három könyv három versengőpárján kívül még ketten szólalnak meg, a szereplők száma tehát megfelel a symposion-előírásoknak. Platónnál az Agathón házában rendezett lakomán Arisztodémoszal együtt ugyancsak nyolcan vesznek részt, és Filelfo is nyolc „collocutor” nevét tüntette föl a Milanói lakomák első conviviuma élén. Ókori művek alapján a symposionelőírások arról is szólnak, hogy a vendégek kiváló, jelentős személyek legyenek,³⁸ és kor és hivatás tekintetében is különbözzenek.³⁹ A mi symposionunk résztvevői Mátyás udvarának elitjét alkotják, és kor, hivatás, sőt nemzetiség tekintetében is eltérőek.

Bonfini művében néhány, az irodalmi symposionra jellemző szereplőtöposzra is ráismerhetünk. Platón Aristodémosa és Xenophón Philipposza nyomán pl. a symposionokban vissza-vissza térő figura az aklétos, a hívatlan vendég. A toposz Homéros Odysseijára megy vissza, melyben egy-egy idegen gyakran étkezés idején jelenik meg, és a házigazda szívélyesen megvendégeli, kikérdezi őt. Athénaios a Deipnosophistai-ban – ez a mű a symposion-műfajra is fontos forrást jelent – megállapította, hogy a symposionon a *rokonok* hívatlanul is megjelenhetnek. Az Iliasban Menelaos érkezett meghívás nélkül Agamemnón lakomájára, és az ő példájára hivatkozik Platón Sókratése is, amikor ráveszi Aristodémost, hogy menjen vele Agathón symposionjára.⁴⁰ A mi Symposionunk aklétosa Giovanni d'Aragona, aki a királyné *testvére*, és – mint Plutarchos Symposion tón hepta sophón c. symposionjának aklétosa, Neilo Xenos, vagy a Saturnalia egyik hívatlan vendége, Horus⁴¹ – külföldi, idegen.

Jellegzetes symposion-szereplő az orvos is, aki a platóni Eryximachos nyomán tér vissza a későbbi symposionokban, így pl. a Saturnaliában Disarius alakjában.⁴² Bonfininél senki sem szerepel orvosi hivatásúként, pedig Galeotto orvos is volt. Az orvosi előadás mégsem hiányzik a műből, és ezt Mátyás mondja el. Galeotto alakjában két szereplőtöposz, a tréfamester és a nagyívó⁴³ egyesül. A nevelésesség követelményének, amelyet Hermogenés fogalmazott meg,⁴⁴ Bonfini főként Galeotto személyével

³⁵BSy. I. 650–654; III. 938. Vö.: *Ambrosii Theodosii Macrobii Saturnalia*. Apparatu critico instruxit Iacobus WILLIS. Leipzig 1970, 2. 8. 10–16.

³⁶MARTIN, *Symposion* 42; Dolores M. GALLARDO: *El simposio romano. Cuadernos de Filologia Clasica* 1974, 138.

³⁷MARTIN, *Symposion* 271–273.

³⁸Platón Symposionjában Athén legjelentősebb és legműveltebb férfiai szólalnak meg, Xenophónnál Sókratés és Antisthenés a kiváló személyiségek. Plutarchos *Symposion tón hepta sophón* c. művében hét híres bölccsel, Iulianus *Symposion é Kronia* (Caesares) c. könyvében császárokkal találkozunk, Macrobiusnál a római nemességből a „pares et docti alii” lépnek fel. (MARTIN, *Symposion* 36.)

³⁹Athénaios pl. helytelenítette, hogy Epikuros symposionjában csak fiatalok, és a szerző filozófiájának hívei vettek részt. (I. m. 27, 35.)

⁴⁰I. m. 63.

⁴¹I. m. 66.

⁴²A toposzról bővebben I. I. m. 79–92.

⁴³Bővebben I. I. m. 51–63, 106–111.

⁴⁴A Bonfinitól származó fordításban, a *De efficacia concionis, dialogi, tragoediae, comoediae, Socraticorum symposiorum* c. fejezetben, ahol a felsorolt műfajok mind külön-külön, és a saját kettős jellemzőikkel szerepelnek, a symposionról ez olvasható: „Concio, dialogus, comoedia, tragoedia, symposiaque Socratica, duplici artificio textuntur. . . . Socratici vero symposii textura, et personae et res, studiosae sunt et ridiculae: quale genus est Xenophontis Platonisque symposium. In Cyripaedia ita Xenophon inquit: Cyro curae semper erat, cum convivaretur, quo modo verba gratius dicerentur, et

és előadásával tesz eleget. Mint említettük, előadása után Galeottót Mátyás jutalmazza meg. Egy véka nagyságú kupát ad, és ez az ajándék az irodalmi symposionok nagyivójának kijáró tárgyi toposz.⁴⁵ Platón nagyivója a részeg, duhajkodó Alkibiadés,⁴⁶ aki ellentétes pólsként méltó párja Szókratésznek.⁴⁷ A mi nagyivónk, Galeotto az „isten” Beatrixnek legnagyobb és legigazibb ellenfele, ahhoz hasonlóan, ahogy a tőle dicsőített gyönyör is a szüzesség szélső ellentéte.

Azok a témák, amelyeket Bonfini művében tárgyalnak és vitatnak, symposion-tematikai hagyományok ismeretére és figyelembévitelére utalnak. A symposionokra vonatkozó fontos elv, hogy azok az erényre buzdítsanak.⁴⁸ A magyar Symposion tárgya a címben megjelölt hitvesi szemérmesség és a szüzesség, azaz a castitas erénye. Három nap három symposionjára tagolva vonul végig a művön a főtéma. A tárgyalt erény két fajtája csak a harmadik könyvben kerül terítékre, de a második könyv is szorosan kapcsolatban áll vele, mivel itt a többi erény és a tisztaság viszonyáról van szó. Az első könyv a tisztaság ellentétét mutatja be, de csak azért, hogy egyértelműen elutasítsa. A mű címe meg sem említi a gyönyört, pedig az egész első könyv arról szól.

Ez a tisztaságtéma mint symposiontéma is figyelemre méltó. A tisztaság, pontosabban a szüzesség magasztalását tartalmazza a IV. századi Methodios olymposi püspök Symposion é peri hagneias (Convivium decem virginum) c. könyve is, amelyben terjedelmes, egymást követő monológokkal tíz jámbor keresztény szűz dicsőíti a szüzességet, mint Areté legkedvesebb erényét. Methodios minden más ókori szerzőnél inkább figyelembe vette Platón Symposionját, műve ugyanakkor jellegzetesen keresztény, önálló alkotás. A mű szerzője a témaválasztásban is követte a platóni mintát. Mindkét műnek erős a tárgya. Platónnál az érzéki szerelemből kiindulva jutnak el a beszédek a lélek erősiségéig, míg Methodiosnál az emberiség emelkedik fel a poligámiától – a monogámián keresztül – a szüzesség mindenek fölött álló, égi szeretetéig.⁴⁹ Isten tökéletes szeretetéig. Bonfini Symposionjában a téma az érzéki szerelemből indul ki, és végül a szüzesség magasztalásához jut el. És ha Methodios témája a platóni erős-téma kora keresztény megfelelője,⁵⁰ akkor elmondható, hogy Bonfini főtémája a platóni erős késő középkori változatának felel meg.⁵¹

A platóni főtéma mellett Bonfini művében egyéb témákat is találunk, amelyeknek a megválasztásához és kifejtéséhez a szerző műfajilag adekvát példákat láthatott egyes több témájú, grammatikus symposionokban,⁵² köztük a Saturnaliában is, melyet, mint említettük, tartalmi forrásként is felhasználta. Mátyásnak a harmadik könyv elején elhangzó, tudományos és teológiai előadásaiban a Saturnalia témáival nem találkozunk, de formailag emlékeztetnek Macrobius művére. Egy-egy kérdést viszonylag teljességre törekvően tárgyalnak, és bővelkednek lexikális adatokban. Zárt, önálló értekezések, amelyek – akárcsak a Saturnalia témái⁵³ vagy a Milánói lakomák kisebb előadásai – lazán vagy alig, sokszor keresetten és mesterkéltén kapcsolódnak egymáshoz. Az összefüggést köztük csak Beatrix kérdései teremtik meg.

quae ad virtutes vehementius concitarent.” (Hermogenis Tarsensis *De arte rhetorica praecepta*. Aphthonii item sophistae *Praeexercitamenta*, Antonio Bonfine Asculano interprete. Lugduni 1538, Seb. Gryphius, 338–339.)

⁴⁵ Bővebben l. MARTIN, *Symposion* 55, 108–111.

⁴⁶ I. m. 107.

⁴⁷ SZABÓ Árpád, *Periklés kora*. Történeti és politikai áttekintés. Bp. 1977. 197. (Gyorsuló idő.)

⁴⁸ Vö. 44. lj.

⁴⁹ MARTIN, *Symposion* 286–287; Vinzenz BUCHHEIT, *Studien zu Methodios von Olympos*. Berlin 1958, 155–158.

⁵⁰ MARTIN, *Symposion* 288; Dolores M. GALARDO, *Los simposios de Luciano, Ateneo, Metodio y Juliano*. Cuadernos de Filología Clásica 1972, 265.

⁵¹ Bonfini hármas tagozódású, hierarchikus szerelemfogalma (érzéki bűnös szerelem; házasság; égi szerelem) Guiraut Riquier szerelemfogalmának (1280) felel meg. (René NELLI, *L'érotique des troubadours*. II. Paris 1974; 151–166.)

⁵² Bővebben l. MARTIN, *Symposion* 17, 123.

⁵³ BILABEL, *RE* 14/1. 180.

A szüzesség dicsérete mellett Bonfini a *Symposiont enchiridionnak*, tudós kézikönyvnek is szánta, amely a szabad művészetek legalapvetőbb tudnivalóit tárgyalja.⁵⁴ Mátyás tudós előadásai – a főtéma kapcsán tárgyalt számos példa és tudományos adalék mellett – főként ezt a célt illusztrálják. Azt a szándékát, hogy *Symposionja* egyben kis tankönyv is legyen a királyi pár számára, valószínűleg a Saturnaliából merítette a szerző. Az V. század első évtizedében keletkezett⁵⁵ Macrobius-symposion a késő antik tudományokra nézve is valóságos kincsébányát jelent számunkra. Fiához, Eustachiushoz írt előszavában Macrobius is arról szól, hogy művét didaktikus céllal írta, és tudós kézikönyvnek szánta.⁵⁶

Symposion-előképek figyelembevételére utal a Bonfini-mű szerkezete is, de ebben számos olyan egyéni, önálló jellegzetességgel találkozunk, amelyre a műfaji előzményekben nem találtunk példát. A műből az epikus elem teljességgel hiányzik; a drámai előadásmódra, dialógusokra épül. A főtéma három azonos szerkezetű, egymással összefüggő, de önmagában is megálló symposionban rendeződik el. Mindhárom könyvben, a tulajdonképpeni vita előtt, a témától eltérő tárgyú dialógust, egy keretdialógust találunk, amely mintegy helyettesíti a – több ókori symposionban is utánczott – platóni keretelbeszélést.⁵⁷ Az első nap lakomáján ilyen a Francesco és Galeotto között-pergő, neveltető párbeszéd; a második napon Giovanni d'Aragona beszámolója az itáliai hírekről; a harmadik napon pedig Mátyás tudományos és teológiai előadásai.

A főtéma kifejtésében fontos szerepe van a versengésnek, vitának, az ókori symposion állandó kellékének.⁵⁸ Sajátosan új vonása viszont a Bonfini-műnek, hogy a versengő felek a téma egy-egy grádusán vitapárost alkotnak, és így a bemutatott felfogás a cáfolatával együtt jelenik meg. Az egymásra következő versengésekben a Platón-Symposionra jellemző fokozás⁵⁹ érvényesül. A legelső szint Galeotto castitas-tagadása, amelyet Geréb cáfol. A következő fokozat az erényeké, és ebben más erényekkel megmérkőzve a tisztaság győz. A legfelső fokon a tisztaság két fajtájának vetélkedése áll, amelyből a szüzesség kerül ki győztesen. A fokozás a szereplő személyek egymásra következésében is érvényesül, azzal a jellegzetességgel, hogy a szónokok – egymásnak megfelelően – két szemben álló oldalon helyezkednek el. A téma alsó fokát a két legalacsonyabb sorban született, Galeotto és Geréb képviseli. Utánuk két egyenrangú herceg, az Aragóniai testvérpár következik. A legmagasabb rendű erényeket a két legnagyobb tekintély, a király és a királyné védelmezi. Az egymással szemben álló két front kifejeződik az előadók hivatásában, illetve nemében is. Az egyik oldalon állnak a megcáfolt személyek, akik világiak és férfiak. A cáfolók, az igazságot védelmezők, a győzők oldalán két egyházi méltóságot viselő férfit, valamint a királyné áll. A végső győztes, Beatrix mintegy a Mátyás fölötti emberi hatalom birtokosa. Éppúgy világi személy, mint a király, de véleményét tekintve egyházi hivatású is lehetne, és az ő oldalának hierarchiájában felülmúlja a teológusokat is.

A Symposionban közölt ismeretek nagy része – mint erre még utalni fogunk – irodalmi művekből való. Úgy tűnik, hogy műve tartalmát tekintve Bonfini egyáltalán nem törekedett eredetiségre. E téren is példát nyújthatott neki Macrobius symposionja. A Saturnalia tartalmában nem túl eredeti mű, szerzője számos forrást – elsősorban neoplatonikus szerzők műveit – használt föl,⁶⁰ és – mint műve előszavában mondja – nem is törekedett eredetiségre.⁶¹ Formailag azonban Bonfini meglehetősen önálló, eredeti symposiont alkotott. Ha a mű tartalma és formája között ellentmondást találunk, annak az is oka lehet, hogy Bonfini nemcsak irodalmi forrásokból építkezett, hanem Magyarországról, a budai udvari életéről, a műben szereplő személyekről szóló konkrét, eléggé megbízható értesülésekből is, és ezek szabályozói lehettek – a témák kiválasztása mellett – az érdekes kompozíciónak is.

⁵⁴ B.Sy. Praef. 59–60.

⁵⁵ Siegm. DÖPP, *Zur Datierung von Macrobius's „Saturnalia“*. *Hermes* 1978, 628–631.

⁵⁶ MACROBIUS, *Saturnalia* I. Praef. 2, 1-2.

⁵⁷ MARTIN, *Symposion* 29, 280, 287.

⁵⁸ I. m. 127–137.

⁵⁹ I. m. 19, 198–200; KÖRTE, *RE* 20/2. 2441–2450.

⁶⁰ BILABEL, *RE* 14/1. 182–185.

⁶¹ MACROBIUS, *Saturnalia* I. Praef. 10, 3. – Itt jegyezzük meg, hogy Bonfini forráshasználatára hasonlít Macrobiuséra abban, hogy közvetlen forrásait szerzőit többnyire nem nevezi meg.

A Symposium vitáinak lehet valami valóságmagva, még akkor is, ha ezek a műben megörökített formájukban sohasem hangzóztak el. A Symposium keletkezése idején Galeotto már nem volt Magyarországon, és a két Aragóniai ifjú is akkortájt tért haza.⁶² De 1479–1481 között volt olyan időszak, amikor valamennyi szereplő találkozhatott a budai udvarban. Giovanni d'Aragona pápai legátusként először 1479 végén érkezett Magyarországra, és több hónapot töltött nálunk.⁶³ Itt időzött, a király „asztaltársaként” Galeotto is.⁶⁴ És ekkor járt itt, a III. Frigyes és Mátyás közti béke egyengetőjeként Bonfini barátja, Prospero Caffarelli ascoli püspök,⁶⁵ akitől a Symposium szerzője – a hazájába visszatérő Francesco d'Aragona mellett⁶⁶ a legtöbb Magyarországra vonatkozó értesülését szerezhetette. A Caffarellitől szerzett adatok cselekménymagvát adhatták egy irodalmi műnek, amely a megmunkálás során is magára ölthette az irodalmi symposion formát. Az ascoli püspök arról is mesélt barátjának, hogy Budán miről és hogyan társalognak, vitakoznak. Bizonyos, hogy itt, az ő jelenlétében, a szüességéről szó volt. Beatrix ugyanis a Symposiumban egy tőle hallott történetet is elmesél annak bizonyítására, hogy a szüesség még az ördögöket is legyőzi.⁶⁷ A „hosszú” (Francesco Negro jelzője) magyar symposionok több napig is eltarthatnak. És mint látni fogjuk, valós alapja lehet a szereplők jellemzésének, a szájukba adott alapelveknek és egymás közti viszonyuk ábrázolásának is.

Galeotto Marzio mint „Epikuros”

„Az Epikurosszal szembeni magatartás az egyik legjellemzőbb dokumentuma azoknak a *perspektíva-változásoknak*, amelyek a XV. századi megújult, humanista kultúrát jellemzik.” (Kiemelés tőlem.)⁶⁸ Általánosan ismert és elfogadott – még humanista körökben is – az a középkortól örökölt Epikuros-felfogás volt, amely a Kert bölcsében – főként hédoné-tana alapján – az „obscoenus et turpissimus porcus”-t, az „insanus, amens, delirus, haereticus, ridiculosus” filozófust látta és ítélte

⁶² 1484 nyarán együtt találjuk a Magyarországról érkező testvérpárt Ascoliban, ahol három napot töltöttek. Útjaik azonban szétváltak IV. Sixtus pápa halála (1484. aug. 12.) miatt, amely esemény a kardinálist, Giovannit Rómába szólította. Augusztus 19-én már Rómában volt, és ekkor már Nápolyt is megjárta, Francesco viszont csak augusztus 25-én érkezett haza Nápolyba. (Francesco Antonio MARCUCCI, *Saggio delle cose ascolane*. Teramo 1766, 351; Conrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*. 2. Monasterii 1901, 53; BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné*. 1457–1508. Bp. 1908, 253.)

⁶³ Életéről és működéséről bővebben I. *Enciclopedia Italiana* 17., Milano 1933, 225; RÁTH György, *Arragoniai János*. Száz 1890, 328–336, 414–424; Nicolaus SCHMITTH, *Archi-episcopi Strigonienses*. P. 2. Tyrnaviae 1758. 8–12. – A kardinális, humanista műveltsége következtében, melyről többek között Ficino hozzá írott levelei (*Opera omnia* I. 816–820) tanúskodnak, az udvari humanizmus életében is tevékenyen részt vehetett.

⁶⁴ Kétévi itt-tartózkodása után 1481 vége tájt – úgy tűnik, nem önszántából – távozott Magyarországról. (KLANICZAY Tibor, *Galeotto Marzio és Mátyás*. Világosság 1977. 32–34.)

⁶⁵ Bonfini (Sy. Praef. 62.) azok között említi őt, akik a Symposium elkészítését sürgették. 1480-ban érkezett pápai követként a császárhoz, és 1481 vége–1482 tavasza körül tért vissza Itáliába. Magyarországon többször is megfordult, és Mátyás igen megkedvelte őt. Bővebben róla: ZAPPERI, *Dizionario biografico degli italiani*. 16. Roma 1973, 251–254; BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades* IV. 6. 13.

⁶⁶ Francesco d'Aragona 1476–1484 között Magyarországon tartózkodott. 1484 nyarán hazafelé tartva – talán az után, hogy bátyja a pápa halálhíre miatt előresietett – látta és jóváhagyta a Symposiumot, amely nyolc hónap alatt készült el, és sürgette a szerzőt, hogy minél hamarabb fejezze be. (BSy Praef. 61–62.) Nem tudjuk, hogy a műből mennyit látott. Negyedik bekezdéséhez Bonfini ezt a marginális jegyzetet írta: „Franciscus haec legens conlachrymavit.” (BSy. Annot. crit. 203.)

⁶⁷ BSy. III. 903–906. – Arra, hogy Bonfini műve egy valóságosan megrendezett magyar symposionról szóló ismeretanyagon alapulhat, NAGY Zoltán figyelmeztetett, aki *A Nap diadala a Mátyás Kálvária talapzatán* (FK 1968, 437–459) c. cikkében a Symposiummal is foglalkozik.

⁶⁸ Eugenio GARIN, *Ricerche sull'epicureismo del Quattrocento*. *Epicurea in memoriam Hectoris Bignone*. Miscellanea philologica. Ed. Università di Genova, Facoltà di Lettere. Genova 1959, 220.

el.⁶⁹ De az Epikuros filozófiáját autentikusan tárgyaló két forrás felfedezése⁷⁰ után a XV. század hozta létre azokat az új értékeléseket, az elsők közt Lorenzo Valla De voluptate c. hírhedt diálogusát,⁷¹ amelyek – ha nem is annyira az újonnan felfedezett tanok felhasználásával, mint inkább a középkorban hangoztatott Epikuros-ismeretek revideálásával és átértékelésével – elismeréssel szóltak a pogány bölcsről, és ezzel utat törtek egy tárgyilagosabb Epikuros-kép kialakítása felé.

Symposionunk „Epikurosa”, Galeotto Marzio a görög filozófusról nem szól, de az ő szerepében az érzéki gyönyört magasztalja, a De voluptate Maffeo Vegiójáéhoz hasonlóan. Álláspontja igazolására egész humanista műveltségét, irodalmi, történeti és orvostudományi ismereteit is felhasználja. Érveinek egy része a Valla Vegiójától kifejtett elvekre emlékeztet, illetve a humanista házasságdicsérő írásokból ismert. Állandóan visszatérő, döntő érve, akárcsak Vallának, a természetre való hivatkozás.

A De voluptate sztoicizmus elleni érveiben többször is visszatér az erények valóságos létének a tagadása.⁷² A Symposionban Galeotto is summásan elutasítja az erényeket, mint a valóságban nem létező dolgokat.⁷³ Ezeket nem a természet ültette az emberbe, mert ha így volna, minden nép szerintük élne. De különféle népek szerelmi szokásai, a kynikus Diogenés példája, Platón Államának nő- és gyerekközössége⁷⁴ arról tanúskodnak, hogy egykor távol állt az emberektől az, amit a jelenlevők erényeknek neveznek, a szerelmi élvezet viszont szabadon megengedett volt.⁷⁵

A továbbiakban Galeotto ókori görög költők és filozófusok gondolataival igazolja, hogy a szerelem minden létező oka és célja, és hatalmának még a szentek (Pál, Jeromos) sem tudnak ellenállni.⁷⁶ Az érzéki gyönyör az ember természetes szükséglete, a nemzés a természet törvénye, és miatta senki sem ítéltető el. Sőt: „a nemzéssel az isteni termékenységet fogjuk utánozni, amely a dolgok folytonos teremtesének örül”.⁷⁷ A természet adta az embernek a nemi szerveket is, aki tehát ezeket és céljukat hibáztatja, magát a természetet hibáztatja⁷⁸ (hasonló gondolat található a De voluptate-ban és Coluccio Salutati házasságdicsérő levelében).⁷⁹ A természet nemcsak hogy megengedi a vágyak kielégítését, de meg is parancsolja.⁸⁰ A nemzés nem bűn, hanem isteni parancs (Crescite et multiplicamini).⁸¹ A

⁶⁹ A középkori epikureizmusról: Wolfg. SCHMID, *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 5. Hrsg. Theodor KLAUSER. Stuttgart 1962, 778–802.

⁷⁰ Lucretius *De rerum naturáját* 1417-ben Poggio Bracciolini találta meg Svájcban, Diogenés Laertios *Vitae philosophorum*-ját Giovanni Aurispa hozta Konstantinápolyból és 1416-ban eladta Guarínónak, majd tíz évvel később Ambrogio Traversari latinra fordította (Maria Rita PAGNONI, *Prime note sulla tradizione medievale ed umanistica di Epicuro*. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*. Ser. III. vol. IV. Pisa 1974, 1443–1444.)

⁷¹ Ezekről bővebben l. PAGNONI idézett művét, továbbá: Giorgio RADETTI, *L'epicureismo nel pensiero umanistico del Quattrocento*. In: *Grande Antologia Filosofica*, diretta da Michele Federico SCIACCA. Vol. VI. Milano 1964, 839–961.

⁷² Lorenzo VALLA, „*De vero falsoque bono*”. Critical ed. by Maristella DE PANIZZA LORCH. Bari 1970. II. 15, 24.

⁷³ „hae, quas virtutes appellatis, in opinione tantum sitae sunt, quae saepissime falli solet” (BSy. I. 111–112.)

⁷⁴ I. m. I. 121.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ I. m. I. 125–133.

⁷⁷ „Post haec, cum omnia, quae sunt, aut a natura aut ab arte proveniant, si natura duce trahimur ad procreationem, quis hoc improbarit? . . . Quin etiam in hoc divinam faecunditatem imitabimur, quae assidua rerum procreatione gaudet.” (I. m. I. 136.)

⁷⁸ I. m. I. 150.

⁷⁹ „. . . natura, sive ut verius loquar, naturae Deus auctor, instituit in humano corpore genitalia membra, quae maturitate debita fructum generationis, ne humanum deficiat, exhiberent.” (Coluccio SALUTATI, *Epistolario*. Vol. 2. A cura di Francesco NOVATI. Roma 1893, 368.) Vö.: VALLA, *De vero falsoque bono* I. 16.

⁸⁰ BSy. I. 166.

⁸¹ I. m. I. 153.

szerelem, a vele járó gyönyör mellett, az ember tökéletesedésének is eszköze, mert a szerető szellemét is csiszolja szerelmese elnyerése érdekében. Példa erre ő maga, Galeotto Marzio, aki képességeit egy Bucephala nevű lánynak köszönheti. Bucephala szerelmi praktikákkal csalta lépre hősünket, és teljesen elfeledtette vele a világot és barátait. Padovában sokáig róluk pletykáltak, és még most is szóbeszéd tárgyai.⁸² A szerelem nem ítéltető el, mivel az egész teremtett világra (fák, növények, állatok) jellemző, és céljában, az utódnemzésben sem bűnös dolog.⁸³ A szerelem – szögezi le Galeotto – az élet legfőbb java (summum bonum).⁸⁴ Ahogy a szerelem nem bűn, a többi érzéki gyönyör sem az, és aki nélküli őket, életében és halálában is szerencsétlennek mondható.⁸⁵

Galeotto tehát a házasságon kívüli szerelmi élvezetről – ami az egyház szemében a paráznasággal azonos – büszkén hangoztatja, hogy nem bűn, ellenkezőleg: ez az élet legfőbb java. Ez az állásfoglalás, mellyel később Giordano Brunónál találkozunk,⁸⁶ eléggé bátornak látszik. 1277-ben a Galeottoéhoz hasonló véleményt („quod simplex fornicatio, utpote soluti cum soluta, non est peccatum”) bélyegzett heretikusnak Étienne Tempier párizsi püspök az averroizmus számos tételét elítélő nyilatkozatában,⁸⁷ és a kérdéssel az egyházi felfogás később sem változott.

Galeotto még ennél is tovább megy. Szerinte az önmegtartóztatás nem jó,⁸⁸ hanem különféle betegségek forrása, és vele az ember saját gyilkosává válik. Például idézi a nemrég elhunyt Portugál kardinális,⁸⁹ akit a természetellenes nemi megtartóztatás vitt oly korán a sírba.⁹⁰ Valla a De voluptate-ban – hasonlóképp – a szüzességet merő babonaságnak, „az emberiség legelviselhetetlenebb kínozószközének” nevezi.⁹¹

Bonfini, ha közvetlen forrásként nem is használta a De voluptate-t, olyan elveket adott Galeottoja szájába, amelyek Vallától ismertek. Valla a házasságtól független szerelem létjogosultságát is hangoztatta.⁹² Nincs rá adatunk, hogy Galeotto a valóságban is hirdette volna Valla „epikureus” gyönyörtanát, de De doctrina promiscua (1489) c. művében Epikurosról, mint a lélek halhatatlanságát tagadó filozófusról, elismerően nyilatkozott.⁹³ Mint herezisben elmarasztalt tudós is rászolgált a Bonfinitől neki adott szerepre – mint tudjuk, De incognitis vulgo c. műve miatt csaknem életével fizetett a velencei inkvizíciónak.

Galeotto előadását a humanizmus idején kibontakozó, újfajta értékrendhez való igazodás jellemzi. Ez a felfogás azonban vereséget szenved. Geréb, Mátyas rokona pontról pontra visszaveri őt. Ellenérveit történeti példák, a keresztény hit és erkölcs igazságaiból, a hermetikus tanokból, ókori

⁸² I. m. I. 157–159.

⁸³ I. m. I. 195–203.

⁸⁴ „At noster animus sine his voluptatibus vivere non posse intelligit, ex quo colligitur amoris perfrui voluptatibus summum esse bonum.” (I. m. I. 177.)

⁸⁵ I. m. I. 179–189.

⁸⁶ KLANICZAY Tibor, *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban*. In: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976, 320; Angelo MERCATI, *Il sommario del processo di Giordano Bruno*. Città del Vaticano 1942, 102–103.

⁸⁷ Idézi: Martin GRABMANN, *Der lateinische Averroismus des 13. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung*. München 1931, 12. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung 1931/2.)

⁸⁸ BSy. I. 205.

⁸⁹ Jacopo di Portogallo (a Portugál kardinális, 1436–1459) életéről: VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*. Ed. crit. di Aulo GRECO. Vol. I. Firenze 1970, 193–199. – Siremléke: Antonio Rosselino, 1460, Firenze, S. Miniato.

⁹⁰ BSy. I. 207–214.

⁹¹ VALLA, *De vero falsoque bono* I. 43. 38; 45. 39.

⁹² Vö. i. m. I. 38. 36.

⁹³ Galeottus MARTIUS, *De doctrina promiscua*. Florentiae 1548, apud Laurentium Torrentinum, 13–14.

költőkből és filozófusokból meríti; leggyakrabban Platón, Hermés Trismegistost és Pseudo-Orpheust idézi. Cáfolatában, valamint Beatrix és Francesco közbeszólásaiban a vulgáris Epikuros-felfogás jelzői térnek vissza, nemegyszer szinte szó szerint. „Obscoena sunt et turpia”, amikben Galeotto hisz,⁹⁴ és Epikuros „insanus, amens, delirus, vesanus” jelzői támadnak fel újra.⁹⁵ A „haereticus” jelző elmarad, de a szerző Galeotto velencei börtönbüntetésére is céloz,⁹⁶ és – Plutarchos Alkibiadéséhez hasonlítva őt – utal arra, hogy hősünknek a Symposionban elmondottaknál súlyosabb tévtanai vannak.⁹⁷ Mint említettük, Galeotto a Symposion nagyívója és tréfamestere, és ő a mű nevelésfigurája is (vö. „Epicurus ridiculosus”). Előadásában arra kéri a közönséget, hogy fékezze a kacagást,⁹⁸ de leginkább személyes érvével válik nevetségessé. A Bucephala név gúnynév, ami már önmagában is nevetést válthattott ki; mint ismeretes, Nagy Sándor lovát hívták Bucephalosnak. Bonfini – Galeotto szájába adva – gúnyosan ír a „szarmata szolgálólány” külsejéről is („instar colossi os et caput erat”).⁹⁹ Geréb szerint ebből a szerelemből nem sok haszna, inkább csak kára volt Galeottonak, ráadásul nemcsak Itáliában látták őrjöngését, Magyarországon is rajta nevettek.¹⁰⁰ De neveléses Galeotto azért is, mert „non ioco, sed serio”¹⁰¹ adta elő gyönyörtanát. Mintha csak arról akarna gondoskodni Bonfini, hogy ne lehessen őt azzal védelmezni, amivel a De voluptate epikureusát. Valla arra is utal, hogy Vegio „non serio, sed ioco” mondta, amit mondott.¹⁰²

Bonfini testi valóságában is „epikureus”-nak ábrázolja hősét, és ezzel Galeotto egész személyét támadja. Másképp bánik epikureusával, mint Valla, aki – a De voluptatét ért támadások után – azzal védte Vegióját, hogy az csak „Epicurei persona” beszélt, és élete messze áll a tőle hangoztatott elvektől: testvérei apácák, ő maga a legtisztább ember.¹⁰³ Hatalmas étvágyra és követségére előadásában Galeotto maga céloz,¹⁰⁴ és Beatrix „pinguarius conviva”-nak nevezi őt.¹⁰⁵ Mint tudjuk, Galeotto – egy velencei nemesúr szerint „poerco grasso”¹⁰⁶ – külsőleg megfelelt a „porcus Epicureus” fogalmának.¹⁰⁷

Epikurosunkat Geréb és Beatrix szánalmasnak is nevezi, de ez nem zárja ki az agresszív indulatok kinyilvánítását. Úgy vélik, Galeotto súlyos büntetést érdemelne amiatt, hogy nem az emberiség üdvösségére, hanem megrontására, veszedelmére filozófált.¹⁰⁸ Tettleges büntetés csak azért nem éri, mert a

⁹⁴BSy. I. 287.

⁹⁵ „Depositum omni pudore aequo licentius delyrat iste. Huic habenas nimium relaxasti, pater, et vesanum hoc genus hominum, quo minus cohercetur, eo audentius efficitur.” (I. m. I. 122.) – „... impudentissimus Epicurus, immo Epicuro detestabilior . . .” (I. m. I. 279.) – „... dic, Galeotte, quaeo, quanam insania percitus dicere audes licentius cunctis utendum esse voluptatibus . . .” (I. m. I. 338.)

⁹⁶I. M. I. 72.

⁹⁷I. m. I. 336. – A hasonlat alapja Plutarchos Alkibiadés-életrajzának egyik története. (PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*. I. Ford. MÁTHÉ Elek. Bp. 1978, 417.)

⁹⁸BSy. I. 188.

⁹⁹I. m. I. 158.

¹⁰⁰I. m. I. 557–558.

¹⁰¹I. m. I. 280.

¹⁰²VALLA, *De vero falsoque bono* II. 7. 106.

¹⁰³Laurentius VALLA, *Antidoti in Pogium ad Nicolaum Quintum pontificem max. lib. IV.* In: *Opera*. Basileae 1540, apud Henricum Petrum, 342.

¹⁰⁴BSy. I. 269–277.

¹⁰⁵I. m. I. 91.

¹⁰⁶ÁBEL Jenő, *Galeotto Marzio életrajza*. In: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Bp. 1880, 267.

¹⁰⁷Vö.: VAYER Lajos, *Un ritratto sconosciuto di Galeotto Marzio*. (Contributo all'iconografia ritrattistica dell'umanesimo italo-ungherese.) *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1976, 108–109.

¹⁰⁸BSy. I. 281, 287.

király védelme alá helyezte magát.¹⁰⁹ A harcias Francesco d'Aragona – aki 1484 nyarán Magyarországról hazatérőben látta a készülő Symposiont¹¹⁰ –, mint mondja, legszívesebben beverné Galeotto száját, hogy szeretett nővérét megkímélje a szentségtörő szavak meghallgatásától.¹¹¹

Úgy gondoljuk, hogy a Symposion – a dramatikus forma ellenére – híven tükrözi a szerző saját, személyes ellenszenvét is Galeotto iránt. „Epikuros” itt vereséget szenved, elveiben és személyében egyaránt. A „vadállatot”, a „szörnyeteket” Geréb „átdöfte” érveivel,¹¹² majd büszkén mondja, hogy „Epikuros száját bezártuk”.¹¹³ Úgy tűnik, Bonfini mindent megtett annak érdekében, hogy humanista honfitársa tekintélyét lejárassa Magyarországon.

Mátyás és Beatrix

Az „epikurosi”, az érzéki gyönyörből álló életet Galeotto egyetlen hallgatója sem tartja követésre méltónak. A „vita voluptuosa”-val szemben áll az erények követésén alapuló élet, amelyet az Aragóniai hercegek, végül pedig Mátyás és Beatrix képviselnek.

Az Aragóniai fiukat Filipec így jellemzi: „Pannonia nunquam his ingenia nobiliora vidit atque utinam his diu perfrui liceat, quando *activae contemplativaeque vitae* nunquam maiores inveniantur *artifices*.”¹¹⁴ Az erényes élet két módja közül Mátyásnak ugyanaz a cselekvő élet az eszménye, mint amit Francesco d'Aragona képviselt. A pudicitia coniugalis mellett szóló legfőbb érvként¹¹⁵ Isten teremtő aktivitására hivatkozik: „Deo autem duplex operatio tribui solet: et sui ipsius contemplatio qua, dum se ipsum intelligit et speculatur, cuncta cognoscit, et mundi gubernatio, ubi eo nil agitur invito. Cum igitur deus semper intelligat aut agat creataeque et ea, quae non sunt pro voluntatis imperio, et exuberantissimae bonitatis redundantia in propriam formam producat eumque cessantem reputare sit nephas, quando actus simplex et purus, eandem pro viribus operationem sic hominem aemulari quam maxime addecet. Quemadmodum ergo deum a rerum creatione productioneque desinere non videmus, ita et nos, si per pudicitiam coniugalem procreare cessamus, nequaquam deum videbimur imitari neque illius consimiles esse iudicabimur.”¹¹⁶ Istennek tehát kettős tevékenység tulajdonítható, a contemplatio és a teremtő aktivitás, és az embernek az utóbbi tevékenységében kell őt, „az egyszerű és tiszta cselekvést” utánoznia, hogy ezzel hozzá hasonlónak váljék. Mátyás érve számunkra már ismerős. Nem ilyen részletesen indokolva és kifejtve, de a gyönyört védő Galeottónál már találkoztunk vele.¹¹⁷

Beatrix eszménye a szemlélődő élet, akárcsak Giovanni d'Aragona kardinálisnak, aki – Filipec fentebb idézett szavai szerint – a vita contemplativa mestere. A királyné szerint a contemplatio minden cselekvésnél kiválóbb, ezért ebben kell utánoznunk Istent: „Imprimis igitur, quod de similitudine dei obiecti, aliter nobis imitandus est deus, ut eius imago in nobis elucescat. Deus, ut supra dixisti, si semper se ipse intelligit et contemplatur, quod, cum facit, omnia videt et intuetur, et haec est eminentissima eius operatio fecundissimaque faelicitas. Atque, cum ipsa contemplatio omnes superet actiones, ne ullo quidem alio elegantiori modo deum imitari poterimus, quam ut omni studio eum intelligere et

¹⁰⁹I. m. I. 638.

¹¹⁰L. 66. lj.

¹¹¹BSy. I. 137.

¹¹²I. m. I. 123, 333.

¹¹³„Nos enim tuo nomine adiuti aliquantum Epicuri os obstruximus, quippe qui non aliter, atque coclea, sese recondit et, tanquam facto repentino sydere, iam dudum obmutuit.” (I. m. I. 647. – A tuo nomine Beatrixra vonatkozik.)

¹¹⁴I. m. II. 555.

¹¹⁵Erre a fontos argumentumra, valamint Beatrix ehhez kapcsolódó ellenérvére Pirnát Antal hívta fel a figyelmemet.

¹¹⁶BSy. III. 48–50.

¹¹⁷Vö. 77. lj.

per eum nos cognoscere enitatur.”¹¹⁸ Tehát ha Beatrix vita contemplatíváját éljük, akkor felfogjuk Istent, és őrajta keresztül megismerjük önmagunkat. Az Ismerd meg önmagad apollóni parancsa (Bonfini Platónra hivatkozik) a Symposionban többször is, Geréb és Francesco szájából egyaránt elhangzik,¹¹⁹ és úgy véljük, ez a mű egyik legfontosabb erkölcsi mondandója és tanulsága.

Az érényes, cselekvő élethez hozzá tartozik a tudományok művelése és tanítása is. Francesco egyik mondata szerint – a katonai tudomány és más érények mellett – az intellektuális érények, kiváltképp a tudás, Mátyásra jellemzőek.¹²⁰ A Symposionban a legfőbb és legszélesebb körű tudást Mátyás testesíti meg természettudományos és teológiai tárgyú előadásaival. A király műveltsége túlnyomórészt ókori neoplatonikus-hermetikus, valamint keresztény teológiai forrásokból származik. Platón szavaival határozza meg az ember lelkét, és ugyancsak őrá, valamint követőire hivatkozva nevezi az embert mikrokozmosznak, Istent pedig a makrokozmosz lelkének (magni mundi anima).¹²¹ Hosszú asztronómiai-asztrológiai előadásának túlnyomó része¹²² Ptolemaios Apotelesmatika (Tetrabiblos, ill. Quadripartitum) c. művéből való. Számítási-számmisszikai előadása, valamint orvosi ismereteinek egy része szintén neoplatonikus forrásból, Macrobius Commentarii in Somnium Scipionis c. művéből származik.¹²³ Ez a mű, a benne közvetített neoplatonikus-hermetikus-pythagoreus tanok miatt igen népszerű volt a XV. században. Nyomtatásban először 1472-ben jelent meg, a Saturnaliával együtt, melyet – mint említettük – Bonfini szintén forrásként használt föl. Mátyás orvosi előadásának hátterében az ember evilági nyomorúsága áll. Ismerteti az egyes évszakok betegségeit, majd a középkori arab orvosi traktátusoknak megfelelően a fejtől a lábig sorolja föl katalóguszerűen a betegségeket. Ezek az isteni ráció, gondviselés megnyilvánulásai, mivel a lélek javára, épülésére szolgálnak.¹²⁴

A pudicitia coniugalis a házások erkölcsösségét jelenti, és Mátyás ezzel az elnevezéssel voltaképpen a házasságot helyezi a szűzi állapot fölébe.¹²⁵ A házasság és szüzesség vitája végső soron nem más, mint a vita activa és a vita contemplativa versengése. A középkori teológiai irodalomban ugyanis – így pl. Aquinói Tamás Summájában¹²⁶ – a cselekvő életnek a házasság, a szemlélődő életnek a szüzesség a jelképe. A két életformának, valamint szimbólumainak a bibliai Lea és Rákhel, továbbá Márta és Mária

¹¹⁸ BSy. III. 459–462.

¹¹⁹ I. m. I. 397; Uo. II. 385; 453.

¹²⁰ I. m. II. 439.

¹²¹ I. m. III. 333.

¹²² I. m. III. 147–154; 163–170; 176–207. – Összehasonlítás céljából íme egy rövid példa:

*Prima ergo triplicitas est
ex ariete leone et sagittario
quae sunt signa masculina: suntque solis et iouis
et martis domicilia.*

Huius autem triplicitatis
primus dominus est in die
sol, in nocte uero iupiter.
(Claudius Ptolemaeus: Quadripartitum centiloquium cum
commento Hali. Venezia 1484,
E. Ratholdt. 9r.)

... prima septemtrionalis
ex Ariete, Leone Sagittarioque
constat, quae quidem,
cum masculina sint signa,
Solis, Iovis ac Martis
domicilia sunt. Sol in
die, in nocte Iupiter
dominatur.
(BSy. III. 168.)

¹²³ BSy. III. 106–111, 115–123. Vö. *Ambrosii Theodosii Macrobius Commentarii in Somnium Scipionis*. Ed. Iacobus WILLIS. Leipzig 1970. I. 6. 6–9; I. 6. 65–82.

¹²⁴ BSy. III. 442–448.

¹²⁵ „... ego pudicitiam coniugalem virginitati praefendam duco...” (I. m. III. 42.) L. még uo. 471, 550, 596.

¹²⁶ Aq S. THOMAS, *Summa theologica*. Pars 2a 2ae, quaest. 152. art. 4. Taurini – Romae 1940, 118.

a megtestesítője. Az egyházi szemlélet elismerte Lea és Márta érdemét, éppúgy, mint a házasság és a vita activa fontosságát és jelentőségét, de mint Istennek tetszőbbet többre értékelte Rákhelt és Máriát, akárcsak a vita contemplatívát és a szüzességet. Ezt az értékrendet a humanisták első nagy nemzedékéből többen (pl. Salutati, Bruni, Bracciolini, Valla) revidéálták, és ellenkező előjelűvé tették. Salutati, akinek egyik központi problémája az emberi aktivitás értékelése volt,¹²⁷ a házasság dicsőítésével is foglalkozott. Bartolomeo della Melához írt levelében – amelyet Galeotto kapcsán már érintettünk – az ember kötelességeként jelöli meg a házasságot, mint olyan intézményt, melyet Isten az emberi nem fennmaradásának biztosítására elrendelt. Mindazok – írja –, akik a nemzés kötelességének nem tesznek eleget, jogtalanságot követnek el önmagukkal és övéikkel szemben, gonoszak az emberi nemhez, és hálátlanok a természettel szemben. Ártanak maguknak, mert nem nemzenek gyermeket, ártanak rokonaiknak, mert családjuk fennmaradásáról nem gondoskodnak, és ártanak hazájuknak is, mert nem biztosítanak annak megvédésére maguk helyett utódot. Vajon – kérdezi – ha mindenki szüzességre adná a fejét, nem szűnne-e meg egyszer s mindenkorra az emberi nem és maga a vallás is?¹²⁸ Ez utóbbi – egyébként a kora keresztény apologetikus irodalomban is ismert¹²⁹ – gondolatot Galeotto és Mátyás is felhasználja érveléséhez.¹³⁰

A vita activa eszménye, valamint a humanizmus új, evilági boldogságra irányuló életszemlélete inspirálja a Salutatié után létrejött házasságdicséző írásokat, így pl. Francesco Barbaro De re uxoriáját, majd Ermolao Barbaro verses De re uxoriáját, Giovanantonio Campano De dignitate matrimonii-ját, Giovanni Pontano De amore coniugaliáját és a német földön elterjedt XV. századi házasságvédő írásokat. Mátyás érvei között több olyan is található, amely ezekben az írásokban közhelynek számít. Így pl. – mint Salutati fentebb említett levele – hivatkozik a házasság céljára, mint az emberi nem fennmaradásának biztosítékára, valamint a haza érdekére is.¹³¹ Alapelve viszont, hogy a házasság a szüzességnél kiválóbb, nem jellemzője a humanista házasságvédő írásoknak. Salutati pl. ebben a kérdésben nem hajlandó állást foglalni. Megemlíti ugyan, hogy az igazság doktorai a szüzességet elébe helyezték a házasságnak, az özvegyi megtartóztatást pedig a „bigámianak”, de kijelenti, hogy ő maga ezzel az összehasonlítással nem foglalkozik, csupán arra a kérdésre keresi a választ, jó-e házasodni.¹³² Nem érinti, illetve nem tagadja a szüzesség prioritásának a kérdését a többi, fentebb említett, olasz házasságdicséző mű sem. Albrecht von Eyd pedig, bár Ob einem Manne sei, zu nehmen, ein eheliches Weib oder nit c. művét a házasság dicséretének szenteli, összehasonlítva a házasságot a szüzességgel, az utóbbinak adja a pálmát.¹³³

Nem véletlen, hogy a humanista házasságdicséző írások általában nem foglalkoztak a házasság–szüzesség viszonyával. Ez ugyanis teológiai kérdés, és Mátyás, erről nyilatkozva, heretikus véleményt fogalmaz meg. A XV. században az egyház – ha még dogma formájában nem is rögzítette – pontosan megfogalmazott elvekhez tartotta magát a házasság–szüzesség viszonyának kérdésében. Felfogását a Bibliát magyarázó egyházatyák, valamint kora keresztény teológusok írásai¹³⁴ alapján alakította ki. Az egyház már fennállása korai szakaszában megfogalmazta a házasság–szüzesség viszonyára vonatkozó tételét. A kérdés rendezését, a nyílt elvi állásfoglalást az az ideológiai harc tette szükségessé, amelyet a fejlődő egyház kényszerült folytatni egyes keleti vallások, így pl. a manicheizmus¹³⁵ szélsőségesen

¹²⁷ Eugenio GARIN, *Storia della filosofia italiana*. I. Torino 1966, 270.

¹²⁸ SALUTATI, *Epistolario* II. 366–369.

¹²⁹ L. 2. függelék.

¹³⁰ BSy. I. 204–205; 2. függelék.

¹³¹ BSy. III. 629–634.

¹³² SALUTATI, *Epistolario* II. 366–367.

¹³³ Franz FALK, *Die Ehe am Ausgange des Mittelalters. Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes*. 6. Bd. 4. Heft. Freiburg im Breisgau 1908. 26.

¹³⁴ A fontosabb forrásmunkák címét I. SCHÜTZ Antal, *Dogmatika*. 2. Bp. 1937, 625.

¹³⁵ Mani tanairól, valamint az emberi szaporodással kapcsolatos tilalmairól: Hans Heinrich SCHAEDEER, *Urform und Fortbildung des manichäischen Systems. Vorträge der Bibliothek Warburg. Vorträge 1924–1925*. Hrsg. Fritz SAX. Berlin 1927, 77–81.

életidegen, askzétikus elveivel szemben. Az egyre erősödő askzétikus tendenciák ellen az egyházon belül többen – pl. Jovinianus, Helvidius laikus, Bonosus püspök – is szót emeltek. Nem sok sikerrel: végül is az askzétikus elv győzött, de ezzel együtt eretnekségnek minősült az a túlzóan askzétikus felfogás is, mely szerint a házasság bűn.

A kérdésre vonatkozó teológiai irodalomból mindmáig a legfontosabb művek közé tartozik Hieronymus *Adversus Jovinianum*. Ez volt az a könyv, amelyet az esztergomi lakomán Mátyás előhozatott, és felolvasott belőle. Vitéz egyik Hieronymus-kódexe, amely magában foglalja az *Adversus Jovinianum* is, a Corvinába került.¹³⁶ Két könyvből álló művében Hieronymus Jovinianus keresztény szerzetes vélekedéseit cáfolta. A IV. századi keresztény írásai nem maradtak ránk. Négy tételét, köztük az absztinenciára és a szüzességre vonatkozó véleményét Hieronymus az ellene írt vitaművében hagyományozta ránk. Jovinianus kimondta, hogy a böjtölés és a táplálkozás közt nincs érdembeli különbség, ha az utóbbi jócselekedetek gyakorlásával jár együtt, és leszögezte, hogy a keresztény *szüzek, özvegyek és házások azonos érdeműek*.¹³⁷ Az *Adversus Jovinianum* első könyvében Hieronymus ez utóbbi tételét cáfolta, és kimutatta, hogy ez a keresztény hitigazságoknak ellentmondó, eretnek tan, továbbá az addigi műveltség birtokában, de főként a Bibliára hivatkozva bizonyította, hogy *a szüzesség a házasságnál nagyobb érdemű*. Ez az értékítélet az egyház elfogadott alapelvevé, igazodási mércéjévé vált, és ideológiai alapjául szolgált a szüzességi fogadalomhoz kötött szerzetesség intézményének, majd jóval később a papi coelibatusnak. Tagadása tehát egyben az egyházi rend életformája ellen is irányult.

Ha Mátyás tényleg olyan kitűnően ismerte az *Adversus Jovinianum*ot, ahogy erre Galeotto művéből következtethetünk, akkor Bonfini Symposionjának olvasásakor sok részlet nagyon is ismerősen csenghetett neki. A szüzesség–házasság viszonyára vonatkozó fejtegetésekhez és érvekhez ugyanis Bonfini – egy később említendő, Augustinusból származó passzus mellett – az *Adversus Jovinianum*ot használta teológiai forrásul. Az érvek többsége,¹³⁸ de még a bibliai idézetek túlnyomó része, és a terjedelmes – számos ókori példára is hivatkozó – példatárak¹³⁹ is többnyire innen származnak. Mátyás azt is felismerhette, hogy a Symposion szerzője az ő alakját közvetlenül a IV. századi eretnekről, az – Hieronymus megnevezésével élve – „Epicurus Christianorum”-ról¹⁴⁰ mintázta. Az *Adversus Jovinianum*ból ismerjük Jovinianus említett tételének néhány argumentumát. Mint hívő keresztény, Jovinianus a Biblia kinyilatkoztatásaira hivatkozva igazolta saját álláspontját. Valóságos katalógust állított össze az Isten áldotta bibliai házasokról, és ezzel is bizonyította, hogy a házasság a szüzességnél nem csekélyebb érdemű. Ezt az érvelést Bonfini Mátyás szájába adta (vö. 1. függelék), Beatrix pedig az erre szóló Hieronymus-válással felel Mátyásnak.¹⁴¹

A Symposionban Jovinianus nevével nem találkozunk. Találunk viszont benne olyan megjegyzést, amely az alapul vett forrásban eredetileg Jovinianus személyére vonatkozott. „Illic adversarius tota exultatione bacchatur; hoc velut fortissimo ariete, virginitatis murum quatens” – írja Hieronymus Jovinianusról, majd idézi egyik érvét, amelyet Bonfini Mátyás szájába ad. A Jovinianusról szóló megjegyzés első felét a Symposion szerzője elhagyta, mert az sértő lett volna a királyra, de a második felét Beatrix szájába adta, és benne a melléknévi igenevet, mely a forrásban Jovinianusra vonatkozott, általános alanná változtatta (vö. 2. függelék). Nem lehet kétséges, hogy a Beatrix – és Hieronymus – elvét és argumentációját győzelemre juttató Symposionban Mátyás–Jovinianus azok közé tartozik.

¹³⁶ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. 159. 66.

¹³⁷ „Dicit virgines, viduas, et maritatas, quae semel Christo lotae sunt, si non discreperent caeteris operibus, ejusdem esse meriti.” (S. Eusebius HIERONYMUS, *Adversus Jovinianum libri duo. Opera omnia*. 2. tom., studio et labore Vallarsii et Maffaei, accurante J.–P. MIGNE. Parisiis 1845, 214. *Patrologiae cursus completus* 23.)

¹³⁸ B.Sy. III. 535–538, 726–727, 729, 835. Vö. HIERONYMUS, i. m. I. 16–20. 233–238, I. 39. 265. L. még 1–2. függelék is.

¹³⁹ Pl. B.Sy. III. 871–882. Vö. HIERONYMUS, i. m. I. 41.270–273.

¹⁴⁰ HIERONYMUS, i. m. I. l. 211. – Jovinianust askzézis-ellenessége miatt azonosította a szerző a földi gyönyör pogány tanítójával.

¹⁴¹ B.Sy. III. 726–727, 729. – HIERONYMUS, i. m. I. 16–20. 235–238.

akik „szüzesség falát faltörő kos módjára ostromolják”. Ezek közül való volt a műben – mint láttuk – Galeotto-Epikuros is.

A humanizmus új eszméktől erjedő századában a szellemi forrongás, az önálló véleményalkotás távlati és következményei még beláthatatlanok voltak. Mátyás Symposion-beli állásfoglalásáért egyházi kiközösítés még nem járt, de nem kellett ahhoz képzett teológusnak lennie senkinek, hogy felismerje benne az eretnek gondolatot. Jó néhány évtizeddel később azok az eszmék, amelyeket Luther és követői a szerzetességről, a papi coelibatusról, valamint a házasságról terjesztettek, a katolikusok szemében egyet jelentettek Jovinianus herezisével. Melancthon a Confessio Augustana Apológiájának második változatában a házasságról szólva utal ellenfelei támadására, mely szerint ő és társai ebben a kérdésben Jovinianus eretnokségét követik, és elismeri, hogy a szüzesség nagyobb erény a házasságnál.¹⁴² Melancthonhoz hasonlóan védekezik Dudith András is. A volt pécsi püspök, aki a tridenti zsinaton a két szín alatti áldozás és a papi nősülés mellett emelt szót, házasságkötése évében (1567) védőíratot írt a házasságra. Ebben tiltakozik az ellen, hogy ellenfelei (a katolikusok) – mint szokásuk – házasságdicséretét Jovinianus herezisének nevezzék. Mi – mondja – elébe helyezük a szüzességet a házasságnak, de úgy véljük, annak élnie kell a házassággal, akinek isteni végzésből nem adatott meg a szüzesség.¹⁴³

Jovinianus a házásokat és a szüzeket azonos érdeműnek tekintette. A Symposion Mátyása viszont a házasságot a szüzesség fölé helyezi. Ezt a véleményt, dogmává emelve a korakeresztény irodalomban lefektetett felfogást, a tridenti zsinat ítélte el. 1563. november 11-én a házasságra vonatkozó egyéb kánonok mellett kihirdették: „Si quis dixerit, statum coniugalem anteponeendum esse statui virginitatis, vel caelibatus, et non esse melius ac beatius manere in virginitate, aut caelibatu, quam jungi matrimonio, anathema sit.”¹⁴⁴ A Symposion először 1572-ben jelent meg nyomtatásban a bázei Oporinnál, Zsámboky könyvtárából. A katolikus egyház VIII. Kelemen pápa (1592–1605) idején ezt a művet is indexére helyezte, mint a hitet veszélyeztető olvasmányt.¹⁴⁵ Sérthette a mű a tiltott könyvekről szóló 7. regulát is, amely a szemérmertlenségeket nyíltan tárgyaló írásokat ítélte el.¹⁴⁶ Ilyeneket Galeottonál találunk a Symposionban, de ezek a protestánsok körében sem arathattak sikert.

A Symposion Mátyásának azonban nemcsak Jovinianushoz, Hieronymus „Epicurus Christianorum”-jához, hanem a valódi Epikuroshoz, a Kert filozófusához is van némi köze. A házasság mellett szóló egyik érv a gyönyör. Mátyás az emberi élet szépségeire (canes, aves, talesque delitiae, item tabulae, signa, statuae, archetipa et anaglyphi, vasa, horti, nemora, xisti caeteraque amenissima loca) is hivatkozik, mint olyan jelenségekre, melyek szerfölött gyönyörködtetik az embert.¹⁴⁷ Minden élőlény kerüli a szomorúságot és keresi az örömet, és az ember sem arra született, hogy „örökös bánatban és fájdalomban éljen”.¹⁴⁸ Ezután Mátyás görögül idézi Epikurost, aki szerint az a legnagyobb gyönyör, ha híjával vagyunk az összes fájdalomnak. (A Symposionban egyébként ez az egyetlen Epikuros-idézet, és Bonfini – akárcsak egyetlen görög Arisztotelész-idézetét és egyik Hippokratés-gondolatát – a Saturnaliából vette át.)¹⁴⁹ A továbbiakban még inkább megvilágosodik előttünk, miért idézte a király a

¹⁴² Philippus MELANCTHON, *Opera quae supersunt omnia*. Ed. Henricus Ernestus BINDSELL. Brunsvigae 1859, 603. (Corpus reformatorum 27.)

¹⁴³ Andreas DUDITHIUS de Horehoviza, *Orationes in Concil. Trident. habitae. Apologia ad D. Maximil. Imp. Commentarius pro coniugii libertate*. Offenbachi 1610, 73.

¹⁴⁴ *Sacrosancti et oecumenici Concilii Tridentini Canones et decreta*. Antverpiae 1577, Plantin, 166–167.

¹⁴⁵ BSy. Introd. VI; *Index librorum prohibitorum*, Alexandri VII. pontificis maximi iussu editus. Romae 1667, 156. (Ebben a kiadásban Bonfini műve *Commentaria de Pudicitia* címen a VIII. Kelemen pápa által eltiltott könyvek közt szerepel.)

¹⁴⁶ *Index librorum prohibitorum* 5.

¹⁴⁷ BSy. III. 546.

¹⁴⁸ I. m. III. 547.

¹⁴⁹ BSy. III. 549–550. Vö. MACROBIUS, *Saturnalia* 6. 7. 15. L. még 35. lj.

gyönyör filozófusát. A házasság ugyanis itt gyönyör, de ez az erkölcsös keresztény számára „megengedett gyönyör”. Mátyás először arról szól, hogyan kísértették őt a házassága előtt a bűnök, és hogyan védekezett ellenük,¹⁵⁰ majd rátér Beatrixszal kötött házasságára. Fejtegetése szerint „a megengedett gyönyör” távol tartja tőlünk a bűnös gyönyöröket, és boldoggá tesz bennünket: „Nunc vero, cum habeam te meae animae dimidium, qua cum omnia loqui possum, ut mea cum anima, cui non solum consilia communicare, sed ea es sapientia, ut consulere possim, et, cum te habeo, omnia mea desyderia expleantur, voluptates vero inexplebiliter augentur: nunc, quid excellentius hac concessa voluptate iudicem, quae me caeteris improbis voluptatibus liberat et beatum facit, non facile reperio.”¹⁵¹ E felfogás szerint a házasság természetesen nem korlátozódik a testi örömekre, hanem magában foglalja a lélek gyönyörét is. Bonfini nem csak a testi gyönyör filozófusát ismerte. Tudott – éppen az *Adversus Iovinianumból* – egy másik Epikurosról is, és ez utóbbról, a lélek gyönyörének, az erénynek és a mértékletes életnek bölcséről¹⁵² – akit Seneca nyomán a középkor is ismert – nincs olyan lesújtó véleménye, mint a Galeottótól képviselt Epikurosról.

Köztudott, hogy Mátyás valóban nagyon szerette az élet szépségeit és érzelmi örömeit. Sőt még a házasságán kívüli szerelmi örömeket se vetette meg – legalábbis Bonfini Magyar Története szerint.¹⁵³ Epikurosról is tudhatott egyet-mást, alkalmasint még többet is, mint amilyen ismeretet Bonfini a szájába adott. Könyvtárába beszerezte Lucretius *De rerum naturáját*, és élete végén oda került Diogenes Laertios *Vitae philosophorum-jának* egyik kódexe is.¹⁵⁴ Környezetében is voltak olyanok, akik közvetíthették számára a görög filozófus tanítását. Galeotto Marzio pozitív Epikuros-értékeléséről már szoltunk. Janus Pannonius az egyik korai, közismert versében azzal az „istentelen” Epikurosszal azonosult, akit a keresztény gondolkodás mindenképp elítélt.¹⁵⁵ Callimachus *Experiens* id. Vitéz János barátjától, Sanokitól hallotta azt az állásfoglalást, amely a XV. századi Epikuros-recepciónak igen fontos dokumentuma,¹⁵⁶ 1483–1484-ben¹⁵⁷ pedig maga a Sanoki-életrajz írója, Callimachus *Experiens* járt Mátyás udvarában.

Epikurost, a filozófust a *Symposion* Mátyása toleráns módon ítéli meg. Ugyanez a tolerancia jellemzi Galeottóhoz való viszonyát is. Epikuros-idezetét azzal vezeti be, hogy „... nemo usque adeo deperditus est, qui aliquando non aliquid veri et boni dixerit . . .”, és hasonlóképp vélekedik Galeottóról is: „... nihil usque adeo perniciosum, quod aliquando non prosit.”¹⁵⁸ Mátyás felfogása nem azonos Galeottóéval, de nem áll attól annyira messze, mint a mű többi szereplőjéé. Maga mondja, hogy „Epikuros” nézetei nem annyira az ő álláspontját, hanem inkább Béatrixét sértik,¹⁵⁹ és – mint utaltunk rá – itt-ott még a Galeottóéhoz hasonló érveket is felhasznál. Az ő fülét különösebben nem bántják Galeotto elvei, és ő az, aki végül megajándékozza a parázna szerelem szószólóját. „Epiku-

¹⁵⁰ BSy. III. 551–553.

¹⁵¹ I. m. III. 556.

¹⁵² I. m. I. 279. Vö. HIERONYMUS, *Adversus Iovinianum* II. 11. 300.

¹⁵³ „Nec humanis quidem passus est sibi facile interdicti voluptatibus, muliercularum quandoque obnoxius fuit amoribus, sed matronis abstinuit.” (*Rerum Ungaricarum decades* IV. 8. 249.)

¹⁵⁴ CSAPODI, *Corviniana* 76. 51; 153. 65.

¹⁵⁵ Janus Pannonius *munkái latinul és magyarul*. Szerk. V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972, 114–116. – *Ambrusról* c. epigrammájában Theodóros mellett szintén Epikurost, mint Isten és a gondviselés tagadóját említi. (Uo., 120–121.)

¹⁵⁶ Giorgio RADETTI, *L'epicureismo di Callimaco Esperiente nella biografia di Gregorio Sanok. Atti del Convegno italo-ungherese di studi rinascimentali. Spoleto 9–10. settembre 1964*. Ungheria d'Oggi 1965, 50–53.

¹⁵⁷ HUSZTI József, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 24., 10. Bp. 1927, 309–311. – Havas L. keltezéséről: Gioacchino PAPA-RELLI, *Callimaco Esperiente* (Filippo Buonaccorsi). 2. ed. Roma 1977. Könyvism. ItK 1981, 122–123.

¹⁵⁸ BSy. III. 549; I. 107.

¹⁵⁹ I. m. I. 294.

rosunk”, láttuk, a király védelme alatt áll, és csak ennek köszönheti, hogy nem éri őt tettleges támadás. Mint tudjuk, Galeotto 1479-ben herezissel vádolt könyvével, a *De incognitis vulgóval* „röpült”¹⁶⁰ Mátyás védőszárnyai alá. A *Symposion* megerősíti azt a véleményt,¹⁶¹ hogy Mátyás világnézete az eretnek Galeottóéval rokonságban állt.

A *Symposion* érvei és eszmefuttatásai túlnyomórészt irodalmi forrásokból valók. De alapelveik azokra a személyekre jellemzőek, akiket Bonfini írói eszközökkel ábrázolt. Mátyás király – mint ezt a róla írt művében Galeotto Marzio is tanúsítja – valóban többre értékelte a házasságot, mint a szüzességet,¹⁶² és ezt a véleményét nem rejtette véka alá. Arra is tudunk példát, hogy képzett teológussal szemben teológiai kérdésben, az ide vonatkozó egyházi tekintély véleményének ismeretében, de attól eltérő módon nyilatkozott.

Hieronymus az *Adversus Jovinianum*ban két apostol, János és Péter példájával is dokumentálja a szüzesség prioritását. Hosszan bizonygatja, hogy Krisztus jobban szerette, és jobban ki is tüntette a szűz Jánost, mint a házias Pétert. Közben kitér ellenfelei, Jovinianus és társai ellenérvére is, ti. hogy Krisztus nem a szűz Jánosra, hanem a házias Péterre bízta az egyházfőséget.¹⁶³ A Galeottótól megörökített esztergomi lakomán Mátyás abból a kérdésből vizsgáztatta a domonkos Gattit, hogy Krisztus miért bízta egyházát a bűnös Péterre, és nem a büntelen Jánosra.¹⁶⁴ A lakomán előhozatott műben, Hieronymus *Adversus Jovinianum*-ában megtalálható erre a kérdésre a válasz, és Mátyás azt olvassa föl. Az idézet szerint azért választott ki a tizenkét tanítvány közül Péter, mert ő idősebb volt a szűz Jánosnál.¹⁶⁵ Az ezután következő fejtegetésből úgy tűnik, hogy Gatti – aki Itáliában egyházi inkvizítorként is működött¹⁶⁶ – a vita elején nem véletlenül óvta Mátyást az „error”-tól.¹⁶⁷ A király ugyanis Hieronymus állítását nem hieronymusi érvekkel kommentálja; Krisztus tettét „a legnagyobb ráció” megnyilvánulásaként értelmezi.¹⁶⁸ E szerint – azaz Mátyás önálló, saját véleménye szerint – a bűnös, a szökevény, a hittagadó és a házias Péter *alkalmasabb* volt az egyházfői tisztségre a hűséges, büntelen és szűz Jánosnál.¹⁶⁹ Az esztergomi „symposionon” tehát Mátyás – aki jól ismerte a Szentírást¹⁷⁰ – Krisztus cselekedetét önállóan, szabadon, saját tapasztalatainak és bölcsességének megfelelően értékelte. Galeottónak ez a története – a Bonfini-Symposion tanulságai mellett – fontos adalékot jelent Mátyás világnézetéhez.

Visszatérve Bonfini művére, a *Symposion*ban Mátyás erénye és életszemlélete vereséget szenved. A vitában alul maradó királynak Beatrix szolgáltalt elégtételt. Mint mondja, a szüzesség kiválóbb a házasságnál, de a házias Ábrahám, ill. Péter és a szűz János egymással azonos érdemű. Az Augustinus *De bono coniugali* c. művéből való gondolatmenettel¹⁷¹ Bonfini a király személyét védi meg, de nem

¹⁶⁰ Vö. Galeottus MARTIUS, *De dictis* 27. 5.

¹⁶¹ KLANICZAY, Galeotto és Mátyás 32–35.

¹⁶² *De dictis*, 29. 29–30. (Erre a jelenetre Pirnát Antal figyelmeztetett.)

¹⁶³ HIERONYMUS, *Adversus Iovinianum* I. 26. 247.

¹⁶⁴ Galeottus MARTIUS, *De dictis*, 30. 19–27.

¹⁶⁵ I. m. 30. 38.

¹⁶⁶ Karlo REBRO, *Johannes Gattus, az Academia Istropolitana professzora*. In: *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből*. 1367–1967. Pécs 1968, 111.

¹⁶⁷ Vö. Galeottus MARTIUS, *De dictis* 30. 31.

¹⁶⁸ „Summa igitur ratione factum est ut Petrus Johanni in pontificatu praeferretur . . .” (I. m. 30. 43.)

¹⁶⁹ I. m. 30. 39–41.

¹⁷⁰ „Quid loquer de sanctis litteris, quarum illum perstudiosum fuisse constat?” (Johannes Garzoni Raguzában mondott gyászbeszédéből. Idézi BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Adattár. Bp. 1966, 123.)

¹⁷¹ BSY. III. 947–949. Vö. Sanctus Aurelius AUGUSTINUS, *De fide et symbolo. De fide et operibus. De agone Christiano. De continentia. De bono coniugali*. Etc. Recensuit Iosephus ZYCHA. Prage – Vindobonae – Lipsiae 1900, XXI–XXII. 26–27. 221–222. (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 41.)

mond ellent a keresztény igazságnak sem. A katolikus tanítás hangsúlyozza, hogy a házasság – szüzesség viszonyáról szóló tétele nem személyekre vonatkozik, ezért egy házias ember (pl. Szent Erzsébet) lehet kiválóbb is egy bizonyos apácánál. Az Egyház nem személyeket, hanem állapotokat hasonlított össze, és az önként – tehát nem kénytelenségből – választott szüzességről mint állapotról állította, hogy a házasságnál magasabb rendű.

Beatrix érvei túlnyomórészt teológiai természetűek, és Hieronymus Jovinianus elleni argumentumaival azonosak. A szüzességdicséretet illusztrálja a királyné étetszemléletét is. Beatrix a saját életével is azt az eszményt követi, amelyet Mátyás vita activájával szemben dicsőített. Önmaga lánykori életéről szólva a szemlélődő élet példáját rajzolja meg, és férje szerint házasságát is az emberi és isteni dolgok contemplációjával tölti.¹⁷² Életeszménye, szüzességdicsérete arra is alkalmas lehetett, hogy kedvező színben tüntesse fel a királyné meddőségét. A Symposionban Beatrix keserűen kérdezi férjétől, hogy vajon becsmérélni, megvetni kell-e őt azért, mert nem született eddig gyermeke. Mint mondja, senki sem hibáztatható „sterilitásáért”, mivel Isten akarata nélkül nem lehet gyermeket nemzeni.¹⁷³ Ehhez hozzátehetjük, hogy viszont a contemplatív élet megvalósításának, valamint a szüzesség szeretetének túlzott hangoztatásával a terméketlenséget, a meddőséget erénynek, az isteni kegyelem kiváltságos jelének lehetett feltüntetni.

A Symposion végén a háromnapos összejövetel vendégei együtt magasztalják a királyt és a királynét, és elhalmozzák őket jókívánságaikkal. Kifejezésre juttatják a gyermekáldással kapcsolatos reménysegeiket is.¹⁷⁴ A szüzességet dicsőítő Beatrix azonban, akitől nemcsak Magyarország, hanem az egész kereszténység évek óta várja a királyi utódot, úgy tűnik, elképzelhetőnek tartja, hogy maga is szüzességben éljen. Előadása végén arra buzdítja férjét, hogy hagyják abba a hitvesi „kötelesség” gyakorlását, szüzi lélekkel szeressék az Údvözítőt, és – vele együtt – testüket is „szögezzék a keresztre”. Abból ugyanis, hogy nem született gyermekük, arra következtet, hogy maga Isten kívánja tőlük a szüzi életet.¹⁷⁵

A Symposionban Mátyás és Beatrix több ízben filiának és paternak szólongatják egymást. Beatrix „szüzességéről” nem csak ez a mű maradt ránk dokumentumként. Galeotto Marzio is említésre méltónak tartja a királyné szemérmes erkölcsseit és szüzi magatartását.¹⁷⁶ Galeotto ezt 1485 tavaszán,¹⁷⁷ tehát a Symposion keletkezésével egyidőben írta. Később, Aurelio Brandolini Lippi *Dialogus de humane vite conditione et toleranda corporis aegritudine* (1489) c. művében maga Beatrix közli, hogy férjét nem mint férfit szereti, hanem mint apját becsüli és tiszteli.¹⁷⁸

Házassága első hét-nyolc évében a királynét éppen a házasság mintaképeként tartották, akit férje imád, és egyetlen éjszakára sem hagy magára. Köztudott volt, hogy Beatrix mindenhová, még a háborúba is elkíséri Mátyást.¹⁷⁹ 1483 tavasza tájt viszont a közvetlen környezetében élő olaszoktól az a hír jutott el Itáliába, hogy a királyné férje kincseivel és a koronával együtt meg akart szökni Ulászlóhoz, de elfogták,¹⁸⁰ majd Callimachus Experiens egyik verséből (1483 vége – 1484 körül) arról értesülünk, hogy Beatrix nem kíséri el a hadjáratra Mátyást.¹⁸¹ Az 1484–1485-ben keletkezett

¹⁷² BSy. III. 752–759; III. 41.

¹⁷³ I. m. III. 472–473.

¹⁷⁴ I. m. III. 981.

¹⁷⁵ I. m. III. 952.

¹⁷⁶ Galeottus MARTIUS, *De dictis* 3. 3.

¹⁷⁷ KARDOS Tibor, *Reneszánsz királyfiak neveltetése*. Apollo 1935, Klny. 41. 2. lj.

¹⁷⁸ „Mihi vero, coniunx, hoc tam gratum erit quam quod gratissimum; nam et de te, ut debeo, anxia et sollicita sum, quem non ut virum amo, sed ut parentem alterum observo ac venero, et Petrum ipsum audire summopere aveau...” (Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Közrebocsátja ÁBEL Jenő. Bp. 1890, 15. *Irodalomtörténeti emlékek* 2.)

¹⁷⁹ BSy. Praef. 15–21, 36; BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades* IV. 5. 5.

¹⁸⁰ KARDOS Tibor, *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez*. Pécs 1933. 10. – Pandolfo erről szóló levele 1483. máj. 6. keltezésű.

¹⁸¹ KARDOS Tibor, *Callimachus*. Tanulmány Mátyás király államrejonjáról. Bp. 1931, 15–16.

Symposionban a királyné már mint a szűzi élet példája dicsőül meg. Beatrix szerepváltozása időben egybeesik egy fontos politikai eseménnyel. Mátyás utódjául törvénytelen fiát, Corvin Jánost jelölte ki, majd miután erre előkészítette a talajt, 1485 nyarán a nyilvánosság előtt is jelezte ezt az elhatározását.¹⁸² Bonfini erről már 1484 nyarán is értesülhetett a bennfentes Francesco d'Aragonától. Az utódlás kérdésének eldöntésével két dolog egyértelműen nyilvánvalóvá vált. Mátyás végképp letett arról, hogy házasságából gyermeke szülessék, és ki akarta zárni azt a lehetőséget is, hogy halála után Beatrix kerüljön Magyarország trónjára. Bonfini – Corvinnak szóló epigrammás könyvével¹⁸³ – az elsők közt járult hozzá Mátyás utódja elismertetéséhez. Ha ebben a szituációban dicsérni – vagy védeni is – akarta az olasz királynét, akkor nemigen maradt számára más, mint hogy a „bűnét” – meddőségét – erényként tüntesse föl, továbbá a királyné életszemléletével magyarázza meg a Corvinnal szemben elszenvedett kudarcát. Lehetséges, hogy Bonfini meg akarta védeni Beatrix erkölcsseit is. Ha ez így volt, akkor ehhez sem találhatott jobb témát, mint „szűziességének” dicséretét. A szűzességet általában nagyra értékelték a kortársak, sőt olyan is akadt köztük, mint pl. Vespasiano da Bisticci, akinél a szűzesség egyet jelentett az erkölcsösséggel.¹⁸⁴

A valóságban Beatrix élete – úgy tűnik – távol állt azoktól az eszményektől, amelyeket Bonfini Symposionjában hangoztat. A Mátyás halála előtti években cselekedetei leginkább Corvin János örökösödésének megakadályozására, a világi hatalom majdani megszerzésére irányultak. Bizonyos, hogy bármennyire is felmagasztalja a Symposion a királynét, a hatalomra irányuló törekvéseiben nem támogatja őt, sőt homlokegyenest ellenkező irányban, a világi küzdelmekről visszahúzódó, nem e világi értékekre irányuló életeszményben mutatja meg neki a dicsőség megszerzésének lehetséges útját.

A Symposion erénytanának a csúcán Beatrix erénye, a szűzesség áll. Szűzesség-szimbólumok (főnix, hermelin)¹⁸⁵ díszítik a fennmaradt Symposion-kódex címlapját is. Beatrix véleménye szerint a szűzesség inkább égi, mint emberi erény,¹⁸⁶ és ennek az erénynek a követője, Beatrix maga istennő („Danubii dea”; „Aragoniam Beatricem deam Hystri accolam et Matthiae regis filiam... acclamate”).¹⁸⁷ Mint Filipec mondja róla, még a földön él, de a halandók ítélete már az istennők közé sorolta őt: „... cum sanctissima regina virtutes has pro potenti numine semper habuerit, unde ipsa quoque omnium mortalium iudicio *inter deas relata est*, quamvis adhuc cum deo suo diversetur in terris...”¹⁸⁸

Beatrix királyi férjével vitázik, aki az emberi életet képviseli. Felfogásának ellenpólusát azonban nem Mátyás véleménye és érvelése, hanem Galeotto életeszménye jelenti. A királyné erényét követve az „istennők”, az istenek közé kerülünk, ellenben ha csak az érzéki gyönyört keressük – Geréb Galeotto-cáfolata szerint – az állati lét színvonalára süllyedünk.¹⁸⁹

A királyné szűzességdicsérete és megistenülése szorosan kapcsolódik egyik szócsovének, Gerébnek a gondolataihoz. Az erdélyi püspök szerint Hercules példáját kell követnünk, aki a gyönyör élvezetekkel teli útja helyett, amelyen a testtel együtt maga is meghalt volna, inkább a fárasztó és rögös utat, az erényt választotta, azért, hogy istenné váljék (ut deus evaderet).¹⁹⁰ Geréb előadásának egyik hangsúlyozott gondolata, hogy önmagunkat, természetünket kell legyőznünk¹⁹¹ – a szűzesség erényének gyakorlása pedig ezzel egyet jelent.

¹⁸² SCHÖNHERR Gyula, *Hunyadi Corvin János*, 1473–1504. Bp. 1894, 34–40.

¹⁸³ Ez a Symposion után, 1485–1486 körül keletkezett. (BSy. Introd. VIII.)

¹⁸⁴ Vö. Janus Pannonius-életrajza egyik mondatával: „Per quanto s' intedeua de' sua costumi, era fama che fussi vergine.” (VESPASIANO da Bisticci, *Le vite* I. 327.)

¹⁸⁵ Frances A. YATES, *Queen Elizabeth as Astrea. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (1947. 74. – Ezek egyben az Aragóniai család emblémái is. (BSy. Introd. XIII, 61. lj.)

¹⁸⁶ BSy. III. 824.

¹⁸⁷ I. m. III. 974, 976.

¹⁸⁸ I. m. II. 133.

¹⁸⁹ Vö. i. m. I. 359, 404–405, 412.

¹⁹⁰ I. m. I. 347–349.

¹⁹¹ I. m. I. 373–386.

Beatrix, mint láttuk, égi erényével „inter deas relata est”. Ez a kifejezés Bonfini egyik kedvelt szókapcsolata. Más műveiben (inter deos referri; inter deos et astra referri változatokban) is előfordul, és apoteózist jelelt.¹⁹² A Symposion egyik helyén az „inter deos referri” kifejezés a szentté válás fogalmával azonos.¹⁹³ Bonfini műve azt sugallja, hogy az ember önmaga megismerésével, önmaga legyőzésével, az „égi, isteni” erények követésével érdemli ki „istenné válását”.

1. függelék

Hieronymus: *Adv. Iov. I.*

5. 215–217.

Prima, inquit, Dei sententia est, Propter quod dimittet homo patrem et matrem suam, et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una. (Gen. II. 24., et Matt. XIX. 5.) Ac ne forte diceremus hoc scriptum in veteri Testamento, asserit a Domino quoque idipsum in Evangelio confirmari, *Quod Deus conjunxit homo non separet*, statimque subnectit, Crescite et multiplicamini, et replete terram, (Gen. I. 28.) et per ordinem replicat, Seth, *Enos*, Cainam, Malaleel, Jared, *Enoch*, *Mathusalem*, *Lamech*, *Noe*, omnes habuisse uxores, et e Dei sententia filios procreasse (quasi generationis ordo et historia conditionis humanae, sine conjugibus et liberis potuerit enarrari). „Iste, inquit, est *Enoch*, qui ambulavit cum Deo, et raptus in coelum est. Iste *Noe*, qui cum essent utique multi virgines propter aetatem, solum cum filiis et uxoribus naufrago orbe servatus est. Rursus post *diluvium*, quasi altero principio generis humani, virorum et uxorum paria junguntur, et ex integro generationis *instauratur* benedictio: Crescite et multiplicamini et replete terram.

Currit ad *Abraham*, *Isaac* et *Jacob*, e quibus prior *trigamus*, secundus *monogamus*, tertius quatuor uxorum est, *Liae*, *Rachel*, *Balae* et *Zelphae*, et asserit *Abraham* ob fidei meritum benedictionem in generatione filii accepisse.

¹⁹² Antonii Bonfinii de laudibus Sancti Flaviani oratio. (1483. nov. 16.) In: *Due orazioni di Antonio Bonfini*, 54–56; BONFINIS *Rerum Ungaricarum decades* IV. 8. 241–242. – A kifejezésről bővebben AMADIO: „Inter deos et astra”. In: *Due orazioni*, 74–86. – A Symposion világítja meg a kifejezés pontos jelentését, valamint eredetének forrását: „Nulla praeterea re inter deos referri, nisi arte bellica, homines merebantur... Quem quidem honorem, ut *Herodianus* refert, quem Antonius Asculanus e Graeco in Latinum traduxit nostroque regi dicavit. ἀποθέσω, id est, deificationem appellant...” (BSy. II. 513.)

¹⁹³ BSy. I. 461.

Venit ad *Samuel* alterum Nazareum Domini, qui ab infantia nutritus est in tabernaculo, ...

Ipsium quoque *David* ducentis praeputiis, etiam, cum vitae periculo, regis filiae quaesisse concubitus. Quid dicam de *Salomone*, quem ponens in catalogo maritorum, imaginem asserit Salvatoris?

Et ad Evangelium repente transcendens, *Zachariam* et *Elisabeth*, Petrum ponit, et socrum ejus, caeterosque Apostolos.

BSy. III. 502–503;
523–527, 161–163.

... neque illud ignoras: *Dimittet homo patrem et matrem suam et adhaerebit uxori suae*. Item et illud:

Quod Deus conjunxit, homo non separet.

...
Enos
uxorem habuit et deo quoque fuit acceptissimus.

Item *Enoch* uxori alligatus cum Deo tamen ambulavit, immo in coelum raptus est. *Mathusalem*, et *Lamech* caelibes non fuere, itidem et *Noe*, cui mundi *instauratio* post maximam *diluvii* vastitatem commissa est.

Habraham trigamus fuit et *ob fidei meritum benedictionem in filii generatione suscepit. Isaac monogamus*, tetragamus vero *Iacob*, siquidem *Lyam, Zechelem* (!), *Bailem Selphenque uxores* habuit. Neque *Moses servulus* ille ita deo gratissimus, ut coram cum divina maiestate loqueretur, uxore caruit; neque *Saruiel, qui ab infantia in tabernaculo nutritus est*; neque *David*, qui a deo

secundum cor eius servulus est inventus, e cuius femore puer salutis nostrae autor edendus erat; neque sapientissimus *Salamon*, qui nihil ignoravit, quod humana mens intelligere potuisset;

...
Zacharias vir ille sanctissimus; neque *Petrus apostolorum princeps* et supremi ianitor paradisi.

2. fűggelék

Hieronymus: Adv. Iov. I. 12. 227.

Illic adversarius tota exultatione bacchatur: hoc velut fortissimo ariete, virginitatis murum quatens: „Ecce, inquit, Apostolus profitetur de virginibus, *Domini se non habere praeceptum*: et qui cum auctoritate de maritis et uxoribus iusserat, non audet imperare quod Dominus non praecepit. Et recte. Quod enim praecipitur, imperatur: quod imperatur, necesse est fieri: quod necesse est fieri, nisi fiat, poenam habet. Frustra enim iubetur, quod in arbitrio ejus ponitur, cui jussum est.” *Si virginitatem Dominus imperasset, videbatur nuptias condemnare, et hominum auferre seminarium, unde et ipsa virginitas nascitur.*

Ille creator et figulus sciens fragilitatem vasculi, quod operatus est, virginitatem in audentis potestate dimisit . . .

BSy. III. 506–507; Mátyás

Item nuptiae imperantur, virginitatis vero nulla praecepta leguntur.

Quod si virginitatem dominus imperasset, nuptias damnare et hominum seminarium, unde virginitas nascitur, auferre videretur.

BSy. III. 933, 932, 931; Beatrix

Cum fortissimo ariete virginitatis murus quottidie quatitur, benigni creatoris clementia nuptiarum indulgentiam exhibuit et non virginitatis praeceptum posuit . . .

Item si hanc imperasset, et damnaret nuptias et hominum, ut dixisti, pater, videretur auferre seminarium, unde et ipsa virginitas nascitur . . .

Virginitatem dominus magis obtulit, quam imperavit, quia divinus ille figulus non ignorans vasculi fragilitatem, quod effinxerat, virginitatem in audentis potestate dimisit . . .

LE SYMPOSION DE BONFINI

L'un des représentants du genre du symposion antique, ressuscité à l'époque de l'Humanisme, est l'ouvrage d'Antonio Bonfini, intitulé *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali* (Recanati 1484–1485), dans lequel les réminiscences des symposions imitant Platon et les éléments des soi-disants symposions grammaticaux s'amalgament d'une manière spéciale. Le Symposion dédié à la femme du roi Mathias Corvin, Béatrice d'Aragon a été écrit en partie dans l'intention de fixer, en guise d'un enchiridion, les enseignements les plus importants des artes liberales. Dans ce but, conformément aux symposions grammaticaux dont il a utilisé *Saturnalia* de Macrobie comme une source de contenu aussi, l'auteur a bourré son ouvrage des connaissances sèches, lexicales qu'il a empruntées surtout aux ouvrages des auteurs néoplatoniques de l'antiquité. Ce sont de telles contributions, dissertations savantes qui bigarrent le thème principal correspondant au thème d'amour du Symposion de Platon, dont les trois composants sont: l'amour en dehors du mariage, le mariage et la virginité. Bien qu'on la refute et qu'on la rejette complètement, la théorie de la jouissance du plaisir reçoit une importance, un accent identiques au mariage et à la virginité, théorie développée dans le rôle d'Épicure – en utilisant des arguments apparentés à ceux du dialogue de Lorenzo Valla, intitulé *De voluptate* – par Galeotto Marzio. La question du rapport du mariage et de la virginité apparaît dans la discussion, dans l'émulation du couple royal, au cours de laquelle Mathias défend la *vita activa* et le mariage, Béatrice la *vita contemplativa* et la manière de vivre virginale. La source principale de cette discussion est l'ouvrage d'Hieronymus, intitulé *Adversus Iovinianum*, et l'opinion de la reine Béatrice triomphe, elle aussi, conformément à l'intention de cet ouvrage. La comparaison avec la source démontre que dans le Symposion le roi Mathias assume le rôle de l'Épicurus Christianus”, de l'hérétique Iovinianus de Hieronymus.

BALASSI KÖLTŐI NYELVÉNEK NÉHÁNY SAJÁTSÁGA

Aki csak hozzávetőlegesen is átfutotta-lapozta a Balassi-irodalmat, jól tudja a költészete jellegével, értelmezésével, mintáival és forrásaival, európai fejlődéstörténeti és tipológiai rokonaival kapcsolatos különböző, nemegyszer egymásnak élesen ellentmondó véleményeket.

Ma sem tekinthető lezártnak az istenes vagy a szerelmi versek elsőbbségét valló álláspontok vitája, a Balassi-lírából kiolvasható szerelem-szemlélet jellegéről sem alakult ki egységes vélemény. Nemrégien Szegeden zajlott vita Balassi szerelmi költészetének, az udvari szerelemtan ideológiájának feltételezhető vagy nem feltételezhető hazai előzményeiről. A kötet-, ciklus-, valamint verskompozíció, illetve kompozíciók megítélése korántsem egyöntetű, hanem kölcsönös fenntartásokkal övezett. Csupán költészete karakterének reneszánsz jellege nem vitatott, de a reneszánsz karakterű költészet összetevő elemeinek megítélése már annál inkább. Elfogadottnak tűnik viszont Balassi költészetének kezdeményező jellege, a szerelmi líra vonatkozásában nem egyértelműen, a szövegvers kialakítását tekintve egyöntetűnek tűnnek az újabb vélemények is.

Dolgozatom nem kíván a felsorolt generális kérdések vitásához közvetlenül kapcsolódni, csupán a nyugalmasabb mezőnek számító szövegvers kialakulásával-kialakításával, jellegével kapcsolatban, a szöveg stilisztikai-képi rétegének, valamint frazeológiájának néhány elemét szeretném érinteni, de végül is ezek az elemek, akarva-akaratlan mégis érintkeznek az alapproblémával, Balassi költészete jellegével és jellemzésével.

Jól ismert: Balassi verstörténeti szerepe-érdeme a magyar nyelvű szövegvers kiképzése. A szövegvers kialakítása többirányú erőfeszítést igényelt, amelynek keretében Balassi állandó küzdelmet folytatott a versterjedelemmel, a szöveg logikai úton megközelíthető jelentés-áramának meghatározott arányú keretek közé illesztésére, az architektonikus fegyelem kialakítására, az arány és mérték érvényesítésére. A vers belső arányainak kialakítása rész-eredménnyel járt: a sokáig részben epiko-lírikus jellegű szöveg megszabott belső arányait a jelentés kifejtésének szintjén számos versében kialakította ugyan, a Célia-ciklustól pedig a terjedelmet is radikálisan csökkentette; a terjedelmet mégis, ennek ellenére csak kevésbé tudta befolyásolni, s a szonetthez hasonló zártabb formát nem alakított ki.

A vers szövegének belső, dallamtól függetlenedő, önálló akusztikai-zenei tónusának kialakítására csaknem a kezdetektől s egyre nagyobb figyelmet fordított. Korai költészetében az énekvers-hagyomány közelsége, a középkori szent szeretet frazeológia közvetlenebb hatása, főként pedig sztereotip jelzőhasználatát következtében a szöveget még archaikusabb, egyneműbb és egyhangúbb akusztikai tónus jellemzi. A szöveg belső zeneiségének kialakításában a Párizsban, 1582-ben megjelent nevezetes költői antológiával való megismerkedése után figyelhető meg határozottabb változás. A sztereotip jelzőhasználat ettől kezdve jelentősen csökken, bár kisebb mértékben mindvégig megmarad. A sztereotip jelzőhasználat csökkenése a korábbi költészetére jellemző egynemű alliteráció-sorozatokat helyett egyre változatosabb, olykor bonyolult betűírmenszereket alkalmaz. Korai énekeinek betűírmeiben jobbra csak mássalhangzók kapnak szerepet, később a magas és mély magánhangzók sűrűbb jelenlétének verhangulatot befolyásoló alkalmazásával is egyre bővebben él. Számos versében, mint pl. az *Áldott szép Pünkösdeknek* kezdetűben, a *Katonaének*-ben, a *Júlia*-, és különösen a Célia-ciklus nem egy darabjában az adott verhangulat kifejezésének egyik fontos eleme a szöveg zenei tónusa. A szöveg akusztikai-zenei hangulata a Balassi-vers általános karakteréhez, a csaknem egész költészetére jellemző visszafogott, csendesebb, pátosszal teli hangvételéhez igazodik, azt nyomósítja. Ezért a „Vérem hullásával, ha hozzám hajlanál”, a „Hónál fejbér lábát, zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti”, a „Liliom,

violák idővel mind elhullnak”, és a „Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél” sorokban érvényre jutó zenei tónus a legjellemzőbb az érett Balassi-versben.

Balassi költészetében ugyanakkor megfigyelhető az ún. szóhangzás általános finomodása, a szavak átlagos szótagszámának határozott csökkenése, amely részben gazdagabb ritmikai lehetőségeket teremt, részben pedig az azonos szótagszám-terjedelmű szöveg információ-értékét is jelentősen növeli. Csupán jelezni szeretném, hogy például a Célia-verseknek a korai Balassi-versekkel azonos szótagszám-terjedelmű szövegeiben, a szavak átlagos szótagszámának csökkenése következtében mintegy húsz százalékkal több szó szerepel.

Jól ismert, hogy Szenci Molnár Albert miként panaszkodott a magyar szavak terjengősségén a zsolttárok fordítása közben. Balassi elsőként tett – valószínűleg nem tudatos, de eredményes – kísérletet a szöveghangzás érdekében a szóterjedelem csökkentésére. Programszerűen csak két évszázaddal Balassi után, a nyelvújítási mozgalom idején próbálkoznak megbirkózni e problémával.

A Balassi-vers hangzásbeli, akusztikai-zenei eredményeit Rimay már pontosan érzékelte és méltatta is egyik, 1613 körül készült írásában: „... a Múzsák nyájas karát ő annyira ékesíti, hogy az ő magyar nádsípja és pásztorsípja a zengés csodálatos édességével és a hangok kifejező harmóniájával a többit, aki csak van, valamennyit messze túlhaladva, sőt az ő irigységüktől kísértetve, a tekintély és a dicsőség magas helyét foglalják el.”¹

A terjedelem, a kompozíció, illetve kompozíciók problémái, a szöveg önálló akusztikai tónusának kiképzése mellett a költői kép, hasonlat jellege és szerepe is a szövegvers kialakulásának függvénye. Nyilvánvaló; a költői kép, hasonlat a vers struktúrájának csupán egyik, a stilisztikai réteghez tartozó eleme, vizsgálata nem választható el a szöveg általános karakterétől, frazeológiájától. Bár nem lehetséges Balassi költészetében a költői kép szerepének módosulását, változását egészen pontosan nyomon követni, mert a versek kronológiai egymásutánját sokszor csak igen hozzávetőlegesen ismerhetjük, a korai és a kései versek képalkotásának különbségeit érzékelhetjük.

Csanda Sándor 1973-ban könyvet szentelt Balassi költői képeinek vizsgálatára, csoportosítására és jellemzésére.² Számba veszi ugyan Balassi szinte valamennyi hasonlatát, metaforikus kifejezését, de jórészt csak tematikai rendbe állítja őket, s nemigen tesz kísérletet általánosabb jellemzésükre, a Balassi-vers jelentésével, frazeológiájával való összefüggés vizsgálatára. A könyv címében jelzett „közép-európai szláv reneszánsz stílus”-sal való összehasonlítás szintén a képek tematikai hasonlóságára és eltéréseire szorítkozik. Néhány általánosítható jellegű megjegyzéséből megtudhatjuk, hogy Balassi: „Stílus eszközeinek nagy része reneszánsz életszemléletét tükrözi, de vannak vallásos, vitézi, népies képzetei is.”³ Balassi képeinek változásáról, fejlődéséről pedig ezt olvashatjuk: „Képkalkotó tehetségének, költői stílusának fejlődését főképp abban látjuk, hogy míg kezdetben trópusaiban nagyrészt az európai humanista szerelmi költészet vallomásainak sablonjait használja, későbbi lírájában szóképei és hasonlatai gazdagabbakká, összetettebbekké válnak, s egyesben kombinálja a különböző tárgyú stílus-eszközöket.”⁴ Csanda szerint „Költészetének legnagyobb részét szerelmes versek alkotják, szóképeinek tárgya pedig leggyakrabban a tűz, láng, kín, bú, halál, virágok, növények, állatok, természeti jelenségek stb. Igaz, előfordulnak katonasággal, harccal kapcsolatos szóképek szerelmes verseiben is, de ezek trópusainak csak kis töredékét alkotják, s az sem állítható, hogy esztétikai szempontból szebbek volnának más tárgyú képeinél.”⁵ Miután felsorakoztatta Balassi tüzrel kapcsolatos szóképeit, ezzel a tanulsággal zárja a szemlét: „Ez azt látszik bizonyítani, hogy lobbanékony, bővérű udvarló volt, s a szerelemmel kapcsolatban elsősorban tüzes, lángoló képzetek jutottak eszébe.”⁶

A képek tematikai csoportosítása fontos, kikerülhetetlen feladat, de önmagában nem jellemezheti a képalkotás jellegét, a képzettársítás domináns, jellemző irányát, ugyanakkor egyes képek előfordulása-

¹ Rimay János összes művei, Bp. 1955. Összeáll.: ECKHARDT Sándor, 39.

² CSANDA Sándor, *Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*, Bratislava, 1973.

³ I. m. 259.

⁴ I. m. 259.

⁵ I. m. 258–259.

⁶ I. m. 164.

nak gyakoriságából sem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mert a gyakoriság önmagában nem jelenti az esztétikai hatásban betöltött szerep mértékét is.

Ha végigolvassuk Balassi valamennyi versét, azonnal érzékelhető, hogy a kimondottan kései darabokig nincs a költői képnek, hasonlatnak a szövegben megkülönböztetett, kiemelt funkciója, általában belesimul az általánosabb dikció menetébe, akkor is, ha olykor már a korai versekben is jelentkeznek egy-egy hasonlat részletesebb leírása is. A szöveg képi rétege sokáig kerüli a különlegesebb nyelvi ízeket, a szokatlan, távoli képzettársításokat és jobbra szokványosnak tűnő kifejezéseket, sztereotíp jelzőket használ. Képnek és jelzőnek sokáig dekoratív-díszítő szerepe van. A Balassi-versre ezért jó ideig érvényesnek tűnik Hauser klasszikus költészetéről adott jellemzése: „A klasszikus költészet híján van mindenfajta nyelvi pikantériának, fűszernek. Vonzerejének kizárólagos forrása a mondatok tagolása, irama, folyama és a dikció súlya, nyomatéka, lendülete. . . . nyelve emelkedett, de nem szindús, mint a romantikáé, és nem is képi asszociációkban tobzódo, mint a manierizmusé.”⁷

Balassi képrendszerében hasonlatainak jellege jórészt egynemű, a korai énekektől a Célia-versekig, ugyanakkor az egyneműség keretei között változásról is tanúskodik. Állandó a hasonlatok tendenciája, a képzettársítás hierarchikus iránya a hasonló és hasonlított viszonyában: változó viszont a képalkotás módja, a költői kép kifejtettségének mértéke és változó a kép versbeli funkciója. Pontosabban: a hasonlat szerepe a szövegvers kialakulásának menetéhez s a Balassi-vers karakterének módosulásához illeszkedik. Szerepe a szöveg zenei tónusának általános finomodásával párhuzamosan, Marullus, Ange-rius és Janus Secundus költészetével való megismerkedése után nő meg, majd a Júlia-ciklustól a szöveg képi rétege fontos kifejezőjévé válik Balassi szerelmi költészete szemléletbeli változásának. A Célia-énekek egy részében pedig a hasonlat a szöveg zenei hangulatával az adott vershelyzet esztétikai kifejezhetőségének talán legfontosabb eszköze.

A Balassi-vers általános jellegével, esztétikai hatásával kapcsolatban Klaniczay Tibor ismerte fel a szöveg ún. vizualitását, vizuális hatását, amikor rámutatott: „Az 1583 körüli tavasz-versek, de még inkább a Júlia-ciklus egyes darabjai . . . a széles ecsetvonásokkal, erős színekkel dolgozó érett reneszánsz festmények vizuális összbenyomását keltik fel az olvasóban.”⁸

A Balassi-vers vizuális hatását főként hasonlatainak a jellege magyarázza. A hasonlatokban megfigyelhető képzettársítások iránya ugyanis a korai énekektől a kései versekig túlnyomórészt egyirányú; a hasonlított szinte mindenkor elvont fogalom, belső emberi tulajdonság, míg a hasonló törvényszerűen tárgy, természeti jelenség. Balassi hasonlataiban ezért a hasonlított mindig a magasabb helyzetű, a bonyolultabb, emberrel kapcsolatos fogalmak, jelenségek körébe tartozó, míg a hasonlat az alacsonyabb helyzetű, az elemibbet képviseli. A Balassi-hasonlatoknak ez az uralkodó tulajdonsága, egyben típusa azzal az eredménnyel jár, hogy képalkotásában a hasonló csaknem mindenkor látvány, látványszerű, azaz vizualitáshoz kötött, hiszen vizuálisan elképzelhető. A hasonlatok szerepének növekedésével, számuk gyarapodásával és részletesebb kibontásukkal a Balassi-vers egyre intenzívebb vizuális hatás-impulzusokat sugall.

Balassi mintha Quintilianus rétoroknak adott tanácsát-intését követné, amely szerint a hasonlat „világosabb kell hogy legyen, mint amit megvilágít”. A költői kép, hasonlat típusainak rendszerezői viszont a vizualizálható képtípust bár nem a ranglétra legalsó fokára, de azért az alsóbb fokozatok között helyezik el. Egyesek, pl. Henry Wells szerint⁹ a kimondottan irodalmi-költői kép ott kezdődik, amikor már nem alkalmas a képi, vizuális elképzelésre. Mások viszont, pl. Huizinga „a középkori szellem egyik alapvető vonása”-nak tartják „a látás érzékének vezérszerepét”, amikor a „gondolat is látható képek alakját ölti”.¹⁰ A képtípusnak legnagyobb irodalmi alkalmazóját, reprezentánsát pedig Dantében látják.

⁷ HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete (A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta)*, Bp. 1980, 353.

⁸ KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője, In, Reneszánsz és barokk*, Bp. 1961. 276.

⁹ Henry WELLS, *Poetic Imagery*, 1924.

¹⁰ Johan HUIZINGA, *A középkor alkonya*, Bp. 1976. 213.

Balassi mindenesetre a magyar költői nyelv kialakításában ennek a vizualitáshoz kötött hasonlat-típusnak adott meghatározó szerepet. Nyilvánvaló, a XVI. századi magyarországi fogalmi gondolkodás, filozófiai műveltség helyzete is befolyásolhatta e választást.

A hasonlatok jellegében bár jelentősebb változás vagy fordulat nem következik be Balassi költészetében, a hasonlat versbeli szerepe fokozatosan átalakul. A korai énekekben szereplő hasonlatok jobbra dekoratív-díszítő jellegűek, az adott verhangulat kifejezésében megkülönböztetett funkciót nem töltenek be. Később a hasonlatok nem csupán részletezőbbek és kevésbé éles kontúrral rajzoltak lesznek, hanem egyre nagyobb szerepet kapnak az adott verhangulat kifejezésében. Mivel a kései versekben a rezignált, csenedesebb, visszafogottabb hangulati elemek kerülnek előtérbe, a korábbi hasonlatok élesebb rajzát felváltja egy áttetszőbben megfogalmazott, különböző fényhatásokat idéző hasonlat-változat, amely végül is a Célia-versekben a szöveg zenei tónusával, versmeghatározó tényezővé válik.

Ugyanakkor kései istenes verseiben a szerelmi énekek egyre festőibb, áttetszőbb képeket idéző hasonlatai mellett néhány alkalommal feltűnnek az élesebb-nyersebb, már-már bizarr, a verhangulathoz nem teljességgel illeszkedő, a vizualitás mellé más érzékszervek hatáskörébe is tartozó képzeteket idéző hasonlatok, képes kifejezések:

Rút szégyen, ki mint hegyes ár,
Lelkemben keservesen jár,
(*Ó én kegyelmes Istenem*)

Adj már csendességet, lelki békességet mennybéli Úr,
Bujdosó elmémet ódd bútul szívemet, kit sok kín fúr!
(*Adj már csendességet*)

Mosd el rólam immár, kit lelkem alig vár, mosd el bűnöm rútságát,
S együtt az rút hírrel, mint rút bűzt enyészd el förtelmes büdös szagát,

... ne szárazd ki velőmet
Csontomból bánattal, ne nézz rám haraggal, mosd el inkább vétkeket
(*Végtelen irgalmú*)

Mindössze egy Célia-versben szerepel az idézettekkel rokon hangulatú hasonlat:

Átkozott gyanúság, kétséges bosszúság, gyógyíthatatlan méreg,
Ahova te beférsz, onnan nehezen térsz, oda ragadsz mint kéreg,
(*Ó én bolond eszem*)

Egyébként valamennyi a kései istenes versekben található. Azaz van egy kivétel is. A *Bizonyval esmérem rajtam nagy haragod* kezdetű ének, amelyet Eckhardt Szilády Áron megjegyzései nyomán a gyengébbek közé sorolt a 10. versszak *vala* rímei miatt s „fiatalkori zsenigének” tartva kritikai kiadásában az 5. versként, a legkorábbi, az 1578 előtt keletkezett versek társaságában közölte szövegét. A vers azonban nemigen sorolható a korai szövegek közé, pusztán képeinek jellege is a későbbi keletkezésére utal:

Anyámnak méhében bűnben fogantattam,
Kiből noha téled kimosogattattam,
De gyarlón maradtam,
És annak utánna visszatántorodtam.

Illik, hogy elfordulj uram bűneimtől,
Kivel rakva vagyok talpig mind tetétül.

Ezek a sorok a kései istenes énekek, különösen az 50. zsoltár parafrázisának képeivel rokon jellegűek s nem kevésbé emlékeztetnek a jellegzetes Rimay-képekre.

Ismeretes, hogy a vers szövegét a nyomtatott gyűjteményes kiadások őrizték meg. Eckhardt az *Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske* c., 1700-ban Kolozsvárott megjelent unitárius énekeskönyvből közölte szövegét. Szabó Géza meggyőzően bizonyította, hogy a vers Eckhardttól szerkesztői betoldásnak minősített s kiadásából kihagyott hatodik versszaka is Balassi-szöveg s e strófa egyik sora Bornemisza 1584-ben megjelent prédikációs kötetére vezethető vissza. Ezért „az ének 1584-ben, vagy azután keletkezett.”¹¹

A vers képeinek jellege is a későbbi szereztetésre utal.

Balassi nemigen törekedett eredeti képrendszer kialakítására. Eckhardt mintha kissé túlhangsúlyozná Balassi képeinek szerepét és eredetiségét, amikor azt írja, hogy „... költői tehetsége legdúsabban hasonlatain át mutatkozik meg. Egyéniségét, élményeit itt figyelhetjük meg a maguk közvetlenségében”.¹² Önálló képrendszer kialakítására először Rimay tett kísérletet. A forráskutatás s főként éppen Eckhardt egyébként már kimutatta a képek, hasonlatok jelentős részének mintáit, inspirálóját Ovidiustól Janus Secundusig, petrarkista költői antológiáig, török énekekig. A feltehető hazai előzményekre azonban kevésse fordítottak figyelmet. A feltehető hazai előzményekkel kapcsolatban egy jelentéktelenné tűnő apróságot szeretnék példaként említeni. A *Siralmas nékem* kezdetű Balassi-versben olvasható a „Szívem meghervadt nagy bánat miatt” eredetinek tűnő metaforikus kifejezés, de szinte közvetlenebb előzményét könnyűszerrel megtalálhatjuk a budai Csonka-toronyban raboskodó Palatics Györgynek *Az keresztényen rabok könyörgésének formája* c. 1570-ben írt személyesebb tónusú vallásos énekében: „Mert haragod ellen lelke meghervad” pár versszakkal később pedig: „Szívem mert meghasad nagy bánatomban”. Palatics énekét Balassi ismerte, hiszen a *Láss hozzám, üdvösségemnek Istene* kezdetű versét, amelynek – sajnos –, csak kezdősora maradt ránk, Palatics énekének nótájára írta. Eckhardt feltételezte, hogy Palatics éneke „gyötrelmes büntudatának és végső megnyugvásának hangja nem maradhatott nyom nélkül a fiatal Balassi lelkében...”¹³ Közvetlenebb szövegösszefüggésre azonban nem gondolt. Oly közkeletű lehetett egyébként az idézett kifejezés, hogy a Pap Benedek kassai polgárnak tulajdonított¹⁴ s az 1550-es években keletkezett *Segítségül hívása Istennek* c. ének kezdő sora: „Bánat miatt mi szívünk meghervadt” csupán a szörendet illetően tér el Balassi szövegétől. Balassi a metaforikus kifejezést előre helyezte: „Szívem meghervadt nagy bánat miatt.”

Palatics említett éneke más vonatkozásban sem érdektelen. Balassi istenes énekeinek jól ismert új hozománya a nem gyülekezeti-közösségi jellegű, személyes érdekű, közvetlenebb hangvételi, nemegyszer a hit megrendüléséről valló, máskor viszont (pl. a *Segéll meg engem* kezdetű versében) a dicséretet, hálat feltételeességhez szabó ének. A feltételeesség mozzanata Palatics énekében is kifejezésre jut:

Szabadíts meg fogságból én fejemet,
Kéért dicsérhessem szent felségedet.

...

Most mutasd meg, hogy te vagy én istenem!

...

Jótévedet soha el nem felejttem,
Szent nevedet hálaadással tisztetem.

Nem egy Balassi-versben a kételkedés, a nem elégséges hit őszinte megvallása s a megrendült hit erősítésének óhaja jut kifejezésre. Nem merném viszont Balassi kételkedését Shakespeare, Hamlet

¹¹ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint „Bizonyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű istenes énekének hiányzó strófája*, ItK 1981. 301–305.

¹² ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Bp. 1972. 319.

¹³ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp. [1941.] 136–137.

¹⁴ VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely c. tanulmányában* (ItK 1970. 144.) stílusjegyek alapján kétségessé teszi Pap Benedek szerzőségét a neki tulajdonított énekkel, különösen a *Bánja az úristen* kezdetével kapcsolatban. Varjas szerint a *Bánja az úristen* kezdetű ének, amelynek nótájára Balassi három verset is írt, minden bizonyal Szegedi Gergely szerzeménye.

kételkedésével rokonítani, mint az egyik új gimnáziumi tankönyv teszi,¹⁵ mert közelebb s hazai rokonság feltételezhető. Például és ismét Palatics Györgynél is, aki így kezdi énekét:

Uram, benned még az én remétségem,
Minem teljességgel elfogyott hitem,
Noha most is ostorodat szenvedem:
Ugyan te vagy azért az én istenem.

Nagy Barna írta Ecsedi Báthori István irodalmi érdekű Végrendeletének befejező részéről: „... a Babits Mihály által is lefordított „Veni Sancte” szövegével fejezi be művét. (Érdekes protestáns korrekció nála, hogy az erény érdeme helyett a hit növelését kéri: „Da virtutis meritum” helyett ezt írja: „Da fidei augmentum”.”¹⁶

Balassinál is talán ezzel a közelebb-hazai indítással számolhatunk.

Palatics György szerény énekének frazeológiája azért lehet különösebben is érdekes számunkra, mert nem csupán Balassi istenes, de szerelmi énekeivel való frazeológiai rokonsága is érezhető. Balassi egyik nagy Júlia-énekét, az *Engemet régolta* kezdetűt, amelynek platonizáló képrétegét Bán Imre elemezte,¹⁷ így zárja:

Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdel fővel Júliának könyörgék,
Midőn jóvótától mint istenasszonytól kegyelmet reménlenék,
Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene, Áment reá kiálték.

Az ima-helyzet rajza Palatics énekében, persze szerényebb invencióval, így olvasható:

Azért összetéven két kezeimet,
Térdre esvén, lefüggesztvén fejemet,
Kezeidbe ajánlottam lelkemet.

Itt természetesen nem a közvetlen szövegösszefüggés érzékelhető, hanem a frazeológia rokonsága s más Balassi-versekével is. Balassi az idézett strófában tulajdonképpen egyszerre profanizál egy ima-helyzetet, a szerelmi ének platonizáló-magasztaló modorához illesztve, ugyanakkor a világi érületi sikot az ima-szituáció megjelenítéséhez hajlítja.

Palatics György éneke is figyelmeztet arra, hogy Csanda Sándor könyvének olyan általánosítását, amely szerint „Balassi szóképeiből és hasonlataiból az is kitűnik, hogy a magyar költői stílus megteremtésében mintái a reneszánsz olaszul, latinul, németül író költői voltak, s csak kismértékben a régebbi magyar hagyomány”¹⁸ – fenntartással kell fogadnunk. A Balassi-kutatás sem fordított még kellő figyelmet a hazai előzményekre,¹⁹ a vallásos költészet feltehetően jelentősebb inspirációjára, a szerelmi énekek vonatkozásában is.

Klanczay Tibor pedig már nyomatékosan utalt, különösen Balassi korai költészetével kapcsolatban az istenes és szerelmi énekek terminológiai rokonságára, azonosságára: „Szerelmi és vallásos költészet, mint minden nagy reneszánsz lírikus életművében, a Balassiéban is szerves egységet alkotott. Különösen korai istenes énekeinél... szembetűnő a szerelmiekkal való rokonság. Az istenhez fohászkodó Balassi mondanivalója gyakran alig különbözik a szerelmeséhez esengőtől: isten is épp oly elérhetetlen, mint az imádott hölgy, s ha úgy érzi, hogy isten elfordult tőle, amiatt éppúgy panaszodik, mint

¹⁵ *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*, Bp. 1979. 209.

¹⁶ NAGY Barna, *Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására*, AHistLitt Hung, Tomus XII., 1972. 116.

¹⁷ BÁN Imre, *Balassi platonizmusa, In: Eszmék és stílusok*, Bp. 1976. 132–135.

¹⁸ I. m. 258.

¹⁹ Varjas Béla Balassi vallásos lírájával kapcsolatban hívja fel a figyelmet Szegedi Gergely inspiráló szerepére: „Szegedi kifejezéseinek, szóképeinek, gondolatainak egész sora talál visszhangra Balassi szoltáiraiban – részben művésziileg módosult, továbbfejlesztett formában.” VARJAS Béla, i. m. 143.

kedvese kegyetlenségén, s mindkettőhöz megértésért, bocsánatért, kegyelemért könyörög. Ez a hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi.²⁰

Klaniczay idézett jellemzése nyilván ma is érvényes. A versjelentést, a szöveg logikai úton megközelíthető-megismerhető közleményét tekintve szinte Balassi egész költészetére jellemző az istenes és szerelmes énekek rokon hangvétele, dikciója, fogalmazása. A költői kép, frazeológia felől közelítve a két tematikai szféra versei felé: a kérdés kissé bonyolultabbá, részben ellentmondásosabbá is válik. Bonyolultabbá, mert a korai szerelmi és vallásos énekek terminológiai-frazeológiai közelsége, a hangnem rokonsága ellenére, a korai szerelmi énekek képei, jelzői között kimondottan vallásos-szakrális képzetek szinte egyáltalán nem szerepelnek; azaz egészen pontosan a Balassi házasságig szerzett darabok között összesen három versben.

Az első a *Morgai Kata nevére* írott énekekben olvasható:

Több szép szüzek között lévén oly tettetes,
Mint csillagok között teli hold mely fényes;
Mint mennyei seregek éneklése édes.

Itt a fogalmazás annyira a petrarkizáló költészet már profanizált közhelye, és csupán dekoratív elemként hat, hogy nem tekinthető kimondottan vallásos képzetnek.

A második a pontosabban nem datálható, a korai versek között számon tartott *Nő az én örömem* kezdetű énekekben jelentkezik. Egy teológiai példa hasonlatként való részletezőbb kibontása:

Mint az üdvösség semmi nem egyéb az Isten színinek látásánál,
Én boldogságom is csak abban áll,
Ha szerelmét látom igazsággal.

...
Mert mi lehet ennél kedvesb,
Édesb én kívánságomnak,
Mint csókolni dicsőséges
Színit mennyei orcának?

...
Dicsértessék jótétejiért

Eckhardt kimutatta, hogy ezek a sorok Bornemiszára vezethetők vissza: „Köztudomású, hogy a hasonlat első része általános keresztény hittétel és a római egyház sem tanítja másképp. De Bálint – írja Eckhardt – a hittant Bornemiszától tanulta és Balassiék papjának prédikációiban szinte szóról szóra megtaláljuk Balassi definícióját: »Az örök élet nem egyéb, hanem látni, nézni és élni azzal, aki minden jónak kincse és kútfeje... Az az színről színre nézni, látni, hallani, szólani az nagy és mindenható felséges Istennel, kiben minden hívek és áldottak... lakoznak.«²¹

Az ún. „boldogító látás” teológiai fogalma Petrarcanál is megtalálható, a *Canzoniere* 191. versében (Siccome eterna vita è veder Dio):

Mint öröklét, Istent láttatva égben,
több vágyat nem szül, tilt is vágyani többre,
látásod, Úrnőm, úgy lett lelkem üdve
(*Szedő Dénes* fordítása)

Nyilvánvaló: Petrarca inspirációjáról nem beszélhetünk, mert Bornemisza hatása annyira kézenfekvő, szöveggközeli.

²⁰ *A magyar irodalom története I.*, Bp. 1964. Szerk.: KLANICZAY Tibor, 462.

²¹ *Balassi-tanulmányok*, Bp. 1972. 158.

A harmadik a *Szentírás szerint is* kezdetű versben szerepel, *Kit egy gyémántkereszt mellett küldött volt az szeretőjének*. Ebben a kereszt s a keresztre függesztett három gyöngy példájával próbálja víg kedvre hangolni az ének címzettjét.

A korai versek között mindenesetre csak ezekben az énekekben található kimondottan vallásos képzet, teológiai példa a szöveg képi rétegében.

A korai versekre egyébként éppen az jellemző, hogy a szerelmi és istenes énekek rokon vagy azonos hangulatú vershelyzetei, érvelése ellenére a két érületi szféra merőben elkülönített, önálló, kivált a szöveg képi rétegében. Nemesgyszer, jobbára az adott ének vége felé, hangot váltva, szinte „kibeszélve” a szerelmi énekből, Balassi Istent szólítja, segítségét kérve a szerelmi konfliktus jóra fordultához, mint pl. a *Reményem nincs már nekem, az Ó te csalárd világ, a Kikeletkor jó pünkösdi havában* kezdetű énekekben.

A vallásos-szakraális képzetek, jelzők, hasonlatok beáramlása a szerelmi versek szövegébe csak később figyelhető meg; a szerelmes énekek hangulatát, de szemléletét is befolyásoló mértékben pedig a Júlia-ciklusban. Ezért, bár nyilvánvaló, hogy Balassi korai költészetében a szerelmi és az istenes énekek hangneme, de jelentése is rokon, a szöveg képi rétegét illetően viszont nem a szerelmi énekek frazeológiája hatja át az istenes énekeket, hanem éppen fordítva és jóval később; a vallásos-szakraális képzetekhez kapcsolódó jelzők, hasonlatok áramlanak egyre intenzívebben a szerelmi énekekbe. A Marullus nyomán készült *Valaki azt hiszi* kezdetű ének nyitja a sort:

Szerelmire mint egy szent helre elmémet ím fordítom,
Mint egy áldozatot, magamot abban esméig felgyújtom,

A Júlia-versekkel kapcsolatban Klaniczay ismerte fel a ciklusban érvényre jutó távolító, eszményítő, az elérhetetlenség, megvalósíthatatlanság érzetét sugalló tendenciát, a ciklus utópisztikus hangulatát és jelentését.²²

Ezt a jelentést kíséri a Balassi-vers általános stiliztikai, képi rétegének módosulása, illetve változása. A Júlia-ciklusban egyre következetesebben érvényesül a Kegyes személyét, de az őt körülvevő érületet is, most már egyértelműben eszményítő – távolító –, egyrészt elérhetetlen, mennyei-mitikus régióba emelő törekvés és a szerelmi érületet a vallásos felé hajlító szándék. Di Francesco a *Szép magyar komédia* szerepét vizsgálva Balassi költészetében, részletezően bemutatta a mitologikus-tündérimennyei motívumok egyre növekvő befolyását a Júlia-versekben, a nő megjelenítésének rajzát az Isten-kép felé közelítő mozzanatait.²³

Nyilvánvaló: a Júlia-versek írásának szinte már a kezdetén bizonyossá vált az utolsó alkalmi szándék teljes kudarca. Júlia, a nagy Kegyes, a korai versek kegyeseinek-szűzeinek olykor még szinte realiztikusan rajzolt látványa, világi jelzőkkel körülövezett-dicséret tulajdonságai után, a közvetlenül érzékelhető látványból fokozatosan látomássá alakul: lakóhelye a paradicsom, s a *Paradicsomban termett szép új rózsza dicsőséges orcája*, ábrázata *angyal*, színe *dicsőséges, áldott, megdicsőült*, mint jelenség *mennybélnek tetszik, Isten asszonyának*, akit *dicsőítettő fény, áldott szén* vesz körül, akihez *Összekulcsolt kézzel, hajlott térdel fölvel* intéz fohászt a költő. A Júlia-versek legsűrűbben jelentkező, szinte sztereotip jelzője az *áldott*.

A korai szerelmi énekek között egyáltalán nem szerepelnek ezek a vallásos-szakraális képzeteket, de érületi szférát is idéző képek, jelzők.

A Júlia-versekben nem csupán Júlia alakját veszi körül ez a vallásos szférából merítő képzetkör, de a költő érzelmének megidézését is.

A költői képek vizsgálatával kapcsolatban Wellek–Warren elméleti kézikönyvükben figyelmeztetnek arra, hogy a képek tematikai számbavételénél, osztályozásánál jóval „lényegesebb . . . az átfogó azonosítások, a pszichikai korrelációk fölfedése. Ha két szféra ismételten földidezi egymást, föltehető,

²² KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, i. m.

²³ Amedeo DI FRANCESCO, *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Bp. 1979. (ItFüz 95.) 58–76.

hogy ez tényleges kölcsönhatásukra utal a költő alkotói pszichéjében is.”²⁴ Jellegzetes példaként a késő reneszánsz – manierista – misztikus Donne költészetét említik, akinek „a földi szerelemről szóló versei minduntalan a katolicizmus égi szerelmének világától kapják metaforikus fényüket” a szexuális szerelemre az extázis, a szentté avatás, a mártíromság, az ereklyék katolikus fogalmait alkalmazza a költő, nem egy „szent szonettjében” viszont érzékeny erotikus alakzatokkal fordul Istenhez...²⁵

Nyilvánvaló, semmilyen vonatkozásban sem merészném Balassi és Donne költészetét rokonítani. Már Eckhardt felismerte Balassi szerelmi költészetének a mintáinál jóval finomabb, visszafogottabb, kevésbé érzéki jellegét. A két érületi szféra közeledése is ennek jegyében halad, a szemlélet és terminológia általános finomodása jegyében. A közeledés Balassinál egyirányú, a vallásos képzetek játszanak egyre fontosabb szerepet kései szerelmi lírájában.

A Júlia-ciklusban megfigyelhető szemléleti, frazeológiai változás a későbbi, a Júlia-versek után írott versekben is jellemző marad. A *Kegyelmes szerelem* kezdetű Célia-vers szerelmet szólító, kezdő strófájában:

Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem, áldott legyen te neved!
Veszendő voltomban hogy segéllél mostan, hála legyen te neked!
Kérlek panaszimért, ki téged gyakran ért, jódot rólam el ne vedd!

csupán a „szerelem” szót kellene kicserélni Isten-re és vallásos fohásszá alakulna. Az egész vers hangnemét egyébként a rezignált könyörgés attitűdje uralja, holott az öröm éneke lehetne, mert a címbe foglaltak szerint: „Kiben köszöni Cupidónak hozzá való kegyelmét, tudni illik hogy Celiát szerelmére felgerjesztette s kezében adta.” A vers hangulata viszont már nem a „Nő az én örömem” kezdetű énekben megfogalmazott derűvel rokon, mert Célia meghódolása itt ürügyé alakult a költő rezignált, szelíden, de nem egészen komolyan epikureizmusba hajló hangulata kifejezhetőségéhez. Az első versszak minden képzete, jelzője, felszólító kérése az egyetlen „szerelem” szó kivételével a vallásos frazeológiából származik; a vallásos fohász terminológiájára való teljes, maradéktalan rájátszás.

A két érületi szféra közeledésének mintegy végső szakaszát vagy inkább pillanatát és az esetleges további fejlődés irányát *Az erdéli Asszony kezéről* c., három sor terjedelmű kis vers jelzi.

Horváth Iván disszertációjának a kompozíció és kontextus kérdéseit vizsgáló fejezetében a kései versek figurális szervezethez bemutatva, tüzetes elemzést ad (többek között) Balassi e kései kis remekéről: „Figurálisan még szervezettebbnek látom a kései rövid verseket, különösen a *Cím nélküli gyűjtemény* darabjait, melyek általában egy-egy figuraegyesítésre épülnek. Pl. a *Ha szinte érdemem* kezdetűnek híres középső sora –

Csak áldott kezével, mint szép ereklyével engem, mint kórt illessen

– két hasonlatra vezethető vissza. Az egyik egyszerű (*engem, mint kórt*), a másik bonyolult: a hasonló és a hasonlított is jelzős (*szép kezével, mint áldott ereklyével*).”²⁶ Horváth Iván hangsúlyozza, hogy „fokozza a távolságot” a jelzők felcserélése: *szép kezével* helyett *áldott kezével*, és *áldott ereklyével* helyett *szép ereklyével*.

Balassi e kései versében a Horváth Iván felismerte jelzőcserével egyszerre növelte a sor ún. információtartalmát, a jelzős szerkezetek többértelműségével, érületi kötöttségével és intenzitásával, de a két érületi szféra: világi/szerelmi és vallásos/szakrális nemcsak egymás feltételezését, de szinte egymásbajátszását, azonosságát is sejtetni tudta.

Más Balassi-versben ez a szakrális és világi képzetekhez kapcsolódó jelzőcsere nem figyelhető meg, bár korábbi versekben is található a *felcseréléssel* rokon alakzatot, ún. *áthelyezést*, pl. a *Segéll meg engem* kezdetű versben, amelyben a Noé bárkájából elrepült galamb állapotjához hasonlítja állapotját:

Új könyörgést hozott néked új ág helett,
Ki jó reménységgel virágozott, zöldellett,

²⁴ René WELLEK – Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Bp. 1972. 312.

²⁵ I. m. 312–313.

²⁶ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, (kézirat).

Itt az új ághoz tartozó virágzott, zöldellett áthelyezése az új könyörgésre mélyíti a két sor szemantikai utalását. Bár nem az ilyen jellegű helyek jellemzik Balassi képes kifejezéseinek többségét, mégis az indokoltnál kissé egyértelműbbnek érzem azt a megállapítást, amely szerint: „Balassi nyelve sem modernül polifón: az alkalmazott metaforák, képek valójában a népi, a vallásos és humanista költészet előregyártott elemei, nyelvi tömbjei, amelyek szemantikai utalása általában egyvonalú.”²⁷ Nem mindenkor.

Az erdéli Asszony kezéről végül is kivételességében is jelzi a költői nyelv és a szemlélet változását. Illusztrálására, a kései vers kontrasztjaként hadd idézzem fel a Krusit Ilona kezéről 1577-ben írottakat:

Az hónál fejbéd kezéd, kit Istentől kérek,
Hogy rövidnap szorosán ölelvén rám kerüljenek.

A jelző itt köznapi, Isten külön szféra, az óhaj pedig nyilvánvalóan alkalmi. Az erdéli Asszony kezéről c. kései versben mindennek már nyoma sincs.

A tulajdonképpeni kérdés csupán az, hogy Balassi szerelmi lírájának ez a frazeológiai finomodása, a szakrális képzetek egyre fokozódó szerepe a ficinói platonista szerelemtan egyértelműbb kifejezése-e, amelyben maga a költői-művészi tevékenység „spirituális értelmet nyer” s mint Klaniczay írja: „A művészet vallásos, a vallás művészi jellegűvé válik, mint ugyanannak az Istenhez való emelkedő mozgásnak, a szerelemnek a megnyilatkozásai.”²⁸ Bán Imre Balassi platonizmusáról szóló tanulmányában méltán hangsúlyozta, hogy „a reneszánsz platonista szerelemtana a filozófiai és retorikai formulák tára, konvenció, gavalléria, felszínes udvariasság, de éppen a legnagyobb művészek (egy Ronsard, Balassi, Donne) folytonosan áthágják e konvenciókat...”²⁹ Balassinál ez az „áthágás” mintha a szorosabban vallásos érzelmi szféra felé tartana. A szöveg stilisztikai, képi rétegében mindenképpen.

Balassi költői nyelvének néhány jellemző jegye, főként a régebbi magyar nyelvű vallásos verselés hagyományához való illeszkedése végül is némiképp ellentmond a költészet egyértelműen kezdeményező jellegét hangsúlyozó véleménynek.³⁰ Költői nyelvének jellemző jegyeit vizsgálva, a szintetizáló jelleget érezzük meghatározóbbnak. A szövegvers kialakításában nyilvánvaló a kezdemény, a Balassi-vers karakterében viszont a szintézis jut érvényre. Hatásának mértéke is jórészt ezzel magyarázható.

Tibor Komlószyki

QUELQUES CARACTÉRISTIQUES DE LA LANGUE POÉTIQUE DE BALASSI

L'étude examine quelques caractéristiques de la langue poétique, de la phraséologie du poète lyrique le plus important de la Renaissance hongroise, Bálint Balassi (1554–1594). En connexion avec l'affinité terminologique des poèmes amoureux et pieux, elle souligne que, dans les poèmes précoces, les deux sphères (religieuse = sacrée et profane = amoureuse) sont tout à fait séparées concernant les images et les comparaisons poétiques. Mais dans sa poésie mûre, dans les poèmes amoureux, on trouve de plus en plus fréquemment des images poétiques puisés dans le cercle d'idée religieux. C'est surtout dans le cycle de Júlia qu'on peut observer l'influence de plus en plus intense du cercle d'idée religieux, conformément à l'intention d'idéaliser, d'éloigner, à la signification utopique du cycle. En connexion avec les images poétiques puisant dans le cercle d'idée religieux, l'étude attire l'attention sur le rôle inspirateur de la poésie religieuse antérieure de langue hongroise. Dans le caractère du vers de Balassi, ce n'est pas l'initiative, mais la synthèse qui est la prépondérante. C'est pour la plupart par ce caractère synthétisant qu'on peut expliquer l'influence élémentaire de sa lyrique sur la poésie hongroise postérieure.

²⁷ MARTINKÓ András, *Hajnal Mátyás két „Stabat mater” fordítása*, In: *A régi magyar vers*, Bp. 1979. Szerk., KOMLOVSZKI Tibor, 284.

²⁸ KLANICZAY Tibor, *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban*, In: *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976. 315–316.

²⁹ BÁN Imre, i. m. 129.

³⁰ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp. 1976. 100–109.

VERSEGHY FERENC ESZTÉTIKÁJA

Verseghy Ferenc mint író és mint gondolkodó egyaránt az egyik legellentmondásosabb jelenségnek tekinthető a XVIII–XIX. század fordulóján. Egy személyben képviseli ő generációjának hatalmas lehetőségeit, lendületét és tragikus töredezettségét is; mindennek következménye egy nagy jelentőségű, terjedelmét és sokszínűségét tekintve lenyűgöző, ugyanakkor teljesítményei értékére, alkotásai esztétikai minőségére nézve inkább torzóra, mint beteljesülésre emlékeztető, a kiválóság és a selejtség között ingadozó írói-tudósi életút. Ma elsősorban nyelvtudománya és nagy nyelvi vitája tartja fenn hírét, s méltán: e tudományágban élete végéig a kor legmagasabb magyarországi szintjén tartotta magát, s ennek következtében jogosan lehetett egy országos jelentőségű tudományos megosztás egyik vezéralakja és szinte szimbóluma. Tevékenysége más ágazataiban kezdeti nagy lendülete nem hozta meg a várt eredményeket: kortársai még életében túlhaladták mind esztétikai elméletét, mind művészi irányzatát; olyannyira, hogy lényegében már tudomást sem vettek róla. A Kazinczy-levelezésben pl. a 10-es évektől kezdve Verseghy csak mint grammatikus vagy ortológus jelenik meg, mai értelemben vett írói érdemeiről vagy esztétikájáról szinte említés sem tétetik, s ez a leszűkítő beállítás távolról sem tudható be csak Kazinczy pártosságának. Verseghy életrajzának elfogult írója is csak a nyelvtudósi teljesítményt hangsúlyozza s elemzi rendkívül részletesen, a más típusú munkákat ő is kizárólag felsorolásban említi, kegyeletteljes, de üres dicséretekkel.¹ Kiszorulását az irodalom gyakorlati területéről Verseghy saját teljesítményének köszönhetette. Oka valószínűleg egy régi típusú tudományosság illúziójának fenntartásában kereshető: Verseghy mindvégig minden diszciplínát egy általános tudomány részének tekint, s minden jelenségnek (így a művészetnek is) megközelítését csak tudományosan tudja elképzelni; tevékenysége azt a literátor-típust állítja élénk tökéletes tisztaságában, amely a század elején már kezdi elveszteni létjogosultságát. Sokoldalúsága, sokfélesége és merev racionalizálási, rendszerépítő kísérletei így egy töről fakadnak, még akkor is, mikor a tudományosság már a specializálódás felé tart (pl. Révainál is), illetve amikor már elkezdődött az esztétika szubjektivizálódása (Kazinczy művészetfelfogásában).²

Verseghy elméleti nézetei hosszú pályája során alig módosultak, már felléptekor lényegében ugyanazokat a tételeket hirdette, melyeket élete végén. Nyelvelméletét, esztétikai rendszerét még az sem tudta befolyásolni, ha menet közben más rendszereket is megismert, melyek gondolkodását más vonatkozásban át is alakították;³ élete végén tanúsított konzervativitása ennek a merevségnek is betudható. Ízlését, esztétikai ítéleteinek tartalmát vagy saját irodalmi műveit tekintve sem láthatunk fejlődést vagy változást (legfeljebb regény-magyarításainak megszületését könyvelhetjük el lényeges bővülés-

¹ *Verseghy Ferenc Maradványai és élete*, Budán, 1825. Kiadta SÁGHY Ferenc, az életrajzot írta SÁGHY Sándor. Vö. 149–151. vagy 186.

² Vö. Révai gúnyolódását: Franciscus Versegius, Musicus, Poeta, Historicus, Philosophus et quocunque nomine alio ipse a suis admiratoribus vocari optat . . . *In, Elaboratior Grammatica* Pest, 1803. II : 978. Kazinczy írja Csokonainak 1803. márc. 2-án, a Sulzer-lexikonról: „Kedves könyve volt Verseghynek, és méltán. Csakhogy az aesthesist inkább a nagy példányokból kell meríteni, mint didacticus könyvekből.” *Kaz. Lev.* III : 33. (hasonlóan: IV : 253.)

³ Vö. SZAUDER József, *Verseghy és Herder. In, A romantika útján*, 1961. 147; CSETRI Lajos, *Verseghy nyelvfilozófiája. (In memoriam V. F. Szolnok, 1973. 27–28.)*

ként, bár e bővülés korántsem jelenti azt, hogy Verseggy teoretikusan is igazolná e művek létjogosultságát), sőt, az elméleti azonosságon belül bizonyos hangsúlyeltolódások révén a kezdeti korszak jóval radikálisabbnak tűnik. E radikalizmus több dolognak köszönhető, legfontosabb közülük az időszerűség kérdése. Az 1780–90-es években Magyarországon Sulzer esztétikájának népszerűsítése a legaktuálisabb kultúrpropagátori és szakirodalmi tevékenységként hatott – mindez azonban harminc év múltán elvesztette fontosságát s sok tekintetben értékét is. Ezenkívül az ifjú Verseggy az egyszerű átültetésen kívül bizonyos egyéni vonásokat is hozott az átvett anyaghoz: kiemeléseivel, az általános elveknek magyar viszonyokra való alkalmazásával működése aktuális célt nyer. A kései Versegghynél éppen ez hiányzik: a nagy esztétikából az időszerű kérdések és a hazai vonatkozások kimaradtak. Verseggy ekkor már összefoglaló esztétaként s nem aktív irodalmárként kíván fellépni, s emiatt – a rendszer általánossága révén – a jelenkor irodalma kívül esik érdeklődési körén.

Jelen szempontunkból Verseggy pályáját három szakaszra bonthatjuk. Elsőként a Magyar Museumban megjelent Sulzer-fordításokat, utána a már eredetibb, saját munkaként kiadott két esztétikai-irodalmi vitairatot tárgyaljuk. Végezetül nagy összefoglalását, az Analyticát mint nézetei teljes rendszerét fogjuk elemezni. Szépirodalmi műveit legfeljebb a bennük kifejtett elméleti tanulságok comoly érintjük.

Az 1780–90-es évek fordulóján, a Magyar Museum munkatársai között Verseggy komoly szerepet vitt s nemcsak költői tevékenységével, hanem tudományos ambícióival is. A korabeli, lényegében még osztatlan literatúra-felfogás nevében készíti ekkor modern természettudományos ismereteket összegző tanító-költeményét *A Teremtésről*, s hasonló ismeretterjesztő és kultúraszervező indulat vezeti négy esztétikai jellegű tanulmányának közreadásában is. E közlemények egytől-egyig fordítások, Verseggy nem is törekszik eredetiségre: a tanulmányok alcímében a forrást is megnevezi, a korban igen népszerű Sulzer-lexikon címszávaire hivatkozván. A négy cikk, megjelenési sorrendben a következő: *A szép Mesterségekről* (MM II. 1792. II. 165–187); *A Muzsikáról* (uo. II. 202–216. és III. 321–326.); *A szép Mesterségeknek rövid történetei* (uo. IV. 403–413.)⁴ Formálisan nézve a négy közlés csak két nagyobb cikk, a külön tördelésnek célja szerkesztői megfontolás lehetett: feltehető, hogy a szerkesztő Batsányi minden számban akart esztétikai cikket is közölni. Az eredeti, meg nem valósult elképzelés szerint a cikkek sora folytatódott volna, mind a két ágon; a záró közlemények alatt ugyanis olyan konkrét hirdetések olvashatók (III. 326: következnek: *a Muzsikának művelőisége és polgári hasznai*; II. 187: következik majd a szép mesterségeknek hajdani és mostani sorsok, azután pedig sommás teóriák), melyek szerint feltételezhető, hogy a cikkek folytatásának fordítása is folyamatban volt, esetleg el is készült.

A megjelent cikkek tartalmi választása a folyóirat céljainak s Verseggy beállítottságának egyaránt tökéletesen megfelel: az elméleti, általános leírás a művészeteknek polgári hasznait tárgyaló, lényegében kultúrpolitikai programként (vagy védőbeszédként) felfogható propagandisztikus tárgyalást készít elő. Az elméleti rész a sulzeri esztétika tömör összefoglalását adja. A klasszicista követelmény (a kellemes és hasznos egysége) itt induktív, antropológiai megalapozást nyer, s a mindennapi tevékenységek felől közelítetik meg, csírái az „állapotok megszépítésének természetes hajlamában” rejlenek. Ezek szerint a Természet maga termeli ki ama hajlamokat és képességeket, melyek a Természetnek megszépítését eredményezik. A gondolat kifejtése néhány elhatárolást elkerülhetetlenné tesz: bár az elmélet a természet alapján közelíti meg a művészetet, tiltakoznia kell a naturalizmus, a természet „határozatlan követése” ellen (a „természetes megszépítés” mögött rejlő fiziko-teológiai indíttatású erkölcsi céltudat nevében). Ugyanezen az alapon a másik irányban is elhatárolódik a művészet: a végecél a természet megszépítése, de az Ész, a Bölcsesség által képviselt magasabbrendű erkölcsi értelemben, ez pedig kizárja a gyönyörködtetés öncélúságát is. E teória, mely az emberi észnek és a Természet végső soron isteni-erkölcsi célszerűségének egybeesését alapfeltételként kezeli, az alapfogalmak egy-

⁴SULZER, *Allgemeine Theorie der Künste* 1–4. II. verbesserte Auflage 1–2. : 1778., 3–4. : 1779. Leipzig. art. *Künste* III : 56–77. Verseggy a 68. lapig fordítja, a cikk megszakítása a német szöveg 64. oldalán. – art. *Musik* III : 264–281. Verseggy fordítása: I : 264–269; II : 269–270, 275–276. (A kihagyott részben történeti-tipológiai leírás található.) Verseggy olyannyira szó szerint fordít, hogy még a hivatkozásokat is átveszi minden magyarázat nélkül.

másbajátszása folytán épp a művészi képességek sajátzerűségét hagyja homályban: egyrészt az emberi Ész csiráztatta ki őket (MM 166), másrészt forrásuk az Esztől szigorúan elhatárolt Érzékenységben (érzékenységekben) keresendő. E kettősségből az utóbbi kap nagyobb hangsúlyt: e kategória már nemcsak az érzékelést mint fizikai adottságot veszi figyelembe, hanem elsősorban a szívnek „megilletődési képességét” jelenti, melynek segítségével „lelkünk és szívünk mozdulatba” hozatik (uo. 174.). Az a gesztus, melyel a tanulmány e megilletődést a művészet legközelebbi céljaként tárgyalja, a szentimentális irodalom propagandájaként alighanem nagyobb súlyú volt mint az, amellyel e célt a nagyobb erkölcsi rendszer hierarchiájának rendeli alá.

E gesztust erősíti a muzsikáról írott tanulmány gondolatsora is. E cikk, alapvető ismeretterjesztő funkcióján kívül, fontos általános tanulságokat is kíván közölni: egy olyan művészetet írván le, melynek magyarországi elismertsége igen alacsony volt, a művészetek hierarchiáját, az esztétikai megítélés irodalom-központúságának egyoldalúságát bontja meg, s a lényegében racionális klasszicizmussal szemben egy nem racionális, az „indulatok gerjesztésére” szolgáló művészetet propagál (uo. 203.). Az érzékiség a muzsika leírásában vált át közvetlenül is érzékenységgé: a hallás magasabbrendűsége (és fizikai tulajdonságai) az erkölcsi elragadtatást idézik elő, s „hathatósága” mindegyik más művészetét felülmúlja (203, 322.). Leglényegesebb pontja a gondolatmenetnek az indulatok természetességének és erkölcsösségének bizonyításában, valamint az érzőképességek mint a beszéd-től, a nyelvtől tökéletesen független princípiumnak elfogadtatásában fedhető fel. (... a Muzsika „az embert nem mint gondolkodó vagy képzelődő, hanem mint érző és indultatos Valót illeti meg” ... „a Muzsika az indulatoknak a nyelve ... uo. 212.). Az emberi természet két felének egyenrangúsítása még akkor is igen nagy jelentőségű következtetéseket magában rejtő mozzanat, ha az indulatok genezisének elemzésében, a hierarchiázálásban a racionális leírás igen merev sémákat eredményez, s ha az áttörés esélyeit csökkenti is az a korlátozás, melynek következtében mindez egy művészeti ág sajátjaként határozatodik meg, a többiekre nézve legfeljebb részlegesen érvényes: a Muzsika „az értelem tárgyait nem festi”, erre a nyelv találatot fel, s ennek, „nem a muzsikának kötelessége hogy oktasson, és a képzelő tehetség elejébe képeket fessen” ... az ilyen festés „a muzsika céljával egyenesen ellenkezik”. (uo. 211.) Versegly kultúrpolitikusként is jól választotta meg a zene példáját: a muzsika nem ész-szerű jellegének propagálása a *költői* érzékenységnek, a költői szubjektivitás nagyobb szabadságának előlegezéseként is értelmezhető.

A sulzeri „világrend” gondolata paradox módon még bornírt apologetikus zártságában is tartalmaz előrevívó, nyitó mozzanatot. Azáltal ugyanis, hogy minden Isten akaratából valónak, tehát jónak minősül, a korabeli művészetek és tudományok is kitértetett helyet kapnak a „valóságos ember” erkölcsi felemelkedésének folyamatában. Ennek során a művészeteknek, tudományoknak színvonala állandóan emelkedik, funkciója egyre fontosabb az emberiség számára (így pl. az ősemberi vadsgót a művészetek szelídítették meg 180.). E tétel nevében éri igen szigorú bírálat a kultúrpeszimizmus képviselőit, Diogenest, és – bizonyára nagy hatásra számítva – Rousseau-t, következetlenséget vetvén szemükre: a kultúrát összességében értékelő gondolkodást épp e nagy kultúrfejlődés tette lehetővé (uo. 178.). Ugyanakkor, a rendszer nagy ellentmondásaként megőrződik a klasszikus ókor műalkotásaira orientált értékhierarchia is, melynek kifejtése során felbukkannak alighanem éppen Rousseau-ra visszavezethető fordulatok is a „megromlott művészetekről”, s amely oly erősen tartja magát, hogy a történeti áttekintésben az ókort követő hanyatlás leírását egy eljövendő, régi korok példájához igazodó művészi korszak reménye ellensúlyozza csak (412–413.).

A Sulzer-fordítások még egy aspektusból érdemelnek különös figyelmet: milyen alkalmazásban, összefüggésben interpretálódik a fordítás, kiszakadván eredeti lexikon-környezetéből. Versegly ugyanis, bár eredeti szöveget nem alkot, sőt fordítása a korabeli módszerekhez képest meglepően hű (mai mércével mérve is korrekt, sőt tömörségére, az eredeti szöveg időnkénti metaforikus kifejtésmódjának interpretálására nézve kiválóan is nevezhető), alkalmaz olyan fogásokat is, melyek az eredetihez képest hangsúlyeltolódásokat eredményeznek, s melyek megvilágíthatják aktuális intencióit is. Így pl. a szép mesterségekről szóló cikknek elsődlegesen ismeretterjesztő jellege gazdagodik az első bekezdés Verseglytől származó betoldásával, amelyben a művészeti ágak soroltatnak fel, azok, melyeket Versegly, természetesen szintén Sulzer nyomán, művészetnek fogad el (ezek: „Költés, Ékesen-Szóllás, Kép-írás, Képfaragás, Építés, Kertészség, Epetselés, Tántz, Muzsika és ezeknek különbözőléle ágai” uo.

165.)⁵; másrészt viszont az ismertető jellegű leíró cikk offenzív programmá válik a Verseghytől származó tagolás, fejezetekre osztás révén. Bár a szöveg maga mit sem változik, azáltal, hogy a művészet mirevalóságát tárgyaló rész önálló (A szép mesterségek polgári hasznai című) fejezetté alakul, melynek fejedelmekhez szóló felszólító, a jelen viszonyokat ostromozó része a szöveg hirtelen megszakítása révén csattanós lezárássá fut ki, s retorikus pozíciójánál fogva erőteljesebb kicsengést kap, a sulzeri gondolatmenetnek többnyire védekező attitűdjé az ellenkezőjére fordul (ha élni akarunk a művészetekkel, „szükséges, hogy a velük való élesnek helyes módja az Országlásnak politikabéli szisztémájiba, mint ennek *mivolti* része, bevétessék” . . . , azonban ezt sokan elvetik még, s ő is addig, „míg a Politikának mostani lelke és mostani vélekedései megmásholhatóan törvény és valóságok gyanánt uralkodni fognak. Ahol a külső hatalom, a kész kincsek, és amik ezeket meggyarapítják, az Országnak legfőbb és majdcsaknem egyetlen egy ügyei gyanánt vadásztatnak; ott mi is azt javasoljuk, hogy a szép Mesterségek számkivetetessenek . . .” uo. 187.).

Az egyetlen fordítói szóvaltoztatás az eredetihez képest magától értetődő aktualizálódás eredményként keletkezhetett. Verseghy ott változtat, ahol a szöveg a *nyelv* művelésének elmaradását kárhozzátja, ill. ennek fontosságát húzza alá. Az eredeti szöveg „német nyelv” kifejezését Verseghy a „mi nyelvünk” fordulattal adja vissza (186), egyébként azonban nem specifikálja magyar érdekűvé a gondolatot: híven megtartja a műveletlen nyelvhasználat (nem grammatikai, hanem stilisztikai, műveltségi szempontú, lényegében minden nyelvre elmondható) anomáliáinak felsorolását, hibáztatja a rossz könyvek kiadását stb. E ponton igen közel kerül egymáshoz a magyar fejlődés fő tendenciája és Sulzer teóriája: a művészetek polgári felhasználását illetően Sulzer is a nyelv kiművelését tartja a legfontosabbnak. Érveinek kifejtése pl. a párizsi akadémia nyelvművelő tevékenységének és tekintélyének dicsérete, ismét igazolhatóan aktuális magyar törekvéseket is. Ezt az egybeesést támasztja alá az a tény is, hogy épp a nyelvvel kapcsolatban enged meg magának Verseghy még egy bővítést: a színház hasznainak leírásánál is kiemeli a nyelvi hatást; erről *itt* Sulzer nem szól semmit (186.).

Látjuk, a két cikk lefordítása két szempontból is tudatos válogatás végeredményeként fogható fel. Verseghy egyrészt esztétikán belüli újításokat kíván propagálni (az érzékeny művészeteknek, az erkölcsi értékű indulatoknak elismertetésével), másrészt nagyobb szerepet követel a művészetek számára a társadalmi élet területén. A fordításnak elmaradt, de meghirdetett részei e kultúrpropagátori terv kiterjesztését ígérték: a „szép mesterségeknek sommás teóriája” Sulzernél a jelen korszak művészi állapotait tárgyalja, igen szigorú ítélettel és meglepően funkcionális szemlélettel (e részben pl. helyeslőleg idézné Rousseau-t is, a művészeteknek mint pusztá luxusnak elítélése során: Sulzer III: 72.); a muzsika polgári hasznainak elemzése pedig a művészetek esetében már kifejtett általános elképzeléseket specifikálta volna az érzelmi ráhatás területére – bár itt az eredeti szöveg erősen szaktudományos fejtegetésekbe is bocsátkozik.

Következő esztétikai írásaiban Verseghy jóval előbbre lép a Magyar Museum cikkeihez képest, s a hű fordítás aktualizálását kompilációvá, majd pedig a hazai viszonyokra közvetlenül is érvényes önálló elemzéssé fejleszti. Gondolatrendszerének eredetisége ekkori tanulmányaiban sem lesz uralkodó, ám az alkalmazás fejlődése minden szempontból komoly, saját teoretikus tevékenységet tétélez fel. A fejlődéshez nyilvánvalóan hozzájárult műveltségének bővülése (e művek kapcsán fordul elő először Batteux vagy Engel stb. neve); fejlődését jelentősen befolyásolhatta politikai nézeteinek radikalizálódása (az aktualizálódás kiélézése egyértelműen összefügg ezzel), valamint írói súlyának növekedése is. Így születtek meg a 90-es évek önálló kiadványként megjelent tanulmányai: *Rövid értekezések a Muzsikáról* kis füzete, s a Horatius Ars poeticá-jának prózai fordítását bevezető *Mi a Poézis?* c. nagyobb dolgozata.⁶

⁵ Az „epesclés” jelentése: pantomim. Vö. CZUCZOR-FOGARASI, *A magyar nyelv szótára* II. 1864. 367.

⁶ *Rövid értekezések a Muzsikáról Hat énekkel*. Béts, 1791. (a továbbiakban rövidítve: RE) *Mi a Poézis?* és *Ki az igaz Poéta? Egy rövid elmélkedés, melyben a Költésnek mivolta, eszközei, tzéllya és*

A két tanulmány nyíltan kimondott célja a magyar költészet radikális megreformálása lett volna, az elutasítandó költészetformát illetően rendkívül határozott, a követendő modellt illetően azonban jóval körvonalazatlanabb ízlés és költészetideál nevében. Verseghynek az a feladata, hogy az „európai ízlés” (azaz „az igazi művészet”) követéseként bebizonyítsa a hagyományos magyar költészet, a magyaros verselés művészietlen és értéktelen voltát. A bizonyítandó tétel azonban csak a formát, ill. csak a versformát, a verselést illetően fogalmazódik meg: az ellenézés mögött feltételezhető ízlésújító szándék, mely a hagyományos magyar verselést nyilvánvalóan tartalmilag, verstípusokra, műfajokra, a megénekeltektartalmakra nézve kívánta megreformálni, mindvégig rejtve maradt.

E lappangásnak két oka lehet. Egyrészt – történetileg nézve: Verseghy úgy vélte, hogy a *csak* tartalmilag újító kísérletek esztétikailag gyenge eredményt hoztak (gondoljunk pl. Verseghy hagyományos formájú, de modernebb érzésvilágú verseire, ill. az ezektől elvezető ízlésbeli fejlődésre, melyre ő maga utal a MP Előjegyzéseiben, vagy az Ányos-féle szentalizmus tartalmi elismerése mellett is megfogalmazódó formai kifogásokra); másrészt Verseghy – a klasszicista formatan továbbbéléseként – elméleti előfeltételezéseiben még akkor is azonosítja a vers egészét, a poézis esztétikumát a leíró értelemben vett versformával, amikor elemzéseiben épp ezen azonosítás ellen küzd (vö. a MP próza-felfogásával). Így az egész irodalmat célzó kritikai megjegyzések csak a versformára vonatkoztatva részleteződnek – tökéletesen megfelelően a korabeli verstani viták kérdésvetéseinek (vö. pl. a többi rimellenes szerző érvelésének logikáját.).⁷

E két tanulmányban található Verseghy életművén belül a legtöbb magyar művészetre, magyar műveltségre utaló kijelentés. Gondolatainak rendszere s tartalma a Sulzer-fordítások óta nem változott lényegesen, lényegi módosulást csupán a vonatkoztatások közvetlensége s követelményszerűsége jelent. Állásfoglalásai tanulmányainak minden egyes részágazatán belül igen élesek és aktuálisak: a prozódai vitával szemben önálló, új szótagmértéket dolgoz ki (név szerint is kiemeli azokat, akiknek módszerével szemben áll: Rájnsit és Barótit – MP Előjegyzések), tartalmilag ítéli el az alantas témájú irodalmi alkotásokat (bár nevet nem említ, a téma megjelöléséből – cigányok kalandja a „mézgvál” – nyilvánvaló, hogy Gvadányi Pöstyéni főördésére gondol: MP 44–45); bár történetileg, mint egy „gyermekibb” kor termékét, némileg értékeli Gyöngyösi Murányi Vénusát, s az újabb kiadások szövegváltozataival szemben az eredeti mű nyelvi erőteljessége mellett foglal állást, mégis meghaladandónak tartja az általa képviselt ízlés- és verselésszintet (MP 29–30.); sőt egy lábjegyzetben irodalmon kívüli jelenséget is bírál: a színpadi gyilkosságok horatiusi elítélése kapcsán az állatheccek érzékenység-romboló hatását ostorozza (MP 60–61.). Legfontosabb magyar hivatkozása a tartalmilag pozitívan megítélt Ányos-vershez kapcsolódik; itt, megemlítvén, hogy e verset „ízlésbeli krízise” előtt soha nem tudta könnyezés nélkül olvasni, verstani érdekű átfogalmazási javaslatokat tesz a magyaros versnek lábmértékhez való igazítására. A szöveg elfogadásában, ékességének kifogásolásában Verseghy racionalista művészetfelfogása válik nyilvánvalóvá: a művészség ugyanannak a dolognak újra, valóban ékessé fogalmazásában ragadható meg. (RÉ XII–XIII.; ugyanitt szól saját verseiről is, melyeket magyarosból lábmértékesre dolgozott át: erre példa az általa idézett *Thirzis és Kloé* – RÉ XV.).

Az Ányos-vers elemzése más szempontból is árulkodó: a magyaros verselés miatt a legjobb költői elképzelést is elutasítja. Említettük már, hogy a verstani szempont uralkodóvá és kizárólagossá tétele a kor esztétikai gondolkodása számára vízválasztóként jelentkezhetett (gondoljunk pl. Kazinczy erőszakos versformaalkotó kísérleteire vagy az egyes versformákat propagáló kezdeményeire),⁸ az ilyen radikális kirekesztés azonban még a verstani viták hevességének figyelembevételével is szokatlannak

---

tárgya, a Magyar Rhythmisták hangeggyeztetésének helytelenségével együtt eléállítatnak. Megtoldva Horatiusnak Pítozhoz és ennek Fiaihoz írott levelével és egynéhány költeményes Enyelgésekkel. Budán 1793. Név nélkül jelent meg. (A továbbiakban rövidítve: MP.)

⁷ Vö. pl. Rájnsi véleményét *A magyar Helikonra vezető Kalauz* utószavában (1781), vagy Révai vitairatát: *R. M.-nak a Vers-Szerzés (szokásba vétett) két különböző Módjáról: a Hangmérésről és a Páros Véghangzsról íratott Vetélkedése* (1781) In, CSAPLÁR B., *R. M. élete* 1886. III. 24.

⁸ KAZINCZY, *Pályám emlékezete.* Vál. Műv. 1960. I : 80–81.

tekinthető. Nemcsak Földi vagy Csokonai egyeztetési kísérletei szálltak szembe az ilyen voluntarista koncepcióval, nemcsak Batsányi ítélte el később a Verseghy-féle teória merevségét, hanem maga Kazinczy is megengedte a magyaros versformák használatának szerencsés lehetőségeit.⁹ Verseghy ugyanis nemcsak azt mondja, hogy az igazi költészet időmértékre épül, hanem azt is, hogy a vers, amely nem épül időmértékre, fogalmából következően kívül esik a poézis területén, s még csak művészi prózának sem nevezhető (MP 26.).

Ezt az állítást a vers fogalmának igen szűk értelmezése biztosítja Verseghy számára. Sulzertől kölcsönzött elmélete szerint minden hangzó művészetnek alapfeltétele a ritmus (így engedi meg magának azt a furcsa következtetlenséget, hogy a RÉ tanulmányban kizárólag a ritmus elvi alapjairól és a versmértékekről esik szó, s épp a muzsika elemzése marad el), ritmus pedig csupán a zenei értelemben is vehető időmértékeknek, a szótagok önmagában vett hosszúságának arányos elosztásából jöhet létre: a magyaros verselés szótagszámláló tendenciája így ritmustalannak minősül. Természetesen felhozható Verseghy mentésére, hogy a magyaros verselés problémáját még azok sem látták jóval tisztábban, akik pedig gyakorlatukban jól követték az ütemezés osztásait, a tévedést azonban ez sem igazolja. – Verseghy verstani rendszere, amely ritmusfogalmát a sulzeri elemzések nyomán igen sokféle természeti és munkajelenség alapján dolgozta ki, épp az esztétikai jelenségekkel szemben lesz mereven egyoldalú, s ennek az egyoldalúságnak bizonyítását csak az ókori ideálokra hivatkozó klasszicista érvrendszer felelevenítésével tudja alátámasztani: egyrészt magára a természetre hivatkozik (az időmértéknek görög-latin rendje „egyenesen és egyedül a Természetnek bíróságától függ” RÉ XII.), másrészt felfröccsen egy racionális történeti fejlődésvonalat, mely szerint a lábmérték nélküli kadenciás verselés nem nemzeti tulajdonság (tehát nem magyar specifikum), hanem minden nemzetnél fellelhető primitív verselési gyakorlat, a költészet meghaladandó alacsony foka, melyből egyenes út vezet az időmérték szépsége felé (MP 42.).

A ritmusra (azaz a lábmértékelésre) való hivatkozásnak több feloldatlan ellentmondás a következménye. A leglényegesebb közülük a rímet s a rímes költészetet érinti. E mozzanatban ragadható meg legtisztábban a fogalmi merevségből adódó tisztázatlanság: Verseghy egyrészt rendkívül durván szól a hangyegezetésről mint költői fogásról (a költészetet alacsony, gyermeki fokát látja benne; természetlenségek véli: nem tekinti „valódi” szépségnek; szerinte a hangyegezetés az értelmet megrontja, s az esztétika alaptörvényeivel „veszedelmesen” ellenkezik; sőt a korban gyakori rímellenes kirohanásokat megtetézve a magyaros rímlest egy részeg embernek periodikus falhozütődéséhez hasonlítja – RÉ VI., az előbbieket MP. 32–38), másrészt lábmértékes verseiben, anélkül hogy teoretikus kifogásait felfüggesztené, elfogadja és propagálja az „asszonyi és férfiúi” hangyegezetéseket. Az ellentmondás miatt – itt is követvén Sulzertnek s Batteux-nak nyugat-európai versgyakorlaton is kipróbált teóriáját – némileg mentegetőzni kényszerül: mivel egyes nyelvek felépítése a tiszta lábmértékelésre alkalmatlan, pótlásként megengedhető a rímelés mérsékelt alkalmazása. Sulzertől veszi át rímellenes érveinek túlnyomó részét, még az a kifogása is, miszerint a rímelésnek köszönhető a nyelv megromlása, tőle származik, a liberálisabb szemléletű Batteux-fordító, Ramler (kinék versei Verseghy számára mintául szolgáltak) viszont a lábmértékelő-rímelő gyakorlat eltűrését sugallhatta.¹⁰ A rímelés megítélésének e fogalmi tisztázatlansága azonos a magyaros verselés lényegének félreismerésével: ha a régiesnek minő-

⁹ Csokonai a *Lilla* előszavában, mikor toleráns, „amphibius” magatartást hirdet, nyilvánvalóan Verseghy RÉ c. munkája ellen is beszél: „A metristákra nézve talán annyiban jó, hogy a régi görög és római kóták elvesztek, mivel a muzsikát is görög verbunkra és római minétre vevén, most már barbarusnak kiáltanának bennünket, ha Lavota úrnak magyarjait kedvelenők.” *Minden Munkái* 1973. II : 234. Batsányi ugyanígy elutasítja Verseghy véleményét, szöveg szerint hivatkozva a MP egyes helyeire. *Előszó* (1808). *ÖM* III : 9., 30. A Batsányi által idézett Verseghy-szöveg: MP 40, 41–42. Kazinczy toleráns véleményét a magyaros verselésről: *Dayka élete*, Vál. műv. II : 171.

¹⁰ Vö. SULZER: art. *Reim* IV : 42–44; BATTEUX, *Einleitung in die schönen Wissenschaften* 1–4. Nach dem französischen, mit Zusätzen vermehret von K. W. RAMLER. Leipzig, 1762. A rímről: I : 159–165; Ramlertól a német verselésről: uo. I : 172–175.

sített magyaros versben egyedül a rímet látja formaszervezőnek, az egész formát pedig elvetendőnek ítéli, következik, hogy e formaelem mint a forma torzítója fog megjelenni, s így önmagában, nem pedig alkalmazása miatt lesz elutasítandó; az egyedi elemzések hományossága pedig nem teszi lehetővé a felismerést: a rím mint rím mindkét versrendszerben azonos.

Mint látjuk, e részben a technikai elemek leírása magára veszi az egész mű esztétikai megítélésének súlyát, s ennek következtében minden más esztétikai összetevő csak ismeretelméleti-tartalmi alapként, előfeltételként, a szerző lelki diszpozíciójaként határoztatik meg. A formális-technikai leírás ugyanis nem szorítja ki teljes mértékben a tartalmi általánosításokat: mindkét tanulmány, s különösen a MP alaposabban is próbál eljárni. A RE esetében ez a törekvés váratlanul alacsony színvonalú marad. E tanulmányban a ritmikai elemzéseken kívül csak néhány általánosság hangzik el a szép mesterségek céljáról, s az érzékenységek közti, hallás javára kialakított hierarchiáról (RE I–II., Sulzer III : 75), mindez azonban csak tömör összefoglalása annak, amit előző fordításában már megírt. Figyelemre méltó azonban a kis értekezés befejező része, melyben Verseghy az erkölcs telenség vádjával szemben teoretikus alapozással mentegeti saját szerelmi tárgyú verseit. Az áttörést a tanulmány mellé sorolt versek erősítik meg, maga az elméleti kifejtés, s nemcsak az alapállás védekező volta miatt, belső ellentmondásra épül. Verseghy, híven a sulzeri rendszer erkölcsi felemelkedés-ideáljához, megkülönbözteti a szerelmet a szeretettől (azaz a szerelmet a „szerelemmel való visszaéléstől”), s a lealázó indulatot elítélvén, a magasabbrendű szerelem létjogosultságát igazolja („a szeretet az indulatos szívnek a jele”, s enélkül „a bajnoki cselekedetekre soha senki alkalmatos nem lehet”. RE XVI.). Így a szerelmet mint közvetítőt állítja be a „polgári kötelességek” által uralt erkölcsi hierarchiába; azonban azáltal, hogy az ész által kormányozható indulatokat csak azért, mert mint indulatok veszedelmet is okozhatnak, nem megvetendőnek, hanem megszelídítendőnek tekinti, s a szerelemtől szigorúan megkülönböztetett „romlottságot” csak a helytelen nevelésnek, s az előítéletek következményének tudja be, nemcsak a felvilágosodás nevelés-kultuszának, hanem az általa pozitívumként felmutatott „érzékenységek” is radikális képviselőjeként mutatkozik (RE XVI.).

A másik tanulmány, a *Mi a Poézis?*, mindamellett, hogy verstani merevségét tekintve talán még durvább következtetésekre jut, jóval árnyaltabb és mélyebb fejtegetéseket is tartalmaz: feladata általános költészet-esztétikai alapvetés lett volna. Bár Verseghy itt is elsősorban Sulzer és Batteux alapján dolgozik, eredetisége ebben a műben éri el legmagasabb szintjét, sőt egyetérthetünk ama véleménnyel is, miszerint ez az értekezés tekinthető, Verseghy legfontosabb esztétikai tanulmányának.¹¹ E kitüntetett pozíció a mű a bevezető részben kifejtett esztétikai alapvetés éles állásfoglalásának köszönheti. Verseghy a poézis fogalmi körülírása során azt a gondolatot elemzi, miszerint a költészet (költés) és a „versezés” egymással nem azonos értékű és terjedelmű fogalmak, s a költészet fő „benső bélyege” az „aestheticabéli erő” nem vezethető le közvetlenül a külső forma szabadságából. Egy művet elsősorban tartalmi, a lélek „poétai állapotára” vonatkozó tulajdonságai emelnek be a poézis körébe, s a lényegében nyelvi jellegű formális kritériumok csak ennek nyomán építhetők ki.¹²

A megkülönböztetés ily módja és következetes végigvitele szembeeszkő kettősséget eredményez Verseghynél: teóriájában összekeverednek a hagyományos klasszicista művészetleírásnak és egy, a romantika felé tapogató esztétikai sejtésnek elemei; e kettősség, a tartalmi és formai szempontok

¹¹ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *V. F. élete és művei* 1903. 50–56., különösen 55. és SZAUDER József, *A magyar romantika kezdetéről*, In: *A romantika útján* 19–20. – Természetesen e mű legnagyobb része is fordítás: még a leglényegesebb rész, a művészi próza igazolása (a gessneri hivatkozással) is Sulzer szövege: art. *Prosa, Prosaisch* III : 460–461; s bár a Verseghytől idézett szerzők száma váratlanul magas, az alapvető források bővülésével aligha számolhatunk: javarésztük Verseghy a Sulzer-cikkekben olvashatta, s onnan, a lapszámok átvételével együtt, lefordította. Batteux hatását emeli ki CSÁSZÁR, aki a címet is a batteux-i meghatározó kedvnek tudja be. I. m. 51.

¹² Ugyanez a megkülönböztetés más szerzőknél: KÁRMÁN: *A nemzet csinosodása* (1795). Vál. Műv. 1955. 88. CSOKONAI: *A magyar prosodiaról* id. kiadás II : 150–151. KÖLCSEY: *Berzsenyi Dániel versei* (1817) ÖM 1960 I : 420. A verselés és a poézis megkülönböztetése már Batteux-nél is megtalálható (I : 126). bár ő a poézist és a prózát jóval élesebben elkülöníti egymástól (I : 178).

állandó felcserélése, a már nem ész-szerűnek tételezett költői állapot belső igazolása és emellett a normatív esztétikai rendszer kizárólagos, pedánsan szigora fel nem oldható, de a korban bizonyára igen gyümölcsöző ellentmondásokat szül. A dolgozat célkitűzése tökéletesen kielégíti a klasszicista normativitás minden igényét: Verseghy *szabályozni* kívánja a Magyarországon néhány éve megindult költői (és nyelvi) fejlődést, nehogy eltérjen magasztos céljától, *határokat* akar szabni, melyeket a további fejlődésnek állandóan figyelemmel kellene kísérnie (MP 1.); klasszicista a művészet végső céljának, az igazra és jóra való nevelésnek, a szív megnevelésének meghatározása, a szulzeri finalitás ideáljának fenntartása (e cél nélkül a költészet „veszedelmes tündér, csábító szirén is” volna – MP 12.); sőt a klasszicista módszertanra vezethető vissza az a megoldás is, ahogy Verseghy a poézis *belső* specifikumát végső soron ismét a nyelvi megszerkesztettség különlegességében, a „költeményes” beszéd szokatlanabb szóhasználatában, a „tömöttebb és tündöklőbb kifejezések” alkalmazásában ragadja meg (MP 5.). A klasszicista zártág bomlását láthatjuk azonban a művészi próza elvi lehetőségének kimondásában s abban a radikális gesztusban is, mellyel az ékesszólást kizárja a poézis köréből. A tartalmi, belső meghatározás mint a különbségtétel alapja igen nagy jelentőségű, s az esztétika szubjektívizálása felé nyit utat (az ékesszólás csak „mindenképp helyes és igaz előadás” míg a poézis „mindenképp érzékeny” MP 2.; továbbá van olyan prózai alkotás, „hol a beszéd igen költeményes” MP 4.), ám épp a döntő áttörést nem hozza meg. Verseghy megőrzi a tartalmak *gondolati* preformáltóságának tételét, továbbra is kétségbevonhatatlan igazságnak tartja a költői tartalmak más formába való átfogalmazását (pozitív példaként közli pl. egy versét, s e versnek prózai átírását – MP. 2.), a tartalom közvetítésének formai eszközeit mind számbavehetőnek s mindenkire nézve egyformán érvényesnek tekinti: így végeredményben csupán a poézis tartalmi összetevőit bővíti jelentős mértékben (az *érzékeny* tartalmakat tekintvén meghatározónak), a formai kánont, a Gessner-féle próza elfogadásával csak liberalizálja.¹³

Mindezzel szemben meglepően szubjektivistá a poétai állapotnak leírása, az „ihletésnek” mint alapkategóriának igazolása. Itt ugyanis a poézisnek oly jellemzését kapjuk, mely már lényegileg választja el a poétát és alkotását más emberi tevékenységektől. A poéta ugyanis másként lát mint az Ész, s az ékesszólás „észgyőző” módszerei helyett más fogalmakat alkalmazván, a „képzeltéheletésnek” beszél, s ennek feltételeként egész állapota megváltozik. Verseghy szenvedélyes leírása szerint a poéta „az ő tárgyától elevenebben megérdekeltetik és mintegy elragadtatik, olyannyira, hogy elvégre *ihletésbe* jöven, avagy belsőképpen meghevülvén, egy bizonyos indulatosságba és az álmódhoz hasonló állapotba merül, mely képzelőtehetségét szabadabban és elevenebben munkálkodtatja.” (MP 6.) Ennek során a költő „az ő tárgyat másképpen látja, mint más emberek, hogy elmúlt és a jövőendő úgy tűnik eléjébe, mintha jelenvaló – a képzel pedig, mintha valóságos volna . . .” (MP 6.); az egész folyamatra pedig végső célja az, hogy a költő „tárgyát” másokkal is hathatósan megéreztesse, azaz hogy illúziót (Täuschung) keltsen az olvasóban (a költés célja: „a beszéd által való áltatás” MP 15.). A *äuschung* fogalmához Verseghy még a következő magyarázatot fűzi: célja, hogy „valamely állapotnak alakját (Species, Schein) valóságos igaznak tartjuk” (MP 15.). E mondat „alak” fogalmában alighanem az öntörvényű esztétikai alkotás gondolatának csirája rejlik, természetesen kifejtetlenül. A kifejtetlenség, amely a Täuschung más vonatkozásaiban is megfigyelhető, nem tekinthető véletlennek. Leírásában épp azt vehetjük észre, hogy az ihletettség állapota mint lelkiállapot, tökéletesen elválik a tárgytól, mint a szemlélet számára adott valóságtól, s ennek során a *tárgy* (a tartalom) itt is azonosul más, ész-szerű megközelítések tárgy-fogalmával. A poézis még e leírásban is *ugyanazt* a tartalmat fejezi ki, mint pl. az ékesszólás, csak a szemlélet szubjektív meghatározásai különböznek s végső soron a tárgyhoz hasonlóan a végső célok is közösek: a poézis – „legközelebbvaló céljának”, a „szív hathatós megilletésének” kerülőúttján ugyanarra tör, amire a többi emberi tevékenység, azaz az igaz, szép és jó megvalósítására, ill. az ezekre való nevelésre. (MP 12, 14.).¹⁴

¹³ A művészi próza propagálásának modernségét elemzi SZAUDER, i. m. 19–20; a gondolatmenet racionalizáló klasszicizmusára viszont ugyanő mutat rá. Csokonai kijelentését elemezve. *Csokonai poétikájához*. In, *Mesterség és alkotás*. Bp. 1972. 69–70.

¹⁴ Vö. SULZER: art. *Täuschung* IV : 279–281. Verseghy gondolatmenete összevethető Csokonainak jóval öntörvényűbb, s az „ámulásnak” egy tökéletesen „új világba” általvarázsoló hatását” szubjektívebben értelmező Täuschung-felfogásával. (A *Dorottya* előbeszédében: id. kiad. I : 472.)

A MP-nak azon ítéletei, melyek konkrét műfogásokra vonatkoznak, aktuális állásfoglalást is jelentenek. A szentimentális művészet számára pl. kivételes fontossága van annak, hogy Verseggy a képzőtehetség kedvéért, a szenvedély kitörését figyelembe véve megengedi a beszéd folyamatának megtörését (MP 10.), fontos, ahogy ismételtlen védelmébe veszi azokat a „műdarabocskákat”, melyek csak az érzékeny széppel, nem pedig magasztos erkölcsi témával foglalkoznak (MP 13, 43.),¹⁵ jelentős, ahogy a próza költői értékeit, a mechanikus verscsinálás hátrányait bizonyítja. A felszabadító, szubjektívizáló tendenciát azonban rendkívüli mértékben gyengíti a tanulmányok teljes második részére terjedő rímellenes kirohanás. Verseggy hierarchikus értékszemlélete, a forma előre meghatározott idealitásának feltétlensége jóformán visszavonja mindazt, amit a tartalmi megközelítésben elért és kimondott: ha ugyanis *prózában* el lehet érni a költeményes fokot, semmiképp sem fogadható el, hogy magyaros-rímes verselésben nem lehet.

A tanulmány vége felé Verseggy a Magyar Múzeum cikkeihez hasonlóan, retorikus fogásokat alkalmaz. Az esztéta helyén megszólal a radikális társadalom-reformer, s ennek következtében, Verseggy számára valószínűleg észrevétlenül, a poézis-felfogás tartalmi szempontú újszerűsége is visszaesik valamelyest. Itt a poézis legfontosabb célja ismét a helyes *gondolkodás* terjesztése, az előítéletek eloszlátása lesz, s a költészetnek eddig általános emberiként hirdetett funkciója társadalmilag valamivel konkretizáltabb formát kap („Nem poeta tehát, hanem veszedelmes Ámitó, aki egyébiránt gyönyörű és tökéletes költeményekben akárminemű előítéleteket és tévelygéseket tanít. Elégé sanyargatták már ezek az Emberi Nemzetet, eléggé dühösködötték saját Fiaik ellen az Országokat. Aki e veszedelmes tündéreket csendes kézzel lerontani nem tudja vagy nem akarja, legalább édesgető írásaival ne támogassa . . .” MP 43.). Mindez azonban a társadalmi reform radikalitása mellett is, a racionális megismerésre épülő tartalmi szemlélet még szűkítettébb változatának fennmaradását mutatja. – Utolsó ellentmondásként: a MP tanulmánya előszóként készült Horatius *Ars poetocá-jának* fordításához, oly indoklással, mely azt sejteti, hogy Verseggy azonosságot lát saját teóriája és Horatiusé között. Ezt Verseggy nyíltan is kifejti a fordítást bevezető versében,¹⁶ hol saját ténykedését Horatius tekintélyére támaszkodva kívánja igazolni. Az „isteni költés” nevében itt jogosnak állítja be a műértőnek nemcsak nevelő, hanem korlátozó, feddő, sőt durván ostorozó magatartását is, s ezenközben néhány – a tanulmányban árnyaltabb – gondolatát gorombára csupaszított formában közli újra.

Az 1810-es években írta meg Verseggy egész életének legnagyobb összefoglaló jellegű művét, a latin nyelvű *A magyar nyelv törvényeinek elemzését*.¹⁷ A mű megírásával kb. egyidőben Kölcsey így jellemzi őt egyik Szemeréhez intézett levelében: Verseggy . . . tanult . . ., mégpedig aestheticai sovány regulákat . . . a Ramler Batteux-jéből, s Sulzerből, ez az oka, hogy ő az új német aestheticára, s annál fogva a német új philológiára nézve hátramaradt. Regulákat tanult az aestheticából, s olyan regulákat, melyek a Sturm und Drang periód előtt írtak, és így poesisának könnyű, kedves természetiségét megrontotta . . . És így Verseggy midőn a poézisról való Tractát írta, már tökéletesen megromlott aestheticus vala . . .”¹⁸ Ha nem is fogadható el Kölcsey véleménye a MP „megromlott” voltára nézve, ítéletének az a része, mely a Verseggy-féle teoretizálás avultságát illeti, a század második évtizedében

¹⁵ Vö. pl. Kármánnak radikálisan szentimentális véleményét az apró dolgok esztétikai értékéről. *Egy szó az olvasóhoz*. Id. kiad. 97.

¹⁶ *Ajánló levél Q Horatiusnak az eliziumi mezőkön mulató lelkéhez*. (CSÁSZÁR–MADARÁSZ 87–88). Horatius fontosságára alighanem Batteux hívta fel Verseggy figyelmét; Batteux ugyanis az állandó hivatkozás mellett poétikájában (a III. kötetben) több mint 130 oldalon keresztül csak Horatius elemzéssel foglalkozik.

¹⁷ *Analytica Institutionum Linguae Hungaricae* I–III. Budán, 1816–1817. Magyar fordítása folyamatban van. Megjelent az I. kötet bevezető fejezeteit tartalmazó füzet, s a teljes III. kötet hét füzetben, folyamatos lapszámozással, Szolnokon, 1973-tól SZURMAY Ernő szerkesztésében.

¹⁸ Szemere Pálhoz, 1815. okt. 24. ÖM III : 217.

már teljes mértékben jogosult volt. Verseghy nem tudott fejlődni hosszú pályája alatt, s ismeretei, műveltsége, ha bővültek is, a múlt század végén kialakult szigorú rendszert nemcsak hogy nem ingatták meg, hanem szinte nem is érintették. Ugyanazt fejt ki itt is, ha jóval bővebben és szakszerűbben is, amit korai értekezéseiben már megírt, vagy amit mögöttük sejteni lehetett: ezért is tekinthető e műve egész pályájára nézve reprezentatívnak.

A mű tartalmi elemzése előtt figyelembe kell venni aktuális jelentését is. Megírásával, megjelentetésével Verseghy nyilvánvalóan konzervatív gesztust kívánt tenni: az *Analytica* a XVIII. századi esztétikák nyílt vállalásával, klasszicista művészetfogalmának részletes újrakidolgozásával, grammatizálásával, továbbá konkrét célzásaival lépten-nyomon állást foglal a modernebb irodalmiság ellen, s ugyanúgy a nyelvújítás mozgalma ellen is. Alighanem ez a tartás nyilvánul meg a mű nyelvválasztásában is: az összefoglaló, esztétikát is magába foglaló mű arisztokratikusan visszatér a tudomány általános nyelvéhez, nem kíván részt venni (még pozitív példaként sem) a divatszzerűnek minősített magyarosítási kísérletekben.¹⁹

A mű címében csak a magyar *nyelvről* olvashatunk, látszólag tehát újabb grammatikával van dolgunk. Az első két kötet valóban hagyományos nyelvtant nyújt (etimológia, szintaxis), a harmadik azonban műfajában is új minden eddigi kísérlethez képest; a magyar nyelv esztétikai használhatóságát kívánja elemezni.²⁰ A vállalkozás paradoxitása és avultsága szembeszökő, a megoldás szintén az: Verseghy a klasszicista poétikák nyomán közvetlenül nyelvyszerűnek véli az irodalmat, melynek szabályai, mint a grammatikai törvények, kielemezhetők és megtanulhatók. (Ezért is kezdi esztétikai elemzését a művészi nyelvhasználat nyelvi elemeinek rendszerezésével, a beszéd „módjainak” felsorolásával: pl. a körmondatoknak, festői beszédelemeknek, szóképeknek vizsgálatával – II–III. fejezet.). Ugyanakkor azonban mindezt már kevésnek is tartja, hisz – pl. Sulzer nyomán – régen tudja, hogy a költészet nem egyszerűen mesteri nyelvhasználat, hanem sajátos, tartalmilag különböző látásmód is. Ennek megfelelően közli modernnek tudott *esztétikai* nézeteit is, beiktatva a nyelvhasználat elvi keretei közé: ennek végeredménye az lesz, hogy esztétikai problémaelemzések tökéletesen kiszorítják a művészi nyelvhasználat speciális elemzését. A kétfajta rendszer tisztázatlan egymásravetítése megbosszolja magát: épp arról tudunk meg legkevesebbet, amit a cím ígért; s igaz, hogy mai szemmel nézve az a csekély számú gondolat bizonyul viszonylag legidőtállóbbnak, mely a konkrétan értelmezett nyelviség és irodalmiság összefüggését vizsgálja, mégis bántóan hat az a tény, hogy Verseghy, ragaszkodva a nyelv általános törvényeinek nemzeti változatok feletti érvényes rendszeréhez – a magyar nyelv sajátos poétikájáról, esztétikai lehetőségeiről (néhány eufóniát illető, alapszóban véve grammatikus kitételről) eltekintve – pl. Anal. 494.) egy szót sem szól, sőt a magyar irodalmi művek elemzését is elutasítja.

A mű legnagyobb erőnyeit elsősorban anyagának gazdagságában láthatjuk: lenyűgöző a szépirodalmi, művészeti és teoretikus ismereteknek, a feldolgozott könyveknek bősége. Ha bizonyos gyanúval élhetünk is, hogy egyes hivatkozások csak az alapolvasmányokból kölcsönöztek (pl. alighanem ilyenek a bibliografikus felsorolások – Anal. 524, 526, 535., s néhány helyen Verseghy is bevallja, hogy nem olvasta pl. Dantét vagy Machiavellit – 939.), a részletesen feldolgozott művek mennyisége rendkívüli műveltségre utal.²¹ Ha azonban minőségileg vizsgáljuk meg ezt az anyagot, jóval kevésbé lehetünk elégedettek: az említett művek között még a legmodernebbek is mind a megelőző korszaknak termékei vagy ideáljai. Verseghy hivatkozásai közt egy sincs olyan, mely az 1780-as évek után keletkezett munkát nevezne meg. Természetesen szerepelnek nála az antik irodalom művei (rendkívül széles

¹⁹ Vö. CSETRI Lajos véleményét: *In, Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 245–246.

²⁰ A III. kötet címe: *Usus aestheticus linguae hungaricae*. A továbbiakban csak e kötettel foglalkozunk a magyar kiadás alapján; a folyamatos lapszámozás miatt a füzetek sorszámát nem jelöljük. (A mű címét Anal. formában rövidítjük).

²¹ Az *Analyticában* is igen magas a fordított szövegrészek aránya, pl. műfajelméletének leírásait jóformán átvette Sulzertől. Hivatkozásainak átvetele így újabb kérdéseket vet fel: nem tudjuk, ismerte-e pl. Swiftet, hisz az előfordulások mindig Sulzerre vezethetők vissza... Verseghy e kölcsönző technikájáról ír SZAUDER, *A romanika útján*, 158.

áttekintésben), meglehetősen sokat foglalkozik a XVII. század irodalmi termékeivel (Shakespeare, Cervantes, Milton, Molière stb. már magától értetődően szerepelnek példái közt), s igen sok szerzőt dicsér és elemez a XVIII. századból is (pl. gyakori pozitív példaként említi Gellert, Gessner, Young nevét; hierarchiája csúcsán Klopstock, a drámairodalmon belül pedig Kotzebue áll). Ez az utolsó felsorolás bizonyítja legtisztábban Kölcsey megfigyelésének igazát: a Sturm und Drang periódus már kívül esik Verseggy érdeklődési körén. Jellemző pl., hogy Schiller neve csak kétszer, mindkét esetben egy drámatörténeti névsor végére illesztve fordul elő (Anal. 899., 916.), s Goethe is csupán egyszer hivatkozik a Götz-nek mint történelmi drámának említésével – de ekkor is a szerző megnevezése nélkül (Anal. 916.).²²

Ugyanez a megkésetttség figyelhető meg a forrásként szolgáló esztéták névsorában is. Talán valamivel kevésbé éles a szakadék, ha figyelembe vesszük, hogy a nagynevű klasszikus szakírók (Arisztotelész, Cicero, Horatius stb.), a klasszicizmus közkedvelt teoretikusai (Boileau, Pope stb.) neve mellett pl. már Herder neve is előfordul, s a felvilágosodás más nagy teoretikusai is idézettek (pl. Diderot, Rousseau, Winckelmann, Mendelssohn stb.), de a mélyebb elemzés itt is a megelőző korszak tájékozódását hozza felszínre. Az általános teória itt is Sulzer és Batteux nyomán épül fel, rajtuk kívül legnagyobb tekintélye Home és Engel műveinek van, az előbb idézett felsorolás tagjai mind csak mint egy-egy szakterület művelői fogadtatnak el (így Rousseau mint a zene szaktudósa, Diderot mint dramaturg lépnek fel stb.). A legmeglepőbb azonban Herder szerepének háttérbe szorulása. Verseggy Herdertől kizárólag a zsidó költészetről írott tanulmányát idézi, más műveiről, melyeket pedig minden bizonnyal ismert, egy szót sem ejt; sőt, az emberi nemzet ember-allegóriáján, a fejlődésgondolaton kívül más, láppangó Herder-hatást sem lehet kimutatni. (Verseggy Herder-hivatkozásai: Anal. 133, 242, 461, 596, 767).²³

Igen nagy jelentőségű Verseggy állásfoglalása az ókori művészetet illetően, melynek alapján nem hajlandó az antikvitás remekműveit kizárólagosnak tekinteni. Az emberiség fejlődésének ideológiájából következően a mai kort és művészetet egyenrangúnak tekinti a görögökével. E véleményt az egyes műalkotásokra is kiterjeszti: nem minden antik művet tekint maradéktalanul példásnak. Ennek a szemléletnek következménye tulajdonképpen az áttekintett esztétikai anyag bősége: Verseggy a modern alkotások közt is tud olyanokat, melyeket tökéletesnek tekint. E bővítő, modernizáló szemléletet tovább tágitja a Bibliának és a keleti művészeteknek a bevonása a tárgyaló műalkotások körébe: egy-egy említésben felvillantja az arab meséknek, a kínai színháznak képét (Anal. 454, 831), de sokkal lényegesebb ennél, ahogy – a profanizálás szándéka nélkül – a Bibliát is mint művészi szöveget elemzi (elsősorban a zsoltárokat, s ha szinte kizárólag tartalmuk miatt is, de megemlíti az evangéliumokat s Jób könyvét is (Anal. 93, 177, 452)).²⁴ Ugyanakkor, ezekkel szemben nemcsak az hozható fel, hogy a tökéletesnek tekintett műalkotások közt még mindig túlnyomó a klasszikus szerzemények aránya, hanem az is, hogy Verseggy gondolkodásában kultúrpeszsimista hatások is kimutathatók: sok modern életjelenséget (pl. illem, divat stb.) és műalkotás-típust (szentimentális, „könnyfacsaró” drámák, erkölcstelen szerelmi költészet – Anal. 892–893., 375) egyértelműen hanyatlás-termékeknek tekint. Választása ebben is a megelőző korszak álláspontját tükrözi: mikor pl. a fantasztikum vagy a túlzott érzelmesség ellen igen nagy erővel kel ki (Anal. 199., 253), nyilvánvalóan a századforduló irodalmának számára már követhetetlen divatja és műfajai ellen beszél.

Ambivalenciája, ingatag értékválasztása, a teória és az irodalmi valóság közti feszültség legszemléletesebben a magyar irodalommal szemben elfoglalt álláspontjából bontható ki. Több helyen igen erőteljes retorikával hirdeti, tulajdonképp a kármáni indíttatás szellemében a nemzet saját irodalmának

²² Összehasonlításlal megemlíthető, hogy a Sulzer-lexikonnak bibliográfiával bővített 1794–99-es lipcsei kiadásában Goethe hat szócikk mellett is megemlíttetik, minden alkalommal több adattal.

²³ Vö. SZAUDER József már idézett véleményét I. m. 147.

²⁴ A Biblia bevonását a műalkotások körébe már Batteux megtette a szent elbeszélések elemzésével (IV : 259–261); a bibliai szövegek vizsgálhatóságára pedig Herder mellett a többször idézett (Anal. 461, 767.) Lowth hívhatta fel Verseggy figyelmét. A zsidó és keleti versek elemzéseinek gyengéire jól mutatnak rá Csokonai korábbi, jóval mélyebb vizsgálatai. Vö. SZAUDER, *Csokonai poétikájához. Mesterség és alkotás* 83–90.

szükségességét, az irodalom realitás-igényét; azt a feladatot tűzi az írók elé, hogy saját környezetüket tanulmányozzák és jelenítsék meg műalkotásaikban; hogy a nemzeti évfordulókat nemzeti történelmi drámák előadásával ünnepeljék meg (mivel pl. Szt. István személye vagy Buda visszafoglalása is van olyan érdekes, mint a görög mítoszok – Anal. 838., 916); hogy hagyják el a görög-római mitológia díszítő- és utalórendszerét, s saját nemzeti, etnikai, nyelvi tulajdonságokkal helyettesítsék őket (Anal. 18–19., 224–225). Mindezt a szulzeri művészet-fogalomból következő nevelési-csinosítási program érdekében teszi: a művészet úgy a leghatásosabb, ha a befogadó közönség már a feldolgozott témában is magára ismer. Éppen ennek a nagyszabású programnak ismeretében kifogásolható, hogy Verseghy szinte teljes mértékben elhatárolja magát a magyar irodalomtól, s egy-két lekicsinyítő általánosság, néhány keserű panasz s nyelvújítás-ellenes kitétel mellett még csak elemzésre méltó példát sem említ. A nemzeti múlt megismerését propagáló leírás közben ugyan olvashatjuk Horvát István, majd a drámaíró Kisfaludy Sándor dicsőretét (Anal. 720, 916), rajtuk kívül azonban egyetlen egy név sem hangzik el, még negatív értelemben sem. Saját szépirodalmi műveire ugyan elég sűrűn hivatkozik (elsősorban az Aglája verseire, s Kotzebue-magyarításaira), ám ezeket is csak mint formális, elsősorban nyelvi szempontú szemléltető eszközöket használja: a versekkel pl. mindig csak azt kívánja illusztrálni, hogy az adott versformát magyar nyelven is meg lehetett írni (Anal. 704–712). Ami ezeken az utalásokon kívül magyar vonatkozású lehet, mind kívül esik az irodalom területén: vagy néprajzi érdekű (a szolnoki nép játékok leírása – Anal. 830), vagy zenei (a falusi népének ostorozása az európai zene szemszögéből – Anal. 169, 774).

A magyar irodalom ilyenfokú elhanyagolása alighanem annak tudható be, hogy Verseghy, „modern” ízlésének következtében a régi magyar irodalommal nem tudott mit kezdeni (vö. a RÉ, a MP fejtegetéseit), az újabb, a századforduló környékén kialakult költészet (Csokonai, Kisfaludy Sándor lírája) viszont már az ő ízléséhez volt túlságosan „modern” (vö. már idézett állásfoglalását Goetheékkel kapcsolatban). Verseghy esztétikai gondolkodása és ízlése nagyon éles határhelyzetben, épp két nagy korszak határán alakult ki, s ennek következtében a magyar nyelvű műalkotások nem elégíthették ki: vagy innen vagy túl estek az ő rendszerének keretein.

Az Analytica nagy rendszere rendszeressége révén is igen sok ellentmondást tartalmaz. Szembeszökő pl. diszciplináris osztatlansága. A legfontosabb kettősséget, a nyelv és irodalom tisztázatlan viszonyát már érintettük; hasonló, tartalmi szempontú tisztázatlanságra vezethető vissza azonban az is, hogy pl. a zene hatalmas területet foglal el a tanulmányból, vagy az, ahogy belekerül egy nagyon alacsony színvonalú, sem nem művészi, sem nem retorikus fogalmazástan is, amelynek leírása során Verseghy a gyakorlati cél érdekében annyira elfelejtkezik műve egészének céljáról, hogy a leveleknek külalakjáról, az aláhúzásos rendjéről is hosszán értekezik (Anal. 497–518).²⁵

Fontosabb a tisztázatlanság azonban a szemléleti keveredést illetően. A műben tökéletesen összekeveredik az esztétika, stilisztika, retorika és poétika, s úgy keveredik össze, hogy közben Verseghy elméletileg, egyes tárgyakat elemezve éles határokat húz közéjük. Az alapelvek tisztázatlansága miatt hatalmas ugrások figyelhetők meg a gondolatmenetben: így pl. a stilisztikai bevezetés elemi leírásai után rögtön a műalkotás végcéljának tartalmi (s már nem is művészetben belüli) meghatározásait olvashatjuk (Anal. IV. fejezet, 135–206); a szerző szubjektív adottságainak, a vele szemben támasztható követelményeknek szentelt szakasz, és a műalkotás „hatásainak”, azaz céljának és lehetséges eredményeinek fejezete közé egy gyakorlati szerkesztéstan, a mű belső felépítését illető fogalmazástan kerül (a VI. fejezet az V. és VII–IX. között); de végső soron a szemléleti zavarosságnak köszönhető a tömérdek önisméltés is: alapigazságait minden rész-fejezetben újra elmondja, s sokszor hosszú leírások isméltését is megengedi magának.

A módszertani zavarosság a használt művészetfogalom kettősségének kibomlásából keletkezik: a különböző művészetek, az egyes műalkotások egy nagy cél szolgálatában állnak, s így megvalósulásuk

²⁵ A levélműfaj elemzése a klasszicista poétikának szerves része volt (vö. Batteux leírásait IV: 295–316). Verseghy tényleges – saját maga által idézett forrása azonban már a műfaj esztétikán kívüliségét is elárulja: Fr. X. RIEDEL, *Der wienerische Secretär auf alltägliche Fälle für das gemeine Leben* c. művére hivatkozik.

csúcán (az erkölcsi tökéletességnek, jóságnak, az isteninek szintjén) összeérnek, egymással azonosává válnak; ugyanakkor azonban e nagy azonosság csak a legvégső – tartalmi – általánosság szintjén áll be, s a különbségek, melyek az anyagi megvalósulás szintjén mozognak, igen lényegesek. A módszertanban mindez úgy tükröződik, hogy a mindent magába foglaló nagy rendszer, melyben tartalmilag minden összefügg mindennel, egy *elemekre* irányuló, s a rendszerből deduktíve nem következő racionalizáló formátanra épül: a kétféle szemlélet közti szakadékat csak erőszakos manőverekkel lehet áthidalni.

Az Analyticában használt művészetfogalmat Versegly Sulzer és Batteux alapelveinek vegyítése révén dolgozta ki. Sulzer nyomán a művészet lényegének az erkölcsi tökéletesedést tartja, a nevelő funkciót, s így tulajdonképpen nem is magyarázza a jelenséget, csupán feltételezett, logikailag kikövetkeztetett céljából vezeti le (vö. pl. Anal. 136.: „a beszéd igyekszik a lélekbe behatolni, hogy a benne támasztott benyomások erejével életre keltse azt a legnemesebb belső meggyőződést, amely a jó elfogadására és követésére, ill. a rossz kerülésére irányuló készség erősítésével szokta kialakítani az igazán művelt és derék honpolgár kötelességeinek teljesítésére odaadón törekvő ember jellemét.”, igazán 58–59. stb.). A létező műalkotások okául és sajátzerűségül művészetben kívüli különbségtételre hivatkozik: a művészi látásmód az emberi természetben rejlő pszichológiai kettősség eredménye. Az ember egyirányú (felfelé törekvő) tevékenysége két úton haladhat, az ész és a lélek útján; a művészet ezért a lélek sajátosságaiból építkezik. Ebből következik a művész látásmódjának nem észszerű jellege, erre alapul a végcélnak tekintett nevelő hatás feltételezése is. Versegly e célt a Batteuxtól kölcsönzött szabad utánzás kategóriáján keresztül véli elérhetőnek.²⁶ Igen nagy erővel tiltakozik a mimézis-elv naturalis lealacsonyítása és közvetlen értelmezése ellen, s azt hirdeti – megőrizve a fizikoteológia alapfeltevését –, hogy a művésznek az erkölcsi-szellemi tulajdonokkal felruházott Természetet kell, nem szolgálai módon utánoznia, s ennek következtében valósulhat meg a természet és az emberi természet nagy harmóniája a műalkotásban („... a művész... ne aggályoskodó, hanem szabad, s egyszersmind a természettel együtt cselekvő utánzó legyen” – Anal. 218.).

Mindebből logikusan következik, hogy az általános vonatkozások kifejtése során a *hatások*nak már nem esztétikai elemzése foglalja el a legnagyobb teret: a cél követelményszerű ismertetése a műalkotások realitása fölé nő. Ennek eredményeképpen (s a világrend hierarchikus tagolásának következtében) a műalkotások részelemei fontosságuk szerint soroltatnak be, a tökéletesség, a szépség és a jóság egyre emelkedő igényeinek megfelelően. Ami a műalkotásban az ész elégíti ki, a tökéletesnek, ami az ízlést, a szépségnek, ami a lélek teljességét, a jóságnak területére tartozik. A racionális, elemző módszer és a műalkotás tartalmának homogenitása közti feszültség itt bosszulja meg magát leginkább szemmel láthatóan: a három terület leírása lényegében ugyanazt a dolgot járja körül, s az analízis számára gyártott rengeteg, különönműnek gondolt kategória (a műalkotás egyes jellemzői) felsorolása állandó ismétlést, átfedést eredményez.²⁷

A rendszer erőszakos racionalitása nyilvánul meg abban a gesztusban, ahogy Versegly a teóriát a létező műalkotásokkal szemben feltétlen előnyben részesíti. Az elv nyíltan is kimondatik: Versegly a költészetet elemző rész elején megrója Arisztotelészt azért, mert nem teoretikus poétikát írt, hanem megelégedett az általa ismert művek elemzésével (Anal. 576.: „De amiként az általa művelt más tudományokban szokása szerint az első és legáltalánosabb elvekből indult ki, úgy a költészetben viszont csodálatosképpen e szabálytól eltért, s csak azon dolgok megvitatásán fáradozott, amiket a költők velük született lángelméje az ő koráig csaknem véletlenül létrehozott.”), s vele szemben Horatiust dicséri általános szabályaiért, „törvényhozó hangjáért”. Versegly klasszicista örökségének legfon-

²⁶ Batteux első kötetének első felében csak e kérdéstről, a *szép* természet szabad utánzásáról ír.

²⁷ A gyakorlatilag valószínűleg tökéletesen alkalmazhatatlan kategóriák nagy száma önmagáért beszél: Versegly 36 pozitív, 18 elkerülendő sajátosságát különbözteti meg a műalkotásnak. A kategóriák keveredésére csak néhány példa: az egyszerűség a tökéletességhez, a jósághoz is (Anal. 307, 441), az illendőség a szépséghez és a jósághoz is hozzárendelődik (Anal. 382, 412), a dagályosság ellenpéldája a szépnek és a jónak is (Anal. 385, 440). – Megemlíthető, hogy a hármas felosztást, s a kategóriák bűnr felsorolását Versegly megismétli *A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet* c. művében. Budán, 1818. 132–134.

tosabb eleme e racionalista törvénykeresés: általános felfogásából a legkisebb elemekig menően ki tudja következtetni, milyennek kell lennie a műnek, s e kikövetkeztetett elv normaként funkcionál mind a tartalom, mind a forma számára.

A műalkotás Verseghy számára ezek szerint *célszerű*: egy meghatározott, egy pontba sűrítendő, pontosan körvonalazható tanulság közvetítője, egy olyan tanulságé, melynek összetevői már előzőleg is ismertek voltak a befogadó számára (a természetből, a filozófiából), s mely végső soron más, nem művészi eszközökkel is megfogalmazható lett volna. Az erkölcsi célnak megfelelően minden mű s a műnek minden eleme erkölcsi példa. Ezt támasztja alá Verseghy azzal is, hogy a művészet alanyának a *derék* embert, a jó állampolgárt képzeli (még a leveleket is csak derék emberek írják – Anal. 503), s ennek alapján számít állandóan a befogadó közvetlen befolyásolhatóságára. Ennek tudatában hadakozik itt is a művészet szórakoztató funkciója ellen, ennek feltételezésével propagálja igen nagy erővel pl. a satíra műfaját, s ennek megkönnyítése végett követeli a nemzeti sajátosságok beiktatását a művészetekbe. A példaadás elve vezeti abban is, ahogy az egyes műveket a tanulság kedvéért feldarabolja, s különbséget tesz lényeges és lényegtelen rész között: pl. az eposzból, a tragédiából csak az egyes hősképet emeli ki, s az ő sorsukat tekinti a mű magvának, s egyes lírai verseknél is elkülöníthetőnek véli a megfogalmazott maximumát (a tárgyat) a körülíró szakaszoktól. (Vö. pl. az ódák elemzését Anal. 756–763., különösen Horatius II : 10 verse kapcsán: itt az első két szakasz – a tanítás – „elegendő volna az óda kitöltésére” . . . 762).²⁸

Az erkölcsi célnak elemzése végén feltétlenül meg kell említeni azt az ingadozást, amely Verseghy-nél az erkölcsös élet végső értékelésében megnyilvánul. Legáltalánosabb ítéletei ugyanis kettősséget mutatnak: Verseghy nem tudta eldönteni, hogy az aktív hőst, a cselekvő állampolgárt vagy a szemlélődő, befogadásra orientált bölcsőt helyezze a hierarchia csúcsára, s ennek megfelelően összeegyeztethetetlen kettősséget mutat állásfoglalása az esztétikai alaphelyzetet illetően is. Amellett, hogy elismerő leírást kap a csendes, nyugodt művészet (Anal. 332), a művészi apatheia (339), a derűs, nyugodt lélek gondolkodása (89), ugyanezeknek ellenpontja is megtalálható: „Az érdeklődést lekötő tárgyak . . . fokozzák a szellem belső aktivitását, ami az emberi méltóságot teljessé teszi. Nem a szelíd, boldog és rajongó, csupán a belső gyönyörűség nyugodt élvezésére vágyó lelkek, hanem az életerős, tevékeny és cselekvésre vágyó emberek testesítik meg azt, amire a természet rendelt bennünket. Tehát az ember legfőbb méltósága a tevékeny, és ha szabad így mondanom, nyugtalan szellemben van.” Anal. 337). E kettősség megismétlődik a műalkotások hierarchiájában is. Verseghy nem dönti el véglegesen, hogy a fenségesnek vagy a mindennapisághoz közeledő egyszerűségnek adja az elsőbbséget, sőt a nagyság és artisztikum szembeállítását is úgy tárgyalja, hogy a végső értékelést nyitva hagyja (vö. pl. Homérosz és Vergilius szembeállítását). Mindezeknek eredménye kissé meglepő: a *hósi* jellemek példaszerűségének leírásában a két kiemelt jellem, Aiszkhülosz Prométheusza és Sterne Érzelmes utazásának Yorickja tökéletesen azonos erkölcsi értéket képviselve állnak egymás mellett (Anal. 867–868).

A művek példázat-voltának feltételezése a megközelítés módszertanát is kettéhasítja: ennek megfelelően az esztétikai fejtegetések tisztán tartalmi, sokszor művön kívüli vonatkozásokat sorolnak fel, a poétikai részek viszont megmaradnak az elemek formalizmusának, a fogások számbavételének szintjén. Verseghy a 10-es évek közepén még mindig vallja az „ut pictura poesis” elvét (pl. Anal. 312., de elszórtan s körülírtan számtalanszor), a természetben objektíven létező erkölcsi szép és rút eszményét (Anal. 212–213), a dolgok és igazságok abszolút jellegét, s a művészeteknek ezekhez közelítő mozgását. Így egyes dolgok vagy jellemek nagyságuknál vagy kiválóságuknál fogva már a művészi megformálás *előtt* is esztétikaiak lehetnek: pl. a műalkotások érzelmi hatásainak, az érzelmelek ábrázolási lehetőségeinek felsorolásánál Verseghy egyszerűen csak az érzelmelekről beszél – műalkotásokról, művésztől szót sem ejtven (Anal. 176–206).²⁹ Végső soron e gesztus legtisztább megfogalmazásának érezhetjük azt a lépten-nyomon felbukkanó klasszicista tételt, miszerint a gondolat mint gondolat megelőzi a művészi formálást, s a művészet csupán a gondolat külső díszítéseként funkcionál –

²⁸ A példa erejét nem csökkenti, hogy szó szerinti fordítás Sulzerből. (Art. *Ode* III : 337–338.).

²⁹ Vö. ezzel azt, amit Batteux mond a tárgy önmagában vett nagyságáról I : 76.

általánosítva: a művészet Verseghy számára mindig megmarad a filozófia szolgálóleányának (Anal. 232–233).³⁰

Az *Analytica* legterjedelmesebb, elkülönülő szakasza a műfajelméletet foglalja magában. Verseghy talán itt követi leghevebben, felépítésében is a klasszicizmus (s ezen belül Batteux) rendszerét: a hagyományhoz ragaszkodva e diszciplínát tekinti a művészettudomány csúcsának, s ezen belül is érvényesíti a műfajok közti hagyományos értékhierarchiát. Ennek megfelelően az objektív műfajok többre becsültetnek a líraiaknál, közülük is a legmagasabb helyre, extenzivitása folytán az eposz kerül; a líraiak közül is elsősorban azok becsültetnek, melyeknek tartalma racionálisan megragadható (vö. pl. az óda meghatározását – Anal. 749–766). Hierarchiája elsősorban az antik irodalom műfaj-értékeihez kapcsolódik, s ezáltal újabb ellentmondások forrásává lesz: a műfajok korabeli változásairól egyáltalán nem vesz tudomást. Itt is fordítóhoz illő precizitással követi forrásait, teljességükben véve át tőlük elavult vagy következetlen ítéleteiket is. Így a prózai műfajokat Batteux nyomán mindenestül az ékesszólás keretén helyezi el igen alacsony fokra; Sulzert fordítva hol a témát tekinti meghatározónak (pl. a „bukolika” műfajába regényeket is besorolva – Anal. 738.; Sulzer II : 345), hol az írói alapállást (pl. a szatíra, bár maga is műfaj, minden más műfaj formájában is megjelenhet – Anal. 726–729, 732.; Sulzer IV : 76); a lírai műfajok mind az óda fogalma alá soroltatnak, alfajaik csak az illusztrációk, nem pedig a meghatározás révén derülnek ki (Anal. 749–766; Sulzer III : 330–342). Az ókori hierarchia nevében utasítja ki a költészetből a barokkos mesterkedő műfajokat (melyeket azonban egy-egy meghatározás erejéig mégis megvizsgál – Anal. 740–747), s ugyancsak az antik művészet magasabbrendűsége cseng vissza azokban a történeti vázlatokban, melyeket az egyes műfajok leírásához hozzáillesztett: a nagyon részletes és alapos ókori részt igen sovány újkori vizsgálat követi, sokszor csak bibliográfia formájában. (Feltehető azonban, hogy e leírásoknak épp e nagyon hiányos újkori része nyújtotta aktúsan a legtöbb új információt: a reneszánsz drámákról s különösen a zenei műfajokról alighanem az első hazai híradás volt ez).

Az *Analytica* rendszere minden ízében klasszicista, s még Verseghy egyes nem-klasszicista elveivel szemben is az. Hiszen voltak Verseghynek olyan nézetei, melyek messze meghaladták a klasszicizmus túróképességét: ezeknek egy része itt is megtalálható. Verseghy elméleti pályafutására azonban nemcsak az jellemző, hogy ifjúkori nézetei nem bővültek, hanem az is, hogy az idő múlásával szemlélete egyre merevebb és konzervatívabb lett. Konzervativitása bekövetkeztetett egyszerűen az irodalmi helyzet átalakulásából eredő funkcióváltás miatt, de néhány nagyon lényeges kérdésben szándékos visszalépést figyelhetünk meg. Több esetben is láthatjuk: a gesztus, mely a MP-ben a klasszicizmus rendszerének megbontását célozta, itt, életől s lényegétől megfosztva, a rendszer részévé válik. Elsősorban a költői látásmód *másságáról* van szó: a MP radikális „illúzió” (Täuschung) kategóriája itt egy rendkívül száraz leírás során eltűnik a rendszerben (Anal. 250). A költő ugyan a kifejezés szerint másként, a leírás tartalma szerint azonban csak *jobban* lát. A lángész az *Analytica*-ban csupán a megismerés magasabb szintjét jelenti, csak mennyiségi fokozatként különböztetett meg (Anal. 230., 477), amely a filozófia elméleti tanulmányozása nélkül legfeljebb érdektelennek minősített virtuozitáshoz vezethet (Anal. 233). Az alkotó költő szubjektivitása, személyessége és teremtő képessége maximálisan háttérbe van szorítva: épp az vész el, ami a MP bevezető részeit átéltesítette. Ebből következik aztán az is, hogy az eredetiség kategóriája sem fordul elő a műben: a költő a természetet, a gondolatot, a régi költőket kell hogy kövesse, s bár követése *szabad*, mégis kijelölt úton és módon kell járnia. Ama vonatkozása az eredetiségnek, mely a környező valóság megismerésére, a modern jelenségek ábrázolására szólít fel, kizárólag tematikai érvényű s népművelő (hatásfokozó) célzatú, s éppen nem a művészi szubjektivitásnak, hanem a racionális megismerésnek szerepét fokozza.

Verseghy gondolkodásának konzervatív irányba fordulását még két részletkérdésen szeretnénk bemutatni. Az egyik a vers és próza elkülönítésének kérdése: a MP aktuális újítása, mely a költő

³⁰ Ennek megfelelően az ékesszólás itt újra része lesz az esztétikának, minden megszorítás nélkül, holott már Batteux, s Verseghy is a MP-ben éles határt húztak a művészet és a szónoklat közé. Igaz, Verseghy az ékesszólás kategóriájának megmentésére történetinek szánt érvet próbál felhozni: szerinte a szónoklat helyét ma a *könyvek* foglalták el (Anal. 550).

bensőségének a hagyományos formával szemben is előnyt biztosított, itt egyszerű különbségtétellel húzódik vissza, s a szigorú elkülönítés során Verseghy csupán megjegyzi, de nem elemzi, hogy van „költői próza” is (Anal. 477–479). A másik kérdés a szerelmi költészetet érinti: az *Analytica* szerelem-elemzése tulajdonképpen még azt is visszaveszi, amit a RE megpróbált kimondani. A szerelem itt már kizárólag az isteni szeretet előfokaként, a hősi életvitel biztosítékaként jelenik meg, s Verseghy oly szigorúan utasítja el a szerelemnek épp szerelmi jellegét (pl. felháborítónak találja, ha egy tragédiában egy hős szerelmes lesz), oly határozottan követeli, hogy a műalkotások a rút szenvedélyektől és féktelen vágyaktól ijesszék el olvasóikat, mintha az eltelt húsz év alatt az önálló szerelmi líra nem nyert volna létjogosultságot, s mintha e lírának egyik úttörője épp nem ő lett volna. (Anal. 203–206).³¹

Az *Analytica* már megjelenése pillanatában elavult mű volt, s aktuális utalásai is visszhang nélkül maradtak. Legfontosabb oka ennek a művészi szubjektivitás el nem ismerése lehetett, de hozzájárulhatott a mindent magába olvasztó rendszer merevsége, a rendszert meghatározó nem-esztétikai, grammatikus (nem egyszerűen nyelvi) szemlélet s a hivatkozott irodalom elavultsága is. A mű egészének iskolás színezetet adhatott a Kazinczyék körében oly hevesen (és jogosan) támadott, kötelező érvényűnek szánt, kizárásokra épülő normarendszer, s e normarendszer racionális felépítettsége.³² a mai szemmel nézve legjobb elemzések az irodalom és nyelv együttes szemléletéről az egész esztétikának grammatizáló szárazságában vesztek el, s bizonyára hamar érdeküket veszthették a Verseghy-féle grammatikai rendszer egyre nagyobb mérvű háttérbe szorulása révén is. Mindezeknek egybejárásakor hangozhatott el Kazinczynak az a nemcsak szubjektív elfogultságára visszavezethető véleménye is, melyben Kazinczy az *Analyticát* is egyszerűen grammatikának tekinti, látszólag tudomást sem véve arról, hogy a korszaknak mégis talán legnagyobb kidolgozott esztétikai rendszerével áll szemben.³³

István Margócsy

LES VUES ESTHÉTIQUES DE FERENC VERSEGHY

L'étude examine les vues esthétiques de Ferenc Verseghy, écrivain hongrois du tournant du XVIIIe et du XIXe siècles, menant une activité d'écrivain et de théoricien littéraire contradictoire. Elle analyse dans le détail ses traductions de Sulzer, parues dans la revue *Magyar Museum* (Musée Hongrois), ensuite ses deux pamphlets originaux esthétiques et littéraires, enfin son ouvrage synthétique volumineux, l'*Analytica* qui contient le système entier des vues esthétiques de Verseghy. L'*Analytica* – comme l'étude le souligne – était déjà, dès sa parution, d'un caractère surpassé, elle ne reconnaissait pas la subjectivité d'artiste, et sa conception esthétique restait pour la plupart de caractère grammatical.

³¹ Ugyanez a gondolatsor ismétlődik meg Verseghy Ovidius-fordításának előszavában, alátámasztva a gyakorlati állásfoglalással: Verseghy a fordítás során kihagyta a *Metamorphoses* szerelmi jeleneteit. SÁGHY id. kiad. 3–6.

³² Kazinczy igen sok helyen kifogásolja, hogy Verseghy az írókat kényszeríteni akarja az Ész által kidolgozott szabályok alapján, s bár a kifogás általában a nyelv megítélésére vonatkozik, nyilvánvalóan általános érvénnyel is bír. Pl. *Kaz. Lev. XVII. 27, 50, 134. stb.*

³³ L. levelét Kis Jánoshoz 1818. nov. 10-én. *Kaz. Lev. XVI : 229.*

ARANY ÉLETMŰVÉNEK VÁLTOZÓ MEGÍTÉLÉSÉRŐL

A pozitívizmus öröksége

A múlt ugyanúgy a jelen függvénye, ahogyan a jelen a múlt leszármazottja. Időről időre szükség van arra, hogy a történelem emlékeit új rendbe állítsuk, hiszen minden nemzedéket más érdekel az irodalomban. Ahogyan Eliot írta: „a bírálóknak minden újabb mestere már pusztán azáltal is hasznos szolgálatot tesz, hogy tévedésen kívül különböznek elődeitől. Minél hosszabb az értelmezők sora, annál több az esély a kiigazításra.”¹

Ebben a szellemben teszünk kísérletet arra, hogy Arany értékelésének változatait történeti tudatunk fejlődési szakaszainak feleltessük meg. Rövid áttekintésünket annak a munkának a mérlegelésével kezdjük, amely a legnagyobb népszerűséget vívta ki magának.

Riedl pályaképe két okból formálhat jogot a maradandóságra: olvasmányossága miatt és néhány sarkalatos tétel alapján. Ez utóbbiak közül csak néhányat említenék. A máig legnagyobb hatású Arany-könyv szerzője jól vette észre a hangnemek sokféleségét és nagyra becsülte a halott metaforák fölélesztését az általa elemzett költészetben, kifogásokkal illetve a *Toldi szerelmének* fölépítését, s a magyar költő Shakespeare-fordításainak drámai jellegét szembeállította Schlegel átültetéseinek líraiságával. Arany nyelvének vizsgálatában is kezdeményezőnek bizonyult. Nem érte be a szókincs méltatásával; a mondat-fölépítés gazdagságát is igyekezett bemutatni. Ily módon továbblépett ahhoz a végső soron Du Marsais fölfogásából eredeztethető, szóközpontú retorikai örökséghez képest, amelyen nevelkedett és amelyet *Retorikájában* maga is képviselt. Ha Aranyról írt könyvét összevetjük e tankönyvével, lehetetlen nem észrevennünk, hogy Riedl tapasztalati érzékenysége sokkal fejlettebb volt, mint elméleti fogékonysága.

Ami elmélet mégis található XIX. századi költőnk művészi alkatát jellemző nagy terjedelmű esszéjében, az jórészt utánérzésnek minősíthető. Biologizmusát már Horváth János érvénytelenítette, emlékeztetvén arra, hogy a történetírás nem természettudomány. Kettejük Arany-fölfogását összehasonlítva, már előljáróban levonható néhány következtetés. Riedl könyve kritikai munka, szinte teljesen hiányzik belőle az irodalomtörténeti szempont. A tudós Horváth joggal vette észre Riedl hangzatos pozitívista átvételei mögött az impresszionista esszéista élménybeszámolóit, ő maga viszont – tudomásunk szerint – nem vállalkozott Arany szépirói műveinek értékelésére, olyasféle költészettani rendszerre, minőt Petőfiről írt könyvében próbált megvalósítani. E lényeges különbség mellett azonban fontos hasonlóság is megállapítható kettejük Arany-képében. Végső soron mindketten visszatekintve értelmeznek, Aranyt csakis elődeihez mérik. Döntő vonatkozásokban azonosítják magukat Gyulai nézeteivel.

Föltolul a kérdés: mennyire nevezhető súlyos hibának az, hogy Riedl nem törekedett irodalomtörténeti szempont érvényesítésére. Legkönnyebben akkor tudunk válaszolni, ha összehasonlításainak önkényességére irányítjuk a figyelmet. Németh G. Béla találóan írja, hogy Riedl összevetéseinek „történeti jogosultságát sohasem keresi”.² Utalásainak ötletyszerűsége természetesen következik esszéista beállítottságából, de óvatosan megfogalmazható a gyanú, vajon hét kiadást megért könyve nem gátolta-e némiképp, hogy az utókor képet alkothasson magának Arany világirodalmi helyzetéről.

Elismervén, hogy Riedl munkáját ma is alapnak tekinthetjük Arany megértéséhez, remélhetőleg kizártam azt, hogy valaki a leértékelésével vádoljon. Írásmódjának némely arányai s hibái szétválasztha-

¹ ELIOT, T. S. 1975. 109.

² NÉMETH G. Béla, 1976. 185.

atlanok egymástól. Egysíkú képet ad Aranyról, s ez teszi szövegét ma is könnyen olvashatóvá. Példák sorával lehetne szemléltetni, mennyire csakis egynemű minőségeket ismer. A *Toldi estéjét* például „humoros epos”-ként tartja nyilván.³ Ha nem feledjük érzékenységét, bajosan tételezhető fel, hogy ne lett volna pontosan tisztában Arany humor-értelmezésének sokrétűségével, bár könyvében sehol nem vállalkozott ennek bővebb kifejtésére. Bárhogy is áll a dolog, aligha tagadható, hogy a *Toldi estéjének* világképét legfőleg részben lehet humorosnak minősíteni, hiszen az elégikum nem veszi el az utolsó ének dilemmájának élet.

Riedl közismerten Arany személyiségét állította a tárgyalás középpontjába, s azt két tényezőből vezette le: a nemzetjellem fogalmából és a lírikussal szembeállított epikus alkatból. Az idő kissé mindkét indokot hiteltelenítette. A nemzetjellem létét ugyan a magam részéről nem vonnám teljesen kétségbe, de az tagadhatatlan, hogy csakis nagyon összetett jelenségként értelmezhető. Ami az epikus beállítottságot illeti, ennek meghatározása elválaszthatatlan attól, ahogyan Riedl Aranyt Petőfivel szembeállította.

Petőfi személyiségét ma összetettebbnek látjuk, hiszen a „közvetlenség” valójában egy rendkívül erős egyéniség megnyilvánulási formája volt, „a naív természetesség bája”⁴ pedig csak akkor hiteles, ha nem feledjük, hogy a költő pályafutásában a világfájdalomnak, az átkozódásnak, az ítélethirdetésnek és a keserűségnek is voltak pillanatai.

Az is nyilvánvaló, hogy mai fogalmunk szerint Riedl nemcsak Petőfi személyiségét, de a líra belső természetét is egyoldalúan ítélte meg. Világirodalmi tájékozódásának nem annyira korlátaira, mint inkább impresszionista jellegére lehet következtetni abból, hogy nem ismerte föl a tárgyiasság növekvő igényét a XIX. század közepének lírájában. Így azután azt sem vehette észre, hogy a balladákat és drámai magánbeszédeket író Arany nagy külföldi kortársaival, Tennysonnal, Browninggal azonos irányban korszerűsítette a lírát.

A pozitívizmus hátránya leginkább akkor érezhető Riedl fölfogásában, amidőn Aranyt részletező leírásainak tárgyilagos, szabatos hűségéért dicséri. A *Buda halála* például szerinte azért magasabbrendű Zrínyi vagy Vörösmarty nagylélegzetű szövegeinél, mert azoknál „a conventionalis vagy pusztán elképzelt” uralkodik, Aranyra ellenben „a valóságban megfigyelt és belőle átvitt részlet” a jellemző.⁵ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: Riedl könyvében a költészet mibenlétéről hallgatólagosan elfogadott fölfogás állta ki legkevésbé az idő próbáját. Szemléletének történeti telenségét bizonyítja, hogy csak a múlt emlékeiben látta meg a konvenció szerepét és teljesen tisztázatlanul hagyta költészet és valóság viszonyát. Különösen azért sajnálható érzékenységének e kihagyása, mivel a hosszabb elbeszélő művekben kiváló megfigyelő képességgel mutatta ki Arany fejlődésének irányát a közvetlen jellemzéstől a közvetetthez.

Ennek az elvi tisztázatlanságnak a következménye, hogy Riedl értekezőből gyakran elbeszélővé vedlik át. A történetes művekben alig veszi tekintetbe a nyelvi megalkotottságot, s nem lát különbséget kitalált és valóságos főnállók (személyek, tárgyak, események) létezési módja között. *Toldi* édesanyjáról például így ír: „Hogy szeret takarítani, hogy tud főzni! Az embernek kedve támad felkerekedni, fárasztó gyalogutat tenni, hogy kezet csókolhasson neki és – megebédelhessen nála.”⁶

Távol álljon tőlünk, hogy lebecsüljük az irodalomnak mint kortörténeti forrásnak a szerepét. Mindössze annyit állítanék, hogy más pozitivistákhoz hasonlóan olykor Riedl is kísértést érzett arra, hogy csakis ezt a föladatkört tulajdonítsa a költészetnek. Különösen áll ez azokra az ítéleteire, melyekben a körülmények meghatározó erejét úgy emeli ki, hogy közben a nemzetjellem romantikus fogalmának pozitívista átértelmezését adja. Értéknek tekintí például azt, hogy „Arany költészetében megvan szinte az egész magyar állatvilág; ha a magyar fauna és minden reá vonatkozó forrás ki találna veszni, Arany műveiből némileg reconstruálni lehetne. Idegen állatot Arany nem igen említ, még hasonlatban sem”.⁷

³ RIEDL Frigyes, 1893. 42.

⁴ RIEDL Frigyes, 1893. 37.

⁵ RIEDL Frigyes, 1893. 69.

⁶ RIEDL Frigyes, 1893. 151.

⁷ RIEDL Frigyes, 1893. 165.

Nem kerülhető meg a kérdés, vajon uralkodó véleményt fogalmazott-e meg Riedl, vagy sem. Ha arra gondolunk, hogy Arany és Petőfi nemzetjellemtani szembeállítását még Babitsnál is kísért, majd-hogynem azt kell hinnünk, hogy Riedl fölfogása sokáig megszabta Arany költészetének megítélését. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy Riedl barátjának, Péterfynek két rövid cikke mennyire más szellemben fogant, akkor már-már felöltik annak a lehetősége, hogy Riedl könyvét inkább összefoglalásnak, mint kezdeményezésnek minősítsük. Talán még az is ezt a föltevést támasztja alá, ahogyan Riedl állást foglalt a költő emléksobrának tárgyában. Saját bevallása szerint ellenezte néhány kortársának azt az óhaját, hogy az *Őszikék* szerzőjének hasonmását állítsák föl a Margitszigeten, ehelyett a költő legismertebb alakjainak személyét kívánta megörökíttetni. A magának verselgető, korának dilemmái iránt rendkívül érzékeny művészember helyett a nemzet által kijelölt föladatok teljesítőjét akarta a nagyközönség elé állítani. Stróbl 1893-ban elkészült szobra nemcsak a hivatalos Magyarország véleményét, de Riedl könyvének szellemét is kifejezte.

Pályája kezdetén Riedl még kétségkívül távolabb állt a *Budapesti Szemle* szerkesztőjétől, mint Arany-könyvének megírásakor. Ez a munkája már kifejezte a polgárság alkalmazkodását a volt nemes-ség értékrendjéhez. Ahogyan ez az érdekszövetség, úgy az ő könyve is föloldhatatlan feszültséget hagyott az utókorra. Németh G. Béla szavaival: „Aranyt, illetve rajta át önmagát, Riedl olvasója adott lelkiállapotának megfelelően érezhette egyszer bevégzett pesszimiztának, másszor a Világrend föltétlen hívójének.”⁸

Utólag könnyű okosnak lenni – hozhatná föl valaki s talán nem is egészen alaptalanul a jelenkor ítéletével szemben. Riedl könyvének fogyatékoságai azonban akkor is kitűnnek, ha elővesszük Péterfy két rövid tanulmányát Aranyról. Riedl is beszél ugyan Arany versszerkesztő képességéről, de műelemzésre nem vállalkozik, a szövegeket majdnem kizárólag lélektani megnyilvánulásnak tekinti. Péterfyt egészen más cél vezérli: Arany János eposzi töredékeiről (1888) írt dolgozatában lépésről lépésre mutatja ki, milyen kevés motívumból, mennyire gazdaságosan építi föl a költő a *Buda halálát*, *Arany János Őszikéi* (1888) című, kiemelkedően tömör értekezésében pedig megindokolja, miért érez esést a *Tamburás öreg úr* utolsó szakaszában. Ő sem vállalkozik irodalomtörténeti fejtegetésre, de a szövegek művészi hatását szerkezeti elemzésből vezeti le. Módszerének elődjét magának Aranynak a bírálataiban kereshetjük. Utódaira évtizedekig várni kell.

A Nyugat impresszionizmusa

Hoztak-e lényegi változást a *Nyugat* költői Arany megítélésében? Ady, Babits és Kosztolányi szövegeiben keresünk választ e kérdésre.

Ady cikke, a *Strófák „Buda halála”-ról* (1911) elsősorban úgy olvasható, mint történetileg teljesen indokolt kiátkozás. A nagy újítónak szükségképpen meg kell tagadnia azt a közvetlen elődjét, aki vele egyenrangú, tehát kimerítette a nyelv lehetőségeinek bizonyos körét, s ezért hatása már bénító lehet, utánérzésre csábíthat. Ady cikkében kétféleképpen hiteltelenítette Arany utánérzőinek költészetét: egyrészt eltávolította magától a *Buda halála* szerzőjének művészetét, másrészt újrafogalmazta e művészet alapvető jellegét. Gyökeres átértékelést jelentett be: lírikusként becsülte nagyra Aranyt.

Némi túlzással azt mondhatjuk: az utóbbi évtizedek szakirodalmának tekintélyes része nem egyéb, mint e jelzésben foglaltak kifejtése. Korántsem állítanám, hogy elsőként Ady értékelt nagyra Arany líráját, csupán annak állítását kockáztatom meg, hogy talán legkorábban ő nevezte belső lényegénél fogva lírikus alkatúnak elődjét. Kimondatlanul ez az álláspont már benne rejlett Babits csonkán ránk maradt *Arany mint arisztokrata* (1904) című értekezésében, melyet szerzője eredetileg egyetemi szakdolgozatnak szánt.

Babits Arany-képének történeti helyét ellentmondásosnak érzem. Összefügg ez értekező szövegeinek átmeneti műfajával, azzal, hogy Babits egész életében ingadozott az esszéista és a tanulmányíró igényei között.

⁸NÉMETH G. Béla, 1976. 190.

Már Aranyról írt első szövegében vannak döntő állítások, amelyek a kutatásnak máig kiaknázatlan lehetőségeit mutatják meg. Ilyen mindenekelőtt Arany építkező alapelvének a megfogalmazása. Lehetőséges, Babitsot Péterfy olvasása ébresztette rá, hogy Arany általában kevés alapelemből változatokat teremtve, azaz takarékosan szerkeszt. Az viszont már alkalmasint önálló megfigyelés, hogy Aranynek nincs egységes világszemlélete, hiszen különböző művei nemcsak hangnemükben térnek el egymástól, hanem az életről is más és más értelmezést adnak. Ez a tétel nagy előrelépés az Arany-irodalomban, mivel teljesen érvényteleníti Riedl ellentmondásos minősítését Arany világképéről.

Babits híres esszéjét, a *Petőfi és Aranyt* (1910) a hat évvel korábbi töredékhez képest némileg fölszínesebbnek vélem, „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”⁹ A tévedés kockázatát vállalva, őszintén megvallom, hogy ez a szembeállítás engem Wilde paradoxonaira emlékeztet. Nem látok benne gondolati mélységet. A két költő személyiségének egysikú megítélésében, sőt a bővebb kifejtésben is Riedl szelleme kísért.

Sokkal nehezebb véleményt formálni a *Magyar irodalom* (1913) című nagyobb igényű munkában adott Arany-értékelésről, mivel erről a szövegről már bajosan lehet érdemlegesen mondanunk anélkül, hogy szembe néznénk Babits értekező prózájának önellentmondásaival.

Mekkora a magyar irodalom súlya, ha külföldi szemmel, kívülről nézzük? Ez a kérdés áll a gondolatmenet élén. Mondhatnám azt, hogy jelenlegi föltevéseim alapján értelmetlen föltenni e kérdést, mivel magyar anyanyelvű olvasó a dolgok természetete folytán nem tudhat válaszolni rá. Ennél könnyebb azonban arra hivatkozni, hogy Babits érvelése önellentmondásos. Egyfelől ugyanis azt állítja, hogy „minden okunk megvan, hogy egy *sui generis* világirodalmi értéket vegyünk fel”, másrészt viszont elismeri, hogy mindenhez „az irodalomban, ami nem külsőleges és technika, köze van a nyelv géniuszának – és lefordíthatatlan”.¹⁰ Az okfejtésből kiderül, hogy a nemzeti és világirodalmi értékek szembeállítása pontosan annyira árnyalatlan szembeállítás, mint Aranynek és Petőfinek korábbi összehasonlítása. Sőt, a két ellentétpár össze is függ egymással, amennyiben Arany válik a lefordíthatatlan, Petőfi ellenben a könnyen fordítható költő jellegzetes példájává.

Riedlhez hasonlóan Babits is Petőfiről alkotott torzítóan leegyszerűsítő értékelésének rendeli alá Arany megítélését: a *Toldi* szerzőjét mindaz jellemzi, ami a *János vitéz* alkotójából hiányzik. Babits azért tartja más nyelvre könnyen átültethetőnek Petőfi költészetét, mivel szerinte az „csupa ötlet, s oly kevés árnyalat”.¹¹ Gondolatmenetének iránya azt követelné, hogy a fordíthatóság alapján Arany költészetét tekintse nemzeti, míg Petőfiét világirodalmi értéknek, mint ahogyan Wordsworthról kijelenti, hogy önmagában nagyobb művészi életművet hozott ugyan létre, mint Rossetti, kettejük közül mégis a preraffaelita költőnek van helye a világirodalomban. Ez a pont, ahol megtörik az érvelés egyenes vonala. Babits önkényesen agyal ki közös európai hagyományt, saját egyéni ízlését lépteti elő nemzetek fölötti mércévé, mikor is a görög és az angol költészetet nevezi a világirodalom letéteményesének, hogy azután Aranyt mint e kétféle örökség ismerőjét mégis világirodalmi szintre emelhesse.

Vitathatatlan, hogy e gondolatmenet során Babits újból korszerűen értékeli át Arany életművét, amennyiben balladáit s líráját becsüli legtöbbször, ám végkövetkeztetése éppoly kevésbé árnyalt nemzetjellemtanba torkollik, mint Riedl eszmefuttatása: „a józanság nagy képviselői a magyar irodalomban többnyire a legtisztább fajú magyar írók (Arany, Deák); a szalmatűz képviselői kevésbé tiszta magyar fajtából származók (Petőfi, Kossuth).”¹²

Riedl könyvének méltatását azzal a következtetéssel zártuk, hogy Arany világképéről föloldhatatlanul ellentmondásos képet ad. Bármennyire is közelebb áll Babits szemlélete a magunkéhoz, végső soron ugyanazt elmondhatjuk róla, mint elődjének avultabbá vált fölfogásáról. A *Petőfi és Arany* tépedt lelkű, dekadens költőt állított az olvasó elé, a *Magyar irodalom* a magyar nemzetjellemmel társított kiegyensúlyozottság megtestesítőjeként ünnepelte Aranyt, az *Új Időkben* közölt rövid megemlékezés, a *Centenárium* (1917) megint önmarcangoló művésztől, az első *Bolond Istók*, a *Nagyidai*

⁹ BABITS Mihály, 1978. I. 176.

¹⁰ BABITS Mihály, 1978. I. 365, 362.

¹¹ BABITS Mihály, 1978. I. 361.

¹² BABITS Mihály, 1978. I. 405.

cigányok és a *Híd-avatás* megalkotójáról szól, *A magyar jellemről* (1939) írt hosszabb fejtegetés viszont újból a magyar nemzetnek tulajdonított szemlélődés, elméletektől, végletektől, átértékelésektől tartózkodó keleties nyugalom letéteményesévé avatja a költőt, s azért dicséri, mert egyforma kétellyel tekint Hamarfyra és Rák Bendére.

Ebben az utóbbi kitételben világosan fölismerhető az impresszionista esszéírás fő veszélye: az értelmező nem elég alaposan veszi szemügyre a szöveget, amelyről ír. *Az elveszett alkotmányban* ábrázolt korteskedésben csakugyan nem tűnik föl olyan szereplő, kinek értékrendjét a történetmondó helyeselné. A szabadelvű Hamarfy éppoly megvetendőnek mutatkozik, mint a maradi Rák Bende vagy az arany középút hívei. A házi perpatvarukat kiélő istenek: Hábor és Armida egyaránt neveltség tárgyai, és az egész műben hemzsegek az értékszegény mellékalakok. A költemény végén azonban igenis jelenik meg helyeselt érték: a megyei életben semmiféle szerephez nem jutott „kicsinyek s együgyűek” rétege bizonyul a hazát föntartó erőnek. A mű tehát korántsem egyetemes kételyt fogalmaz meg; ellenkezőleg: az alulról jövő, lassú és szerves átalakulás helyességét hirdeti.

Korántsem akarom elhallgatni, hogy Babitsnak a Szekfű szerkesztette *Mi a magyar?* -ba írt szövege 1939-ben nagyonis komoly nemzetföntartó szerepet játszott a kételynek és a csendes értékmegőrzésnek hangoztatásával. Az is föltétlenül kiemelendő, hogy a nemzetjellemről *A vándor és bujdosónál* árnyaltabb képet adott, amennyiben nem állapotról, hanem folyamatról szólt. Döntő vonatkozásokban ez az eszmefuttatás mégsem egyéb, mint a *Magyar irodalom* negyed századdal korábbi szövegének megismétlése. Világosan elárulja, hogy Babits csak részben haladta meg Riedl fölfogását; megtartotta elődjének alap gondolatát, hiszen ő is a magyar nemzet jellemének szemléltetésére használta föl Arany költészetét.

Egyre valószínűbbnek látszik a föltevés, hogy a *Nyugat* nagy nemzedéke nem hozott döntő fordulatot Arany megítélésében. Mielőtt azonban végleges eredményre jutnánk, meg kell vizsgálnunk Kosztolányi értekező munkásságát, mivel ő – Babitscsal ellentétben – pályafutása későbbi szakaszában írta jelentősebb esszéit.

Korai, még úgyszólván zsenének mondható cikke, a *Szeged és Vidékében* közölt *Petőfi, a szocialista* (1906) egyértelműen mutatja, mennyire közel is állt ebben az időben Babits és Kosztolányi értékrendje. Az idősebb költőnél talált szembeállítás itt is szerepel; Arany versei fordíthatatlanok. Az utolsó két mondat Babitsénál is egysíkúbb, sőt majdnem semmitmondó ellentétként fogalmazza meg két XIX. századi költőnk viszonyát:

„Arany a legnagyobb magyar költő.

Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb költője.”¹³

Néhány mozzanat mégis figyelemre méltó ebben az ifjúkori szövegben. Az egyik a keletkezés időpontja. A *Nyugat* három nagy költője közül Kosztolányi volt a legfiatalabb, s mégis először ő jelentetett meg cikket Aranyról. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy Babits hatására kell gondolnunk, valahányszor Kosztolányi szövege emlékeztet az idősebb költő értekezéseire. Annál is inkább, mivel Kosztolányi állásfoglalása két vonatkozásban is eltér Babitsétól. Petőfi politikai utópiáját megértéssel veszi tudomásul, s a két költőt egymással egyenrangú művészként állítja szembe. A nemzetjellemtani indoklás ellenére Arany világképét is árnyaltabban határozza meg. Végző minősítése egyúttal következetesebbnek is mondható: hamleti alkatnak nevezi az *Őszikék* szerzőjét. Egyéb tényezők mellett Arany életmagatartásának azonos jellemzése miatt is hihető Réz Pál föltevése, hogy a *Bácskai Hírlapban* aláírás nélkül közölt, *Arany vallása* (1905) című rövid eszmefuttatást is Kosztolányi írta. E két szöveg alapján azt állíthatjuk, hogy szerzőjük már húsz éves korában tudatosan vagy öntudatlanul Péterfy értelmezéséhez járt közel. A részben újszerű ítéletének megindoklásában rejlik: a költő lét-szemléletét nemcsak a lélektan és nemzetjellel segítségével, hanem a kálmínista beállítottsággal is magyarázza.

Hosszabb dolgozatot Kosztolányi később sem írt Aranyról, de Móriczsal folytatott vitájában, valamint egyéb cikkeiben és előadásiban számos máig megszívlelendő részletmegfigyelésre bukkanhatunk. Éles szemmel vette észre és helyesen értéként fogta föl Arany költői világának tényleges ellentmon-

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, 1976. 322.

dásait – népiességében a védekezést a városi életformával szemben, a parlágóság bírálatában a polgárosító törekvést, vagy humorának és tragikumának szüntelen egymásba játszását –, s leghatározottabban ő fogalmazta meg azt, miben is különbözött a *Nyugat*-nemzedék Arany-élménye Riedlétől: „Apánk más Arany Jánost olvastak, mint mi. Ővék volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges. (...) Az utóbbi évtizedekben mindinkább lírai megnyilatkozásait bámuljuk, azokat keressük még elbeszélő műveiben is, s fáj nekünk, hogy Toldy tanácsának ellenszegülve még jobban „nem forgácsolta el magát”.¹⁴

A nemzeti klasszicizmusról szóló elképzelés

Mondottuk, hogy a történetiség lényegéből fakad, hogy nemcsak a korábbi alakítja a későbbit, de a mindenkori jelen is a múltat. Kosztolányi a maga korához idomította Arany költészetét. A fordított utat Horváth János választotta: ő saját kortársait mérte Aranyhoz.

Főként azt méltányolta a *Nyugat* költészetében, amit Arany művészetének továbbfejlesztéseként is fölfoghatott. *Forradalom után (Vörösmarty és a mai stilromantika)* (1910) című korai szövegének tanúsága szerint remek érzékkel vette észre, hogy Babits félúton áll az átértelmezés és az értékmegőrzés között, vagyis nem szakít azzal a hagyománnyal, amelynek Horváth Aranyban látta legnagyobb képviselőjét. Babits első két verseskötönyvéről 1911 és 1914 között írt tanulmányában szövetszerűen is bizonyítani tudta a fiatal költő kapcsolódását Arany szerkesztő művészetéhez, s meghozza olyannyira ösztönző módon, hogy a legújabb kutatás további bizonyítékokkal erősítette meg állításait.¹⁵

Bármennyire is érezte ugyan Horváth, hogy a *Nyugat* első nemzedékéből a tárgyias lírát teremteni akaró, drámai magánbeszédet író Babits tanult legtöbbet Aranytól, Adynál is igyekezett kimutatni folytonosságot. *A Halál lovaiban* kifejezett végső megadást az elkerülhetetlen véggel szemben a *Toldi estéje* hangütéséhez társított világértelmezésből származtatta, Ady nyelvének fő jellegzetességét pedig a zeneiségben, a „beszédnek a verstől nem okvetlenül függő tulajdonsága”-ban, abban az „összbenyomasztásban” kereste, melyet „az egymást követő, beszédbeli hangok váltakozó minősége idéz elő”, s mely az *Őszikék*ben még egyensúlyban állt a verselésből származó „dallamosság”-gal.¹⁶

E második eredetetés már szembeállítás is rejt magában, s egészen nyilvánvaló, hogy a pályakezdő Horváth Arany példáját segezte szembe Adyval, valahányszor hiányt állapított meg a költészetében. „Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztas, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd (...) a magyar ember kedves, bölcs humora”: ez a négy tulajdonság hiányzik szerinte a *Vér és Arany* költőjéből, kit „a túltengő önérzet” választ el élesen a *Bolond Istók* s az *Őszikék* alkotójától.¹⁷

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, 1976. 144–145, 149.

¹⁵ Horváth szerint Babits „az egyetlen társai között, kinek művészi gyakorlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el”. A *Vásár* című életképben arra talál bizonyítékot, hogy szerzőjének „tehetsége, mely a plasztikus ábrázolásban leli kedvét, minden korábbi költőnk közül leginkább Aranvéval rokon”, s a *Turáni indulót* is nagy múlt századi költőnk örökségével hozza összefüggésbe (HORVÁTH János, 1967. 22, 3, 9). Rába György részletesen igazolja, hogy Horváth állítása teljesen megalapozott, hiszen „Arany Babitsnak egész életén át ideálképe maradt”, a *Vásár*ban ténylegesen a *lacikonyha* párdarabját kívánta megírni, a *Régi szálloda* a *Híd-avatás* közvetlen ösztönző hatását mutatja, a *Pro domo* elnevezés Arany *Artatlan dac* című szóösszetételére utal, s általában Babits igen sokszor játszik rá elődének költeményeire: az *Óda a bűnhöz* a *nagyidai cigányok*, a *San Giorgio Maggiore* a *Mátyás anyja* s a *Vojtina ars poeticája*, a *Régi szálloda*, az *V. László*, a *Paris* a *Vojtina* s a *Válasz Petőfinek*, a *Mozgófénykép* a *kép-mutogató*, a *Darutörpeharc* a *Buda halála* s a *nagyidai cigányok*, az *Alkalmi vers* pedig ismét a *Válasz Petőfinek* szövegét idézi (RÁBA György, 1981. 64, 234, 133, 485; 40, 112, 140, 153–154, 161, 264, 491).

¹⁶ HORVÁTH János, 1910. 54–55.

¹⁷ HORVÁTH János, 1910. 14, 20, 11.

Már ebből a szembeállításból is sejthető, hogy az Aranynak tulajdonított nemzeti klasszicizmuson Horváth János mindenekelőtt erkölcsi eszményt értett. A húszas évektől azután ez az eszmény különös jelentőségre tett szert, hiszen ekkor Horváth a nemzetfönntartás igényeinek rendelte alá irodalomtörténeti, szerkesztői s oktató tevékenységét. Aligha szorul bizonyításra, hogy a világháború után vesztett új jelenségekkel szembeni nyitottságából. Bezárkózó, értékörző hajlamának fölerősödéséhez alkati tényezőkön kívül az is hozzájárulhatott, hogy Trianont megrázó élményként élte át. Miután visszajött a harctérről, a békeszerződés Margitán érte, s törvénnyel, veszéllyel dacolva szökött át családjával Debrecenbe. Kosztolányi után ő is belépett az *Új Nemzedék* cikkírói közé, s tudományos igényű művében is keserű hangnemmel hirdette meg a kulturális bezárkózást: „A nyugat, mely után ezer éve futunk, halálra ítélte műveltségünket is, mit, őt követve s magunkat nevelve, szent akarattal itt végre létrehozunk. Szétszakított bennünket, kik tudatosan s eléggé egyek, sajnos, úgysem voltunk.”¹⁸

Puritán beállítottsága is gátolta abban, hogy gyorsan földolgozhassa magában a számára meghökentető benyomásokat. Elvesztette bizalmát a franciákban, kiket pedig fiatalon, az École Normale Supérieure hallgatójaként föltétlen csodálattal övezett és az európai szellem zászlóvivőinek tartott. A hirtelen társadalmi változásokat nem tudta értelmes rendbe szedni, a sokféle kulturális törekvésben izlésszavar forrását látta. Tisztában volt azzal, hogy a különféle ízlesek vetélkedése egyúttal világnézetek harcát jelenti. A kultúra nemzeti lényegébe vetett meggyőződését és család-központú életmódját összhangban érezvén az Arany költészetében tárgyiasított értékrenddel, végső soron a tőkés fejlődés előtti közösségek szokásrendszerének a folytonosságát sóvárogta vissza. Attól félvén, hogy a régi hagyományok hamarabb tűnnek el, mintsem újak jönnének létre, Arany munkásságának a múlthoz fűződő kapcsolatait állította előtérbe. Új eszmékkel szembeni védekezésként sürgette egységes közizlés visszaállítását, s ennek alapjaként képzelte el a nemzeti klasszicizmust.

Bármennyire is összehasonlíthatatlanul árnyaltabb elemzést adott Petőfi fejlődési szakaszairól, mint elődei, még az ő fölfogásából sem hiányzik a kissé torzító egyszerűsítés: szűken értelmezte a szerepjátás fogalmát, és eltúlozta Petőfi ösztönösségét. Ezek az egyoldalúságok azután lehetetlenné tették számára, hogy teljesen elrugaskodjék a korábbi formulától: Aranyt ő is Petőfi tökéletes ellenpárjaként látta.

Fél évszázad távlatából megfogalmazott fönntartásaink ellenére vitathatatlan igazság, hogy Horváth János munkássága minőségi ugrást is hozott Arany értésében. Elsőként ő foglalkozott alaposan e költészet történeti helyével. Nemcsak egy fejlődési folyamat célhoz jutásaként, hanem egyenesen irodalmunk legmagasabb művészi kiteljesedéseként értelmezte Arany életművét. Történeti tudatát a *Nemzeti hagyományok* tételeiből vezette le, s az otthonban, az eredetben jelölte meg világképének központi rendező elvét. Nemcsak világosan látta, de történetileg s szociológiailag meg is indokolta klasszicizáló hajlamát.

Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai (1908) című korai áttekintésében még indokoltnak vehető, hogy pusztán kinyilatkoztatta Arany központi szerepét a magyar irodalmi hagyományban, ekképpen: „Nincs ága az irodalmi fejlődésnek, mely nem őbenne érné el tökéletessége legfelső fokát, nincs út, mely nem őhöz vezetne.” A később elkészült, bővebb kifejtésben azonban ez a korántsem magától értendő állítás bizonyításra szorult volna. Ehelyett a világháború után Horváth már jószérivel csak a magyar klasszicizmus ízlésének általános jellemzésére vállalkozott: Petőfi, Arany, Kemény, Jókai, Madách, Gyulai, Salamon és Deák tevékenységének vélt közös nevezőjét próbálta meghatározni. Elvonatkoztatása eredményét „megállapodott magyar lelki formának” nevezte, nem mutatván meg olvasójának azt az utat, melyen haladva eljutott e végkövetkeztetésig.¹⁹ A szóban forgó szerzők szépírói műveinek elemzése bajosan igazolta volna egységes ízlésforma létezését. A nemzeti klasszicizmus ábrándját csakis úgy lehetett fönntartani, ha az önkényuralom korának értekezéseiből kiemelt némely megállapítások helyeződnek a figyelem középpontjába.

1930 és 1932 között írt s részben még kiadatlan egyetemi jegyzetei²⁰ egyértelműen azt mutatják, hogy Arany életművéből azért emelte ki az értekező prózát, mert saját irodalomtörténeti munkásságá-

¹⁸ HORVÁTH János, 1921. 58.

¹⁹ HORVÁTH János, 1976. 44, 346.

²⁰ Ezúttal mondok köszönetet Korompay H. Jánosnak, aki lehetővé tette, hogy elolvashassam Horváth kéziratait.

nak előzményeit kívánta tudatosítani tanítványaiban, az „irodalmi Deák-pártnak” a pozitivisták és a szellemtörténészek által egyformán elhanyagolt tanulmányíró tevékenységében igyekezett észrevétni a magyar irodalomtudomány önálló hagyományának alapvetését. Érvelésében az a meggyőződés vezette, hogy a kultúra mindig zárt közösség értékrendjének a szerves fejlődését tételezi föl. Ezzel a hátsó gondolattal mutatta ki, hogy Arany tevékenysége bármely más költőnknél mélyebben gyökerezett a múltban, és közizlés letéteményese kívánt lenni, hiszen ő „személyes fantázia leleményeinél többre becsülte a hagyományban már adva levőt s a köztudatban megállapodottat.”²¹

Mi okozza, hogy a nemzeti klasszicizmusról szóló eszmefuttatás mégis kiküszöbölhetetlen hiányérzetet hagy bennünk? Mindenekelőtt az, hogy Horváth alig vállalkozott versek értelmezésére. Csakis korai művekről maradtak fenn előadás szövegei s ezekben önellentmondásba keveredik: *Az elveszett alkotmányt* például a műfaji tisztaság nevében becsüli le, tehát olyan eszmény alapján, melyet végső soron bizonyítatlanul tekint Arany klasszicizáló szemlélete sarkalatos tételének.

Joggal hivatkozhatott arra, hogy elődei közül Beöthy elhanyagolta Arany értekezéseit, Riedl és Pintér pedig éppen a lényegbevágó gondolatokat nem vette észre bennük. Előzmény nélkül látott hozzá megállapítani a tanulmányíró Arany értékrendszerét, s ez még akkor is komoly történeti értékű tett volt, ha azóta bizonyos vonatkozásban hiányosnak is érezzük az általa készített elemzést. Az is maradó eredmény Horváth vizsgálódásaiban, hogy tisztázza: Keménynek egy évtizeddel korábban írt tanulmányai döntő hatást tettek Aranyra. Néhány olyan tétel is megfogalmazódik a nemzeti klasszicizmusról tartott előadásokban, mely Arany költészetének minősítését is könnyíti. Jól látja az elemző, hogy *Az elveszett alkotmány*-nyal induló költő a régebbi múlttal kívánja helyreállítani a kulturális folytonosságot, s a XIX. század elejének irodalmából is azért emeli magasra Katonát, mert úgy érzi: a *Bánk bán* hidat képez a régiség és saját törekvései között. Sőt, még abban is igazat kell adnunk Horváth Jánosnak, hogy a lángész romantikus kultuszát megtagadó költőként méltatja Aranyt, tehát olyan művest ünnepel benne, aki „épp a nagyszabású elméket látja a legszolidárisabb kapocsban s legbensőbb viszonyhatásban korukkal, nemzetükkel”.²²

Talán nem árt szóba hozni, hogy ez a szemlélet szöges ellentétben áll Babitséval, ki *Az európai irodalom történetében* annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a legnagyobb írók korszakokat át nyújtják a kezüket egymásnak. A történetiség létének elismerése segítette Horváthot abban, hogy eleinte még a XX. század kezdetének magyar versírásában is helyesen vegye észre Arany örökségét. Nem minden alap nélkül írta Horváthról legfiatalabb irodalmár nemzedékünk egyik tagja a következőket: „Amit kevesen tudatosítottak az ő korában s azóta is, Ady kötődését Aranyhoz éppen ő hangsúlyozta először. (Ellentétben Lukáccsal, ki gyors kijelentéssel intézte el az ügyet: „Adynak tradícióra szüksége nem volt”; nem rendelkezvén magyar irodalomismerettel).”²³

Ez a helyes észrevétel azonban csakis a XX. század elejére vonatkozhat. Az első világháború előtt Horváth még egyaránt fedezett föl következményt és előzményt Arany költészetében, 1921-ben viszont már csakis szakadékot látott Arany és Ady között. Azért érdemes emlékeztetni magunkat erre, hogy megértsük: a nemzeti klasszicizmusról szóló elképzelés részletes kidolgozója már azért nem figyel versek művészi hatására, mert beszűkült a történeti tudata. Jórészt elveszítette érintkezését az élő irodalommal, s olyannyira túlhangsúlyozta a magyar irodalom függetlenségét, hogy már eszmetörténeti irányokkal sem számolt nemzetközi léptékben.

Kitűnik ez a hiányosság abból, ahogyan Arany tanulmányíró törekvéseit jellemezte: „Az elmélet kezdeményező jogát oly indulatosan elutasító Kemény Zsigmondnál ő még kevésbé vezetteti magát elméleti preconcepcióktól (s mikor igen, a valót akkor sem téveszti szem-elől), s még elfogulatlanabb valóság-ismeretre képes szert tenni a maga gondolkodása területén, mint amaz.”²⁴ Horváth idézi ugyan a Heibel-bírálatból azt a részletet, melyben Arany a tapasztalatra hivatkozva elítéli az általánosítást, de nem írja le a pozitívizmus szót. Az ő tárgyalásában mindaz az irodalmi Deák-párt nemzeti klassziciz-

²¹ HORVÁTH János, 1956. 445.

²² HORVÁTH János, 1978. 588.

²³ REISINGER János, 1979. 162.

²⁴ HORVÁTH János, 1978. 579.

musának sajátosan magyar jellegzetességévé minősül, ami valójában a pozitívizmus általános vonásai közé tartozik. A jelenség mögötti mélység létének és az elvonatkoztató általánosítás érvényességének a tagadása, az értékítéleteknek ismeretként nem elfogadása és a tudományos módszer egységének elve: Arany e négy föltevés némelyikét magáévá tette, némelyikét nem, de mindenképpen számolt vagy küszködött velük. Horváth nem veszi tekintetbe a pozitivistá eszmerendszer hatását – melyre nálunk már a reformkor végén is vannak nyomok –, és így elmulasztja kijelölni az értekező Arany helyét az európai művelődés történetében.

Lehetetlen válaszolnunk arra a kérdésre: módosította volna-e a nemzeti klasszicizmusról szóló tételeit, ha olyan költészettani rendszerezést írt volna Aranyról, mint aminőt Petőfi-könyvében találhatunk. Tény, hogy a két háború közötti időszak legjelentősebb magyar irodalomtudósa nem készítette önálló munkát arról a költőről, kinek művei hihetőleg a legközelebb álltak hozzá.

Készült viszont egy pályakép, melynek szerzője – Keresztury Dezső – elfogadta Horváth két sarkalatos tételét Petőfi szerepjátszásáról, illetve a nemzeti klasszicizmusról. E rövid összefoglalás merőben új kezdeményezésnek bizonyult, hiszen írója elődeivel ellentétben nem keresztmetszetre, hanem fejlődésrajzra vállalkozott: egységes gondolatmenetével arról akarta meggyőzni olvasóit, miként vált Arany Petőfi barátjából Kemény és Gyulai lelki rokonává, majd végül a századforduló lírikusainak elődjévé. Irodalmi nyelvezményének forrásait meggyőzően mutatta ki a magas és a népi kultúra közötti műveltségben, világképét pedig – Kosztolányihoz hasonlóan – a református hit összetevőiből, a puritán erkölcsből és az eleve elrendelés tanából eredeztette. Megtalálta a közös nevezőt a *Toldi* népiessége és a *Buda halála* régiessége között, mindkettőt alárendelve annak a mozgalomnak, „amely a 19-ik század elején az elidegenedett felsőbb műveltség visszamagyarosítását tűzte ki céljául”,²⁵ ám egyszersem a feszültséget is észrevette a mozgalom kínálta szerep és a költő belső hajlamai között. Továbbvitte a *Nyugat* által megkezdett ízlésfordulatot: nemcsak az *Őszikék* darabjait, de a nagykőrösi korszak líráját is ünnepelte.

Egyetlen vitatható pontja van e jórészt ma is érvényes pályaképnek: a korszakolás. Keresztury e korai művében 1853 körül és 1867-ben állapít meg döntő változást a költő pályáján. Mindkét időpontot életrajzi mozzanattal: Arany idegbajának jelentkezésével, illetve Juliska lányának halálával hozza összefüggésbe. Nem ad költészettani indoklást, s úgy vezeti le Arany fejlődését a népiességtől a nemzeti klasszicizmusig, hogy egyiket sem viszonyítja külföldi irodalmakhoz. Ezért lehet a mai olvasónak az a benyomása, hogy a méltató elsősorban széthúzó erők összebékítőjét tiszteli Aranyban, s csak másodsorban az újítót.

Némileg Arany értékelésének további sorsát vetítjük előre, ha Kereszturynek e korai művét összevetjük azzal az arcképpel, melyet ugyanő három évtizeddel később készített. A kísérletező itt már egyensúlyban van az összefoglaló költővel, s a világkép jellemzése is az újabb történetírás jegyében fogant: a költő művészi elvei s gyakorlata az érdekegyesítés eszméjével kerülnek összefüggésbe. Az értekező itt már kevesebb elnézést árul el a *Toldi szerelmének* fölépítésbeli zökkenőivel szemben, és a korszakolás is árnyaltabb: az 1845-ig számított felkészülés időszakát követő pályaszakasz határa 1856-ra helyeződik át. Tekintettel arra, hogy e beosztás indoklása nyilvánvalóan a szerző több kötetes pályaképétől várható, érdemi megvitatására csakis akkor nyílik mód, ha majd az egész munka előttünk áll. Előljáróban éppen ezért csakis a rövid arcképnek egy alig érzékelhető, de talán mégsem lényegtelen belső ellentmondására emlékeztetnénk. Keresztury ebben a a szövegében is megtartja a nemzeti klasszicizmus fogalmát, de most már határozottan állítja, hogy Arany belső indítékai szemben álltak ezzel az eszménnyel.

„Klasszikus irodalom nem lehet egyetlen ember műve.” Így szól Keresztury kiinduló föltevése. Arany Világos utáni magányának megállapítása után a következő módon fogalmazza meg végkövetkeztetését: „van valami aránytalanság géniuszának teljessége s eredményeinek töredékessége között.”²⁶ A két előföltevést külön-külön bizonyítottnak vehetjük. Az elsőt több kutató – közöttük Horváth János is – igazolta, a másodikról Keresztury győzi meg olvasóját. A végkövetkeztetés azonban

²⁵ KERESZTURY Dezső, 1937. 23.

²⁶ KERESZTURY Dezső, 1970. 276, 271.

még egy előzményt föltételez, ezt pedig a maga bizonyítatlanságában úgy értelmezném, mint engedelményt azoknak, akik Arany leértékelésével kísérleteztek. Jelenlegi tudásom szerint ugyanis azt megnyugtatóan még senki nem igazolta, hogy Arany költészete lényegénél, belső természeténél fogva klasszikus. A leértékeléssel kísérletezők – a népi íróktól *Az el nem ért bizonyosság* című kötet utolsó tanulmányának szerzőjéig – hallgatólagosan elfogadták Horváth János föltevését. Vagy az általa föállított eszményhez mérték Arany életművét, vagy ezt az eszményt ítélték hamisnak, anélkül, hogy alaposan megvizsgálták volna ennek viszonyát a ténylegesen megvalósult művekhez.

A nemzeti klasszicizmus ellenzéke

Tehetségnek és teljesítménynek a szembeállítását Arany leértékelői közül Németh László fogalmazta meg a leghatározottabban, föltételezvé, hogy a költő beletörődött a rászabott szerepbe, alkati betegség következtében elmulasztott lehetőségeket és csak félmegoldásokhoz jutott el. Saját szavaival: „Arany tehetsége féktelenebb, hatalmasabb, zavarosabb, azt merném mondani, anarchikusabb, mint az értelme.”²⁷

Idézetünk 1932-ből való. Hét év múlva Németh László álláspontjának bővebb kifejtésére is vállalkozott. Értékkritikének indoklásához többektől is kaphatott indíttatást, illetve megerősítést. Mi itt csak néhányat emelünk ki közülük.

Arany társadalmi állásfoglalását tekintve közömbös alkotó volt, s ezért szembeállítható Petőfivel és Adyval. Ezt a tételt József Attila fogalmazta meg, 1930-ban.²⁸ Akár olvasta Móricz a fiatal költőnek Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetéről írott bírálatát, akár nem, egy évvel később olyan gondolatmenet kifejtésére vállalkozott, melynek végkövetkeztetése igen közel áll József Attila ítéletéhez. Az *Arany János írói bátorságát* kétségbe vonó ártétkelési kísérlet szerzője olyan költőként jellemezte Aranyt, akitől idegen a politika. Részint fölényt tulajdonított a költőnek, részint közönyt, sőt rövidlátó értetlenséget a kor szellemi mozgalmairól. „Arany egyáltalán nem érezte meg, hogy nagy dolgok forrnak” – írta a negyvenes évek szalontai jegyzőjéről, azt állítván, hogy *Az elveszett alkotmány* szerzője voltaképp távol érezte magát a reformkor politikai légkörétől.²⁹

A tévedés kockázatával megvallom, hogy ötven év távlatából sem érzem tanulság nélkülinek Móricz röpiratszerű cikkét. Alighanem egyedül állok e véleményemmel, de a magam részéről osztom Móricz ítéletét: *Az elveszett alkotmányt* egyenetlenségei mellett is önmagában értékes műnek vélem. Az utókor kissé méltatlanul szorítja háttérbe e korai alkotást, amikor az egész életművet mérlegeli. Mintha nem eléggé figyelnénk föl arra, hogy Vörösmarty sokat idézett kijelentése nem kizárólag a szöveg ügyefogyottságaira vonatkozhat, hanem azt is kifejezheti: a nagy romantikus költő a saját nyelv-eszményétől idegen írásmódot vélt fölfedezni a beküldött pályamunkában. Nagyon is elképzelhető, hogy Arany első nagyobb vállalkozásában nemcsak elfeledett hagyomány fölélesztését, de előremutató kezdeményezést is láthatunk. *Az elveszett alkotmánynak* valóban nincs sok köze a *Toldi*hoz, de fölépítésének elveit tekintve annál közelebb áll a *Bolond Istókhoz* és *A nagyidai cigányokhoz*.

Miben rejlik a szerkesztésnek e sajátságos sorsára? Főként abban, hogy a történetet minduntalan félbeszakítja az elbeszélés mozzanata, a költő mintegy dramatizálja az elbeszélő tevékenységét. A jó történetnek kétségkívül a folytonosság a lelke, s a *Toldi* ennek az eszménynek a megvalósítása. *Az elveszett alkotmányban* viszont Arany a legkülönbözőbb szinteken tagadja meg a vonalszerűséget: sűrűn él időkihagyással, visszatekintéssel, helyváltoztatással; életképet és leírást iktat betétként a szövegbe; gyakran gondolatjellel szakítja félbe és a várhatóval ellentétes értelemben folytatja a mondatot, a sorok közé szóelválasztó átkötéseket tesz, s állandóan váltogatja álom és valóság képeit, a fennkölt és hétköznapi nyelvet, az egyszer és a többször megtörtént egyszeri elbeszélését, a történetmondást és a pár-, magán-, illetve közvetett beszédet. A költemény előrehaladásával egyre jobban

²⁷ NÉMETH László, 1969. 565.

²⁸ JÓZSEF Attila, 1977. 97.

²⁹ MÓRICZ Zsigmond, 1978. I. 720.

kibontakozik az öntükröző, saját magát kigúnyoló elbeszélési mód. A VI. énekben arról értesülünk, hogy az első ötöt elnyelte az Idő Malma. Az elbeszélő minduntalan kifogy a történetből, csupán néhány ócska kellék marad a tulajdonában, s ezekkel nem tud mit kezdeni. Egyre többet és közvetlenebbül kell az olvasó segítségéhez folyamodnia, kit afféle társszerzővé léptet elő.

Arany műveinek értelmezése ezúttal nem lehet föladatunk. Csupán arra kívánunk emlékeztetni: még a legegyszerűbb felfogásban is akadhat olyan kezdemény, mely napjainkig vár arra, hogy valaki továbbfejlessze. Móricz fölfigyeit *Az elveszett alkotmány* szertelenségeinek értékeire, s megítélésünk szerint ezzel még elvégzendő feladatot jelölt ki: a mű alapos végigelemzésére ösztönöz.

Arany életművének egészét Móricz mindazonáltal hibásan értékelte. Említett cikkében ugyan *Az elveszett alkotmányon* kívül még az *Őszikéket* is magasztalta, de a kései versek bővebb taglására már nem vállalkozott. Még az is föltehető, hogy megjegyzését egyszerűen a *Nyugat* költőinek értékrendje iránti udvariasságként kell számon tartanunk, hiszen később, a folyóirattal történt szakítás után a *Magvető*-be már egy szöveget sem vett föl a kapcsos könyv darabjai közül. *Az elveszett alkotmány* mellett e gyűjteményben *A szegény jobbágy* képviseli Aranyt. A nemzeti klasszicizmus értékörzésre szűkített eszményével szemben történetileg jogosultnak mondható az ilyen átértékelési kísérlet, Horváth János visszatekintő mércéjének túlhaladása óta azonban egészét tekintve már nem nevezhető másnak, mint torz félreértelmezésnek.

Nemcsak Móricz cikkére vonatkozatható az utókornak ez a szigorú ítélete, hanem a többi kísérletre is, mely a harmincas években Arany munkásságának a leminősítésére irányult. Még Illyésnek ebben az időben vallott elképzelésére is, melyet 1932-ben a *Nyugat*-ban fejtett ki Arany alkalmazkodó hajlamáról s arról, hogy a *Toldi szerelmében* földézett múlt nem a népé. Ebben a felfogásban is kísért Petőfi és Arany művészi alkatának egysíkú szembeállítás. Ahogyan Illyés Móricz érveit továbbfejlesztve s már Németh László későbbi megnyilatkozását előkészítve öszintétlen költőnek minősíti Aranyt, abban a lírának igen szűk felfogását, a közvetlen személyesség romantikus követelményének történetietlen eszményítését sejthetjük: „Nagy dolgokat alkotott, nemzetének legnagyobb költői műveit, csak éppen a maga nagy művét nem alkotta meg: nem leplezte le magát.”³⁰

Több okból is meglepőnek találom ezt a szembeállítást. Illyés az álarc mögé bújó, közvetve személyes, tárgyiasságra törekvő lírikust marasztalta el Aranyban, holott saját költői alkata még mindig közelebb áll ehhez a típushoz, mint Petőfi dalszerű vagy látomásos beállítottságához. Az pedig majdnem talány számomra, miért kifogásolta Illyés, hogy Arany „hatások sorozatának” engedett, „idegenből jött figurákról” írt, mikor az európai kultúrkincsnek hasonlóan klasszicizáló földézését nagyra értékelte Babitsnál. Azt sem váránk, hogy a balladákban csak azt lássa: hőseik „oly egyforma kaptafa szerint bolondulnak meg és veszik el ezáltal büntetésüket”,³¹ hiszen leginkább éppen a költő tudhatja, hogy a jelentős alkotók általában rögeszmésen ragaszkodnak egyazon feladathoz, s annak különféle megoldásaival teremtik meg hamisítatlanul saját írásmódjukat. A balladák egyébként is a versépítésnek rendkívül tág lehetőségeit valósítják meg. Az *Ágnes asszony* egyszólamú, de körkörös szerkezete merőben eltér a vonalszerűen előrehaladó vagy többszólamú balladáktól, sőt e két utóbbi típushoz tartozó költemények fölépítése is nagymértékben különbözik a bonyolultság fokát tekintve. A *Zách Klára* tömbszerűségét *A walesi bardok*ban belső ismétlések, szójátékok és igemetaforák, a *Vörös Rébék*ben pedig a mondatfűzés töredezettsége, a betű szerinti és átvitt (metaforikus) jelentés váltogatása, az időrend fölbontása, valamint a történetmondás és a közvetlenül idézett beszéd egymásba tördelésé bonyolítja. Hasonló fokozatok a többszólamú balladáknál is megállapíthatók: az *V. László*-ban még csak a térben, a *Szondi két apródjában* már időben is eltér egymástól a történet két ága, a *Tengeri-hántás* pedig még szövevényesebb fölépítésű, hiszen a szakaszok utolsó előtti sora egyaránt olvasható a keretként bemutatott helyzet betű szerinti leírásaként és a kereten belüli történet metaforikus értelmezéseként. Alaptalan tehát a vád, mely szerint Arany formulával dolgozott balladáinak megírásakor. Ellenkezőleg: ritka esettel állunk szemben, amidőn egy költő egyazon műfajban írt minden egyes szövegének egyedi formát igyekezett adni.

³⁰ ILLYÉS Gyula, 1938. I. 97.

³¹ ILLYÉS Gyula, 1938. I. 102.

Illyés egykori Arany-értelmezésének hiányosságai nem utolsósorban azért meglepőek, mivel neki igenis volt fogalma XIX. századi költőnk művészi alkatának arról az oldaláról, amelyet a nemzeti klasszicizmus eszménye jórészt elfödött. Cikke végén találóan írta körül Arany fejlődéstörténeti helyét: „Fő jellemvonása nem az, hogy népies. A maga területén, a maga világában átéli azt, amibe nyugati kortársai akkor vagy később kóstitáltak bele: a szellem magányát.”³²

Illyést még legfőleg az a vád érheti, hogy indokolatlanul keveset fogadott el Arany életművéből, és eközben torz képet alkotott róla. A harmincas évek második felében egyértelműbb leértékelési kísérletekre is sor került. Hamvas Béla az értekező Aranyt marasztalta el, mert szerinte nem nézett szembe a magyar sors mibenlétének a kérdésével. Kemény bátorságának méltatásával kezdte a gondolatmenetét, majd így folytatta: „Utána egészen lapos és bátortalan az, amit Arany (Naiv eposzunk) ír.”³³ Arany szépírói műveivel szemben Gulyás Pál fogalmazott meg hasonlóan szigorú főnntartást. Önellentmondással vádolván a költőt, kifogásolta, hogy képtelen volt túltenni magát egyéni elfogultságain, s így nem érte el célját, a személytelenséget; inkább a fölszín aprólékos megmunkálásával, mint a gondolat mélységével törődött, nem nyúlt elég mélyre a paraszti kultúrába. Ugyanannak a *Nemzeti hagyományoknak* a szellemében talált kivetni valót a munkásságában, amely döntő hatást tett Arany irodalomszemléletére: Illyéshez hasonlóan külső minták követését vetette a szemére.

Álláspontját nyilvánvalóan a népi írók mozgalma befolyásolta, de érveléséből kitetszik, hogy Horváth János eszménye elfödte előle a bírált életmű sokféleségét: „a klasszicizmusnak kultuszá merevedésében magának a klasszicizmusnak is része volt. Nemcsak a magyar közösségben, az alapban támadtak „repedések”, hanem magában a magyar klasszicizmusban is. A líra éppen az Aranyék ún. művészi tökélye volt (ezt a tökélyt emeli ki fenntartás nélkül Horváth János). Volt ebben a tökélyben, alapjait nézve, valami kendőzösszerű. A végső konzekvenciákat takarta, azok elől menekült ez a tökély. Arany klasszicizmusa, a trilógia-törekvés, maga után vont valami példatár-merevséget. Az erőfeszítés erkölcsi súlya megmaradt, de a nagy mű egy muzeális sellak-bevonást kapott. A magyar klasszicizmus tragikuma – s talán itt van a végső gyökere Arany János örök csüggettségének, a „titkos mételynek, az örök kételynek” –, hogy egy formai befejezettség tökélyével elibe vágott egy lényegi befejezettségnek. (...) Az volt a magyar népi-klasszicizmusnak a sorsa, jellege vagy akár tragikuma, hogy népi-klasszicizmusa lett, azaz: egy népi-be oltott, népi fölé helyezett, azt esztergályozó és racionalizáló deákos klasszikum nem engedte a népi elemek szuverén érvényesülését és kiaknázását. De volt ebben a klasszicizmusban még valami más, lényegesebb ellentmondás: két különböző világszemléletnek és alkotásmódnak történt itt interferenciája. A személyiség elve beleütközött a személytelenségbe, de nem tudott egészen hozzá lényegülni: egyrészt nem akadt elegendő „kalevalai” anyag, másrészt – visszariadt tőle, (...) a magyar irodalom már az Ady-szemű Nyugat előtt is, Balassi Bálint óta, túlságosan „Nyugat” volt. Idegei motorját túlságosan az egyéni akarat forgatta s túlságosan az egyéni látomások színbontására volt kristály. A népiség legmélyebb, legszemélytelenebb rétegei visszahúzódtak a folklórhoz s az Akadémiák és Kisfaludy Társaságok szakosztályaiba.”³⁴

Gulyás Pál mindenkinél nagyobb nyomatékkal összegezte a népi írók ellenérzéseit Arannyal szemben. Két évvel az ő nagy hatású cikkének megjelenése után, hivatkozva a most idézett okfejtésre, valamint Móriczra, összhangban József Attila, Illyés és Hamvas nyilatkozásaival, Németh László újrafogalmazta véleményét Aranyról.

A *Kisebbségben* szerzője sajnálattal vette tudomásul, hogy Arany szüntelenül külső feladatokat vállalt, s nem a belső szükség vezérelte. A nemzeti klasszicizmusról előadó Horváth János nem eléggé határozta el Aranyt az irodalmi Deák-párt kisebb költőitől, s így ürügyet szolgáltatott Németh Lászlónak arra, hogy olykor magát Aranyt is másodhegedűsök felől nézze: „Ha a nemzeti klasszicizmus barátságos magyar zsákutca lett, annak okat nem Keményben kell keresnünk, hanem munkatársaiban: a nemzeti költőt megmintázó Aranyban, az irodalom kormányzójává megtett Gyulaiban, s az ellen-Kossuthá kimagasztalt Deákban, hogy a kisebbségről ne is beszéljünk.”³⁵ Bármennyire is igaz

³² ILLYES Gyula, 1938. I. 106.

³³ HAMVAS Béla, 1936. 262.

³⁴ GULYÁS Pál, 1937. 199–200.

³⁵ NÉMETH László, 1939. 28.

azonban, hogy Németh László a föladatvállalás és a belső szükséglet rendkívül merev szembeállításával torzítóan leegyszerűsítette Arany életművének belső ellentmondásait – s anélkül, hogy sommás ítéletet a művek tüzetes vizsgálatával támasztotta volna alá –, azt azért hiba lenne föltételezni róla, hogy süket volt az általa elmarasztalt költő művészi teljesítménye iránt, hiszen nagy nyomatékkal hívta fel a figyelmet a kései töredékek szépségeire, sőt a nagy vállalkozásokkal szemben bennük látta az igazi Aranyt.

A nemzeti klasszicizmus eszményének meghaladása

Jó részlet-megfigyelések és elhibázott egész. Talán nem egészen túlzás ugyanezt állítani Lukács Györgynek nyolc évvel későbbi tanulmányáról. Újszerű telitalálat ebben Arany realizmusának kifejtése vagy a *Toldi szerelme* szeretlen fölépítésének éles elméjű indoklása, a belső és a külső történet összehangolatlanságának magas bizonyítása. A gondolatmenet más részei viszont hol egyszerűen kifordítják, hol majdnem ismétlik a korábbi ellenvetéseket. Lukács is Horváth Jánossal folytat hallgatolagos vitát, amikor Keményt és Aranyt indokolatlanul szembeállítja egymással, csak ő megfordítja Hamvas és Németh László értékelését. A végkövetkeztetés tulajdonképpen még emlékeztet is Móricz, Gulyás Pál és Németh László értékelésére: Arany ismét olyan formaművészé minősül, aki hatalmas mesterségbeli tudással leplezi a tartalom hiányosságait.

Lukács Arany-fölfogását utóbb az a vád érte, hogy hiányzik belőle a magyar irodalom XIX. századi fejlődéstörténetének a figyelembevétele. Való igaz, hogy *A százéves Toldi* szerzője bizonyos szempontból az ellenkező véletbe esett, mint Horváth János: a legnagyobb nemzeti irodalmakat vette egyedüli mércéként. Jól észrevehető ez az elfogultság abban, hogy Világos utáni irodalmunkat egyértelműen elmaradottnak minősíti, azt hangoztatván: „a tipikus modern műfaj, a regény minálunk sokkal nehezebben bontakozik ki, mint a többi európai államokban.”³⁶ Aligha tagadná bármelyikünk a súlyos részigazságot, mely e tételben megfogalmazódik, de érdemes föltenni néhány kérdést: vajon Lukács nem négy–öt nemzeti irodalom példájából általánosított, azok fejlődése nem sokkal hosszabb és gazdagabb múltra tekinthet vissza, vajon a mi irodalmunk, sőt XIX. századi regénytermésünk nem a közepes fejlettségűek közé sorolható-e, s végül a nemzetközi ismertségnek nincsenek-e nyelvi okai. Ha kellőképp tudatosítjuk magunkban, hogy e kérdések némelyikére egyáltalán nem könnyű válaszolni, akkor fölmerülhet bennünk a gyanú: Lukács mércéje éppoly kevésbé belátható, mint Babits sui generis világirodalmi értéke.

Lukács tévedéseit csakis a XIX. század második harmadára érvényes irodalomtörténeti összefüggés-rendszert megteremtve lehetett helyesbíteni. Mivel Horváth még az értekező művek alapján jelölte ki Arany fejlődéstörténeti helyét, a verseket rendszerező vállalkozásra volt szükség.

Ezen a területen a kutatóknak igen nagy lemaradást kellett megszüntetniük. A két világháború között a nemzeti klasszicizmus hirdetőinek és ellenzőinek a szembenállása a két tábor megmerevedése miatt akadályozta a továbblépést. Harmadik álláspont nehezen alakult ki. Karácsony Sándor ugyan főivette a vitát Móriczcal, de saját elgondolással nem tudott előállni. Az epikus Aranyról rajzolt korábbi képet legfőleg egy árnyalattal módosította, mikor az életmű lényegének érzett trilógiában az eredendő bűn érvényesülését igyekezett kimutatni.

Jellemző tény, hogy a korszak teljes irodalomtörténeti Aranyról tudtak legkevésbé eredetit mondani. Féja például jószereivel nem tett mást, mint összefoglalta a népi írók ellenérzéseit azzal a költővel szemben, aki „a népi mélység helyett a történeti avarba tért”³⁷. Az ellentábor: a Babits nyomán világirodalomban gondolkodó esszéíró nemzedék sem tudott felmutatni önálló Arany-képet. A XX. századnak máig legnagyobb hatású irodalomtörténetében az Aranyról írt fejezet a gyengébbek közé tartozik. Szerb ugyan a tőle megszokott érzékenységgel vette észre az öregkori forgácsok értékét, de az életműről adott összértékelése nagyrészt leszármaztatható Riedl és Babits felfogásából. Lényegé-

³⁶ LUKÁCS György, 1970. 417.

³⁷ FEJA Géza, 1942. 204.

ben epikus költőt látott Aranyban, s a *Buda halálát* nevezte legnagyobb művének. Ezt a költeményt szépen is méltatta, de másutt szinte tárgyi tévedésbe esett, azt állítván, hogy a „belső felszabadulás”, „a lírai gátak felszabadulása, a szubjektív mondanivaló előretörése” csak a költő öregkorában következett be. A kőrösi évek líráját egy szóval sem említette, s a későbbiekről – Móriczra hivatkozva – torzító jellemzést adott, kijelentvén, hogy Arany „nem akar tudomást venni a magyar élet belső betegségeiről”³⁸. Nemcsak az kerülte el a figyelmét, hogy *A régi panasz* költőjét a belső elrothadástól való félelem nyomasztotta, hanem Arany egész személyiségét leegyszerűsítve, nemzetlélektani alapon magyarázta, a jellegzetesen magyarnak vélt finitizmusból eredeztette.

A kapott örökség hiányosságai miatt nem tette lehetővé Lukács tévedéseinek gyors kiigazítását, ezért Arany korának és életművének alap kutatás jellegű elemzésére volt szükség.

Először Komlós Aladár vállalkozott e kettős feladat teljesítésére. Néhány vonatkozásban sikerült maradandóan helyesbíténi elődeinek ítéletét. Emlékeztetett arra, hogy Lukács egyik sarkalatos föltevése – melyet a marxista igényű értekező egyébként Szerb Antal szellemtörténi megközelítéséből vett át – megalapozatlan: Toldi Miklós nem a parasztság megszélyesítője és Lajos király udvara sem egyszerűen a nemesség értékrendjét képviseli; kettejük vitájában inkább haladás és nemzet viszonyának ábrázolását kell látnunk. A továbbiakban ez a tétel vált Arany megítélésének alapjává, hiszen Világos után a polgárosodás és a nemzeti fennmaradás valóban szembekerült egymással, és így Arany nemzedékét csakis ennek az ellentmondásnak a megértésével lehet helyesen értékelni. Komlós meggyőzően vezette le ebből a kivételes helyzetből az ötvenes évek műveit, és egyértelműen nagy lírikusként tárgyalta a Világos utáni Aranyt, sőt versmondattanának elemzését is továbbvitte Riedl kezdeményező megjegyzéseihez képest.

E részeredmények azonban korántsem jelentik azt, hogy Komlós költészettörténete a korábbiaknál hitelesebb összképet adott volna Arany életművéről. Ennek okát látszólag Vajda túlértékelésében, ténylegesen a szerző értékrendjének önállótlanágában és következetlenségében kereshetjük, mely utóbbinak az előbbi csak következménye. Gondolatmenetének döntő pontjain Komlós egyszerűen átvette, sőt olykor félremagyarázta olyan elődeinek észrevételeit, akiknek Aranyról vallott nézeteit voltaképp nem lehet összeegyeztetni egymással. Egyfelől nyárspolgárnak találta a költőt, valóságnak tekintve, amit Babits csak látszatnak vélt, másfelől a népi írók kifogását is hangoztatta, némileg módosított formában, azt állítván, hogy Arany „nem a népek és nem a népért ír”. Az életmű számottevő részének értékelésénél érvelő bizonyítás helyett beérte pusztá kinyilatkoztatással, az *Őszikék* estében például ily módon: „Jusson eszünkbe, (...) mily mesterkélrt a késői balladák jó része és mily bágyadt tűz ég az utolsó lírai versekben.”³⁹

Komlós Aladár a századforduló művészi eszményeit kérte számon Arany költészetétől, olyan eszményeket, amelyek a XX. század második felére már éppúgy túlhaladottnak bizonyultak, mint a *Toldi szereleme* jelrendszere a századfordulóra. Arany munkásságának a magyar nyelvű költői hagyományban betöltött szerepét csakis olyan vizsgálattal lehetett kijelölni, mely a fejlődésnek egyetlen szakaszát sem emelte történetiellen mércévé. Arany költészetének belső mozgatóit kellett föltárni ahhoz, hogy valóban meggyőzően lehessen cáfolni Lukács fölfogását. Ezt a célt Sötér Istvánnak sikerült elérnie.

Lukács – némiképp Révaival egyetértésben – úgy értelmezte Arany munkásságát első marxista megközelítésben, hogy ugyanúgy mereven szembeállította a *Toldi* költőjét a *János vitéz*ével, mint korábban Babits vagy akár Riedl. Sötér mindenekelőtt e szembeállításban rejlő egyszerűsítésre, sőt torzításra hívta fel a figyelmet. Rámutatott arra, hogy Arany nem megtagadta, hanem sosem vallotta Petőfi forradalmi utópiáját, a lassú, szerves polgárosítás híveként viszont egész életében következetesen politizált, s nagy elbeszélő műveivel: a *Toldi* második és harmadik részével, *A nagyidai cigányokkal*, a *Buda halálával* mintegy nemzetének felnötté válását igyekezett elősegíteni, önismeretét elmélyíteni. A nevelő célzat Sötér számára kulcskérdés Arany megértésében: a *Toldi* a nemzet kihasználatlan erőiről szól és a polgárosodás ellentmondásairól, a *Nagyidai cigányok* a szabadságharc belső feszültségeit tárja

³⁸ SZERB Antal, 1935. 378–379.

³⁹ KOMLÓS Aladár, 1959. 45; 34.

föl és a lassú, szerves fejlődésbe vetett bizalmat fejezi ki, a *Toldi estéje*, a *Buda halála* és a *Toldi szerelme* pedig a lehetőség elmulasztására figyelmeztet. A megvalósult trilógia tanító jellegének a kiemelése úgyszólván magától értetődővé teszi, hogy Sötér Lukácsnak azt a tételt sem fogadja el, mely szerint Toldi állóképzerű jellem. Ehelyett éppen a hős sorsának előre nem sejtető alakulása válik a jelentés lényegévé: „Toldi életének egészét tekintve, nem szabadulhatunk a benyomástól, hogy itt csodálatosan teljesnek és nagyoknak, hősinek és boldognak ígérkező élet törik meg valamiképp, tulajdon lehetőségeit csak részben valósítva meg.”⁴⁰

Sötér legdöntőbb érve Lukáccsal szemben mégsem a nagy lélegzetű elbeszélő művek értelmezésében keresendő, hanem abban a tényben, hogy a lírikus Aranyra helyezi a fő hangsúlyt, kiről Lukács nem tett említést. Erről a líráról először Baránszky-Jób László bizonyította be, hogy fejlődéstörténetileg későbbi fejlemény, mint a Petőfié. Sötér a *Toldi estéjében* és a *Bolond Istókban* is kimutatja a lírát, és egyenesen azt állítja, hogy az ötvenes évek elején a kísérletező Arany a lírában találta meg saját irányát. A nagykőrösi évek líráját helyezi a pályakép középpontjába, mivel személyesebbnek véli az *Őszikéknél*. A magyar líraeszmény kitágításában, a dalszerűségtől való eltávolodásban látja a költő nagy fejlődéstörténeti jelentőségét, a balladákban jelöli ki e személytelenebb költészet megvalósulását, és a részletesező, románcos jelleg háttérbe szorítását tekinti a nyelvi sűrítés legmagasabb fokának, amellyel Arany egyre távolabb kerül korábbi népiességétől.

A népiességben Sötér már nemcsak a magyar kultúra önmagához fordulását, de a polgárosodás előmozdítóját is értékelte. Elemzésében nem állandó, hanem változó jelenségekkel számolt, s így a népiességről is megjegyezte, hogy polgárosító szerepét csakis a fejlődésnek egy adott szakaszán teljesíthette, a fejlettebb tőkés társadalomban már szükségképp bezárkózáshoz vezetett. Ennek az igazságnak a megsejtését tulajdonította Petőfinek s Aranynak, akik más és más módon, de idővel egyaránt túlhaladtak a népiességen. Sötér olyannyira változónak mutatta Arany irodalomfelfogását és költői gyakorlatát, hogy magának a népiességnek is különböző árnyalataival számolt, emlékeztetvén arra, hogy 1848-ban a költő a *Rózsa és Ibolyát* még többre becsülte a *Toldinál*, 1856-ban viszont már meszeszerűségét túlhaladottnak ítélte, s így a költeményt föl sem vette a kötetébe.

Talán csak azt érezhetjük két évtizednyi távlatból vitathatónak, vajon igaza volt-e Sötérnek, amikor *Az elveszett alkotmány*, a *Bolond Istók* s *A nagyidai cigányok* körülményeskedő, laza írásmódját egyértelműen a népiesség régebbi formájával azonosította. Móricz cikkéről szólva, már jeleztem, hogy a magam részéről egyszersmind előre mutató kezdeményezést is tulajdonítok e három költeménynek, megítélesem szerint a költő a történetmondás vonalszerűségét kívánta meghaladni bennük. Ez a részletkérdés azonban nem változtat azon, hogy a *Nemzet és haladás* új szakaszt nyitott az Arany-kutatásban: a hangsúly az összefoglaló helyett inkább a kísérletező művészre helyeződött át, aki a *Toldi* után a *Bolond Istókban* ellenhőst teremt, a népiesség kiszélesítésén fáradozik, egyre inkább a nyelvi sűrítés irányában fejlődik, s ezáltal fordulatot hoz a lírában.

Újabb kísérletek az epika, illetve a líra átértékelésére

Sötér fejlődéstörténeti összefoglalása óta két irányban folyt tovább Arany műveinek a tanulmányozása. Az egyik álláspontot Barta János, a másikat Németh G. Béla képviselte a leghatározottabban.

Barta János az elbeszélő szövegek korszerű átértelmezését tűzte ki célul, hallgatólagosan vitatkozva mindazokkal, akik a lírában keresték Arany művészi korszerűségének a lényegét. A nagy epikus művek egykori értetlen fogadtatásáról írván, így folytatta gondolatmenetét: „Később is a tanácstalanság jele volt az, ha a költőutódok és irodalmárok a lírikus Aranyhoz menekültek.”⁴¹

Nem vitás, hogy Barta János Arany elbeszélő műveinek sokféleségét meggyőzően tudta visszavezetni arra, hogy a költő magasabb értelemben játékot űz a nézőponttal, kipróbálván annak egy sor lehetőségét. Azt is találó észrevételként kell elfogadnunk, hogy a megismételhetetlenség, a vállalkozás sikerének egyszerűsége vezette az alkotót, ezzel magyarázható például a *Toldi*-trilógia részeinek külön-neműsége.

⁴⁰ SÖTÉR István, 1963. 95.

⁴¹ BARTA János, 1976. 189.

Az újszerű kiindulópontot tehát elfogadjuk, csupán egy apró ellentmondást sejtünk a gondolatmenetben. Természetesen elképzelhető, hogy az érvelésnek olyan pontjáról van szó, melyet Barta János még kiadásra váró tanulmányai bővebben megvilágítanak, és akkor el kell majd ejteni észrevételünket. Jelenleg azonban még nyitott kérdés: ha valóban az egyszeri hangulatot kell döntő tényezőként számon tartanunk a költemények megalkotásában – mint azt Barta János Aranyra 1857. június 26-án Tompához küldött levelére hivatkozva állítja –, vajon akkor nem szükséges-e föltételeznünk, hogy a költő belső hajlama mégiscsak a lírához vonzotta.

Bármi is legyen a válasz erre a kérdésre, a magam részéről sajnálom, hogy Barta János eddig viszonylag kevés figyelmet szentelt a kisebb terjedelmű verseknek. A nézőpont és az elbeszélő helyzet változtatását illetve megkettőzését rendkívül alaposan szemügyre vette, *Az örök zsidó* tárgyalásakor ellenben inkább csak a motívumok családfáját deríti föl és kevésbé vizsgálja a vers szerkezetét. Míg az elbeszélő szövegeknél minden elődjénél komolyabban vette az Arany szemléletéből is következő műfaji jellemzést, addig az említett lírai versnél beéri egy idézettel a drámai magánbeszédéről, amelyet – egyébként tévesen – Szörényi Lászlónak tulajdonít. Azért érzem fájdalmasnak ezt a hiányt, mivel megítélésem szerint Barta János tanulmányainak rendkívüli anyagbőségéből szinte önként adódnak a líra kutatásához alkalmas szempontok.

Mindössze két példára hivatkozunk. *Arany János és a XVIII. század* című értekezésében Barta mindenkinél alaposabban tárta föl a költő irodalomszemléletének kezdeti forrásait, s gondolatmenete vége felé emlékeztetett az *Irányoknak* arra a részletére, melyben Arany a szóban forgó időszak magyar verseinek szerkesztetlenségére hívja föl a figyelmet. Az út tehát világosan áll előttünk, amelyen Arany eljutott a rövid vagy „félhosszú” vers tudatos fölépítésének igényéig. Előttünk a föladat: a költő szerkezeti elveinek tisztázása.

Másik példám a *Géniuszok találkozása* című tanulmányból veszem. Tudomásom szerint itt kapjuk a legárnyaltabb elemzést Petőfi és Arany viszonyáról. *Az apostol* messianisztikus, önkifejezésre törő, cselekvésvágygal és hatalomérzéssel telített alkotójának személyiségét Barta János úgy jellemzi, hogy megértjük: miért töltötte el a körülményeknek kiszolgáltatott Aranyt biztonságérzés és céltudat Petőfi közelében. A történelem tragikumára folytán rövid barátság helyett mindkettőjük egész személyiségét mozgósító kapcsolatról olvasunk, melyből szervesen következik, hogy Arany költői indítékainak megértéséhez a jövőben állandó viszonyítási pontként kell számolnunk Petőfinek korántsem egysíkú immanens költészetfelfogásával. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a lírai versek elemzésében lehetne így továbblépni.

A lírikus Aranytól ezidáig Németh G. Béla adta a legteljesebb képet. Magától értetődik, hogy több föltevést is átvett elődeitől. Elfogadta például azoknak a tételét, akik Aranyt föladatvállaló költőnek tartották, de a külső és belső indítékoknak bonyolultabb szövevényét állapította meg. Egyes kérdések megítélésében szakított a hagyománnyal, így érvénytelenítette Riedl, Voinovich és Németh László állítását, mely szerint Aranyra rátukmálták a lapszerkesztést. Bebizonyította, hogy éppen ellenkezőleg: a körösi tanár régtől készült a feladatra, és határozott céllal fogott a munkához: az értelmiség felső rétegét akarta szaklappal ellátni. A külföldi szépirodalom értékelésekor sem egyszerűen maradi szempontok vezették: a francia regényírást azért utasította el, mert a személyiség erkölcsi felelősségét féltette a pozitívizmustól, sőt a biológiai determinizmustól.

A költői szövegek megítélésében Németh G. Béla két vonatkozásban hozott új eredményt. Szerep és személyiség összeütközését a versek világképében művészi értéket teremtő erőként mutatta ki, és elődeinél megnyugtatóbban határozta meg a lírikus Arany fejlődéstörténeti helyét. Nemzeti klasszicizmus vagy népiesség helyett a romantikát és a pozitívizmust állította föl a viszonyítás alapjául, s így világirodalmi távlatba helyezte a magyar költő munkásságát. Brahmséhoz hasonlította Arany történeti szerepét, s aligha indokolatlanul, hiszen alkati tényezőkön kívül egy sor egyéb mozzanat is alátámasztja e párhuzamot: a magyar költő is klasszicizál, amidőn halott metaforákat éleszt föl, tőle is idegen a harsány retorika, balladáival ő is olcsóvá koptatott műfajt emel föl, hangnemében ő is többnyire elégikus, és az ő rendkívüli újításai is hosszabb távon váltak érezhetővé.

A két alkotó összetevését mindazonáltal nem szabad túlbecsülnünk. A zene és a költészet anyagának belső törvényszerűségei olyannyira különböznek egymástól, hogy a hasonlóság csak igen elvont szinten képzelhető el: ahogyan Brahms, úgy Arany is „a romantikus kor élményeit megélve vált el a

romantikától.⁴² A nagykorósi évek lírája minden klasszicizáló hajlam ellenére is tanúsítja, hogy Arany visszavonhatatlanul keresztülment azon a válságon, amellyel a romantika eltávolította az embert a kereszténységtől. Az irodalomtörténész saját szavaival: „Ha az ember maga kéri számon életét korától, környezetétől, a történelemtől, ha sorsa, szerinte, ezek következtében hozzá nem méltó emberi sors, akkor már maga állított fel magának evilági mércéket és ideálokat. S ha úgy látja: ezeket az evilági ideálokat meg nem valósítva, élete célját nem érte el, tartalmatlan, értelmetlen maradt – akkor jellegzetesen világias, laikus életszemlélettel van dolgunk.”⁴³

Németh G. Béla az 1850-es évek lírájából vezette le a költő világképének a jellemzését. Tíz évvel ezelőtt kezdő irodalomtörténészek is foglalkoztak Arany életművének ezzel a részével, s a munkát ő irányította. Azóta mindhárom bölcsészkaron folynak kutatások. Összegező értékelésekre nem vállalkozhatunk, hiszen még lezáratlan tevékenységről van szó. Azt a sejtésünket óvatosan mégis kifejezésre juttathatjuk, hogy Arany életművének további földolgozása a XIX. századi irodalomtörténetírás összehangoltabb irányítását tenné kívánatosabbá, különben öt-tíz év múlva az a a benyomás alakulhat ki az olvasókban, hogy a múlt érdekes és egymásnak ellentmondó értelmezéseket hagyott ránk, mi magunk viszont elmulasztottuk azt, hogy a szüntelenül változó kornak megfelelő, saját képet alkossunk Arany költészetéről.

Majd száz év ítéleteiről próbáltam rövid összefoglalást készíteni. Válogatásom nyilvánvalóan elfogult s így vitatható, hiszen a szakírók ízlésének méltatója óhatatlanul maga által elképzelt fölfogáshoz viszonyít. Befejezésül engedtessek meg egy személyes záradék, melyet egyedül az indokolhat, hogy az itt elmondottakat valaki téves összefüggésbe hozhatja tíz évvel ezelőtt megjelent tanulmányommal. *Világkép és stílus* című könyvembe 1969 és 1978 között írt dolgozataimból válogattam, kihagyván a hetvenes évek végétől készült szövegeket, amelyek már ellentmondtak korai értekezéseimnek. A figyelmes olvasó így is észrevehette a hangsúlyok fokozatos eltolódását. A *Világkép és stílus* Perőfi költészetében gondolatmenete még nagyvonalúan pásztázza végig a világirodalmat, a *Kis-Kunság* értelmezője már igen óvatosan bánik a nemzeti irodalmon túl vezető összehasonlításokkal. Némi túlzással szólva, kezdő kutatóként nemzetközi jelenségként szemléltem az irodalmat, az említett kötet összeállításakor viszont már az anyanyelvi közösség szokásrendszerét tekintetem irányadónak a művek értelmezésekor, mivel a kultúra létföltételeként tartottam szükségesnek minél több hagyomány életben tartását. Szemléletem tehát azért változott meg, mert a kultúra mibenlétéről formált elképzelésem is átalakult, s ez utóbbiban annak a hatásnak is szerepe volt, melyet éppen Aranynak az értekező prózája tett rám. Ennek szemléltetésére itt csak egyetlen mondatot idéznék abból az egyik jelentésből, melyet az Akadémia titkáráként olvasott föl: „Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal.”⁴⁴

Felfogásom lassú átalakulása azt eredményezte, hogy ma már eldönthetetlennek vélem egy francia és egy magyar költő viszonylagos értékének a megállapítását. 1978-ban ezért állítottam egy előadásomban, hogy „magyar anyanyelvű olvasó számára Virág Benedek szövegeinek többet kell jelentenie, mint Hölderlin remekműveinek.”⁴⁵ Ezzel az állásponttal elvileg összeegyeztethetetlen *Az átlényegített dal* című, egy évtizeddel korábbi szövegem jó néhány tétele. Jelenlegi ismereteim alapján nem tudom megmondani, milyen költő is volt Baudelaire, mivel az ő nyelve mint egész elvileg megközelíthetetlen számomra. Egy kultúrát teljesen csakis belülről lehet megérteni. Már két éve is így gondolkodtam, Aranyról írt szövegem ezért maradt ki *Világkép és stílus* című kötetemből. Sajnálom, hogy az egyik bíráló ezt nem vette észre, s *Az átlényegített dal* a könyv részeként tárgyalta. Föntartom-e egykori véleményem Arany költészetéről? Erre a kérdésre ma egyszerűen nem tudok válaszolni. *Az átlényegített dal* írásakor generatív módon vélekedtem az irodalomról, jelenleg konvencionalista az álláspontom. Említett előadásomban e két szemléletet egymással összebékíthetetlennek neveztem. Tíz év alatt gyökeresen megváltozott a nézetem a költészet mibenlétéről, s így *Az átlényegített dal* ma idegen a számomra.

⁴² NÉMETH G. Béla, 1977. 172.

⁴³ NÉMETH G. Béla, 1977. 166.

⁴⁴ ARANY János, 1866. 12.

⁴⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 1979. 20.

Végső összegezeként közkeletű igazságra hivatkoznék: a társadalom változásával a költészet szerepe is módosul. Az Arany halála óta eltelt évszázad magyar irodalma egész korábbi örökségünket átminősítette. Minden nemzedéknek újra kell értékelnie a múltat. A maga idejében ezt a feladatot végezte el Riedl Arany elbeszélő műveinek vagy a *Nyugat* az *Őszikéknek* az előtérbe állításával. XIX. századi költőnk értelmezői mind személyes módon válaszoltak sajátos történeti helyzetekre. Ady nem annyira magával Arannyal, mint inkább utánérzőivel viaskodott, Horváth János az olvasó közönség rétegződésében társadalmi széthullást sejtett, s ettől való rémületében akart egységes értékrendet hirdetni. Nagy történelmi változások okozta döbbenete is készíthette arra, hogy megalkossa a nemzeti klasszicizmus fogalmát. Németh László a népi írók értékrendjéből és a népköltészet megváltozott értelmezéséből kiindulva jutott arra a gondolatra, hogy Arany következtlenül használta föl a szóbeli kultúrát.

Évtizedek távlatából ítélve, hálások lehetünk Adynak, Móricznak s a népi íróknak azért, hogy megfogalmazták fenntartásaikat. Emlékeztetnek arra, hogy Horváth János történetietlenül járt el, amikor az egész magyar irodalom legmagasabb csúcsává tette Aranyt. Ma már semmiképpen nem hihetjük, hogy költészetünk összes fejlődési vonala találkozik Arany munkásságában. Nyelvünk bizonyos lehetőségeit egyszer s mindenkorra kimerítette, a műveiben tárgyiasított erkölcsi elvek némelyike elavult, a helyi kulturális hagyományok sokfélesége – melyből ösztönzést merített – azóta már nagyrészt a múlté. Mivel azonban ő még központosítatlan országban nevelkedett, s a vidék kulturális megszokásainak szükségképpen csak egy részét ismerhette, az utána jövők olyan hagyományokat is fölszínre hoztak, amelyek az ő tevékenységét érintetlenül hagyták. Egy nemzet kultúrája éppen akkor egészséges, ha egymással felelő értékrendeket is magában tud foglalni. Arany ellenzékiének köszönhetjük, hogy egyfelől figyelmeztettek bennünket erre az igazságra, másrészt ösztönzést is adtak a kutatóknak, hogy nagy költőnk életművéből föltáratlan részeket vagy vonatkozásokat részesítsenek figyelemben. Ilyen átértékelésként könyvelhető el az ötvenes évek lírájának Baránszky-Jób László, Sőtér és Németh G. Béla által kezdeményezett fölértékelése, s tulajdonképpen *Az el nem ért bizonyosság* is ennek a folyamatnak részeként fogható fel, hiszen a nagykőrösi évek líráját tudomásom szerint ez a kötet méltatta a legrészletesebben.

Tagadhatatlan, hogy mindezek az értelmezések legfőlegbb egy-egy töredékét mutatták Arany életművének. Az ízlés – ha valódi – csakis egyoldalú lehet, hiszen a befogadó személyiségének és a korak közösségi igényeinek a függvénye. Arany költészetének valószínűleg abban rejlik a kulcsa, hogy rendkívül sokféle hangnemet szólaltatott meg és hasonlóan különböző olvasói igényeket képes ki-elégíteni. Ezért tartom elképzelhetőnek, hogy még további átértékelésekre is sor fog kerülni. Az amerikai Louis Michael Bell Northrop Frye archetipikus módszerével makulátlanul egységes felépítést tudott kimutatni a *Toldi szerelmében*, és az európai elbeszélő hagyomány kiemelkedő teljesítményeként értékelte e sokak által elmarasztalt kései alkotást, a magam részéről pedig szükségesnek tartanám azoknak a rövid verseknek a tüzetes vizsgálatát, amelyeket az öreg Arany a maga számára írt. Nemcsak egyes szövegek, de az egész életmű néhány vonatkozása is élesebb megvilágításra vár. A pozitivisták kétségbe vonták a kinyilatkoztatás hitelét. A *Dante* kivételével nem ismerek olyan szöveget, mely cáfolná annak föltevését, hogy Arany ebben a tekintetben viszonylag közel állt a pozitívizmushoz. Erkölcsi aggályosságait talán összefüggésbe lehetne hozni azzal, hogy a tételes vallás fokozatosan háttérbe szorult ugyan az ő korában, de maga után hagyta a vele összeforrott szokásrendszert. Ez utóbbi tüzetesebb vizsgálata alighanem tovább lendíthetné Arany világképének értelmezését.

A jövő esetleges feladatainak kijelölése azonban már aligha tartozik itt kifejtett gondolatmenetünkhöz. Mindössze annyit szögezhetünk le, hogy Arany – kinek szövegei kivételesen sokat nyerne újra-olvasással, és minden életkor találhat közöttük magának valót – korábbi hagyományokat élesztett föl és kovácsolt egybe, s ezért utóélete kivételesen nyitott: különböző törekvések lelhetik meg a nekik szükséges ösztönzést életművének ebben vagy abban a részében.

Rövidítésjegyzék

- Arany János, 1866. = A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XI. 1866.
- Babits Mihály, 1978. = BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978.
- Barta János, 1976. = BARTA János, *Klasszikusok nyomában*. Esztétikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976.
- Eliot, T. S., 1975. = T. S. ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism*. Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England. London, (1933), 1975.
- Féja Géza, 1942. = FÉJA Géza, *A felvilágosodástól a sötétedésig*. A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig. Bp. 1942.
- Gulyás Pál, 1937. = GULYÁS Pál, *Út a Kalevalához*. Válasz 1937.
- Hamvas Béla, 1936. = HAMVAS Béla, *A magyar sorstudomány megalapítása*. Társadalomtudomány 1936.
- Horváth János, 1910. = HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*. Bp. 1910.
- Horváth János, 1921. = HORVÁTH János, *Aranytól Adyig* Irodalmunk és közönsége. Bp. (1921.)
- Horváth János, 1956. = HORVÁTH János, *Tanulmányok*. Bp. 1956.
- Horváth János, 1967. = HORVÁTH János, *Babits Mihály*. Studia Litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei V. (1967.)
- Horváth János, 1976. = HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* Bp. 1976.
- Horváth János, 1978. = HORVÁTH János, „*Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete*” című előadásai. ItK 1978.
- Illyés Gyula, 1938. = ILLYÉS Gyula, *Magyarok*. Naplójegyzetek. Bp. (1938.)
- József Attila, 1977. = JÓZSEF Attila, *Tanulmányok, cikkek, levelek*. Bp. 1977.
- Keresztury Dezső, 1937. = KERESZTURY Dezső, *Arany János*. Bp. 1937.
- Keresztury Dezső, 1970. = KERESZTURY Dezső, *Örökség*. Magyar író-arcképek. Bp. 1970.
- Komlós Aladár, 1959. = KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Bp. 1959.
- Kosztolányi Dezső, 1976. = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*. Bp. 1976.
- Lukács György, 1970. = LUKÁCS György, *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp. 1970.
- Móricz Zsigmond, 1978. = MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok*. Bp. 1978.
- Németh G. Béla, 1976. = NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség*. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1976.
- Németh G. Béla, 1977. = NÉMETH G. Béla, *11 vers*. Verselemzések, versértelmezések. Bp. 1977.
- Németh László, 1969. = NÉMETH László, *Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp. 1969.
- Németh László, 1939. = NÉMETH László, *Kisebbségben*. Bp. (1939)
- Rába György, 1981. = RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp. 1981.
- Reisinger János, 1979. = REISINGER János, *Babits és Horváth János irodalomszemléletének egyező és különböző vonásai* Eötvös-füzetek. Új folyam II–III. Tanulmányok 1977–79. Bp. 1979. II.
- Riedl Frigyes, 1893. = RIEDL Frigyes, *Arany János*. Bp. 1893²
- Sőtér István, 1963. = SÓTÉR István, *Nemzet és haladás*. Irodalmunk Világos után. Bp. 1963.
- Szegedy-Maszák Mihály, 1979. = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában*. Literatura. 1979/1.
- Szerb Antal, 1935. = SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1935² s

SUR LES CHANGEMENTS DE L'APPRECIATION DE L'OEUVRE D'ARANY

C'est un fait bien connu qu'avec le changement de la société, le rôle de la poésie se modifie, lui aussi, continuellement. La littérature hongroise de siècle passé, depuis la mort de János Arany, a changé la qualification de tout notre héritage antérieur. Chaque génération doit réévaluer le passé. C'est cette tâche qu'a remplie Frigyes Riedl à son époque, qui dans son livre intitulé *János Arany* (1887) louait surtout les ouvrages narratifs du poète; plus tard les poètes de la revue *Nyugat* (Occident): Endre Ady, Mihály Babits et Dezső Kosztolányi, dans leurs essais impressionnistes, ont placé au premier plan la lyrique de son recueil tardif, intitulé *Őszikék* (Chansons s'automne). Les interprètes de XIXe siècle de notre poète répondaient tous d'une manière personnelle à des situations historiques. Ady ne luttait pas seulement avec Arany, mais plutôt avec ses imitateurs, l'historien de la littérature János Horváth soupçonnait dans la stratification du public lisant une désagrégation sociale, et c'est à cause de cette crainte qu'il voulait proclamer un ordre de valeurs unanime. Sous l'influence des grands changements historiques — la première guerre mondiale, la révolution bourgeoise de 1918, la République des Conseils de 1919, puis la terreur blanche qui l'a suivie et le traité de paix de Trianon en 1920 qui a annexé presque les deux tiers de pays aux états voisins — il a créé la notion du classicisme national et il a vu en Arany un des grands réalisateurs de cet idéal de style. Le champ opposé, comme par exemple entre autres Zsigmond Móricz et László Németh, partant de l'ordre de valeurs des écrivains populaires aux années vingt et de l'interprétation changée par suite de l'essor de la recherche de la musique populaire, aboutissaient à la pensée qu'Arany s'est servi inconséquemment de la culture orale de la paysannerie.

Nous devons à l'opposition d'Arany qu'elle a attiré l'attention des chercheurs sur des parties et des rapports inconnus de son oeuvre. Une autre réévaluation a été stimulée avant tout par László Baránszky-Jób, István Sótér et G. Béla Németh qui visaient à découvrir et à mettre au centre l'oeuvre lyrique des années 50, et la volume d'études des jeunes historiens littéraires, intitulé *Az el nem ért bizonyosság* (La certitude non acquise, 1972) peut être considérée, lui aussi, comme une partie de ce processus, étant donné que c'est cet ouvrage qui a analysé jusqu'ici de la manière la plus détaillée le produit lyrique des années de Nagykorós de poète.

Il est incontestable que toutes ces interprétations n'ont montré tout au plus que quelques fragments de l'oeuvre d'Arany. Le goût — s'il est véritable — ne peut être qu'unilatéral, parce qu'il est la fonction de la personnalité du récepteur et des intérêts communs de l'époque. La clef de la poésie d'Arany consiste en ce qu'il faisait sonner beaucoup de tons et qu'il est capable de satisfaire à des exigences diverses des lecteurs. C'est pourquoi on peut supposer qu'il peut y avoir encore des réévaluations ultérieures. Du changement fréquent de l'appréciation de l'oeuvre d'Arany au cours d'un siècle, on peut conclure qu'il avait suscité et forgé en une unité des traditions antérieures, c'est pourquoi sa postérité est exceptionnellement ouverte: les aspirations les plus diverses peuvent trouver l'instigation nécessaire dans n'importe quelle partie de son oeuvre.

A NYUGAT ELSŐ ADY-SZÁMA

Még másfél év sem telt el a Nyugat indulása óta (1908. január 1) amikor a folyóirat ezzel a mindenképpen reprezentatív és reprezentáló számmal kirukkolt. Mint fókusz a Nap sugarait úgy gyűjtisűríti a Nyugat Ady-száma is a folyóirat rövid történetének s ami még ennél is több: a megújuló magyar irodalomnak belső problematikáját.

1908. november 15-én óriási vihart kavaráó cikk jelent meg a Herczeg Ferenc szerkesztette Új Idők-ben: *A duk-duk affér*. Szerzője: Ady Endre. Címe ötletét, mint egyik korábbi kis glosszájából (*A duk-duk*, 1908) tudjuk, egy melanéziai törzs nevéből vette, ahol a törzs vezére nem tudja, hogy ő a vezér... A cikk sugalmazói között elsősorban Farkas-Wolfner Pált sejtették a kortársak, aki a progresszió renegátja volt, s már 1906-ban provokatív szerepet játszott a Társadalomtudományi Társaság közgyűlésén. Palotaforradalommal át akarta játszani a nagy szerepű intézményt a konzervatív köröknek. Terve azonban akkor sem s Ady esetében sem sikerült.

Ady megírta *A duk-duk affér* című cikkét, amely kétségtelenül pillanatnyi megingás, utatvesztés volt részéről. Megtagadott minden közösséget legigazibb társaival, a modern magyarokkal. „Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekhez, s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belém kapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élheteretlen, de oka ennek se vagyok... nem tudok semmit arról a forradalomról, amely állítólag nevemben, az én nevemben dül. Se Balassinál, se Csokonainál, se Petőfinél újfélébbnek, modernebbnek nem tartom magam. Különben is régen tisztázott dolog, hogy a modernnek roppant szolid emberek: a jövendő klasszikusai.”

Ady duk-duk cikke nemcsak lépremenés volt: rossz helyen ugyan (az Új Időkben) és nem szerencsés formában – „cikked hangja, izetlen croquis-szerűsége nem méltó hozzád.” írta a duk-duk fölötti szenvedélyes levélváltások során Hatvany Lajos Adynak¹ – de élő kérdéseket is feszegetett. Már *A magyar Pimodán*-ban írt a műveletlen, ügyes pesti újságírókról. Arról is vallott ott, hogy az általa ütött réseken mások ugráltak a bevett falak közé. „A kis népszerűsítő”, az álmoderneket voltak ezek, akik aprópénzre váltották Ady átvirrasztott éjszakáinak, nyugtalan napjainak „fiai”-t, a líráját. Sokszor elpanaszolja majd később is, hogy hányan élnek az általa hozott lírai vívmányokból. S ez Adynál nem egyszerűen egzisztenciális kérdés – a konkurens pályatársak ügye – volt, de sokkal több annál. Az Ady-utánzóknak tehetségtelenségükkel sok esetben paródiát csináltak lírai eszközeiből, amelyek nála mindig új gondolatok takarói voltak.

„Nem vállalom semmi közösséget és sorsot azokkal, aki elfelejtettek magyarul is megtanulni. Nincs dolgom azokkal, akik elolvastak néhány olcsó német könyvet s most ennek az árán meg akarják váltani a magyar irodalmat”.

Ady szenvedélyes germanofóbiája szakadt fel a duk-duk cikk e két mondatában. S az induló Nyugatban valóban túlteng a német kultúra iránti érdeklődés: elég csak Hatvany Lajos (aki személy szerint is megbántva érezhette magát, hiszen *A duk-duk affér* c. Ady cikk Vaády Imre de genere Bajtsch figurájában a kortársak az ő alakjára ismertek rá) nevét leírni. Nem is beszélve Balázs Béla és Lukács György korai Nyugat-beli cikkeiről: az ő kötődésük a német kultúrához már ekkor is érdeklődésüket meghatározó volt. Az akkor erősen németes jellegű Nyugat a folyóirat vezető költőjét, Ady Endrét zavarhatta: Ő már a Figyelőben publikált remek korai vallomásában – *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* – óvott a germán kulturális orientációtól: „... az erdélyi Mikes Kelemen példája annak,

¹ HATVANY Lajos, *Ady*. Bp. 1959. I. 184.

hogy nekünk futni kell a germántól s nyugatabbra menni eszmeházások céljából," Mikes példáját beállítva Erdély számára legtöbbet jelentő tradíciójába.²

A *duk-duk affér* című Ady cikk dátuma – mint emlékezünk: 1908. nov. 15. A Nyugat első Ady-számáé: 1909. június 1. Hogy történhetett, hogy ez a megbántott fiatal írói társaság alig egy fél év múlva már együtt sorakozik fel Ady mögé? A kérdés nem szónoki: szigorúan az irodalomtörténet körébe tartozik, amely azonban nem nélkülözheti az írói pszichológiai vonatkozásokat sem. Próbáljunk választ találni, feleletet keresni a részben az egész módszerével: villantsuk fel a Nyugat első éveit egyik főszereplőjének, a Nyugat alapítói és írói közé tartozó Hatvany Lajosnak a portréját, aki a Nyugat Ady-számába éppen a nemzedék indulásáról írt.

Nagypolgári szülőktől származott, az ország egyik leggazdagabb családjának, a Hatvany-Deutsch familiának volt a gyermeke. Gyulai Pál tanítványa volt: első cikkei is az öregür Budapesti Szemléjében jelentek meg. Hatvany örököltette meg a minden elfoglaltságával együtt is nagy formátumú kritikus – aki, Lukács György szavaival, valóban egy korszak fő törekvéseit fogta össze – és irodalomtörténet-író Gyulai életének alkonyát: a *Gyulai Pál estéje* nemcsak Hatvany Lajos legszebb prózai alkotása, de újabb memoáriradalmunkban is az elsők között a helye.

Pályáján Hatvany klasszika-filológusként indult. A céhbeliék még ma is számon tartják *Plinius /Gaius Caecilius Secundus/ a levéltár* című doktori értekezését. Majd egy ragyogóan szellemes, három kiadást megért német nyelvű könyvben, a *Die Wissenschaft des Nicht Wissenswerten*-ben gúnyolta ki az öncélú filologizálást.

Indulásakor oly erős hatással volt Hatvanyra a német kultúra és személyesen egy-két nagy német kortársa (Kerr, Hauptmann és általában a Neue Rundschau köre), hogy felmerült előtte annak a lehetősége: német nyelvű író lesz. Egy esszékötetet, *Ich und die Bücher* – impresszionista kritikus korszakának Alfred Kerr ihlette legszélsőségesebb dokumentuma – és egy drámát adott ki sikerrel németül (*Die Berühmte*). Ez utóbbit Münchenben mutatták be.

Hamar belátta azonban, hogy igazi feladatai itthon várnak rá. Részt vett a Nyugat alapításában, amely úgy gyűjtötte maga köré az új irodalom tehetségeit, ahogy a Nouvelle Revue Française, avagy a Neue Rundschau tette azt Francia-, illetve Németországban. Azzal a mással, többlettel, hogy a megújuló magyar szellem – mindenekeelőtt Ady és Móricz művészetében – nagy és nemes, szociális és nemzeti missziót is vállalt: a művészet nyelvén fogalmazódtak meg a korproblémák és gondok.

A kor legnagyobb hatású és formátumú költőjének, az új magyar irodalom és szellem lelkének, Ady Endrének lett a barátja és mecénása Hatvany Lajos. Ha rá gondolunk, ma egész pályáját látva szemünk előtt, egyszerre tiszteljük Hatvanyban a harcos tollú publicistát, a nagy esztétikai kultúrájú és fogékonyságú esszéistát, a kitűnő prózaírókat. Ady Endre annak idején egyik Nyugat-beli írásában tűnődött el Hatvany Lajos problémáján, életének rejtélyén: sokféle irányuló tehetsége mellett is a legnemesebb propagáló talentumát hangsúlyozta.³

Ady mellett vívta meg a század első két évtizedében a konzervatív táborral irodalmi harcait. Verseinek korai jó fülű és biztos ízlésű olvasói közé tartozott. Az Ady életében – Adyért és Ady körül az egész megújuló irodalomért (A Holnap,) – vívott polémiainak nagy részük volt Ady költői elismeretében. A konzervatív irodalommal való vitáiban az volt az alapgondolata, hogy Ady költészete egyenes folytatása, szerves része a klasszikus magyar lírának. Így az árok, amelyet Ady lírája és a megelőző nagy magyar értékek között a hivatalos irodalom képviselői ástak, legfeljebb csak spirituálisan, a vitatkozó fél rosszindulatú érveinek tárházában léteznek.

Kortársai közül csak Bölöni György, Földessy Gyula, Révész Béla s az Ady-versek lényegét – ahogy Ady maga mondaná: lelkét – zenéjével atmoszféricusan kifejező Reinitz Béla neve kapcsolódott a költőével tudatunkban oly magától értetődő természetességgel össze, mint a Hatvany Lajosé. Az Ady-élet egyik legfontosabb és leghitelesebb tanúja ő, Ady kortársa, barátja, mecénása, verseinek egyik korai értéke, jelentős Ady-versek születésének tanúja. (*A harcunkat megharcoltuk, Két szent vitorlás, Sappho szerelmes éneke*) sőt inspirálója (*Harcos Gyulai Pál, Hunn, új legenda*).

² ADY Endre, *Költészet és forradalom*. Bp. 1969. 98.

³ HATVANY Lajos problémája (Nem a színdarabjé), „... az ő propagáló talentuma is a legfáradhatatlanabban nagyszerű.” ADY Endre, *Vallomások és tanulmányok*. Bp. (1943). 207.

Hatvany többször vallott arról, hogyan jutott el az első Ady-vers olvasása utáni fanyalgástól az *Új versek* jobbára szkeptikus kritikája után a költőhöz való megtérésig. S ez – a megtérés – nem a mi ironikus szavunk, Hatvany nevezetes Huszadik század-beli cikkében szerepel így: *Egy olvasmány és egy megtérés története*⁴ (az olvasmány a *Vér és arany* akkor frissen megjelent kötete, a megtérés biblikus asszociációja itt Hatvany útját jelenti Adyhoz. Így is lehetne írni: egy *megtérés* története.)

Önéletrajzi vallomásai egyikében is ilyen felsorolásban említi Adyt: „Gyulai Pál tanítványa voltam. A Kisfaludysták becézett kedvence. Az egyetem minden dicséretekkel vizsgáló diákja. S... anyagilag független. A hazai érvényesülés: egyetem, Akadémia, az egész hivatalos Magyarország nyitva állt előttem. – Ekkor jött Ady.”⁵

Hatvanyval is az történt, ami a kor legértékesebb, legfogékonyabb magyar szellemeinek útjára oly jellemző: Ady lírája tudatosította benne az elodázhatalanul megoldást sürgető nagy nemzeti problémákat. Joggal mondhatta „magára eszméltető” ismeretségnak Adyval történt sorsszerű találkozását.

Az Arany kultuszán nevelt egykori Gyulai-tanítványának meg kellett köszönie Adyért. De már az első – bár még inkább a szépségszénének hangot adó – bírálatában is ezt olvashatjuk: „A szándék, a művészi alkotás, mely egyelőre jelentősebb, mint a mű. Ne feledjük, hogy úttörő van előtünk, úttörő, kinek már pusztá kísérlete is érdem.” – S abban reménykedik, hogy Ady „saját útján célt is fog érni. – Még nem az, akit várunk, de lehet, hogy azzá válik.”⁶

Ezt az 1906-ban írt s óvatosan fogalmazott reménykedést váltotta fel a már említett Huszadik Század-beli meghódolás. Ebből derül ki, hogy Hatvany először az esztétikai újat látta meg Adyban, és ekkor még kevésbé ismerte fel e líra társadalmi inspiráltságát. Erre a Huszadik Század szerkesztője is felfigyelt: Jászi Oszkár a következő sorokat írta Hatvany méltán híressé vált cikke alá:

„Örömmel közöljük ezeket az érdekes fejtegetéseket annál is inkább, mivel szerzőjük e folyóirat hasábjain fejtette ki azt az első álláspontját, melyre utal. (Ady Endre verses kötete. *Huszadik Század*, 1906. – VJ.) Mégis azt hisszük, hogy az Ady Endre jelentőségét nem lehet kizárólag esztétikai szempontból elbírálni, mint azt tisztelt munkatársunk teszi. Minden valóban korszakalkotó költő ugyanis több, mint néhány új szó, rím és ritmus kovácsolója.” – írja a magyar radikalizmus leendő nagy hatású vezető alakja, a fiatal Jászi Oszkár, Ady legjobb politikai barátja, összhangban szociológiai látásmódjával s előlegezve a *Ki látott engem?* című Ady kötetéről 1914-ben írott gondolatait; „... hatásának és jelentőségének ez a l'art pour l'art körén túlmenő titka – benne találnak művészi vigaszt, reményt és harci kedvet a kornak nagy, a régi értékeket leromboló törekvései is. Az Ady költészetének is megvan ez a nagy szociális háttere, épp ebből nyílik annak nem egy szép virága. Bírjuk egyik társunk ígéretét, hogy ebből a szempontból is meg fogja világítani az Ady verseit szemlénk egyik közelebbi számában.”⁷

Ez az egyik társ, akire Jászi utalt, Lukács György volt. Cikkének címe: *Új magyar líra*⁸. – Jászi lábjegyzetének megvolt a jogosultsága. Hatvany már legelső írásában felismeri, hogy Ady lírája a kor embere érzéseinek a megszólaltatója. S innen már csak egy lépés, hogy felismerje: mit fejez ki ez a líra a kor magyarjának az érzéseiből. Egyik mondatában már 1906-ban észrevette *A magyar Ugaron* motívum eredetiségét. Hatvany sorra következő bírátaiból világosan követni lehet: Ady lírája hatására hogy élte át a költő megrendítő élményét, a félféudális Magyarország kulturális elmaradottságát. Azt, amit újabban Monarchia-komplexumnak is neveznek.

⁴H. Sz. 1908. március 1. HATVANY, i. m. 18–34. „Ady Endre ellenségeinek ajánlva” – így dedikálta Hatvany cikkét.

⁵HATVANY, i. m. II. 410.

⁶HATVANY, i. m. I. 17.

⁷Jászi Oszkár Hatvany cikkét glosszázó sorait I. HATVANY, i. m. I. 520. (a jegyzetek között)

⁸H. Sz. 1909. II. 286–292. „Így áll előtünk a harminc éves Ady Endre, mint a legerősebben, a legbiztosabban a jövőbe mutató magyar író valamennyi között. Az ő – a legmélyén – egészen időtlen lírája, mint szociális hatásaiban az egyedül számba jövő, mint az emberileg a legmélyebben megrázó, mint a formailag legizgatóbban aktuális mai magyar költészet.” Ezek Lukács György cikkének konklúziói: ez a huszonnégy éves fiatalember lényeglátó írásával igazolta a szerkesztő Jászi Oszkár várakozását.

Ady magyarság-élménye kapta meg elsősorban a fiatal Hatvanyt, és jogosan vallhatta már 1909-ben: „Hazugságokat söpört el – magunkra eszméltető igazságokat hozott.”⁹ Ady magyarság-élményének ez a mély átélése is bizonyára rávezethette Hatvanyt, hogy meglássa ennek az új költőnek a magyar nemzeti költészethez való szerves tartozását.

Hatvany Ady életében folytatott polémiáinak az volt a legfontosabb gondolata – mint erre már utaltunk –, hogy állandóan hangsúlyozta Ady és az őt megelőző magyar költők közötti rokonságot. „... magyar századok riadalmas visszhangját” – leli föl Ady költészetében és az újítás és hagyomány problémája foglalkoztatja. Korán, már 1908-ban észreveszi Ady „Petőfi-szerű öntudatát” s találóan írja, hogy ő a „Csokonaiak, Petőfiék fajából való.”¹⁰ Számatalan változatban, de mindig egyértelműen írja le ezt a gondolatot: „Petőfi óta ez országban Ady az első, kinek szájából nem hiú szóbeszéd, ha önmön költői hivatásáról beszél. Senki a költő felelősségét úgy nem érezte, kötelezettségét oly diadalmasan nem vállalta” – írta 1909-ben épp a Nyugat Ady-számába.

Hatvany nagy érdeme, hogy Adyt és Petőfit már korán együtt látta. „A hagyományokba való beleégyazást szolgálta az a törekvésem is, hogy Adyt lehetőleg irodalmi ősei, Csokonai, Balassi, Berzsenyi és Vörösmarty mellé állítsam.” – írta később.¹¹ Írjunk ide még egy szép vallomások passzját egyik 1909-es cikkéből: „... e nép minden történéseinek megjelölőjéről, egy szíverésbe összedobantójáról, magában átélőjéről van szó.”¹² Hatvany azzal, hogy Adyt a magyar költői tradícióban helyezte el, annak folytatójaként látta – lényegében a konzervatív kritikával polemizált, amely Ady költészetét kiszakította a nemzeti irodalom fejlődéséből és gyökértelesen bélyegezte.

Többször is vitázott – elsősorban Adyért, de az egész új irodalom mellett – a hivatalos irodalom képviselőivel, és testületeivel: a rosszlemkű Rákosi Jenő lapos érveivel – akinek A Holnap első kötete ürügyén voltaképpen az új irodalom elleni támadása 1908 őszén a Budapesti Hírlapban segítette az egész új írói nemzedék saját hivatására ébredését, helyzetének felismerését: a frontok tisztázódását.

„Szó, ami szó, ezek a mi fiatal magyar uraink francia növendékek. Ott van, Párizsban ilyen irodalom . . . Sajátos jelenség és közös vonása mindeniknek, hogy bár nagyra van azzal, hogy költészete magyar s ebben az önértetben legegélül jár, akit mesterüknek tartanak: Ady Endre, mind lenézi hazáját és fáját”¹³. Rákosi Jenő kért szót, hogy a hazafiatlanság és nemzetietlenség vádját a túldoldal, a reakció főemberének a megfogalmazásában adhasuk.

Nevezetesen eset volt e viták sorában Beöthy Zsolt megnyitója a Kisfaludy Társaság ülésén 1909 telén. A Holnap körüli vita hullámai e nagy múltú, de ekkor már erősen konzervatív Társaság elnöki emelvényéig felcsaptak. Felhasználta ezt az à propos-t is, hogy az új irodalmat, a holnaposokat támadja. Alkalmat adva így Adynak legremekebb irodalompolitikai – visszavágó – versei egyikének megírására: *A harcunkat megharcoltuk*. Ahogy Krúdy emlékezete oly líraian megőrizte: a hírt a Kisfaludy Társaság elnöki megnyitójában elhangzottakról Hatvany vitte meg Adynak a Három Holló-ba.¹⁴

A győzni készülő fiatal irodalom öntudata hangzik ki Ady verséből:

Mienk a vár, csak táborozzunk,
Dalolgassunk, igyunk, együnk.
Táncolva, vígan felmegyünk,
Mikor akarjuk, felmegyünk,
Ne siessünk, Tyukodi pajtás!

⁹ HATVANY, i. m. I. 72.

¹⁰ HATVANY, i. m. I. 30.

¹¹ HATVANY, i. m. I. 543.

¹² HATVANY, i. m. I. 70.

¹³ Bp. H. 1908. dec. 20.

¹⁴ KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*. Bp. é. n. 93–96.

A Holnap-antológia. körüli vitában, ahol a „lelkem fiúk”, ahogy Ady a váradi holnaposokat nevezte, együttesen mutatkoztak be, már félreérthetetlenül kimondta Hatvany: „A szavak ismét csatasorban állnak, mint egykor Kazinczy korában, mint Petőfi és Arany idejében . . . Itt szakadások, különválások, alakulások vannak, itt forrong valami – ne féljünk a szótól – itt a forradalom.”¹⁵

Itt és ekkor még természetesen művészi forradalomra gondolt, de nem sokkal később más alkalomból írott cikkében arra is utalt: ahogy Kazinczyék, illetve a reformkor irodalmi forradalma 48-at előzte meg, úgy jelzője lehet ez a mai irodalmi forrongás is a közelgő társadalmi átalakulásnak. Igaz, közben lezajlott a duk-duk affér, A Holnap körüli vita és a Népszava-polémia. Ady ez utóbbi záróakkordjaként írta meg *Irodalmi háborgás és szocializmus* című cikkét, amelyben egyértelműen jelölte meg az új „irodalmi kalamajkának” a társadalmi értelmét. Ady tudatosítására gondolhatunk ismét.

S most a Hatvany-portré utolsó mondataként újra feltehetjük kérdésünket: hogy érezhette magát a *Vér és arany* megjelenésekor *Egy olvasmány és egy megtérés története* valloását megíró Hatvany 1908 őszén a duk-duk cikktől fejbekölintottan. Kérdésünkre, azt hisszük, maga az irodalmi folyamat felvázolása adhatott feleletet. 1908 őszén-telén – nem függetlenül a magyar társadalmat kínzó nyugtalanságtól: a titkos paktummal 1906-ban kormányra került ún. koalíció (az 1905-ös választásokon győztes ellenzéki pártok szövetsége) kormányzati válsága ekkorra már nyilvánvaló lett – az irodalmi viták színvallásra készítették a kortárs irodalom legjobbait.

Adynak is be kellett látnia, hogy *A duk-duk affér* cikk elhibázott lépés volt: a megújuló irodalmon belüli vitákat nem viheti a túloldal fórumára. Ugyanakkor még ez a nem szerencsés formája is Ady fellépésének meggyőződésében a saját táborát csak még jobban megerősítette, hogy ő – Ady Endre – van a megújulás élén. Az adott politikai-társadalmi szituációban a polgárság leg tisztábban látó része is felismerte: sajátjaként kell vállalnia az új irodalmat.¹⁶

Ady lírájában hangot kapott egy nép jobbainak újat keresése. S ezek a duk-duk-tól sebet kapott fiatal írók most összeálltak, hogy együttesen demonstrálják: Adyt tekintik az új irodalmi mozgalom vezető szellemének. Olyan szövetség volt ez, amelyben mindkét partner rá volt utalva a másikra. Ady a Nyugattól kapta meg azt a Hinterlandot, amely írói létét (még egzisztenciálisan is) biztosította. A Nyugat pedig Adyra úgy hivatkozhatott, mint akinek formátumát még a túloldal sem kérdőjelezhette meg.

Hogy előrehozzuk a konklúziót: a Nyugat első Ady-száma (1909. 10–11. május 16.–június 1.) az első válságos periódus lezárása: a folyóirat, ill. az új irodalom egységének a demonstrálása.

Ezeknek a gondolatoknak az erőterében mutathatjuk be most már magát a folyóirat első Ady-számát.

S mindjárt előljáróban hitelesíthetjük is szavainkat, ítéletünket Schöpflin Aladár tanúságtételével: a már akkor irodalomtörténeti távlatban gondolkodó kritikus mondja ki, fogalmazza meg a Nyugat Ady-számának értelmét: „Hogy most így csoportosan, tüntetés-szerűen: állunk Ady mellé . . . lássa Ady Endre és lássa mindenki, hogy nincs egyedül, hogy éneke visszhangot kelt olyan lelkekben, akiknek bizony érdemes énekelni. S ezeknek száma napról napra szaporodik, tehát nincs okunk félni a jövőtől.”¹⁷

Hogy e sorokat igazán értékeljük, ne feledjük: a Nyugat Ady-száma egy 32. évében járó lírikust köszöntött, aki mögött szorosabban számítva alig több mint ötéves költői pálya volt (amely már a

¹⁵ HATVANY, i. m. I. 35.

¹⁶ Így látja ezt *A magyar irodalomtörténet* V. kötetének A Nyugat és az „irodalmi forradalom” című fejezetét író BODNÁR György is: „A Budapesti Hírlap, az Új idők, a Budapesti Szemle támadásai-ban és A Holnap védelmére kelt Nyugat öntudatos válaszaiban már nem a részletkérdések és elsősorban nem is az irodalmi problémák, hanem a kor fő társadalmi ellentétei kerültek felszínre.” Bp. 1980. (Harmadik, változatlan lenyomat) 34.

¹⁷ Levél Osvát Ernőnek, a Nyugat Ady-számában 547. Schöpflin Őszintén beszámolva: hogy küzdött meg Ady lírájának birtokbavételéért – befogadásáért – már ekkor kimondja: „Amint ezen túlestem, meggyőződéssé érlelődött bennem az a sejtélem, hogy irodalomtörténeti esemény, a magyar líra egy új fordulatának kiinduló pontja van előttem.” u. o. 546.

fővárosi irodalmi élet reflektorai előtt alakult: 1904–1909). A Nyugat-szám írói ítéletük megalkotásakor voltaképpen az *Új versek* (1906), a *Vér és arany* (1907), *Az Illés szekerén* (1908) című köteteit forgathatták Adynak (s a *Szeretném ha szeretnének* – majd csak 1909 végén megjelenő kötetéből, ami az év első néhány hónapjában megszületett).

A szám előkészítését az Ady–Fenyő–Hatvany-levelezésből rekonstruálhatjuk. Először csupán arról volt szó, hogy Fenyő Miksa – aki Osvát Ernő mellett szerkesztőként jegyezte a Nyugat-ot – ír egy nagyobb cikket Adyról. Alkalmat adott erre *Az Illés szekerén* 1908 karácsony táján megjelent kötete. Az új Ady kötet recenzálása, illetve a megjelenése alkalmából közlendő nagyobb lélegzetű írása annál is inkább kötelezte a Nyugatot, mert még a *Vér és arany*-ról sem emlékeztek meg, holott az épp egy évvel korábban, 1907 karácsony körül jött ki. (A szerkesztőkhöz írott leveleiben Ady minduntalan visszatér a késlekedő visszhangra, amely végképp el is maradt).

Fenyő Miksa ott volt már a Figyelő munkatársai között; az *Új versek*-ről is ő írt a Budapesti Naplóban. Fenyő azért is jó választás volt, mert a duk-duk ügyben nem volt annyira személy szerint érintve, mint Hatvany. Levelezésükből kiderül, hogy Nyugat-ügyekben okos tanácsadója volt Adynak.

Ady egyik leveléből tudjuk, (Párizs, 1909. február 9.), hogy már eleve többet terveztek Fenyő cikkénél: „Lehet, hogy Fenyő számára az önéletrajtot is küldöm már holnap.”¹⁸

Nagy bece a Nyugat első Ady számának Ady Nizzából küldött önéletrajza – az első ebben a műnemben –, amely Fenyő cikkébe foglaltan jelent meg.

Fenyő írja Hatvanynak (1909. február 22.): „Az Ady-cikkben már nagyban dolgozok, s a március 15-i számban feltétlenül jönni fog. Szeretném, ha jól sikerülne. (Bágyadtságom, önmagamban való kételkedésem, kedvetlenségem . . . minden ellene van)”¹⁹.

Ady kérdése Párizsból február 25-én jelzi, hogy a folyóirat szerkesztősége sem alakította ki még végleges elképzelését: „Az önéletrajz szükséges?”²⁰

Monte Carlóból március 16-án: „. . . megjelent-e a Nyugatban Fenyő Ady-kritikája. Mert, ha nem, beküldöm az önéletrajzot, mely kész van három nap óta.”²¹

Fenyő Miksa Hatvany Lajosnak küldött 1909. március 20-i levelében olvashatunk először a végleges, majd a május 16 – június 1-i számban megvalósuló koncepcióról: „Arról van szó, hogy a Nyugat április 16-i száma mint Ady-szám jelenjen meg.”²²

Kiszakíthatnánk Bíró Lajos, Lengyel Menyhért levélpaszuszokat: mind ekörüli vagy áprilisi dátummal. Mutatnák, hogyan folyt a szám előkészítése.²³ A számba jöhetőek közül bizonyára mindenkit felkértek, s legfeljebb általunk már nem ismerhető okok indokolják: miért hiányoznak mégis néhányan (például Kabos Ede, Ady szerkesztője a Budapesti Naplónál, aki atyai barátja is volt – avagy Szép

¹⁸ FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Bp. 1975. 272.

¹⁹ *Levelek Hatvany Lajoshoz* Bp. 1967. 64.

²⁰ FENYŐ, i. m. 273.

²¹ i. m. 273.

²² *Levelek Hatvany Lajoshoz*. i. m. 67.

²³ Hatvany Lajos még megérte Ady körüli írásai kötetbe gyűjtését, (I. az 1. jegyzetet) s e munka során rögzítette emlékeit a Nyugat Ady-számáról is: „Az Ady-szám megszerkesztése Osvát Ernő ötlete volt, és a Nyugat munkatársai szívesen ragadták meg az alkalmat, hogy Adynak egészen külön pozíciót teremtsenek, majdnem azt mondhatnám, hogy hódoljanak előtte egy egész Ady-füzetben. Rendkívül hozzájárult Ady népszerűsítéséhez, nevének elfogadtatásához és általános ismertségéhez, hogy ez a szám megjelent, mert az emberek kérdezték, hogy ki ez, mi ez az Ady? A Nyugat-számban azután ki-ki a maga módján felelt. Én nem direkt Adyról írtam, hanem az Indulás címmel arról, ami kiváltotta a magam nemzedékéből azt az őszönt, mely a magyar nyelvet, költészetet, prózát s végül a magyar társadalmat is megújította: ezt hívtam én indulásnak . . . Az Ady-számban azonban volt néhány kitűnő cikk, melyek Adyt valóban hírbe kiabálták.” Érdekesen hangzik egybe Hatvany Lajos kései kortársi vallomásával Ady Osvát Ernőnek írott levelébe rejtett dicsekvő büszkesége: Kolozsvár, 1909. júl. 5. „Itt is, mint Váradon, panaszkodtak, hogy pl. Ady-számból többszöri kérésre se küldtek.” FENYŐ, i. m. 275.

Ernő, Szini Gyula: mindketten közel álltak Adyhoz. A Figyelő-ben 1905-ben még az *Új versek* megjelenése előtt Szini mutatta be Adyt kis portréban. – Lukács György, akit a duk-duk-ügy levelezésében Ady többször is említ, miért nincs a Nyugat Ady-száma szerzői között?)²⁴

Gazdag, szép szám állt össze a beérkezett írásokból. Íme a tartalom:

Fenyő Miksa: *Ady Endre*

Ady Endre: *Önéletrajz*

Kéri Pál: *Ady Endre szociális gyökerei*

Móricz Zsigmond: *En mámor-fejedelem*

Ignotus: *Ady könyvei*

Balázs Béla: *A versről*

Tóth Árpád: *Ady Endrének*

Lesznai Anna: *Adyról*

Schöpflin Aladár: *Levél Osvát Ernőnek*

Lengyel Géza: *Versék és képek*

Hatvany Lajos: *Indulás*

Karinthy Frigyes: *Ady Endréről*

Bíró Lajos: *A termékeny gög*

Babits Mihály: *Ady*

Laczkó Géza: *Ady költői nyelve*

Lengyel Menyhért: *Debrecentől – Párisig*

Miklós Jenő: *Úgy gondolom. . .*

A szerzők között ott van a Nyugat főszerkesztője, Ignotus. A vezető cikket a szerkesztők egyike, Fenyő Miksa írta; a másik szerkesztő, Osvát Ernő írás-fóbiája már akkor is eléggé ismert volt, hogy Ady ezt megértéssel fogadja. Levelezésükből és a kortársakhoz írottakból még inkább is kiderül: rendkívül sokra becsülte a szerkesztő Osvátot. Ha ironizált is a „zseni-gyártásán”, újabb és újabb felfedezettjein, jobb szerkesztőt elképzelni se tudott nála.

Ott volt az „hommage”-szám írói között Bíró Lajos, a nagyváradi barát, a Sturm und Drang korszak társa, akitől – bár éppen három évvel volt fiatalabb Adynál – a költő sokat kapott, s ezt sohasem szégyellte bevallani; ott volt Lengyel Menyhért, akinek karrierje ekkor kezd felfelé ívelni – 1909 ősze a Tájfün Vígszínház-beli premierje; s ez elindítja majd Lengyel Menyhért darabját a világ

---

Hatvany Lajos kortársi tanúságtételét igazolja egy cédula, amelyet Reichard Piroska talált meg Osvát Ernő jegyzetei között: „Meg van az első Ady-szám első terve 1909-ből: vagy 45 író neve összegyűjtve s kettejük mellé már a tárgy is odajegyezve (Tóth Árpád: Ady Debrecenben, Nagy Zoltán: Ady Párisban.) A nevek fölött egy kérdés: »Külön szám v. könyv?» S a hátlapon: »Tessék színt vallani.» REICHARD Piroska, Osvát Ernő jegyzeteiből Nyugat 1933. II. 386.

²⁴ Lukács bizonyára még őrizte 1908 őszi sértődöttségét, amikor is Osvát visszaadta neki A Holnap első kötetéről írott cikkét, amely végül is a H. Sz.-ban jelent meg. Ma már nem deríthetjük ki, milyen ok motiválta Osvát szerkesztői döntését. Lukács cikke semmivel se marad el Kemény Simoné mögött, amelyet viszont hozott a Nyugat, alatta a híressé vált szerkesztői lábjegyzettel Babitsot illetően (l. a tanulmány Babits-sal foglalkozó részében.) A Nyugat-szám előkészítéséről érdekes adalékot találtunk Bölöni György könyvében, *Az igazi Ady*-ban is: „A 'Nyugat' különben Ady-számot ad ki. Szó volt róla, hogy tőlem is szívesen látnak valamit, intimebb dolgokat, de aztán elmaradt.” Talán azért is, mert ekkor még nem írt a Nyugatba. Szerencsénkre nem is sértődött meg a nem realizálódott felkérés miatt, ezért is olvashatjuk Ady memoárjának a Nyugat első Ady-számára vonatkozó sorait hűséges kortársi tanúságként: „. . . , ezt a gesztust, amivel a lap munkatársának, az élő költőnek áldozott, nem lehetett lekicsinyelni. Ez föltétlen hódolás volt Adynak, az elvitathatatlanul diadalmas nagy költőnek . . .”

A Nyugat Ady-számának el sem képzelhető propaganda hatása lett. Ez szerezte meg Ady általánosabb népszerűségét és egyszerűen a haladó Magyarország Olympusára ültette. Magasabb polcra emelte, mint ahogy a költő egy éve, amikor a Duk-Duk affért rendezte, remélni is merte . . .” BÖLÖNI György, *Az igazi Ady*. Paris 1934. 197, 203.

színpadain, de már mögötte van a szellemi rangot adó Tháliában bemutatott A nagy fejedelem s A hálás utókor, amelynek Nemzeti Színházbeli premierjéről maga Ady írt a Budapesti Naplóban: ha Bíró Lajos ír a váradi Ady termékeny gőgjéről, akkor azt hiteles tanú szavaiként fogadhatjuk. Ha Lengyel Menyhért ír a Debrecenről Párizsig ívelő útról, sorait úgy olvashatjuk, mint aki maga is megjárt egy hasonló utat: ekkor még Kassától – Budapestig.

S a Nyugat Ady-száma írói éveiket tekintve is nagyon fiatalok: a legidősebb, Ignotus is éppen negyvenedik évét tölti 1909-ben. Valósággal Matuzsálem a Benjaminok között . . .

Móricz Zsigmond mögött igazán a *Hét krajcár* novella (a kötet ekkor készül, hogy a megjelenése után Ady köszöntse a Nyugat egyik nyári száma élén ujjongó kritikában), Babits Mihályra „A Holnap-antológiabeli versei (A Holnap második kötete 1909 tavaszán jelent meg) és a szerkesztő Osvát Ernő jegyzete Kemény Simonnak A Holnap I. kötetéről írott kritikája alatt az irodalmi fedezet. Móricz is, Babits is 1908 őszének a nagy felfedezettjei a Nyugat számára. Voltaképpen pályájuk – az igazi is – innen indul.

A *Hét krajcár* írója folytatja a vallomások sorát a *Vér és arany* hatalmas hatásáról a nemzedékre, hogy még Ady életében Bartók Béla is az öt megzenésített Ady vers közül (op. 15.) négyet ebből a kötetből válasszon ki.

„Nekem Ady Endre egy összmaroknyi versben él: a *Vér és arany* könyvében.” Így Móricz Zsigmond.²⁵

A Nyugatban ekkor már tekintélyt szerzett Babits Mihály Ady Analízise (saját alcíme) pályatársi vallomás is. Hogyne szerzett volna tekintélyt a huszonöt éves fogarasi költő! 1908 ősze, de méginkább 1909 első hónapjai: Babits Mihály első aranykora a Nyugatban. Osvát tehetségfelismerő tekintete csalahatatlannal látta meg Babitsban a formátumot, s a bátorító levélre, hogy – t. i. összes műveit kéri tőle – megjötték azok a kéziratok, amelyek elkápráztatták a kortárs olvasókat. Hogy miért? Elég csak a Babits-versek címeit ideírni:

1908: A csendéletekből: (*Asztalfiók, Cumulus*); *Himnusz Irishez; Messze . . . messze; Az örök folyosó; Sunt lacrimae rerum; Hegeso sírja.*

1909: (A Nyugat-Ady számáig!) *Szóllóhegy télen; Léthe; Ó, éjszaka; Sírvers; Mozgófénykép; Óda a bűnhöz; Sugár; San Giorgio Maggiore; Zrínyi Velencében; Itália.*

Szinte mindegyik antológia-darab. Úgy reprezentálja költőjét, hogy egyetlen válogatott művekből sem maradhatnának ki.²⁶

Babits Ady-analízise kivételesen fontos írás. Nemcsak azért, mert az Ady melletti másik nagy formátum költője beszél itt a folyóiratnak, de sokkal inkább azért, mert alig rejtett önvallomás. Belső vitákat összegez és zár le: „S talán először próbáltam elfogulatlanul, polémiátlanul elemezni azt a poézist, melyről még igen sokan és igen soká fognak beszélni és írni.”

Mi, az utókor már tudjuk: mi van az „elfogulatlanul” és „polémiátlanul” jelzők mögött. A szenvedélyes (és olykor bizony hangjában, megfogalmazásában, ítéleteiben a későbbi Babitshoz nem méltó) levélváltások Adyról, a modern magyar irodalom útjáról Kosztolányi Dezsővel. Igaz, fel lehet hozni mentségnek: nagyon fiatalok voltak e levélváltások idején, és sokszerűen érte őket Ady költői feltűnése.

„Sajátságos dolog, hogy az utánzókat éppen az utánözhatatlan egyéniségek vonzzák legjobban . . . Adyt sohasem utánóztam.” Babits Ady-analízisének önérzetes nem!-et mondása még a polémiák folytatása, de nem a költővel: A Holnap körüli viták (hogy ti, a holnaposok Adyt utánózzák, amit Ady duk-duk-cikke csak megerősíteni látszott a látványos nyilvános elhatárolással) lezárása – legalábbis a holnaposok Ady melletti legtekintélyesebb költője részéről. – Bár neki volt a legkevesebb kimagyarázkodni valója. Semmi!

²⁵ Miután megadtuk a Nyugat Ady-száma tartalomjegyzékét és megjelenésének időpontját, a hivatkozásoknál csak oldalszámot írunk: 530.

²⁶ „Babits ifjúkori költészete jelentősen hozzájárult modern líránk formai megújulásához. Példát ad antik metrumok modern hangulatú felhasználására, s . . . belső hullámzást, egyszeri mondanivalót híven lekottázó, újszerű ritmikára.”, találjuk ezt a frappáns jellemzést Rába György Babits-portréjában. L. a 16. jegyzetet: i. m. 245.

Babits analízise tömörségében, lényeglátó ítéleteiben, meglátásaiban előlegezi későbbi írásait a költőről: *Tanulmány Adyról* (1920), hogy a legfontosabbat említsük. Amit Ady magyar dacáról, ebből sarjadzó Nyugatra vágyásáról, „saját külön mitológiájáról”, nyelvéről, verseléséről mond, hitelesíti cikkének gondolati vezető motívumát: „Ilyen utánozhatatlan egyéniség Ady.”²⁷

Babits ítélete egybehangzik Laczkó Géza Ady költői nyelvéről írott dolgozata konklúziójával: „Akármilyen költő újszerűsége s vele nagysága szóalkotó fantáziáján múlik. Minden nagy költő köz-tudomás szerint nyelv-művész is s éppen ez a nyelv-művészége készíti elő jövő elismertetésének útját. Rásüthetik később egy költőre, hogy tárgyai, érzései csépeltek, ismertek, de ha korábban erős kifejező módja hatott, ezt az érdemét nem vehetik el tőle. S ez menti meg a költőket az utánczó nyájától. Hiába veszik át kifejezőmódjából az átvehető, nagyvált fordulatokat, hiába tulajdonítják el tárgyait, nem vehetik el látásmódját, agyának kacskaringóját, ami éppen mindig egy bizonyos szög alatt veti elébe a dolgok képét.”

Ha Babits írását, mint a legfontosabb nemzedéki vallomást mutattuk be, Laczkó Géza cikkét Ady költői nyelvéről a Nyugat Ady-száma legmaradandóbb darabjaként jellemezhetjük. Maga Ady Endre is így vélekedett, ahogy Földessy Gyula Ady emlékei, élményei között feljegyezte.

Laczkó Géza a Nyugat gyakran szereplő írója volt már az Ady-szám előtt is: Osvát kamatoztatta francia tájékozottságát és az Eötvös Kollégiumban bölcsészként szerzett nyelvészeti felkészültségét. Laczkó Géza cikke Ady költői nyelvéről megérdemelte volna, hogy nyelvészeink tudománytörténetileg is felfedezzék. Akkor választ kaphatnánk nyitott kérdéseinkre: hogyan helyezhető el a cikk a korabeli nyelvtudományban; Lehr Albert ismert Arany-kommentárjain túl volt kísérlet egy költő művészetének ilyen nyelvi megközelítésére. A korabeli európai nyelvtudománynak volt valami kidolgozott módszere a költői nyelv vizsgálatára.²⁸

Laczkó cikke első betekintésre egy filosz gondos cédulázása. Ha azonban figyelmesen olvassuk, rá kell jönnünk, hogy ez a legerősebb érvelésű beleszólás a felszított irodalmi vitába. Íme, egy rövid részlet, ahol a magyartalanság vádját védi ki meggyőző érveléssel.

„Ady szóképei, képes kifejezései idegenszerűen hatnak, értsd: szokatlanul. A magyarság velesz ületett a hepe-hupás vén Szilágyban, tehát nem idegenségről beszélek. Az idegenszerűséget az okozza,

²⁷ Babits Ady Analízise a Nyugat-szám 565–568. oldalain. Juhász Gyula Babitshoz írott két levélrészlete hűséges kortársi beszámoló az új költő csillagának feljöttéről, ázsíójának növekedéséről: Nagyvárad, 1908. ápr. 28. „... A Golgotai csárdát mutattam Antal Sándornak és másoknak és ujjongó gyönyörűséggel olvasták. Azt vallja az egyik, hogy Ady mellett te vagy a legnagyobb, aki más, aki egészen maga, aki modern és zeitlos. Abszolút művész.” Majd már az országos feltűnést meghozó A Holnap I. kötete és az első Nyugat-beli publikálások után, 1909. január végén (a Juhász Gyula levelei most megjelent kötetében pontosítva: Nagyvárad, 1909. jan. 27. után. „– hát igen, nagyot nőttél, de *talán* ezt te is tudod, látod, olvasod ... mindenki rólad ír, beszél, dölöl és dadog, a Nyugatnak – akarod, nem akarod – szellemi primadonnája lettél és Kiss József azt mondotta rólad nekem – már ő is –, hogy *nagy* poéta vagy!” *Babits – Juhász – Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 170–171., 185. Érdemes megszólaltatni magát Babitsot: hogy látta ő a hólnaposokat (köztük magát is) az első A Holnap-antológia megjelenése után, 1908 őszén. Ilyen tárgyilagosan: „Ami A Holnap' általános hatását illeti, Ady bizony kimagasló közülnök két fejjel ...” i. m. 178.

²⁸ Éppen mert ennyire nem találtam semmi nyelvészeti fogódzót, kérdéseimet feltettem Kovalovszky Miklósnak. Ő így fogalmaz magánlevélben, amelynek néhány mondata mindenképpen ide kívánczok: „Bár csak 3 kötet alapján dolgozik, alapossága és intuíciója sok lényegeset megragad. Módszere, úgy vélem, a Simonyi-iskolára vall: az akkori egyetemi nyelvészeti oktatás kategóriáira épül. Az Eötvösben is volt természetesen foglalkozás a hallgatókkal, s azt hiszem, jelentős az, hogy éppen Laczkó ottani éveiben Gomboz volt a belső tanár. Az ő kibomló zsenialitása, szemléletének, fantáziájának gazdagsága, s ugyanakkor tudományos igényessége bizonyára hatott Laczkóra. L. tanulmány a szokatlan műfaj a Ny.-ban, de a kor hasonló munkái közül is kiemelkedik, nem annyira módszerével, rendszerezésével (ez eléggé hagyományos), hanem megfigyeléseivel, eredményeivel.” Itt mondom köszönetet Kovalovszky Miklósnak szíves felvilágosító soraiért.

hogy egyrészt különös, egyéni a látása, másrészt képeit nem mindig eléggé kifejtve adja. Érthető a képek, de nem a szokásban levő recipe szerint vannak kifejtve: sokszor csak rátapint két dolog rokon-
ságára, legtöbbször megelőgszik egy-egy pompás szóösszetétellel.”

S most a példák sora.

Laczkó összegezése már nem is indirekt polémia: „E vázlatos, ötletszerű kutatások céljukat elérték, ha vita alá alig engedhetőnek mutathatták ki azt, hogy Adyval mint nyelvművésszel azoknak is számolni kell, akik minden egyéb képességet megtagadnak tőle.”²⁹

Lesznai Anna is Ady nyelvi erejéről és „látományai . . . mythikus hatalmá”-ról ír. Idekívánczik a befejezése: „megelőzvéen idejét – sok eljövendő nyarak pompás mámorát hozta el az emberiségnek.”³⁰

Balázs Béla – Laczkó társa az Eötvös kollégiumi tanulmányokban – szintén ezt a gondolatot bontja ki: „És ha valaki oly genieje a beszédnek, mint Ady Endre, hogy megérezvén a szavak sok ezeréves vándorlásának útját – tovább halad rajta, akkor mintha a szó minden halott jelentésének kísértete vibrálna benne, – . . . az egymást jelentő dolgok ő segítségét érezzük.”³¹

Lesznai Anna és különösen Balázs Béla szavai hűen adják vissza: mit is éreztek a kortársak olyan lenyűgözőnek Ady lírájában, hogy hatásától nem tudtak szabadulni. Hogy miért adta volna oda Bródy Sándor minden könyvét azért az egyért, amelynek címlapján mindössze két egytagú szó és egy kötőszó állott: *Vér és arany*. S hogy Tóth Árpád is miért mondta e legendás verseskötetről, a megújuló magyar szellem reprezentatív alapkönyvéről, hogy ama néhány szenzáció közé tartozik, amik miatt érdemes bolyongani e földi téreken . . .³²

Tóth Árpád: *Ady Endrének* (vers) – így olvasható a tartalomjegyzékben – de bizony óda ez a javából. Sűríti az egészen fiatal költő minden lírai rekvizitumát. Ami azonban a szecessziós stílusindázásokon is áthallik: Ady magyarságélményének a megértése és vállalása. Nem divatos szóval fogalmazva: erkölcsi komolyság árad ennek a szinte gyerekmber költőnek a hódolatából.

...
... , ó áldott költője a vérnek és aranyak,
versébe beleszöve az invokációt így aposztrofálja Adyt

...
S áldlak, mert újra zengő s ámbrás, csókokod ízétől
Ajka ama holt lyánynak, ki a magyar Poézis.
Áldlak, mert csodát mívelsz . . . bénák s vakok között,
Míg góggel megtagad sok vénhedt írás-tudó,
S míg fitymál unt rímekkel sok ósdi sírás-tudó,
Áldlak, mert szent magyar vagy, nagy és megöklözött . . .

A költő Tóth Árpád másik meghatározó Ady-élménye: a művészi újat hozó és így felszabadító: „. . . hatása alatt kitavaszodott a magyar literatúrában”³³ Ez a félmondata mottója is lehetne a Nyugat első Ady-számának.

A magyat irodalom eme új tavaszáról ír Hatvany Lajos is, aki a nemzedék indulásának emlékezetes idejét rögzíti:

„Áldott a pillanat a pillanatok közül – be jó nekem, hogy felvirradtál, megértem – áldott a pillanat, midőn a némán szorongók tömegéből kilép valamelyik, szétnéz, szerte a nagy mindenségben és mit sem törődve szokásokkal, hagyományokkal, elsőnek mondja el a maga módján és a

²⁹ 579–580, 586. 1. Még *Királyhágó* c. önéletrajzi regényét, Pomogáts Béla utószavával. Bp. 1971.

³⁰ 545.

³¹ 540. Balázs Béla megelőlegezte itt Ady mitológiájáról a H. Sz. Ady-emlékszámba írott cikkét (1919).

³² Bródy, Tóth Árpád szavait l. VARGA József, *Ady és kora*. Bp. 1977. 220.

³³ MIKLÓS Jenő, *Úgy gondoltam . . .* 590.

mienken, hogy a világ dolgait hogyan látja – úgy rémlik lelkiismeretlenül, valójában gyermekileg tiszta lelkiismeret készítésére, melyet ki se kezdett a társadalom . . .

Nincs a múltnak olyan eszménye, mely szerint igazodni kívánnál. Akarat, tetterő, lelkesedés, melyek eddig mint folyondár zsílpén, úgy akadtak fenn az elődök nézetein, most kitornek írásban, tetteben, szóban, tajtékozó szabadon.³⁴

Ez a cikk a félfeudális magyar világ kulturális viszonyainak elemzése. Konklúziója: „Itt egy nemzedék pusztul el, ha meg nem mentik.”³⁵ Adyra hivatkozik, aki mindezt kiénekelte. Talán senki se tett annyit e nemzedék érvényesüléséért, mint ő, Hatvany Lajos. Szavainak hitelét erősítsük a Nyugat előtti nemzedék egyik kitűnőségének, Gárdonyi Gézának Hatvanyhoz írott levelével: „Örömost teljesítem az óhaját, hiszen tudom, hogy a Maga munkálkodása a mi irodalmunkért nem üzlet, hanem áldozat . . . No lám: Maga nemcsak a Nyugatnak nyit ajtót mifelénk, hanem nekünk is Nyugat felé.”³⁶ Hatvany akkor éppen magyar prózáírókat szándékozott németül kiadni.

Amivel kezdenünk lehetett volna a Nyugat első Ady-száma bemutatását: a szerkesztők írásai, Fenyő Miksáé és Ignótusé.

Fenyő Miksa: *Ady Endre*. Bizonyára a szerző furcsa helyzete is a magyarázat, hogy ezt az írást – tudtommal – az Ady-irodalom sose vette tudomásul. Fenyőt inkább a Nyugat pénzügyminiszterének tartották, mint írónak. Holott kitűnő tollú irodalmi publicista volt ő is, szintén literary gentleman, akárcsak Hatvany Lajos. Míg az utóbbi nyíltan színt vallott a progresszió mellett, Fenyő a konzervatív-liberális politikához kötődött.³⁷

A Nyugat Ady-számába írott cikke már csak azért is figyelmet kér, mert az első között van, amely túllép egy Ady kötet bemutatásán és inkább portrét ad. Fenyőnél természetesen nem találunk olyan utalásokat a kor és Ady lírája összetartozására, egymásra hatására mint Hatvanynál. Egy helyütt azért még Fenyő is leírja: „Szóval érvényesült [ti, Ady]. Talán a magyar föld szociális vajúdása is tette.”³⁸

Fenyő Miksa a német impresszionista kritika pápájának, A. Kerrnek a hatását sosem tagadta. Olykor azonban mélyebbre is merít ezzel a hálóval: „. . . a szavainak úgy szólván metaphysikai jelentőséget tud adni: ebben van az ő ereje. – A jelzői . . . szinte vizionárius erővel jelentetik meg előttünk a jelzett fogalmat. A drámaiság: talán ez az ő művészetének a kulcsa . . . Kompozíciója a legbelsőbb, legrejtettebb, legművésziőbb kompozíció.”³⁹

Ady szerette ezt a szót: esztéta. Még egy kis glosszájának a címébe is odaírta: *Esztéta és poéta*. A Holnap nevezetes 1908-as kora őszi váradi bemutatkozó estjén mondott vallomásában külön kiemelte: „A mi szociális fejlődésünkéből, ami nem is fejlődés, kiesett a finom, literátus fajta, mondjuk: az esztéta.”⁴⁰ Fenyőben öröme telhetett Adynak (ha nem is feltétlenül maradéktalanul éppen ebben az írásban), mert ő egész habitusával ezt a fajta irodalmi embert képviselte.

Könyveinek összhangjáról fontosat írt Ignótus *Ady könyvei* címmel: „. . . vannak költők, akik mindig és mindenestől azok, s nem költeményeik vannak, hanem költészetük van . . .

. . . S könyvben s egymás mellett hasonlíthatatlanul megkapóbbak.”⁴¹

³⁴ 550.

³⁵ 559.

³⁶ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. i. m. 65.

³⁷ L. Vezér Erzsébet úttörő érdemű Fenyő portróját: *Fenyő Miksa írói pályája In, Feljegyzések és és levelek a Nyugatról*. 5–47.

³⁸ 515.

³⁹ 523. „Nagyobb, őszintébb irodalmi érdeklődésről nem tud a magyar irodalomtörténet, mint amelyet Ady költészete, s az is, ami hozzáfűződik vagy hozzáfűzte magát, keltett, írónál, olvasóknál egyaránt . . . Szuggesztív hatása alól éppen csak a legerősebb egyéniségek menekülhettek: az ő költészetükön is meglátszik Ady felszabadító, bátorító hatása.” – írja le már 1909-ben. A Kerr-től ihletett kritikus-szerkesztő szövegében ilyen objektív és becses koradalékokat is találunk.

⁴⁰ ADY Endre, *Költészet és forradalom* i. m. 214.

⁴¹ 536–537.

Az Ady-mű-rendjében, a *Minden titkok titkai* felfejtésében segítenek Ignotus gondolatai. Ő mondta ki először, hogy Ady versei kötetben többek, mint folyóirat-napilap szintű megjelenésük egymásutánjában.

Hogyan olvasta vajon Ady Endre a Nyugat Ady-számát?

Rossz szájjal.

A hódolás mellett s azzal együtt mintha csak igazolni akarták volna a pályatársak mindazt a vádat, amit a túlórald terjesztett a költőről.

Földessy Gyula 1909 június közepén egyik este benézett a Három Hollóba, s ott találta Adyt Hatvány Lajos, Kéri Pál s egy-két újságíró társaságában. Idézzük fel az ő szavaival az est további perceit: „Én-e vagy más, már nem tudom, belevetette a diskurzusba a Nyugat akkor kiadott Ady-számát, mely az író-Ady-hívek ünnepélyes s mintegy testületeszerű tüntetése volt a költő nagysága mellett. Én Kéri Pállal egypár szónyi vitába elegyedtem az ő Ady-cikke felől, melynek az volt a fő gondolata, hogy Ady a magyar dekadencia lantosa, vagy hogy az ő frázisát idézzem: a magyar középosztály rothadásán kigyulladt, de perzselő tűzzel lobogó lidérccláng. A betegség megtévesztő maszkján keresztül én már akkor is éreztem volt Adyban az ő robusztus élettel-halállal harcoló egészségét, misztikusan vallásos életigenlését, ami éppen abban az időben írt költeményeiben kezdett győzelmes hittel fölébe kerekedni minden hamvába-holt dekadens életérzésnek. Ady fáradt-közömbös szenvtelenséggel hallgatta a rövid szóváltást; de később szóvátette előttem, hogy a Nyugat Ady-számában Laczkó Géza filológus-tanulmányát becsülte a legtöbbre. 'ez a legmaradandóbb értékű mindannyi között', – ezekkel a szavakkal fejezte ki meglepődését.”²

Hát igen: Kéri Pál *Ady Endre szociális gyökerei* című eszmefuttatása a sokat ígérő cím után részgazságokat tartalmazó vulgárszociológia. Volt abban olyan passzus is, ami Adyt bizonyára jobban bántotta a Földessy által említetté: „... Munkásokról és munkás-érzésekről szóló néhány verse erőtlen, tán hazug is...”³

Mindezt le merte írni a Népszava-vita után, a *Küldöm a frigy-ládát* költőjéről!

Beretvás Hugó 1909 nyarán tervezte Adyval a később Ady–Beretvás-est néven nevezetessé vált 1909 novemberi Royal-beli közös szereplésüket. Szerencsére a feleségével együtt naplót írtak: itt is találtunk egy-egy eligazító Ady-megjegyzést a Nyugat Ady-számáról.

„Kérdeztem, hogy milyen nexusban van a Holnap-pal? „Hát semmilyenben, ők engem 'kineveztek' és azt mondják, hogy Adysták. Emőd és Juhász nagyon tehetségesek. Kollányi Boldizsár bevezetése egy dilettáns munka, melybe sokat akar beleszorítani.

A Nyugat, Ady-számáról beszélgetve megjegyezte, hogy ez a mellette valló tüntetés helytelen időben és formában jelent meg. Azt írják többek között: „Ady nemcsak mint költő, hanem mint ember...”

Kérem, ez igazán nevétséges, hogy lehet ilyet írni!”⁴ Ezek a felhangok Fenyő Miksa cikkében olvashatók, amik Adyt bánthatták: „különválasztani benne az embert és a histriót,”⁵ A szerkesztő szerző mentiségére felhozhatjuk, hogy ez a század elején kritikus alapállás is volt. Találunk Fenyőnél

²FÖLDESSY Gyula, *Ady-élmények*. In, FÖLDESSY Gyula, *Újabb Ady-tanulmányok* Berlin, 1927, 72–73.

³529. Az egész cikk ilyen tónusban íródott: „Ady Endrében... a felsőbb szellemi proletár kétségbeesett dala szólalt meg. Az Európát járó balkáni raszta dalait ő adta a világnak... Az ő költészete csak a virágzó, gazdag, kapitalizált és konszolidált Magyarországot reméli és kívánja.”

⁴GÁSPÁR Miklós–SCHEIBER Sándor, *Ady Endre 1909-es budapesti előadestje – Ady levelei Beretvás Hugóhoz*. ItK 1977. 95. A Töredék Beretvás Hugóné feljegyzéseiből Adyval való kapcsolatáról (1909. július) c. részben is a férjéhez hasonló napló-bejegyzést találunk: „Nagyon kedves ember. Igen sokat beszél. Hugóval összetegeződnek. Szidja az újságírókat. Azt mondja, hogy a 'Nyugat'-ra azért haragudott, mert nem volt időszerű mellette kiállni. 'Én nemcsak, mint költő, hanem mint ember...' – hogy lehet ilyet írni?” i. h. 96.

⁵511.

vaskosabb kitételt is: „Épen, mert nem egy felemelő élet, melyet példaként állíthatnánk magunk elé.”⁴⁶

Pár év múlva épp ebből adódik egy újabb Nyugat „mini”-válság: Ignotus a *Ki látott engem?*-ről írva Ady privát életére célozva is megenged néhány megjegyzést. Erre írja meg Ady *A poéta élete* címmel válaszoló írását, amelyben mintegy kikéri magának, hogy a privát életébe tolatkodóan betekintsenek, arra célozzanak.⁴⁷

Hogy mit értett Ady a helytelen időben történt ünneplésen? – talán ezeket a megjegyzéseket nagyította fel.

A néhány apró adalék is jelzi, hogy milyen törékeny egység volt a Nyugat mögött álló új irodalomé. Ahogy nem hallgathattunk róluk, úgy eltúlozni sem szabad őket. Ady mint a legtöbb művész, erősen hangulat-ember volt, de a kortársak emlékezete (ezt tudva is) bizonyára hűségesen őrizte meg a költő szubjektív impresszióját a Nyugat első Ady-számáról.

Mindezzel együtt is fontos állomás az új magyar irodalom és Ady pályáján. Kortársak fontos vallomását találjuk itt nemcsak a költőről, de az irodalmi megújulás mibéletéről és pillanatnyi állapotáról. Elég csak felidézni Laczkó Géza Ady költői nyelvéről írott tanulmányának gazdag tanulságait; Babits nagyszerű analízisét, amely egyszerre vall az Adyt belülről értő kortársról és az Ady körüli nemzedéki harcokról; Ignotus fontos észrevételét az Ady-mű rendjéről; Hatvany írását a nemzedék indulásáról. De nincs a Nyugat első Ady-számának egyetlen olyan írása, amelyből ne joggal emeltünk volna ki legalább egyetlen gondolatot! Így egyszerre marad mindig nélkülözhetetlen dokumentuma az Ady-kutatásnak és a Nyugat-mozgalomnak.

Schöpflin Aladár, Hatvany Lajos és a Nyugat köréhez akkor még nem tartozó (abba nem író) Bölöni György egybehangzó tanúsága szerint a széles körű publicitást az Ady-szám szerezte meg Adynak. A névsort bizonyára bővíthetnénk. Bölöni egyenesen úgy látja, hogy még az 1909 őszen indult vidéki felolvasó utaknak is a Nyugat első Ady-száma törte az utat.

Így elmondhatjuk: az első válság feloldásában az új irodalom útján fontos állomás volt ez a folyóiratszám. Hogy a Nyugat-ügy folyóiratból mozgalom lett, annak ez a kettős szám egyengette az útját.

József Varga

LE PREMIER NUMÉRO DE LA REVUE NYUGAT CONSACRÉ À ADY

La revue Nyugat (Occident) est l'une des revues les plus éminentes de la littérature hongroise du XXe siècle (1908–1941). Dès son début, elle a rassemblé autour d'elle les talents et a élevé, organisé la littérature nouvelle, comme la Neue Rundschau et la Nouvelle Revue Française l'ont fait en Allemagne et en France. Avec le trait distinctif pourtant, que l'esprit hongrois en renouvellement a rédigé dans la langue de l'art les problèmes nationaux et sociaux de l'époque qui réclamaient un renouveau. Tout cela est valable avant tout pour la poésie d'Endre Ady qui était la figure la plus importante de la revue et du mouvement littéraire de la revue *Nyugat*.

⁴⁶ 515.

⁴⁷ *A poéta élete*. Disputa. Nyugat, 1914. máj. 16. In, ADY Endre, *Az irodalomról*. Bp. 1961. 373–374. A tanulmány írásakor haszonnal forgattam FARKAS Lujza, *A Nyugat és a századeleji irodalomforduló* igen gazdag anyagú doktori disszertációját. Bp. 1935.

La revue *Nyugat* était naturellement le lieu de rassemblement des talents différents. Des débats extérieurs avec le côté opposé et de grands débats intérieurs ont suivi de près les premières années du début. Dans son article intitulée *L'affaire douk-douk*, Ady s'est délimité non seulement de ses épigones, mais – à un forum et sous une forme malchanceux – il a marqué d'un point d'interrogation le renouveau littéraire aussi. La première réaction de la part de ses adhérents était naturellement la stupéfaction. L'étude analyse les luttes de l'un des fondateurs de *Nyugat*, de l'esthète de grand talent, Lajos Hatvany autour d'Ady et la littérature nouvelle, puis elle poursuit comment Ady, sous l'influence des conditions extérieures et des manifestations de plus en plus offensives du côté opposé, doit reconnaître que son article était un pas manqué. Il ne peut trouver des compagnons véritables que parmi les écrivains se rassemblant autour de *Nyugat*. Comme ceux-ci reconnaissent, aux aussi que ce n'est qu'Endre Ady qui peut être le chef appelé de la nouvelle littérature. Ils laissent de côté leur ressentiment, et pour démontrer l'unité de la nouvelle littérature, ils publient un numéro d'hommage, consacré au grand poète, dans lequel on voit se défiler les noms les plus éminents de la littérature hongroise renouvelée.

ESTI KORNÉL ÉVEI

A *Szegény kisgyermek panasza*inak originális költőisége és rendkívüli sikere nehéz helyzetbe hozta Kosztolányit. Bárhogy igyekezett, e ciklus hatását megközelítő művet még sokáig nem sikerült alkotnia. A *Szegény kisgyermek panasza*i 1910-ben jelent meg, de 1928-ban Németh László még mindig úgy vélhette: „A *Szegény kisgyermek panasza*i Kosztolányi korai, de soha meg nem haladott verseskönyve.”¹ A háború előtti novellákról pedig 1965-ben, tehát jó távlatból Sötér István ezt írta: „Van valami ezekben a novellákban a századforduló ízléséből, helyenként a szecesszió stilisztikai módjából is. Kosztolányi fiatalkori költeményeinek eleganciája, bravúrossága érvényesül ugyan e korszak elbeszéléseiben – de mennyivel kevesebb itt a mélység, mennyire átüt néha az ötlet, mennyire keresett a különőség.”²

Hasonló vélekedéseket idézhetnénk még, de a hallgatás, ahogy a Kosztolányiról szóló újabb irodalom mellőzi ennek az időszaknak a termését, szintén beszédes ómen. Bizonyos, hogy egy tüzetes pályakép sokkal több értéket fedez majd fel ebben az időszakban, mint amennyi ma közismert. Kivált, ha a *A bús férfi panasza*i gazdag anyagából a háború előtti verseket is saját helyükön nézzük. De sok meglepetést tartogatnak az újságírói termés magukba foglaló új kiadványok: az *Álom és ólom* s a *Füst* is. És a novellák! Valószínű, sőt bizonyos, hogy kevés közöttük a katartikus erejű írás, de csak napjaink prózájának ismeretében látható tisztán, mennyi messze mutató epikai vívmány, mennyi poétikai nóvum valósul meg bennük.

Mindezek ellenére, a sokirányú kísérlet, a termés elképesztő bősége ellenére is igaz, hogy mély és súlyos írást keveset terem ez a korszak. Vajon miért? Ha regényíró volnék, valami rejtélyre gyanakodnék, de Kosztolányit 1910 és 1918 között semmi olyan regényes rázkódtatás nem érte, mely beérésének lelassulását magyarázhatná. Ellenkezőleg: minden a kezére dolgozott, élet és irodalom minden oldalról sarkallta és jutalmazta. Mi történt tehát a *Szegény kisgyermek panasza*i után? Nem vállalkozhatom itt arra, hogy módszeres, sokoldalú elemzésekkel válaszoljak erre a kérdésre, nem adhatom átfogó rajzát e pályaszakasznak, de a költői jellem összetevői közül néhány fontosat, az említett rejtélyre is fényt vető sajátosságot talán fel lehet ismernünk. Tartozom is ezzel. Az *érett Kosztolányi* című könyvemben az Esti-novellák kapcsán írtam erről az időszakról a visszatekintés szűkszavúságával. Homályban maradhatott tehát az a kapcsolat és távolság, amely a modellül szolgáló Esti Kornél valóságos alakját s az Esti-novellák íróját összeköti s ami elválasztja.

A *Szegény kisgyermek panasza*i után, sőt a körülötte írott művek súlytalanságát, a Sötér emlegette szecessziós stilizálást, a bravúrozás, az extrémítás sokféle megnyilatkozását kézenfekvő lenne a dekadencia, a kor dekadens ember-képének, mélylélektani divatjának erős vonásával magyarázni. Nemcsak erre, hanem a líra ködös szédületeire, szenvedő búbanataira, raffinált hangszerelésére is gondolva, de mégsem teljes meggyőződéssel írjuk annak idején a kézikönyv ötödik kötetében, hogy „Kosztolányi pályájának első szakasza erősen dekadens jellegű”.

A jelenség bizony sokkal komplikáltabb. A dekadencia ugyanis valóban jelen van Kosztolányi ekkori írásaiban. Jelen van, mint problematika, jelen van a figurák természetében s ábrázolásuk módjában is.

¹ NÉMETH László, *Két nemzedék*. Bp. 1970. 112.

² SÖTÉR István, *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 137.

Ebből a szempontból érdemel különös figyelmet *A léggömb elrepül* című novellája. Ez is egészen korai termés, egyidős a *Szegény kisgyermek panaszai*val. – A költő fia gyógyíthatatlan kedélybeteg, arca „öreges és csüggeteg, mint egy elhízott filozófusé”. Az orvosok, a „pozitivisták, az alaposak” nem tudnak rajta segíteni. Ebben a reménytelen helyzetben jelenik meg Berthold, az idegorvos. „Arca hímlőhelyes. Vékony állán gyér, virított vörös szakáll, . . . szájából dől a pálinkaszag. Erős virzsiníát szívott, s minden pillanatban féltém, hogy a vörös tűzponttól föllobban az egész ember, meggyullad, elég, kékes lánggal, mint egy automatagyufa.” Az író, aki itt is jelen van a történetben, nemcsak a jellemzéssel, de külön is hangsúlyozza, hogy nem ilyenek képzele az idegorvosokat.

Nos, ez a maga módszerét modernnek mondó „ideggyógyász” léggömböket hozat. Előbb egyet, aztán többet, *színeseket*: sárgát, pirosat, kéket. „Ahogy összekötötte őket, volt bennük valami légies, meszeszerű, egy induló aeroplánhoz hasonló.” És a búskomor fiút nemcsak felvidítják, de valósággal megbabonázzák a léggömbök. „Szenvedély emészti, a levegő szenvedélye” (. . .) „folyton velük ugrál . . . „Velük alszik, velük álmodik, velük ébred”, kísértetessé soványodik. Nem érdeklí már semmi, minden áron repülni akar. Ha az apja józanságra inti, fenyegetőzik, hogy „elrepül, vissza az égbe”, vásottan, hiszterikusan. S egyszer valóban el is repül. „Repült az egekbe, a gyerek-egekbe, a lehetetlen képzelet birodalmába, s éreztük, hogy sohase bukik le, meg se áll az örökkévalóságig.” Itt azonban még nincs vége a történetnek. A költő-apa és az író tűnődnek a jelenség felett, s a végén már nem is csodálkoznak. „Te – mondta egyszerre józanul –, (a költő, K. F.) ez nem érdektelen novellatéma. Hihetetlen és csodálatos. Sokan nem fogják megérteni. De a gyerekek, bölcsek és bolondok megértik. Van benne valami, amit érzünk, logikánk, ellenőrző, tiltakozó szava ellenére is. A címe: A léggömb elrepül . . . Mit gondolsz?”

Ahány mozzanat, annyi messzire utaló jelentés. Benne van a szimbolizmus egész ars poeticája: a nyárspolgári pozitívizmussal szemben a metafizika, az okkultizmus vállalása (e fogalmak szó szerint is jelen vannak), a laps akadémiizmussal szemben a szív s a képzelet sugallataiba vetett bizalom. A beteg gyermek komor, gonosz öregségében a robotos hétköznapok hajszájába belefáradt ember arca, s vágy valami rendkívüli, valami csodára, mely kiemel a közöny és fásultság állapotából, s összeköt az éggel, a végtelennel, az örökkévalósággal. A látvány mámorában a költő szemé már olyan is, mintha egy lenne a végtelennel, mintha az istennel beszélgetne. Mindezt látszólag a meggyőződés tiszta hevületével írja Kosztolányi, s közben nem titkolja, hogy az idegorvos gyanús sarlatán benyomását kelti. Vigyáz rá, hogy a fiú lázas aktivitásából kiríjon: ez sem egészség, csak ellentétes véglete az előző állapotnak. „Az arca piszkos volt és piros. Nagyot ugrott, ijesztőet és hihetlent.” „Badarságokat beszél”, a földhöz, vagyis a valósághoz csak egy vékony cérnaszál köti, s a mélység, a zuhanás veszélyét egyáltalán nem érzi. Igaz, hogy a szárnyaló szenvedély ezúttal nem vall csődöt a novella végén sem, de felér egy fintorral, mikor az apa, közvetlenül fia égbeszállása után azon töpreng, hogy ami történt, novellatémának sem volna érdektelen.

Es ez az „éber azonosulás” a szimbolizmussal akkor történik, mikor a *Szegény kisgyermek panaszai* a költő által is csodálatosnak hitt szimbolista jellegű darabjai születnek. Kivételes képesség – mondhatnók, s azt is, hogy ez a távolságot tartó fölény magától értetődő adottsága az igazi epikusnak.

Hogy miért keressük ebben a termékeny hasadásban a költői jellem s az ekkori művek titkát, csak akkor derülhet ki, ha az író életének ekkori eseményeit is felidézzük.

Minden jel arra vall, hogy legmélyebben ekkoriban a Hedda iránti szerelem csúfos vége érintette.³ 1910 nyarán, olaszországi útja közben éri utol a hír, hogy Hedda nemcsak szívesen veszi mások udvarlását, de a riválisok előtt „lenéző szeretetlen hangon szól a költőről”. Kosztolányit váratlanul éri ez a dőfés, s életében talán ez az első, amely igazán mélyre is ér. Azonnal hazajön Olaszországból, Heddával szakít, de még hetek múltán is heveny kétségbeesésben vergődik: „Mit tettél velem? Már a huszadik kávéházban vagyok. Nem vagyok eszemnél. Az emberek a szemembe röhögnek. Azt hiszik, hogy megőrültem. Nem tudok aludni. Meghalok. Elvesztem. Nagyon,

³ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 175–178. Kosztolányiné idevágó adatait beszélgetésünk során Lányi Hedvig nem cáfolta, a Hedda-levelezés és a művek pedig mellettük bizonyítanak.

nagyon szeretlek. Sirass meg. A te áldozatod vagyok. Ki vagy te . . . Ki vagy . . . Édes, édes Hedda . . .⁴ Még ezen a télen megismerkedik majdani feleségével, Harmos Ilonával, s elkezdődik pajtáság és szerelem közt hullámnzó kapcsolatuk. Vele vannak már barátai, Karinthy, Somlyó Zoltán, unokaöccse, Csáth Géza – de a veszteséget egyelőre sem az új szerelem, sem a barátok, sem a frissen termett költői babérok nem tudják kárpótolni. Pedig Harmos Ilona inkább hozzá való, s a későbbiek során valóban kiváló költőfeleségnek bizonyul. Nemcsak a szép Kosztolányi-versek, de Szabadkáról, a családtól érkező levelek is egyre nagyobb megbecsüléssel és szeretettel szólnak róla.

Ez a fejlemény azonban Kosztolányi számára is meglepetés lehetett: eleinte nem hitte, hogy Ilona betöltheti a Hedda után üresen maradt helyet. Hedda feltöretlen egyéniségét olyanakk képzelhette, amilyenek óhajtotta. Ha valami hiányt érzett, betudhatta a zsengéségnek. Ilona érett nő, színésznő, tehát maga is művész, méghozzá tehetséges is. Emellett érzékeny, metszően intelligens és legalább olyan szeszélyesen ideges, mint a költő. A bohém-élet szertelen szabadosságaiban időnként Kosztolányi is szívesen meg-megmerült, s nagyon élvezhette, hogy ezekben a tilalmasság határán zajló mulatságokban olyan játszótársra talált, aki minden szellemes és bizarr ötletére, gondolatára fogékony, nyitott lélekkel tud és mer válaszolni, s hozzá ez a partner csupa ingerlő vonzás: szüretre érett „muskotály”, a természet gazdagságával ható „gömbölyű, forró, eleven” asszonyiség. A feleségről azonban más az ifjú költő elképzelése. Bármily furcsa is, kötötte a hagyomány. Még a halála előtt rákösöntő nagy szerelem is a gyerekkor édenét idéző vidéki szelidségével ejti meg.

Eleinte Ilonát is úgy vállalja, mint előbb a Budapesti Naplót, az újságrást, aztán a szimbolizmust. Jól érzi magát vele, de a házasságtól szívósan vonakodik. A Heddához írott levelekben alig várta, hogy egybekelhessenek, testvére és anyja kételkedését sértődötten interpretálta. Ilonától, ha kis időre csitul a vonzás ereje, menekedni igyekszik. Már egy éve tart az új szerelem, amikor megkísérlti a Heddával való kibékülést, s a sértett Ilonát így oktatja: „Fáj, hogy Te folyton érzékenységi alapon tárgyalod ügyed és nem tudsz feltétlenül szeretni. Ezt nem bírom el. Változz meg, drága, s ne cseréljünk levelet és szerelmet, de mindenki adjon, amennyit tud.”⁵ Nyilvánvaló, hogy a tétet most elhatározó jelentőségűnek érzi Kosztolányi. Babits elhidegülése után, a bohémélet csömörei közepette Hedda lett a jóság és tisztaság egyetlen és utolsó esélye: „Kiskedves” és „leánytestvérke” a testvértelenségben. Benne még a tapasztalatlanság is ígéret, bevetetlen föld, tiszta lap, formára váró anyag: az az eszményi partner, akivel a szabadkai éden óvó bensőséges világát modernebb szinten újjáteremtheti: „Meghatott hangon beszél minden hozzátartozójáról. Ibsen és Strindberg korát éljük, amikor a családi kötelékeket a színpadon, a szemünk előtt tépdésik foszlányokká. Családiassága és pogány, szinte démoni szemlélete között ellentmondást érzek” – írja Kosztolányiné.⁶ Valóban ellentmondás ez, de magától értetődő: mennél jobban fél Euphorion az összeomlástól, mennél vásottabb a hit, annál erősebb a fix pont, a fedezet vágya: ez esetben a család s a kétség nélküli birtoklás reménye.

Ilona bizonyára jobban értette a költőt, mint Hedda, érzékenysége kulturáltabb, otthonos a művészi életben, jól ismeri a freudizmust, Ferenczit személyesen is. Kosztolányi azonban a gyerekkor mítoszának folytatásához keres társat, s bár Ilonában ehhez is több a tehetség és a készség, maga is külön mítosz, vonzó és fenyegető idegen világ. A lelki megtárukozás vakmerő szertartásaiban ahány fantomot elűzött a pszichoanalízisen edződött őszinteség, szinte annyi illúziót rombolt, s megeshetett, hogy új, még rejtettebb titkok lehetősége iránt ébresztett gyanút. A jelek erre vallanak. Hiába volt Ilona is kiszolgáltatott, odaadó és jóságos, emberi hátterének szövevénye nyűgözte és riasztotta a költőt: „Nem törődöm semmivel, hiszen oly éjszaka után írok, ami förtelmes volt, aranyak gurultak végig az asztalomon, kártyáztam . . . Bródy Bandival és ő mesélt nekem, terólad. Mindent, mindent, mindent. Sárral vagy befedve. De nekem sohasem tetszettél tisztábbnak. Bolond az, aki nem olyan nőt szeret, mint Te . . . – Az öntudatom már lassan elhagy.” – „Ha megcsaltál, nem baj. A korbácsod is szeretem, amellyel véresre vered az életemet. Már lehet verni. Olyan puha és buta vagyok. Kiszolgáltattam magam tenéked.”⁷

⁴ DÉR Zoltán, *Fecskelány*. Újvidék 1970. 100.

⁵ 1911. júl. Levelezés. MTA Könyvtára. Kiadatlan.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, I. m. 185.

⁷ Bp. 1911. júl. Más részleteit idézi KOSZTOLÁNYINÉ, I. m. 188.

Okunk van rá, hogy ezt a nagy alázatot ne tekintsük tartós érzésnek, hiszen másik levelében „végtelen fájdalommal” tesz szemrehányást amiatt, mert kedvesének valaki más is tegező levelet írhat.⁸ Hedda lenge könnyűségét és harmatos szépségét – s ezzel együtt a gyermek cseleket – még az égi tisztaság jelképéként, a hit egyetlen fedezeteként emlegette, Ilona ragaszkodását már a családottság torzító szemüvegén át nézi, s az egymásért folyó párbaj fordulataiban veszedelmet gyanít.⁹ Megnyugvás helyett gyötrelmes bizonytalanságban zajlik ez az új szerelem. Szakítanak s aztán újrakezdek, de a baj ismét kiújul. Kosztolányi a „semmiért egészen” ősi érveivel tiltakozik a „feltételek” ellen, pedig nyilvánvaló, hogy a szorosabb kötéstől való félelme keres ürügyet, amikor a szerelem természetes igényeit az árucserre fogalmával keveri össze. A kapcsolat törvényesítését csak a szabadkai családi házban megképzett norma akadályozza. Elsősorban emiatt lesz minden számvetés vesszőfutás, fintor az egyenrangúság és kölcsönösség látszatával szemben, s árnyékként nehezül a szédületig növvő gyönyör alkalmaira is. A bizalmatlanság lehúzza a képzeletet, a megmérteések sértő konzekvenciáit szorongást szítanak, alakoskodásra ingerelnek – hogy aztán mindent elnémitson az egymásrautaltság belátásának boldog-szomorú fejleménye, a házasság. A szabadkai igazgató-fíú most fizeti a legnagyobb tandíjat azért, hogy modern költő lett, most lebeg először – határozott választást parancsoló kényszerűséggel – azon a szédítő íven, amely idegen világok pillérein feszül. „Határhelyzetben” van, ahogy mondani illik, nagy költészet anyagát éli – akár Baudelaire vagy Ady –, kutatni fogjuk, mit valósít meg belőle.

Azt az életformát, amelynek közegében a Hedda és Ilona szerelem eseményei és a modern költővé honosodás folyamata lezajlott, legbeszédesebben egyetlen név jellemezheti: Esti Kornél. Maga a figura s tetteinek története jó húsz év múlva őlt irodalmi alakot, de Esti Kornél, az életbeli, ezekben az években éli fénykorát. Az Esti-novellákat természetesen az érett Kosztolányi uralja, de a szorosabban vett tárgyi anyag, Kosztolányiné és más kortársak adatai alapján, a valóságos Esti emberi vonásai és tettei elég pontosan rekonstruálhatók.

Játék és kaland, s minden a lázas szertelenség jegyében – ez jellemezte Esti Kornélt. „Az utcán is örökké játszottunk. – írja Kosztolányiné – Gyakran Karinty Friggyessel hármásban . . .”¹⁰ Tüntettek a vásottsággal. Mindenkinek köszönnek, pénzt ejtenek el s figyelik a hatást, egyszerre élvezvén az alakítás művészetét és a gyanútanul beugrott járókelők elképedését. „Valami nyugtalanság viszkedett bennük. Társasjátékot játszottak betűkkel, színekkel, hangokkal, összekeverve, tódítva-foldozgatva mindent. Fölvetették a legfurcsább kérdéseket, mi lenne, ha valami nem úgy volna, amint van? Nem, ők nem voltak megelégedve a teremtéssel”.¹¹ Délelőtt alszanak, újságot olvasnak, élni igazában este élnek és éjszaka. Otthonuk a szerkesztőség s főleg a kávéházak: a Baross, a Centrál, de leginkább a New York. A kulturális mozgalmakat, irányzatokat végül is a művek teremtik, de a száz felé húzó, a szélesebb olvasórétegekkel ritkán vagy sohasem érintkező író számára a New York karzatán összeverődő csoportok jelentették a közönséget és a céhet is. Együtt volt itt a művek sorsát eldöntő szerkesztő, az értéket törvénybe iktató kritikus, az árgus szemű rivális, a kibic és a rajongó. Egész tenyészet, melegágya minden merész és újszerű kezdeményezésnek. Terep, ahol a megszakadt játékhoz könnyen akad társ, az elkészült mű és a mindig kínzó exhibíció meghallgatására közönség, szövetséges a panaszkodónak, ívó cimborá annak, aki mámorra szomjas. És viták vég nélkül, mindenről és annyi eredeti szempont, ötlet szikráztatásával, hogy egy jegyzetelő élmesebb elme ma monográfiákat írhatna belőlük. Ilyen azonban aligha maradhatott volna meg a New York karzatán.

Kosztolányi jól érezte magát ebben a tenyészetben, s avatottan csinálta végig az egész műsort: nemcsak a játékot, a vitákat, de azokat a bizarr és kiábrándító felvonásokat is, melyek a kétes hírű utcákban és a bordélyházakban zajlottak. „Jőlesett elnyúlni a gőzben, ebben a meleg pocsolyában” – írja húsz évvel később¹², de a „pocsolyában” rejli minősítés nem egészen a húsz esztendő műve.

⁸ Bp. 1912. június. Kiadatlan.

⁹ Hévíz, 1911. júl. 24. Kiadatlan. V.ö. KOSZTOLÁNYINÉ, I. m. 184–199. – Egyik kiadatlan levelében Csáth Géza is Ilona szeretetére inti s a gyanakvás oktalanságára.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, I. m. 187.

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Elbeszélései*. Bp. 1965. 632.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, I. m. 634.

Részvétele sohasem volt zavartalan. Szerette hangsúlyozni, hogy az igazi költő túl van a normálison, felette áll annak, cipőzsinór-vékonyosságú sárga nyakkendőjét olyan tüntető önérettel hordta, mint a kiválasztottság jelvényét. Érdekelte a szabálytalan, a meghökkentő, a tilalmas érzés, a tilalmas tett, az alvilág, a társadalomé, az irodalomé és a léleké egyaránt. Bátorságnak, lázadásnak érezte, hogy maga is megjárta s felmérte ezeket az övezeteket. Valójában azonban mindig csak kirándulónak tekintette magát, még az elmerüléstől sem félt igazán. Szertelenségét megfontolt praktikuszus ellensúlyozta. Szeszest italt nem ivott, a pénztelenség olyan kutyaszorítóit, amilyenekben Karinthy vagy Somlyó Zoltán oly gyakran vergődött, Kosztolányi alig-alig ismerte. Tünetmentesen gyorsan dolgozott, fordított, verset írt, novellát, esszét, vezércikket, mindent és mindenhová. Babits és Juhász írásait ő közvetíti a Magyar Szemléhez, a Héthez, a Nyugathoz, az Élethez, a Világhoz, a Modern Könyvtárhoz, s mindig jelzi, hogy milyen hononáriumra van kilátás. Érti az irodalmi hatalmasságok nyelvét, nincs rá adat, hogy az ajtó – borzas zsenik módján – valamelyik szerkesztőre rácsapta volna. „Csak küldd el nekem – írja Babitsnak Kiss Józsefről –.” Az öreg, beteg, itéletgyöngye öreg ember s az én kezemből kell vennie, és az én szájamból kell hallania, hogy mit kap, s ő – előre tudom – hogy el lesz tőlük ragadtatva.”¹³ Ugyanerről a Kiss Józsefről egy évvel korábban, 1908 márciusában Brenner Dezsőnek ezt írja: „... Kiss József a földkerekség és a világegyetem legarcátlanabb embere. (...) Az öreg, a vén uzorás, a piszkos és lelketlen panamista így is majd minden nap patáliát csinál.”¹⁴

Még szerelmi életében is ott kísért ez a praktikusság. Heddát úgy szereti, mint egy „Eszmét”, egy „Gondolatot”, de hogy ez az imádat ne legyen túl nehéz, utcanőkkel segít magán, és a „kis Mariskával”, akit a Hedda ütötte seb gyógyítása végett hoz fel Szabadkáról, s akinek – miután terhessé kezd válni – Ilona segítségével igyekszik állást szerezni. Mindez nem a kapcsolatok erkölcsi tartalma, hanem lazaságuk miatt érdemel figyelmet. Úgy vállalni: gyalázatai, szörnyűségei ellenére egy nőt, ahogy Baudelaire a ravasz és züllött Janne Duval-t az utolsóig vállalta, a ráutaltságnak azzal a törvényeken túli, sorsszerű kényszerével, ahogy Ady Lédával élt, olyan kockázattal, amilyenel Kaffka viselte a törvénytelen szerelem tortúráit, ahogy Juhász Gyula szenvedte a szép szerelem hiányából, az ifjú Kosztolányi kapcsolataiban nem észlelhető az elsoroltakhoz fogható ráutaltság, ill. azonosulás. „A magyar ember nem tud bohóc lenni. Sem nőnek, sem ábrándnak, sem művészetnek nem adja oda egészen az ő úri szívét. Mikszáth is csak a fél szívét adja a művészetnek.”¹⁵ Nem követte az „elátkozott” modernnek példáját a sors kihívásában. Természete megóvta attól, hogy komoly botrányokba keveredjen, a politikát nem érezte életbevágó ügyének, elkerülhette hát a létezésnek azt a kritikus peremét, ahonnan olyan közelinek látszik a zuhanás, a romlás, a csőd szakadéka. Démoniságot, sátániságot emlegetni vele kapcsolatban igazán túlzás.

Természetesen igaz: a Nyugat-mozgalom nagyjai között nincs egyetlen alkotó sem, akiben ne lettek volna hasonló gátlások, fenntartások. Még a jellegzetes témák: a halál, pénz, testi szerelem kínja és gyönyöre, s a narkotikumok is inkább a korábban induló Bródy, Krúdy és Ady művészetében honosodnak tartós problémává, s időtálló is leginkább ők alkotnak az ilyenfajta élményekből. Hogy a betegség időlegesen javára is válhat a művészetnek: felfokozhatja az érzékenységet, felszabadíthatja az emberismeret és önkifejezés latens energiáit, s hogy a nagyon élő és sokat vállaló művész szükségképpen kényszerül narkózishoz folyamodni, Ady – mint ismeretes – tétélesen is kifejti a *Hotel Pimodan*-ban. Ők, a korábban indulók, önkéntelenebbül és mélyebben élték át a dekadens színezetű élmény-típusokat. Néhányan: Csáth Géza, Ady, a Cholnokyak bele is pusztultak ebbe. A később és értelmiségi családokból indulók viszont már a dekadencia és a modern irányzatok bírálaival is számolnak. A hazai társadalom megélenkülő mozgása, a radikalizmus előretörése s a munkásmozgalom növekvő ereje meg is gyorsítja a tisztulási folyamatot. 1911 táján – tehát alig 5 évvel az *Új versek* után! – a Nyugat minden nagy alkotója elkezdte a leszámolást a modernség harsány, riktó, felszínes szerepeivel, allűrjeivel. „Irodalomtörténetünk csak Ady Duk-duk afférját tartja számon – írja Czine Mihály, – de egy kis Duk-duk afférja volt Móricznak, Kaffkának, Babitsnak és másoknak is.”¹⁶

¹³ Babits, Juhász, Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 189. A továbbiakban: *Lev.*

¹⁴ DÉR Zoltán: *Ikercsillagok*. Újvidék. 1980. 115.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 38.

¹⁶ CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 427.

Nagyon igaza van, s megállapítása Kosztolányira különösen áll – Rába György kutatásai szerint Babitsra is¹⁷, mert ha ríktó jele nem maradt is, de a felszín alatt Kosztolányi szinte folyamatosan viselte egy duk-duk affér kellemetlenségeit. Képzletben megélhette mindazt, amit a dekadencia enciklopédiájaként ismeretes Huysmans-könyv az *A'Reburs Des Esseintes hercege* vagy O. Wilde Dorian Gray-je művelt, de azt akár ezekből a regényekből is kiolvashatta, hogy az abnormitásnak és perverziónak ez a repertoárja már a dekadenciával való leszámolás jegyében állt össze ilyen kimerítő teljességgel. Kosztolányi jól ismerte ezeket a regényeket, később mindkettőt le is fordította, s majdani figurái rajzához s a maga sokat vitatott elméleteihez alaposan ki is aknázza mindkettőt –, de láttuk, hogy önkéntelen vonzódásai ellenére is, mennyire elhatárolta magát a Des Esseintes herceg képviselte ízléstől, magatartástól. Volt az ő ámulata mögött is valami kelet-európai józanság, érezte, mi a korszükséget és sejtette, mi a hóbort, ő azonban meg sem kíséri ezt az ellentmondást a maga bizonyultságában végiggondolni.

Nem ilyen nyilvánvaló, de ilyen jelentőségű konfliktus rejtett a szövetségeseihez fűződő kapcsolataiban is. „Amikor megismerkedünk, a szabadkőműves *Világ* és a katolikus *Élet* folyóirat munkatársa. Ezen akkoriban még csak eszébe se jut senkinek sem csodálkozni. Neki se.” – Így emlékszik Kosztolányiné.¹⁸ Hozzátehetnénk, hogy korábban még a *Népszavában* is szerepelt, s valószínű, hogy ezen sem ütköztek meg akkoriban túlságosan, de csak a forradalmak utáni éles elhatárolódások felől látszóhatott annyira természetesnek ez a sokoldalúság. Valójában sosem volt az. Az *Élet* szerkesztői nem titkolták ellenséges érzéseiket a Nyugat szerkesztői iránt, s ama szándékukat sem, hogy a modern irodalom javát a keresztény nemzeti szellem érdekkörébe óhajtják vonni. A *Népszava* hivatalos költői még Adyt se látták lapjukban szívesen, Kosztolányit pedig soha magukhoz nem számították, s maga Kosztolányi, Juhászhoz írt leveleiben még a Nyugatot és a Világot is – amelyhez éveken át szoros kapcsolat fűzte – a nemzetietlenség vádjával illeti. „Ó drága, drága magyar levél. Mennyire szerettem. Magamnál hordtam – esküszöm – és sokat gondoltam rá és magára. Higye el nekem itt keserves harcaim vannak a magyarságomért és a magyarságom miatt.”¹⁹

Hogy milyen harcokra utal itt Kosztolányi, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy 1919-ig nyílt konfliktus nem támadt ebből a lappangó ellentétből, s ugyanígy maradtak rejtve 1929-ig Ady-ellenes érzései is. Mindez fontos lehet a későbbi fejlemények szempontjából is, de ebben az összefüggésben nem a tények erkölcsi vonatkozása érdekel bennünket, hanem a jelenségsor ama tanulsága, hogy az ifjú Kosztolányi sehol sem volt igazán otthon. Semmit sem vállalt teljes szívvel. Talán még Karinthyt sem, különben miért panasználta Babitsnak és Juhásznak minduntalan, hogy „Nekem nincs senkim, állítólag zseni vagyok és híres író, de úgy élek, mint a kutya. Egy ember nélkül. Egy biztató szó nélkül. Minden remény nélkül.”²⁰

Aligha önkényes az a következtetés, hogy az alkati hajlandóság mellett a kapcsolatoknak ez a lazasága, kényszeredettsége, a sehová nem tartozás labilitása, a teljes feloldódás alkalmainak hiánya lehet egyik oka Kosztolányi ideges szorongásának, lázas nyugtalanságának. Az iparkodás már gyermekkorában szembeötlő vonása volt, de abban a mohóságban, ahogy rácsap a szereplés alkalmaira, a sietségben, amellyel szüli az új és új – igen gyakran felületes – írásokat, a tehetség bősége mellett a lemaradás, a kívülrakedés félelme is jelen van. S nemcsak a kirekesztettségétől félt. Félt a szívbajtól, a vérbajtól, a megőrüléstől, a ráktól. Egy pörsenés a kezén, s éjjel hajat kórházba, hogy szabaduljon a gyanútól!²¹ Egészséges, szép ifjú ember, minden fórum nyitva előtte, de ekkori fényképeiről úgy néz ránk, mintha ellenséget kémlene. Félelme nem is konkrét okok közvetlen fejleménye, életérzés már. „Halvány mosolya állandó szorongást takart” – írja róla Török Sophie.²² Halasi Andor legelősebb emléke Kosztolányiról, hogy folyton valamiféle összeomlás közelségét érezte: *débâcle*, ezzel a francia

¹⁷ RÁBA György, *Babits Mihály költészete*. Bp. 1981. 253–277.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, i. m. 185.

¹⁹ *Lev.* 200.

²⁰ *Lev.* 194. V. ö. *Lev.* 195.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, I. m. 201.

²² TÖRÖK Sophie, *Harc a félelemmel*. Nyugat 1936. II. 4321.

szóval jelölte ezt a baljós nyugtalanságot.²³ „Emlékszem rá – írja róla Schöpflin –, mikor mint egészen fiatal költő hozott hozzám verseket. Akkor is mindig nyugtalan volt, mindig sietett, gyors, hosszú léptekkel járt, ha leült, nem tudott veszteg maradni, izgatottan beszélt, a ruházatán látszott, hogy csak úgy magára dobálta.”²⁴ Mikor már valószínűnek látszott, hogy Csáth Géza pusztulása csak úgy akadályozható meg, ha maga megy el érte Földesre s viszi el Bécsbe Freudhoz, hónapokon át készült erre a misszióra. De teendői miatt sohse tudott elmenni.²⁵ Schöpflin jegyezte meg egyik írásában, hogy Kosztolányi lelkiismerete sohasem lehetett egészen nyugodt²⁶ (Nyugat, 1938. júl. 58.). Hozzátehetjük: éppen mert nagyon is lelkiismeretes volt.

Esti Kornél játékhajhászó szenvedélye és ez az állandó szorongás összefügg, és meg is magyarázzák egymást. „Talán azért siettünk annyit, mert nagyon féltünk” – olvassuk a *Tréfa*-beli novella ifjairól, de a tétel Kosztolányira is áll. A játék számára a narkotikum legártatlanabb és legmutatságosabb formája: ott kísért benne a gyerekkor önfeledtsége, a játékban ura az eseményeknek, a szabályok nem kínzó kényszerek, betartásuk az önként vállalt *szabad cselekvés* jóleső feszültségének illúzióját adja, s ebben a minőségében felszítja a szellem és a kedély szunnyadó energiáit, – milyen gyors, biztos és leleményes az ember a játék ihletében – írja később,²⁷ – a versengés boldog aktivitásával nyomja el a kényszerű kapcsolatokból eredő rossz érzéseket. „Ó furfangos, körmönfont, izgalmas játékot eszel ki . . .” – írja Kosztolányi Karinthyról, s így folytatja: „Áldott, boldog kamaszkor, rugékony és termékeny, csupa rügy és bimbó, költők kora. Már ismerjük a valóság elemeit, de szerencsére még nem gyökeresedtek agyunkba, még nincs nevük, mint a nyárspolgárok agyában, még lehet mozgatni őket. Játsszunk velük. (...) A valóság skálájának egyik végén – az alsó végén – a *humor* van, a *szatira*, a másik végén – a felső végén – a metafizika. Mind a kettővel tiltakozik az író az élet sanyarú rendje ellen, az ellen, ami a többieknek törvény, a kopás, a múlás, a halál ellen.”²⁸

Borzongató kockázatok sorozata ez a játékoság, az igazi kockázatok veszedelmei nélkül. Kárpótlás is tehát, az életből hiányzó igazi kalandokért, a társadalmi érdekű cselekvés izgalmaíért, a teljes élet olyan hajmeresztő vállalkozásaiért, amiknek Verlaine, Wilde vagy Rimbaud részese lehetett. Benne van ebben a játékban a határtágítás, a szabadság álma és a megvalósulás lehetetlensége miatti rezignáció.²⁹ Minden vesztegítő társadalom megtermi a lázadásnak ezt a hol vadabb, hol szelídebb változatát. Esti Kornél vásottsága valahol a szabadszájú, nagyívó, verekedő garabonciásokéval, az avantgarde-ok szertelenségeivel, a csavargók és vagányok vakmerőségével rokon, de abban valamennyitől elüt, hogy vadházasságban él a szerző, ez esetben Kosztolányi egyéniségének szelídebb és szalonképesebb felével.

A folyamat tehát így fest: Euphorion, akinek Babits vezette a fiatal Kosztolányit, a magasrendű ideálokerék lelkesedő, vakmerő és ártatlan lázadó metamorfózison megy át. Szelídségét, családiasságát kiéli a *Szegény kisgyermek panaszaiban*, hitét és ideáljait kikezdi a Hedda-szerelemben elszenvedett kudarc, a félszívvél végzett újságírói munka, s a felemás kapcsolatok mögött rejlő kibeszéletlen konfliktusok. Esti Kornél azért válik ki Euphorionból – akihez a szertelenség szálán fűződik –, azért szilárdul külön képletté, mert anarchikus hajlamainak, illetve tetteinek értelme és kikerülhetetlensége fölül maga a költő sem bizonyos: sár és arany, bűn és vezeklés, vonzódás és idegenkedés spontán dialektikáját nem fedi fel Kosztolányi – a modern büntudat iránt semmi érzéke – s így fel sem oldhatja. Esendő, szimbolista és dekadens, ha kedve úgy hozza, s ennek ellenkezője máskor.

Kosztolányi persze már ekkor sokkal igazibb költő, hogysem élete e rejtett vagy nyilvánvaló konfliktusainak művészi hasznosítását meg ne kísérelné. Azok a novellák, melyekben a dekadencia önkéntelen beszűrődései, egyszersmind e jegyek bírálata is érzékelhető, különösen pedig *A léggömb elrepül*, melynek egész koncepciója a szimbolizmushoz fűződő viszonyt tükrözi, sok mindent elárul vonzódás

²³ Szóbeli közlés.

²⁴ SCHÖPFLIN Aladár, *Két élet*. Nyugat 1938. júl. 58.

²⁵ DÉR Zoltán, I. m. 123–165.

²⁶ Nyugat 1938. júl. 58.

²⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *ÁBÉCÉ*. Bp. 1937. 15.

²⁸ *Írók, festők, tudósok*. I. 285.

²⁹ J. HUIZINGA, *Homo ludens*. Bp. 1944. – Ábécé. 13–16.

és idegenkedés sejthető drámájából, de ennek lényegét rejtve hagyja. Az ige ezúttal szó szerint értendő: az ábrázolás igen sokszor inkább *elrejt*, mint feltárja ennek az időszaknak alapvető problémáit. De Kosztolányi rejtelmekben már ekkor is lényeges és tanulságos mondanók tárgyiasulnak.

Legtalányosabb talán *Az ismeretlen* című novellája. Arról szól, hogy a költőt az utcán részeg munkások veszik körül: „felfejlődnek, bekerítik”, mint egy hajtóvadászát zsákmányát, kényszerítik, hogy legyen a barátjuk, mulasson velük. A rémült költő menekül, de nyomára jutnak, ismét „részállnak” – ahogy ma mondanók –, rákényszerítik barátságukat. Félelmében, kétségbeesésében a költő megadja magát: iszik, csókolózik, tegeződik velük, elismeri, vállalja a rádiktált, rátukmált emlékeket, s mikor megszabadul, kétségbeesés tör rá, iszonyodik önmagától. S azért ez az iszony, mert úgy érzi, hogy durva és közönséges társaság foglya lett, s elidegenedett önmaga nemesebb, tisztább énjétől. A *kettős én* jól ismert konfliktusában jeleníti meg tehát az emberi viszonylataiban rejlő feszültséget. Talányossá teszi a novellát a valószerűtlen történet élményszerű előadása, a hiteles megfigyelésen alapuló részmozzanatok és az érthetetlen vonatkozások egymásutánja. „A krakkói templom-építőmunkások nevében üdvözöllek, szaktárs. Szervusz.” – A történet közvetlen jelentése felől sose érthetnének meg, mi baja lehet Kosztolányinak épp a krakkói templom-építőekkel, de ha tudjuk, mennyi titkos ellenérzéssel szegődött a Budapesti Naplóhoz, ha tudjuk, hogy a Világnál sem volt igazán otthon, s az Életnél sem, a Holnap nem is hívta, a Nyugatnál Ady primátusát sose tudta megemléstenni, s ha tudjuk, hogy ez a kor lázas szerveződés, csoportosulások ideje, s hogy Kosztolányi is milyen sóvárgó nosztalgiával ír Juhásznak, Babitsnak a „nekivaló barátok” hiányáról, akkor megértjük, hogy ebben a novellában a társulás kényszere ellen lázadózó individuuum tiltakozása a lényeg.

S ez a szándék, a társulás képtelenségének kifejezése sikerül is, de rejtve maradnak az indítékok: miért erőltetik rá a tiltakozó költőre a barátságot, miért ültetik erővel saját asztalukhoz, s a költő valóban csak az erőszaknak enged, amikor megadja magát? Azoktól irtózik itt, akiknek a versben felszántan nyújtja „úri kis kezé”-t. Ezek a kérdések jobbára az életrajzi tények felől hangzanak el, s válasz nélkül is sejtetik, hogy a szimbolikus történet elvont és képtelenségig feszített fordulataiban miként sikkadtak el társulási szándék és társulásiszony valóságos drámájának izgalmas tartalmai.

A szerelemről szóló novellákban meglepő következetességgel ismétlődik ugyanez a probléma. Legbeszédesebben talán az *Esernyő*-ben, mert ez is pontosan arról szól, hogy a költő miként adja meg magát egy kapcsolatnak. A kötés nem olyan brutális kényszer műve, mint *Az ismeretlen*-ben, de itt is kedve ellen való. Eleinte langyos barátság fűzi a lányhoz: „Csak nyugtalanít és bosszant, de nem szeretem.” De aztán a részvét és a lelkiismeret nyomása alatt feltámad benne a kötelesség-érzés: vívódik, képzeleg s végül elhatározza, hogy feleségül veszi. Ez a novella, melyben a leány esernyője válik főszereplővé, így fejeződik be: „Nekem nincs többé víz, folyó, mező, hegyesség, természet és élet. Az eszembe jut, hogy utazni akartam volna . . .” „Fejemet a tenyerembe hajtom. Sírva fakadok. Hogy nem lehetek többé egyedül. Sohse lehetek többé egyedül.”

Az *Esernyő* szellemesebb és magvasabb írás, mint *Az ismeretlen*. Az álom és képzelgés szeszélyes folyamataiból összeálló képsor bravúros szervezéssel rajzolja ki a méltányosság, részvét, tisztesség fokozataiból kifejlő vállalás felemás természetét. Az esernyő-motívum játékos túlfeszítése s az elhatározás iróniával telített rezignációja nemcsak a kényszerrel fejezi ki, de a nagyobb erő, vagyis a szerelem előtti főhajítás líráját is. Persze visszajáról: a magamegadás szemérmes pózával leplezve az őszinte kapitulációt. Mert a lényeg mégiscsak a szabadság, a független magány elvesztésének fájálása. Később következetesen a „bitang” szóval jelöli a teljes korlátatlanság állapotát és szenvedni miatta, de szenved az erős kötésektől is, „bilincs”-nek érzi a szeretetet. Ezt az örök konfliktust most még a fiatal élet fölényével nézi, elsősorban nyűgnek érzi a kötetést, s ez nem individualizmusának bizonyítása miatt fontos, hanem azért, mert a fölény a művészetét tápláló melegebb érzéseket bagatellizálja. Felbontja, felhígítja azokat a szenvedélyeket, amelyekről a levelek tudósítanak. Hogy nem másolja le az Ilona-szerelem valóságos történetének a mű mögött lappangó mozzanatait, az természetes, de érdemes megfigyelni a költött elemek funkcióját. A leány ferencvárosi munkáslány, „szöszeke masamód”, nem egyenrangú partner tehát, részvét és tisztesség kötelező vele szemben. Erkölcsei törvényei is mások, nyárspolgári természetűek, tehát olyan idegenek, hogy vitájuk egymással nem is lehet. Így aztán a

kapituláció a természeti jelenségek oktalanságával mehet végbe, az intelligens színésznővel folyó párbaj magasabb érvei, a probléma nehezebb és kényelmetlenebb vonatkozásai elegánsan mellőzhetők.

És ez az eljárás nagyon jellemző a fiatal novellistára. Mindent megír, ami ekkor izgatja, s mindent bagatelizál. Kosztolányiné írja: „... Dide egyszer meglát daliás unokaöccsémrel az utcán sétálni. Óriási erő hajtja most felém: a féltékenység. Hamarosan összebékülünk egymással...” Ezt az „óriási erőt” már a Hedda-szerelem idejéből is ismerhette, s hogy Ilona mellett a végső fokozatait is átélte, a levelek tanúsítják. S mikor novellában dolgozza fel ezt az élményt (*Csak egy kis fehér kutya*), akkor egy kiskutyát helyez a történet középpontjába, s ez a kiskutya azért lesz egyszerre becses, mert közönyt színlel, mert máshoz tartozik. Így az egész történet a maga játékos kimódoltságával csak a féltékenység gépies mechanizmusát adja s nem annak konkrét emberi tartalmát. – Ugyanúgy válik szinte oktalanná és súlytalanná ez a keserűség, mikor egy játékbaba és egy kisfiú viszonyában akarja kifejezni a szerelmi csalódás szenvedélyét. (*A rossz baba karrierje*.) A jelképesség itt is, akár *Az ismeretlen* című novellában elrejtja a mondandó komoly emberi magvát, s ami ugyanilyen fontos: devalválja annak jelentőségét. S ezért a veszteségért csak részben kárpótol a mesélés anderseni bája, az élettelen tárgyat emberivé elevenítő, a kis dolgot nagyvá varázsoló bravúr, s a jelképességből eredő talányosság.

Az eddig megfigyelt novellákon a személyesség jegyei annyira kiütözköztek, hogy a Kosztolányi-epika igazi jellegzetességeit kizárólag róluk leolvasni nem volna elégséges bizonyíték. Van novelláinak egy másik csoportja, ezekben idegenebb a tárgyi anyag, költő és figurái közt nincs szembeötlő kapcsolat s az előadás sem elsőszemélyes. Ezeket még szemügyre kell vennünk.

A *Szegény kis beteg* jellegzetes műve az ifjú Kosztolányinak, témája abból a körből való, ahonnan az egész korai *Sakkmaté*. A középpontban itt is egy beteg gyerek áll. Az érte való aggodalom, az őt szolgáló kényeztető figyelmesség során ez a gyerek is gonosz zsarnokká romlik. Nem tűri el, hogy rajta kívül mással is törődjen valaki a családban. Minden és mindenki őt szolgálja. A nővérét miatta hagyja el a vőlegénye, az anya belehal az önfeláldozó ápolás során szerzett hűlésbe, de még ekkor is az a fontos, hogy ő, a beteg, ezt meg ne tudja.

Az emberi kapcsolatok ereje és mélysége iránti érzék ekkori szintje mérhető azon is, ahogyan Kosztolányi ekkor a betegeket, a csúnyákat ábrázolja. Inkább ingerültséggel, mint részvétellel. (*Szegény kis beteg*, *A csúf lány*) Pacsirta, ha nagyon csúnya is, de együgyű, szelíd teremtés, így ábrázolásában érvényre juthat a részvét, a *csúf lány* Bellája csúfsága azonban, akár *A szegény kis beteg* gonoszsága, szinte démoni. Dühös kéjjel tozódik a látványban, ami a tükréből ránéz, gyűlöli a világot és önmagát: „Gyűlölte a száját, mint egy utálatos varangyot.” Aligha kétséges, hogy személyes seb rejlik e mögött az ingerültség mögött, szégyen, melyet a virágzó élet, a dionysosi eszmény nevében kellett éreznie hűga csúnyasága s a szülők gyötrelme láttán. Mikor versben beszéli ki ezt a szégyent (*A hűgomat a bánat eljegyezte*), a tapintat és gyöngédség teljesen elleplezi az érzés kínosabb, bántóbb tartalmait, a novellákban viszont éppen ezek kíméletlen rajzában telik kedve. S nemcsak a Pacsirta-téma esetében van ez így. A lírikus hallgat az Ilona-szerelem „démoni” oldaláról, a „Kis Mariskáról” ugyan megírja ugyanazt, mint *A rossz baba karrierjében*, de egy feltűnően személytelen formában (*Vidám és rettenetes középkori ballada. Éneklő a kikiáltó*), s hogy maga is részes lenne a kis Mariska romlásában, erről szó sincs a versben, önváddal nehezült modern ballada helyett inkább intelmet ír: „vigyázzatok jól kisleányok” –, s akár ezen az egyetlen versen is mérhetnénk, mit veszít a mű eme elhatárolódás miatt.

A novellák eddig elhanyagolt darabjai más oldalról rajzolják ki az emberszemlélet imént látott kettősségét, s a veszteséget is, ami jórészt ebből ered.

Hányszor látta és hányszor érezhette Kosztolányi, milyen megindító egy rossz költő, milyen szálnalmas és kínos dolog ragaszkodni egy szerephez, amelyre érdem és tehetség nem képesít. (*A kínai ember*) Villámló élességű megézés az is, hogy ha félórát engedélyez két szerelmesnek a sors, nem tudhatják „kihasználni” (*Hrusz Krisztina csodálatos látogatása*). Nagyon igaz, hogy végzetes határidők árnyékában nem lehet boldog az ember, de mivé lesznek ezek a megérezések, mire novellává kerekednek? *A kínai ember* újságíróját – szükségszerűnek tetsző kényszerek helyett – egy tréfás véletlen ugratja be szerepébe, s ezt a szerepet olyan bolond következetességgel játssza végig, hogy sorsa már nem is példázhat egyetemes érvényű pszichológiai jelentést: csak egy hibbant különc hihetetlen hányódását.

Es lényegében Hrusz Krisztina látogatása is csak a szó szűkebb értelmében „csodálatos”. A sírból jön vissza egy félóra Hrusz Krisztina hajdani szerelméhez, aki emésztő sóvárgások közepette dédelgette a nem remélt viszontlátás ábrándjait. S alig telik el öt perc, már unják egymást, s tíz perc múltán ásitásba fül a veritékezve erőltetett társalgás: a lány elmegy.

Miért megy el? Talán a gyötrelmes ábrándozás emésztette fel a szerelem hevét, vagy az színezte olyan varázslatossá a leány képét, hogy hozzá a valóságos nem is hasonlíthatott? Ez a szakadék: ábránd és valóság, lélek és külvilág ellentéte alapgonja a fiatal Kosztolányinak. Már a *Négy fal között* verseit bíráló Adyval szemben is a maga belső világának gazdagságára hivatkozott. A lelkében játszódó „tündéri színházat” többre becsülte a „buta világmindenségénél”. A halott kedves visszatérésében, a vele való találkozás csődjében ez a fájdalmas korérzület szerencsésen fejeződhetne ki. Ha Kosztolányi valóban fájdalmasnak érezné. Egyelőre azonban csak a többletet érzi, az ábránd többletét a hús-vér kedveshez képest. – De annál azért már ekkor is jobb mester, hogysem erre a csalódásra hegyezze ki, erre redukálja a történetet. Az ásitás bekövetkezését rejtelem árnyalja. Talán a visszatérés váratlansága bénította meg őket, vagy az ösztönök tudása arról, hogy a lehetőség, amit kaptak, maga a félóra sűrített reménytelenség? – Folytathatók a találgatást, mert az író számára nem a helyzetben rejlő kivételes emberi megnyilatkozás lehetősége a fontos, hanem ama szándék, hogy az „egészséges, erős” ásitás elképesztő aktusáig valószerű és eleven fokozatokon át vezethesse el a történetet. Az extrém-tásért a tragikum esélyét adja el. – S e mechanizmus mögött ugyanaz a lefokozó, bagatellizáló hajlam működik, melyet a *Rossz baba karrierjében* vagy a *Csak egy kis kutya* esetében megfigyelhettünk. Ugyanaz a kétkedő, hol játszi, hol ingerült fölény, mely az emberi kapcsolatok terheességét, szenvedélyek, áldozatok, missziók értékét a gonosszá romlott beteg gyerek és szülei viszonyában, az ismeretlen munkások által kikényszerített lealázó barátságban, az esernyős lány kényszerű vállalásában, a kínai ember bolondériájában és a *Szeretlek* Rózsijának animális ragaszkodásában minősítette.

E sajátos szemléletmód ismeretében a Kosztolányi-novella minden fontos alkati jegye megmutatja értelmét: a gyakori fantasztikum, a végletes kielezetség éppúgy, mint a szerkesztés céltudatos ökonómiaja.

Hajlama az ámulásra, szomjúsága a titokzatos, a csoda, a fantasztikum, a misztikum iránt is fogékonyra tette képzeletét. Sőt tudatosan is azt vallotta, hogy a modern természettudomány annyira világossá tette a külvilágot, úgy megmagyarázta a titkokat, hogy igazi rejtély, regényesség e mindentudó korban már csak a lélekben létezhet. A határokat tehát lehet tágítanunk. Van ennek a tájékozódásnak súlyosabb oka is: a kétségbeesés. „Az egyéniség megint nem élheti ki önmagát. Kerülő úton keresi a kielégülést, érvényesülést. Miben higgyen? Mit valljon? Hova fusson? Attól az idegen látványtól, amelyet nem érthet meg, önmagába fut vissza, a rejtély elől a rejtélybe.”³⁰

Az ellentmondás nyilvánvaló: nem a titkát vesztett külvilág, hanem a sivár, kaotikus valóság elől menekülne ironk a misztikum, a fantasztikum régióiba. Ha Kosztolányit tényleg igazná a misztikum, ki volna szolgáltatva alkata, képzelete elemi mese-éhségének. Erről azonban szó sincs. Ideges borzongásai ugyan Poe és Hoffmann felé mutatnak; tárgyakat emberivé varázsoló, babonás átszellemítő hajlama, gyermekisége, vonzódása a szimbolizmus iránt egyszerre utal Andersenre és Maeterlickre; az ötletet cselekménnyé lobbantó bravúrok Karinthy közelségét sejtetik; a beteges rögeszmék iránti figyelem az ideg orvos-novellista Csáth Géza hatását. Közelebről nézve aztán észrevehető, hogy lidércességei és lélektani természetű titokzatosságai mennyire elűtnek Poe-tól és Hoffmanntól s minden fantasztikumra hangolt elődjétől. Pedig jól ismerte s nagyra tartotta őket, de Poe hideg delíriuma, egész lényét eltöltő félelme, Hoffmann komor birkózása a rettegéssel, Andersen égit és földit egyesítő bohókás mesefantáziája s a mindannyiuknál észlelhető alázat mélysége és komolysága az ifjú Kosztolányi novelláiból általában hiányzik. Ahol jelen van – elsősorban az önvalomás-szerű művekben –, ott nagyzólón patetikus és szenvelgőn lirizáló (*A magyar fiú, Mennyegző, Ibolyaszínű ég alatt*).

Nála a *fantasztikumnak*, eme legszembőlőbb sajátjának hasonló lenne a szerepe, mint Karinthy-nál: „képzelete nem ittan röpdős csodálatos mesebeli madár, amelynek méglyo meglepő mozdulatai mögött is ott ül az elme céltudatos pilótája. A fantasztikum nála legtöbbször csak a művészi hatás

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*. Bp. 1970. 401.

eszköze, a gondolat, a morális tétel pregnánsabb, emlékezetbe mélyülő kifejtése.³¹ E jellemzés Kosztolányira vonatkoztatható érvényét az korlátozza, hogy Kosztolányiban jóval erősebb az empirikus hajlam és a líraiság. Ennek jóvoltából telik meg életszerű feszültséggel novelláinak sok részlete.

A részletek érdekessége, ereje és elevensége természetesen önmagában is érték. A kiélezettséggel nyomósított talányosság felfokozhatja az érdeklődést, s a korai novellák irodalomtörténeti értéke is jórészt éppen az eleven költőiség s a mögötte bujkáló szkeptikus gondolat mesteri kifuttatásában, egy modern szemléletmód s egy bensőséges érzés-kultúra elegyítésében van. Gyöngeségük a mesteri kifuttatás árnyoldala: a kimódoltság, az attraktív jelleg, a fölényvel való visszaélés. A tárgyra irányuló alázatos figyelem mögül sokszor kibukik az addig csak fel-felvillanó szándék s a lefokozó fintor. S a kifejlő jelentés nem olyan mély értelmű, hogy kárpótolna a csalódottságért. Karinthy mindig úgy ír, mintha idézőjelben beszélne, Kosztolányi a részletekben sokszor azt a benyomást kelti, mintha komolyan, sőt szó szerint venné azt, amiről ír. Élvetegen tud elmerülni a rajzban, leírásban, az átélés ígézetében, így aztán fantasztikus helyzetait, fordulatait, képtelenül kiélezett megoldásait rászédésnek érzi a realitás törvényeihez hangolódott olvasó. Karinthy megkímélhette magát ettől, mert őt mindig egy gondolat, egy tétel kifejtése izgatta. Az ő novellája inkább intellektuális teljesítmény, logikai mutatóvány. Írói világa kevés gyönyört kínál az érzékeknek, jórészt művi természetű. „Fantasztikus novelláiban . . . a mindentől és mindenkitől független gondolkodó álmodik, kinek szűk a valóság, és hogy ne zavarja az élet sok esetlegessége, kísérleti úton új életet hoz létre, korlátlan lehetőségekkel, hogy abban az igazság szűz törvényeit keresse.”³² Kosztolányi írja ezt Karinthyról, dicsérőn, ám a maga gyakorlatában csak igen ritkán oldozódik el a realitástól, s a kifejlés felé vitt gondolatot névtelen érzések, párázó hangulatok, látványos jelenetek életszerűbb, ünnepélyesebb izgalmaival keveri el. Karinthy mondandója pregnánsabb, de a részletei szegényesebbek. Kosztolányi jelképsége bizonytalanabb, de talányosabb és sűrűbb anyaga, teltebb részletei vérbelibb epikus ígérek. Ám ekkor még egy idegen élet-darab, egy idegen ember, egy sors Kosztolányi számára önmagában nem elég fontos ahhoz, hogy művet szenteljen neki. Az empiria mámore inkább újságírói természetét táplálja, novelláiban jobbára egy-egy lélektani természetű felismerés, egy-egy lét-helyzet, emberi hangoltság, kapcsolat problémájának tárgyasításához keres anyagot s költ történetet.

Ő egyébként tudatosan is szétválasztotta a novella-alkotás két metódusát: „Hogy hús-vér emberek-e ezek?” Szini Gyula figuráiról kérdezi ezt. — „Habozás nélkül azt mondom, hogy nem. De érzés lakozik bennük, villamos értelem sugárik szemükből. Az irodalmi emberalkotásnak kétféle módja van, a teremtő ösztön haladhat belülről kifelé, de kívülről befelé is. Egyes írók állati-isteni ösztönnel teremtenek embereket, gondolkodás és cél nélkül, mert izgatja őket egy figura, s mindössze az a mondani-valójuk, hogy ez az ember van, aminthogy a természet is ezt közli velünk a maga tartalmas és rejtélyes jelbeszédével. Másoknak a mondanivalójuk fontosabb, az értelmiségük izgékonyabb, ezek a belső meghatározottságokhoz keresnek embereket, akikkel mint eszközökkel, ábrázolnak, egy érzést, egy gondolatot. Szini Gyula az utóbbi csoporthoz tartozik. Mindig erősen lírai. Nagyon sok »én-novellá«-t ír, melyben maga az elbeszélő is szerepel . . .”³³ „A versíró prózájában fő az arány. Prózát írva is komponál . . .” „Abban gyönyörködünk, hogy viszi végbe az ötletét, hogy váltja be, vagy csalja meg a várakozásunkat. Kétségtelenül nem ilyen az élet. Az élet csúf és nagy, viharos és formabontó. Torzonborz zsenik kétségbeesetten dadognak, ha ki akarják fejezni.”³⁴ Fennebb *arisztokratikus írásmódnak* nevezi Kosztolányi ezt a módszert, s a benne érvényesülő humoros fölényt a magáéval rokonnak.

Innen tehát a komponálás fölényes biztonsága. Ugyanoda értünk, ahonnan indultunk: az ember-szemlélet természetéhez: ahhoz a maghoz, amely Kosztolányi kapcsolatainak jellegét meghatározza, s amelyet Mikszáthról szólva — mint idéztük — így jellemez: „A magyar ember nem tud bohóc lenni. Sem nőnek, sem ábrándnak, sem művészetnek nem adja oda egészen az ő úri szívét.”³⁵ Másutt: „Hőseinek csak a mosolya szól. Komolyságát a fölénye számára tartogatja.”³⁶

³¹ KARDOS László, *Bevezetés Karinthy Frigyes válogatott művei elé*. Bp. 1962. 17.

³² *Írók, festők, tudósok*. I. 296.

³³ Uo. 149.

³⁴ Uo. 269.

³⁵ Uo. 38.

³⁶ Uo. 269.

Találó önjellemzésnek vehetnénk ezt a Heltairól szóló megállapítást, de valami hiányzik belőle: a részvét nagy szerepének tudata. Az ember-szemlélet nietzschei gögje mellett ez a másik eredendő hajlam ekkor is működik Kosztolányi műveiben. Aránya és funkciója azonban jóval mérsékeltőbb a novellákban, mint a versekben. Szorosan összefügg ez az ember-szemlélet természetével és az író figyelmének irányával. Azt is jelenti ez, hogy az ekkori novellákban a részvétnak koránt sincs olyan formaképző szerepe, mint a későbbiekben. Áll ez a kiváló és méltán népszerű *Vakbélgyulladásra* is. Kovács úr, e novella szürke kishivatalnok a egy vakbélműtét során a feléje hajló emberek figyelme, az érte való részvét és aggodalom közepette egy pillanatra a világ centrumának érzi magát, s ez a pillanat kiveti élete szokott rendjéből. Fűtül a hivatalra, kötelességeire. Utcára kerül, de szájalmas és megható szívóssággal őrzi a pillanat emlékét, mikor magát fontosnak tudhatta. Így lett számára az operáció – akár a kínai nyelvismeret hamis verziója az újságíró számára – sorsfordító esemény. Kardos László joggal hangsúlyozza, hogy bírálát rejlik ebben a „sorsbillentő” fordulatban, hogy „az ilyen jelentéktelen fordulatok gyakori felduzzasztásában az életbetöltő események hiánya, a kispolgári élet szűkössége, szomorú távlatlansága is benne foglaltatik”³⁷ Igen: Kovácsnak az operáció emléke jelentette a mennyországot, angyalokat, „hósi operákat”, de nemcsak az adott rend bírálata ölt formát ebben a korlátotságban. Kovács úr „soha, fiatal korában sem ismerte a mámort”, a nagyszabásút, a dionysosít, s Kosztolányi szerint nem is képes ő igazi nagyságra, nem is érdemel méltóbb boldogságot. A novella némely pontján már nem neveltséges, hanem ellenszenves pojáca. Rajzában végig több a lenéző ingerültség, mint a részvét. A kezdő szakaszok tárgyilagosságot színlelő elbeszélő, illetve rajzos mondatai közé ékelte lakonikus tömondatokban („Mindenki szereti”, „Nagyon rövidlátó”, „Nem szép ember”) már leplezetten epésség rejlik. Esti Kornél nem hiheti, hogy egy kisember életének is lehetnek igazi szenzációi, s bár a novella társadalombírálatának értékéhez nem fér kétség, indítékainak individuális-arisztokratikus természete korlátosza e bírálát jelentőségét is, amikor ilyen satnya erőt feszít ama korlátoknak, melyek a fontossá válás ősi emberi szándékát megnyomorítják.

*

De hol van akkor hát a részvét, amelyet eredendő hajlamnak neveztünk? És hol van a mű, melyben a novellákban csak eszközül használt s fintorokkal kísért nagyság-álom és ünnepléesség őszintén nyilvánul; ahol a szimbolizmus metafizikája érzékelhetővé válik, a csoda láthatóvá? *A hűgomat a bánat eljegyezte* és *A csúf leány* futólagos egybevetésekor már gyaníhattuk, hogy a személyiség emelkedettebb, gyengédebb, nemesebb hajlamai a *líraban* törekszenek tágasabb térhez jutni. A részvét is itt talált méltó médiumra: a költőre. S ami a prózából kiszorult, olyan bőséggel hatja át a lírát, hogy az utóbbi természetének jellemzését kézenfekvő az előbbivel való egybevetéssel kezdeni.

A novellákban a nagyság, a „lenni valamivé” és „lenni valakivé” természetes emberi igénye többnyire visszajáról és szájalmasan eltorzult formában tükröződött. A koncepciót többnyire a kétség és fölény lefokozó ingere uralta. Az *Őszi koncert* és a *Kártya* (1911), Esti Kornél éveinek e két reprezentáns ciklusa részeiben és egészében a nagyság, méltóság és ünnepléesség meggyőző felmutatásának igényével készült. A „fenséges és nagyszerű”, a „komor, tragikus, végzetszerű jelentőség”, amit Karinthy már a *Szegény kisgyermek panaszaiból* kiolvasni vélt, itt olyan nyira szándékolt program, mintha az előlegezett bizalomra kívánna rászolgálni Kosztolányi. A ciklus-szerű kiképzés, kilombosítás önmagában is a *Szegény kisgyermek panasza*ira utal. Annak sikere sarkallhatta még originálisabb, még nagyobb szabású vállalkozásra, s a szimbolisták zenével való szoros rokonsága csak igazolhatta ezt az igényt. Fontosabb azonban, hogy a lehetséges zenei műfajok közül Kosztolányi most is nagyon céltudatosan választja ki a szándékaihoz illőt. Az *Őszi koncertet* rekviemnek mondja, a *Kártyát* litániának. Mindkettő az egyházi zene műfaja, s mint ilyen, eleve ünneplés. Az előbbi különösen, hiszen halotti szertartás tartalmi fogalmazódnak meg benne: az elmúlás sötét pompája, a végítélet apokaliptikus borzalmi; szívszorító rémület; bűntudat és esdeklés az irgalom után; könyörület és megigazulás szárnyaló áhitata. A nagy rekviem hatalmas freskók, drámai küzdelmek, transzcendens

³⁷ Bevezető Kosztolányi *Dezső válogatott novellái* elé. Bp. 1954. 15.

tartalmak műfaja, komor, fenséges és monumentális. A gügyögéssel csúfolt költőnek épp ilyenre volt szüksége, erejét, nagyságát ilyenben remélhette új oldaláról igazolni. De volt ennél bizonyíthatóbb ok is, ami miatt a rekviemhez folyamodott: Hedda elvesztése, s beteggé lett önmaga elsiratása.

Csupa gyász, csupa sírás és panasz ez a ciklus. A *Lótuszevők*ben még lenézően kárhóztatta a síró-rívó elpuhult férfiakat, *A léggömb elrepül* című novellában a színek bűvöletét, a képzelgést, a mágiát sejtetően a hájas tunyaság ellentétes végteteként, tehát éppen nem azonosulva ábrázolta. Az *Őszi koncert*ben szándékos a szimbolizmus eluralkodása. A tárgyi világ dolgai, jelenségei itt csak díszletek, zengő instrumentumok, melyekre ráhangolhatja gyászát, mámorát, önsajnálátát és magányos nagyságának pátoszáát. A *fák*, a *tó*, a *folyók*, a *rét*, a *házak*, az *ablakok*, az *ég*, a *viharok*, az *utcák*, a *pálmák*, a *virágok*, a *fellegek* mint egy oratórium szólamai, hangszer-csoportjai más tónusban, más regiszterben éneklék ugyanazokat a tartalmakat. Ráérezni a tárgyak és jelenségek közös nyelvére, s ezen belül sajátos akcentusában szólaltatni meg külön-külön valamennyit, a szimbolizmusnak ez a jól ismert programja itt a műfaj s a vállalkozás természetéből ered. S Kosztolányi kivételes érzékenységgel talál rá ezekre a sajátos akcentusokra. A képek anyaga mindig a megszólaló fogalomköréből való; mondhatnók: a *tó*, a *folyók*, az *ablakok* stb. saját létük összefüggéseiben élik át a közös nagy élményt, s a ritmus alak-változásai is ezt a sajátos jelleget hangsúlyozzák. A viharok beszéde tördeltebb, szilajabb, a tóé lágyabb, simább, az üvegeké dobolóbb.

Nem a szólám-szín és jelleg, de az egész verset uraló mámoros bódulat érdekében olyan gyakori minden szólamban az alliteráció, a hangfestés és a hangos rímek bősége. Olyannyira, hogy az *Őszi koncert*et a forma feloldásának legkirívóbb példájaként szokás emlegetni. „E szókeverés már-már a formai fölöadás teljes anarchiáját jelenti, melyet csak a hangulat fog még látszólagos egységbe.” Holott a hangulat is egyre kaotikusabb.³⁵ Andalító, részegítő zene, nyelvi alkímia, anyagtalan zene, fátyolos, ködös mámor, páras sejtelmesség, szétfolyó, elmosódott, megfoghatatlan! És sorolhatnók az idevágó jellemzések ismerős szavait, többségüket Verlaine elemzői írhatták le először és joggal, bár ami a formák feloldását illeti, ez Verlaine műveire sem áll. Kosztolányira pedig egyáltalán nem.

Az *Őszi koncert* épp olyan eltervelt, átgondolt és bravúrosan megvalósított ciklus, mintha egyetlen szonett lenne. A *Szegény kisgyermek panaszaiban* még spontán esetlegességgel követik egymást az egyes darabok, itt minden sor a ciklus: a rekviem színjátékához igazodik, annak drámaivá stilizált csomópontjához hangolja a tájat, a dolgokat. Eleve nem a fákról, nem a tóról s nem a fellegekről szól, azok alkatát fel sem bonthatja, de beszédüket könnyedén illeszti a ciklus magasabb rendjébe. És ez a beszéd, jóllehet csupa zengés, csupa ének, minden ízében világos, értelmes. Oldottnak csak a kor szavalmányaihoz mérten mondható, bár – látni fogjuk – ez sem áll egészen. Ám ha így volna is, elemeinek és egészének értelmezéséhez és értékeléséhez a kulcsot más felé kell keresnünk.

A ciklus centrumában a szó szoros értelmében a költő áll. Minden érte történik, minden reá vonatkozik. Emberfeletti jelenség ez a költő, „iszonyú” dolgok tudója és szenvedője. Beszéde sötét, félelmetes és érthetetlen a játékban részes nő számára, s ebben a borzongó érthetetlenségben is a férfi titkának, gyászának rendkívülisége ölt formát. Aztán kibeszéli ezt a titkot, de e jelenet közeledtekor az éj *pokolivá, iszonyúvá* mélyül, „csupa láng és ború, / halálharang, lég-háború, / Iszonyú, iszonyú.” – „A nő szói: Beszélj, beszélj.

A férfi szói:

Ó, hogyha láttad volna egyszer,
amint könnyezve, mereven,
5 imádkozó áldott kezekkel
letörte én áldatlan életem.
Ó, hogyha láttad volna egykoron
mint mostan én az arcodon.
Igen, ilyen volt: festék és hamis máz,

³⁵ SZEGZÁRDY–CSENGERY József, *Kosztolányi Dezső*. Szeged, 1938. 48. V.ö. KOMLÓS Adalár, *A szimbolizmus és a magyar líra*. Bp. 1965. 53.

- 10 a szája egy kis rózsaszínű színház.
Villanylámpácskák gyúltak a fejében,
ha nevetett,
Rózsás-világos lett a levegő is
feje felett.
- 15 Tükörbe nézte furcsa-gonosz arcát,
mély tükrök mélyiben,
és az ezüstmámortól szertepattant
a tükör és szívem.
Megfeketült a mellemen a rózsza
melyet adott,
- 20 és ráncos lett, mint egy vénasszony arca,
halott, halott.
És megvakult kezében
- 24 az ezüst és arany.

Semmi kétség, ez a „furcsa-gonosz” tündér a novellabeli rossz baba mása: égivé szépitve és sátánivá növesztve. Felidézésében együtt van imádságos áhitat, almanach-gyöngédség, modern borzongás: a démoni félelme és csodálata. – Az ismételt feljajdulással kezdődő emlékezés az emlék lenyűgöző erejét és szédítő súlyát óhajtja hangsúlyozni, a szívárványos, delejes képek az alak igézetességét; a 15-24. sorok a katasztrófa babonás jellegét, misztikus mélységét.

És ilyen az egész ciklus elcsituló részleteiben is, úgy, ahogy ez egy profán rekviemhez illik.

A továbbjutás érdekében néhány furcsa észrevételt kell tennünk. Az iménti párbeszédben szereplő nő nem ugyanaz, aki a „katasztrófát” okozta. Új partner, aki óvó, gyógyító szerelemmel övezi a költőt: nagyságának, nemességének belátására akarja bírni az irodalom hiénáit, legszebb darabja („Te egy vagy azzal, ki mindnyájunk anyja . . .”) már ezt az asszonyt ünnepli. Az „iszonyú” és „pokoli” háttérben nyilván az említett hiénáknak is szerepük lehet, a sehová nem tartozásból eredő szorongás is táplálhatta tehát a rekviemet erőltető ihletet, de az iméntiekből nyilvánvaló, hogy a költő túl van már a heveny megrendülésen, mikor a Hedda-ügynek s önmagának ilyen egetszagató gyászmisét celebrál.

Természetesen vannak ebben a ciklusban csöndesebb és higgadtabb részletek is, de hangoltságában nyoma sincs az igazi gyász nyomasztó súlyának. Minden mozzanatát friss ajzottság, pompa és parádés lendület jellemzi.

Pedig igaz, hogy őszi koncert ez a rekviem, s az ősz itt is, mint annyi más Kosztolányi-műben, a túléretttség jelképe, az élet utolsó fázisa, s igaz, hogy a vers második intermezzójában a költő ünnepélyesen vall szerelmet ennek az ősznek. Előbb pedig többször is hirdeti, hogy beteg poéta ő. Dekadensnek is leginkább ezekért a vallomásokért, a kultikusan ismétlődő siránkozásokért, rémüldözésekért, de főleg az elmúlás ünnepléséért szokás nevezni ezt a ciklust. Ez a betegség-, illetve halákkultusz látszólag ellentmond annak, amit a ciklust uraló parádés bőségről mondtunk. Valójában azonban nagyon is könnyedén illeszkedik a két idegennek tetsző elem. Közeli nézve ugyanis kiviláglik, hogy nem egy lesújtott, kétségbeesett költő zokog előttünk: Kosztolányi *hívja* a sirást, mint másutt a lázat és a mámort:

Sírj őszi vers . . . Sírj mind a két szemem,
Sírj őszi koncert, zengő zeneverseny.

A halál és elmúlás vízióiról a ciklus végén kiderül, hogy csak egy szölamát alkotják a költeménynek, s ellentétükként egyre teltebben hangzik az élet örök megújulásának feltételeit, titkait őrző nő szölamája: a *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhitat* rapszódiai felé utaló alapmotívum. S ha a költő utolsó szava mégis csak az, hogy „Én más vagyok, lásd. Isten, ember nélkül / daloltam ezt a férfi-éneket”, – magánya is heroikus erőt sejtet, s ha nehéz a szíve, azért, mert úgy érzi, a végtelenség minden jaja gyűlt össze benne. – Az a részlet pedig, amely lehangosabban adja tudtul, hogy a költő beteg, ilyen meglepetéssel szolgál:

Beteg vagyok, szépségektől beteg,
nem is vagyok más, egy beteg poéta.
Ha egyet nézek, elfakul a fény
és felderül a nap, mint a hold karéja.
Ha kettőt nézek, hullik a levél,
és föltámad az, aki rég nem él.
Ha hármát nézek, az erdőn keresztül
szél száll és kiszakad a köd,
és a világ fázlódva összereződül.

Tanulságos részlet ez azért is, amiért Komlós Aladár idézi: íme az ifjú Kosztolányi is, akár Ady, „vajákosnak”, „boncnak”, mágusnak, tehát varázshatalmú szimbolistának tudja magát. Szempontunkból azonban éppen a konkrét varázslás, a szenzációközelség érzése a fontos, az ittasultságnak az a mámoros bősége, melyet az intermezzo így ad tudtul:

és tetszik a föld és mindenki, minden
Most dalol az ősz, én is dalolok,
lalláz az ősz lassú litániát.
Most dalol az ősz, dalol a szívem,
dalolni kezd most az egész világ.

Igen: lallázó, zengő, daloló rekviem az *Őszi koncert*. Ritmikája feszes, lendületes, néhol szinte táncosan könnyed. A meglepően sok rövid sor, a terjedelmesebb hangidomok gyakori ismétlődése, a sűrű páthuzamosság igen sok megfelelést létesít. A rímek, alliterációk s a hangszimbolika szédítő zengését az ismétlések, kérdések, felszólítások s a jelenetező szerkesztés alárendeli egy retorikus jellegű dinamikus hullámzásnak. Merőben más verstípus ez, mint a jellegzetesen szimbolista vers: nem oldott, nem elomló, hanem szárnyaló, de lendületeiben is érzékeny a finom árnyalatok iránt. Iramát jóleső váratlan törések tagolják szeszélyesen váltakozóvá, színessé. S ennek a gazdag, eleven zeneiségnek az a funkciója, hogy a nagyszabásúra tervezett szertartás ünnep-tartalmát elmélyítse, a pompát gazdagabbá tegye.

Hogy a ciklus mégsem éri el célját, nem a zeneiségen múlik. A siránkozás, a betegség és elmúlás emlegetése, hívása, láttuk, az erő, a bőség és a szenzáció-vágy áramával telített. Mégis igaz, hogy hamisan zengő mű az *Őszi koncert*³⁹. S azért ilyen, mert egy életre ajzott, mámorosan szárnyaló ihlettipust a megrendítő gyász műfajába kényszerít, iszonyú katasztrófát kohol egy fájdalomból, mely a jelek szerint már a gyógyulás fázisába ért. A ciklus-igény és a metafizikai jelentőség hajszolása közben a Hedda-ügy hiteles emberi tartalma elveszett, s hozzá illő vitorla híján a bőség és a lendület szele is értelmetlen parádékban használódott el. Esti Kornél egyensúly-zavara nem adott időt és módot az igazi, a hiteles tartalmak megnevezésére. A stilizálásban a hatáskeltés vágya erősebb volt, mint az igazság iránti alázat. Ezért, hogy *A rossz baba karrierjében* a játékos, hecces lefokozás, itt, az *Őszi koncertben* pedig a teatrális mitizálás fedte el a meggyőző mondanót.

S nem járt nagyobb sikerrel másik ekkori vállalkozása, a *Kártya* sem. Pedig külsőre merő ellentéte az *Őszi koncertnek*. Az utóbbi ünnepélyes, fenséges hatásokra tör, a költő nemesebb énjét, dúltságában is égi arcát: a szenvedő, magános mártírt igyekszik láttatni. A *Kártyában* a démoni oldal, Esti Kornél keres hozzá illő tárgyat és formát. A kártya-szenvedély kézenfekvőnek ígérkezett, mert a modern költők hírhedt narkózis-kultuszának folyamatába illett, s ezzel a narkotikummal gyakorta élt a fiatal Kosztolányi is, az élmény-fedezet tehát nem hiányzott. Emellett a kártya, a lutri s a szerencsejáték általában a századvég lírájában igen gyakran jelképezi a sors kiszámíthatatlanságát, a bukás peremén való létezés szédületét. Megvan benne a játék kockázata, de komolyabb, félelmesebb formában, s ezáltal méltán lehet Esti Kornél szorongásos, lázas közérzete tárgyiasításának alkalmas anyaga, s

³⁹ KOMLÓS Aladár, I. m.

ördögi litánia a magasztos requiem után: a kihívó modernség új dokumentuma, a szelíd kisgyermeki beszéd óta felgyűlt vadabb izgalmak kibeszélésének alkalma s az opus-építés új teljesítménye.

A mű eltérő vonásai ellenére valóban ikerpárja az *Őszi koncert*nek. Leginkább túlfűtöttsége révén rokon vele. Az *Őszi koncert* mámoros bősége itt lázas örvénylésre vált, de ahogy ott, itt is élet-, sors- és lét-érzéssel igyekszik dagadni a konkrét élmény. Ennek esélyei ezúttal jobbak is, mert a bizonytalanság rengéseitől olyan folyamatosan szenvedő, szorongásait mesterségesen szitott mámorokkal, kedve ellen való vállalkozásokkal egyensúlyozó Kosztolányi okkal remélhette ezúttal a mélyebb jelentés hiteles kibonthatását. Szándéka azért vallott kudarcot, mert ezt a remélt mélyebb jelentést és a forró örvénylés túlságait, az elvont értelemben vett *kártyázás* mechanizmusából építkezve csigázza olyan szintre (íramra, hőmérsékletre), hogy többnek, fontosabbnak látszódjék önmagánál. Az empiria közelsége, az indító élmény érzékelhetősége nem nélkülözhetetlen feltétele a jó versnek, de Kosztolányi nem látszik mágusi tehetségnek: az a képe vagy az a verse, melyben a kész fogalmakat céljai szerint előhívó s alakzatokká kombináló képzelet szabadon alakít, általában vértelenebb, mérsékeltebb hitelű, mint ahol tapintható az anyag, érzékelhető a konkrét élethelyzet. A *szegény kisgyermek panaszaiban* láthatuk képzelet és empiria szerencsés arányának nyereségeit, a jövő még tekintélyesebb példákat kínál.

A *Mágia* c. kötet verseiben (1912) fel is fedi a lázas pátozzsal írott nagy ciklusok mögött rejlő bizonytalanságot. S noha kipróbálja költészete minden jelentős témáját, teljes verset csak az érzékek által szavatolt élményből tud alkotni. A kísérletek áttekintésére itt nincs helyünk, de az *Arany alapra arannyal* önmagában is tanúsíthatja, hogy a fiatal Kosztolányi által oly szívósan hajszolt csoda mennyire az empiria jóvoltából kél életre.

- Arany-alapra festeném arannyal,
és olyan lenne, mint egy cukros angyal,
aranyruhájú és arany szemű.
5 És búsan bűgna édes-lanyha teste,
mint egy nemes és ódon hegedű.
Lefesteném őt korareggel, este,
az ágyba, hogy fehéren gömbölyül,
kék árnyait a szemei körül,
10 s a kandalló mellett, mint puha macskát,
huncut mosollyal, lustán álmódón,
a vánkosok közt két gyöngö mellét,
két illatos és langyos vánkosom.
És olyan lenne fáradt ajaka,
15 mint szirupédes, barna malaga,
és karja, mint egy kóbor villanás,
és dereka, mint egy meleg kalács,
és hangja álmos, bágyadt rezdülettel,
mint egy enyhe fürdő és mint a meleg tej.
20 S lefesteném szeptemberi tűzét is,
lobogó testtel festeném le őt,
hogy aranyok között iszik arany sört
hó-abroszon vasárnap délelőtt.
Fanyar vonalja a bús, drága szájnak
azt mondaná: szeptember és vasárnap.
25 Azt mondaná: én, s én azt mondanám; ő,
és szüntelenül csak ezt mondanám én,
és fiatal, szemérmes szerzetes,
csak festeném örök iniciálém.

Cukros angyalaival, szirupédes képeivel, csupa arany színezésével akár az édeskés giccsekkel is rokoníthatnók ezt a költeményt. Szembeötlő, hogy a szecesszió jelzőkészletéből milyen gazdag választékot nyújt: édes, lanya, ódon, puha, gyöngye, illatos, langyos, fáradt, barna, kóbor, meleg, álmos, bágyadt, enyhe, szeptemberi, fanyar, bús, drága, örök. Valódi értelmük azonban a képek összefüggésében tetszik ki. A költő, aki Heddát úgy szerette, mint egy eszmét, egy tiszta gondolatot, most teljes figyelmét a női test varázsának szenteli. Képeinek túlnyomó többségét az evés, ivás képzetköréből alkotja. A puha, gyöngye, langyos, enyhe stb. jelzők egyrészt elmélyítik a vitális-vegetatív irányú gyönyör áramát, másrészt áhitatosabbá, bensőségebbé szelidítik, a kulináris kedvtelés szintje fölé emelik, átszellemítik a képeket. Persze mértékkel. Kosztolányi szemében ekkor már a nő elsősorban ösztön-lény, rokon a természettel, az élet anyja, a harmónia, a dal ősforrása. Eszményítő hajlama is e felfogás jegyében stilizál. Nem az égi irányába, hanem a gyengéd, a bensőséges, a meleg, a jóízú felé. A képzetlet finomabb, áhitatosabb színeit az eros villanyosságával töltött profánabb képekkel elegyíti, a nemes és ódon hegedű magasztossága után a gömbölyű meztelenség ingerlő látványát idézi, s aztán a macskát, a dekadens költők kedves állatát. A szelidített veszedelem, a hiúság, kényesség s a finom törleszkedés művészei a macskák, részvételük majdnem szükségképpen való egy képben, amelyben az anyatermészet etető, itató, dédelgető, izgalmas-boldog lehetőségeinek foglalatja a nő. A vers végén a „szeptember és vasárnap” képzeteiben még az elmúlás is felrémlik, de tudjuk, hogy Kosztolányi őszében „nyarak alusznak”, cukrok íze sűrűsödik, így tehát a korábbi képek édesség-mámorát emeli át a „szeptember” egy filozófiát sugalló, ünnepibb fogalom-körbe, a „vasárnap” pedig az „aranyos” képekben elindított zsoltáros-kincses motívumot dúsítja fel ünneptartalommal.

Mindezek ellenére rafinált és pikáns fordulatnak számítana a szerzetesi elmerültséget idéző kép, a kezdősorok aranyossága és édessége gyermeknek, édeskésnek, s élvetegnek a folytatás, ha egy létező kép részleteit tartalmazná ez a vers. De nem igazi látványt idéz, hanem egy ábrándsort, a kompozíciója pontos mása *A szegény kisgyermek panasza* ama darabjának, melyben színes tintákról álmodik a kisgyerek (*Mostan színes tintákról álmodom*), s elképzeli, kinek milyen színekkel írna leveleit. A vers dikcióját itt is egy dédelgetve kirajzolt ábránd-hullámozás egymásra licitáló lendületei emelik mind feljebb, s finomítják égivé a nagyon is profán vágyat. A licitálás telhetetlensége hatja át vonzó naivsággal a kezdő sorokat, s ez az óhajító mondatok egész sorával s más naiv színezetű eszközökkel is gyermekivé stilizált ábrándozás az aranyos, cukros mozzanatoknak a legbecsesebb óhaj értékét kölcsönzi, s így finom ambivalenciát alkot az erotikus színezetű képekkel, de azokat is és az evés, ivás képzeteiből szőtt képeket is egy olyan áramlás sodrásába vonja, melyben a tapintható az elérhetetlen, az érzéki az álom perspektívájában jelenik meg, s minden új lendület magasabb régióba emeli a költeményt.

Az ember-kép, ami e versben formát ölt, még így sem gazdag, az érzelmi kultúra, a szenvedély magasabb tartalmai csak villanás-szerűen ötlenek fel benne, de hitelesebb, mint az *Őszi koncert* és a *Kártya* fenséges pózban tetszelgő embere. Az attitűd természetesebb, meggyőzőbb, mert képzetlet és látvány egymást tápláló kapcsolatán alapul, s az ábránd prizmjája szabad teret enged a játékosságnak s a pompázó kedvet is természetéhez tudja hangolni.

Ferenc Kiss

LES ANNÉES DE KORNÉL ESTI

La période de la carrière d'écrivain de Kosztolányi, qui s'étend du cycle de poèmes *A szegény kisgyermek panasza* (Les plaintes d'un petit enfant pauvre) jusqu'à la guerre mondiale, est extraordinairement féconde. Mais il y a à peine d'ouvrages importants dans cette riche production. Pourtant son intention de créer un ouvrage imposant est manifeste, de même que la multilatéralité et l'avidité de son orientation. Il serait évident d'expliquer la cause de la disproportion de l'intention et

du résultat par les influences décadentes à cette époque. Mais les ouvrages témoignent du fait que le poète, tout en cédant aux attractions de la décadence, ne s'identifie pas à elles, il reste au-dessus d'elles, il les traite pour la plupart comme une matière et il représente avec une ironie critique les passions, les qualités humaines non-saines. Et c'est ce qui caractérise toutes ces autres relations aussi. Il prend part aux tendances artistiques de l'époque, il est présent dans les revues du démocratisme radical, mais il ne peut pas s'identifier ni à des courants, ni à des formes. Il est de même en matière d'amour aussi: il plane entre les extrémités de la dépendance et de l'exigence de l'indépendance. Ses nouvelles sont les paraboles du fardeau des relations étroites et celles de sa protestation contre l'alliance. Les personnages qui y figurent, ne représentent pas de telles valeurs qui pourraient rendre désirable la relation étroite. La susceptibilité originelle pour le miracle, pour la grandeur cherchent ainsi la possibilité dans le domaine de la poésie lyrique.

Fenyő István

BALATONFÜRED ÉS A MAGYAR REFORMKOR*

Százötven esztendeje annak, hogy megnyílt a Dunántúl első kőszínháza, a balatonfüredi teátrum, s ezzel is összefüggésben Füreden felvirágzott a társas élet. Az 1831-ben Kisfaludy Sándor kezdeményezésére megvalósult *Magyar Játékszín* nemcsak azáltal vált nevezetessé, hogy nyári produkcióira magába tömörítette az akkori hazai színjátszás művészei eredményeinek javát, s hogy egyes előadásával hatékonyan szolgálta a nemzeti hagyománytudat, a nemzeti egység erősödését. A füredi teátrum jelentősége mindenekelőtt állandóságában rejlett: egyike volt azoknak a folyamatosan és rendszeresen működő hazai kulturális intézményeknek, amelyek a reformkorban a Magyar Tudományos Akadémia alapításával kezdődően létrejöttek, s amelyek már létükben, össztársadalmi funkciójukban eleve jelezték a polgári nemzetté válás s vele a művelődés polgárosulásának előrehaladását.

A balatonfüredi színház megnyitása elemi hiányt pótolta: 1815, a második pesti színtársulat kényszerű megszűnése óta az ország középpontjában nem létezett színház. Vándortársulatok járták a hazai tájakat, ökrösszekereken szállítva nyomorúságos motyójukat, a magyar színházak kocsiszínének, pajtáikban, fogadók udvarán léptek fel, miközben német nyelvű társaik a több mint háromezer személy befogadására alkalmas, korszerűen berendezett Német Színházban játszhattak estéről estére. A magyar színjátszóknak – Katona József fájdalmas szavával élve „a nyelv földönfutó papjai”-nak – „tulajdon hazájában kóbor életet” kellett élniök.

1830-ban eléledött meg a fordulat – nem függetlenül a politikai változásoktól, amelyeket – többek között – Széchenyi *Hitelének* megjelenése is reprezentált. Az 1830-as júliusi párizsi forradalom hírére követően nagy lendülettel kezdett kibontakozni a hazai ellenzéki reformmozgalom. Ebben az esztendőben vetődött fel ismét egy kőszínház terve is – ezúttal Balatonfüreden. Indítványozója, Kisfaludy Sándor, a Himfy-dalok és a balatoni regék országos hírű költője, a drámai műfajnak is lelkes gyakorlója minden esztendőben Füreden töltötte a nyarat, s e gyönyörű balatoni fűrdőhely ekkor már évről évre vonzotta az üdülni, pihenni vágyó embereket. Azok között pedig, akik idejöttek, számosan voltak, akik nemcsak saját egészségük vonatkozásában kívánták a megújulást, a felfrissítő életerőt, hanem a hazai társadalom, a gazdasági élet, a kultúra, a közgondolkodás terén is. Balatonfüred mintegy az 1820-as évek elejétől kezdve legfelkapottabb fűrdőhelye volt az országnak, s hogy azzá lett, abban természeti szépségei és gyógyvizének ereje mellett mindenekelőtt az játszott szerepet, hogy itt gyűlt össze nyaranként a közélet változást, átalakulást sürgető politikai ellenzéke is. Politikusok, írók, művészek, akikből utóbb a magyar reformmozgalom vezetőrétege kovácsolódott ki.

A színházat kezdeményező Kisfaludy Sándor nem tartozott igazán közéjük. Jelentős költő volt, a szerelem költészetének úttörő hazai egyénisége, az érzelmek polgárosodásának előharcosa, társadalmi nézeteiben azonban a hazai nemesség konzervatív részéhez állt közel. Ahhoz a réteghez, amely a nemzetet még a nemességgel azonosította, s csupán Bécs ellenében volt hajlandó bizonyos fokú tiltakozásra, a maga osztályuralmát viszont minden vonatkozásban fenn kívánta tartani. Kisfaludy a léte-sítendő színházzal is eredetileg a nemesi nemzet kulturális önállóságát kívánta alátámasztani, mellesleg pedig az ekkor már Pest-Budán az Akadémia, illetve Széchenyi István személye körül tömörülő ellenzéki írók, így öccse, Károly, Vörösmarty, Bajza és mások ún. Aurora-körével szemben egy lehetőleg konzervatív dunántúli ellen-intézményt létrehozni. Valaminő folytatását a különben nem értéktelen

*Elhangzott 1981. július 2-án, a balatonfüredi Magyar Játékszín megnyitásának 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepegen.

Keszthelyi Helikonnak, amelynek célja jó darabig Kazinczy nyelvújításának s általában a kulturális-irodalmi újításnak lefékezése, eltorlaszolása volt. Az alapítónak ez a törekvése azonban a megvalósítás során, szerencsére, mind kevésbé érvényesült: a születő új intézmény a maga bázis és fókusz voltával, szellemi kisugárzásával éppenséggel a reformer tevékenységnek vált további mozgatóerejévé. Többek között új és nagyfokú lökést adott a fővárosi állandó színjátszás, a Pesti Magyar Színház, a későbbi Nemzeti Színház megteremtésének.

Az ország akkori helyzetében szimbolikus jellegű volt az alkalom, amely a füredi játékszín alapításához a közvetlen indíttatást megadta: 1830-ban az a születte, avult fából készült tákolmány, amelyben az ideiglenes vándortrüppök előadásait tartották, megingott, összedőléssel fenyegetett, s a közönség menekülni kényszerült. Nagy volt tehát a kontraszt az ország mindegyik részéből összegyűlt, általában nemesi közönség és a deszkabodé között, valamint aközött, hogy az itt fellépő színészek napokat ettek, jó időben szalmán egy erdei juharfa alatt aludtak, záporosó idején pedig a kocsmasztalon húzták meg magukat.

Eötvös Károly, a Balaton vidékéért rajongó, jeles író örökítette meg századunk fordulóján visszatekintve az alapítás történetét. Az említett balesetet követően Kisfaludy Sándor egy üdülő társaságban pendítette meg először az állandó színház létrehozásának eszméjét. A körben, ahol tervét először kifejtette, olyan emberek vettek részt, mint Bezerédj István, a későbbi híres Tolna megyei országgyűlési követ, aki először tette lehetővé jobbágynak, hogy magukat megválthassák, továbbá Vigyázó Ferenc gróf, aki utóbb a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta a vagyonát, valamint kisjókai Szabó István révkomáromi gazdag fakereskedő. De hallgassuk meg az alapításról magát Kisfaludy Sándort: „... Az ott mulató hazafiak nagy keserűséggel láttuk, miként tengődik s nyomorog a magyar színjátszó társaság silány deszkakunyhóban, s miként vagyon az számkivetve önnön hazájában, midőn a német társaságok roppant palotákban kevélykedve lépdelnek, s a királyi városokat még jobban elnémetesítenék, ha még lehetséges volna. En hazafiúi mérges fájdalommban az ott lévő közönséget egy Füreden építendő játékszínre felszólítottam.”

Az elhatározást tettek követték. Az egyik ott üdülő vendég, Fülöp József veszprémi mérnök másnapra elkészítette a költségvetést és a felállítandó épület tervrajzát. Ögörög stílusú, oszlopos homlokzatú, jellegzetesen klassziczáló épületet tervezett, négyszáz személyt befogadó képességgel, öltözőkkel, sőt néhány színészi lakással is. Az ára elképesztően nagy volt: 25 ezer forint, az idő tájt egy hatszáz holdas nemesi földbirtok ára. Meg is riadtak a tanácskozó nemesi spectabilisek. A közelben ülő kisjókai Szabó István, az említett komáromi kereskedő polgár ekkor odament, illendően bemutatkozott, s a következőket mondta: „... én adok hatvanhatezer zsindelety a legjavából, s Révkomáromból ide szállítom a magam költségen”. Példája másokra is hatott. Glázer uram, a vendéglős kivett a zsebéből tizenöt darab ezüst húsaszt, s letette Kisfaludy Sándor elé. Festetics László, Keszthely földesura, a híres Georgikon és Helikon alapítójának a fia hat óriási jón oszlopot faragtatott egy-egy kőből a színház számára. (A színházból e timpanont tartó hat oszlop ma is áll, jelenleg a Kiserdőben.) A legtöbbet mégis a nincstelen jobbágyok adták: csak a füredi jobbágyság száz igás és ezer gyalog ingyen napszámot végzett, de mellettük Arácsról, Balaton-Kisszöllősről, sőt még Alsóörsről is jöttek ingyen napszámok.

Kisfaludy Sándor fáradhatatlan agitációs és szervező munkájának eredményeképpen széleskörűen megindult a gyűjtés. Sikerült – s ez nem ment könnyen – a vármegye urainak támogatását is megnyernie, s a szolgabírák révén megyeszerte gyűjtést kezdeményeztek, mely kiterjedt a szomszédos megyékre, Somogy, Vas, Veszprém és Győr birtokosaira is. Egész tisztes summa jött össze: 2194 forint és 30 krajcár. Sokat segített, hogy Füred földesura, a bencés rend káptalanja teljesítette a költő kérését, s ingyen telket adott a színház céljaira, majd a tihanyi apátság húszezer téglával és gerendával járult ehhez hozzá. Csak a bécsi kormány és a központi főhatóságok nem adtak semmit.

Az építkezés – az említett Fülöp József veszprémi mérnök vezetésével – nagy tempóval bontakozott ki. Szinte hihetetlen a források adata, hogy néhány hét alatt felépült – vajha mai színházépítkezéseink is csak félig ilyen ütemben haladnának! – a mai SZOT szanatóriumnak a Pantheont őrző folyosói helyén az új színház. Mutatós, méltóságteljes homlokzatú épület készült el, tetején kis toronnyal, tornácán órával, homlokzatán a következő felírással: *Hazafiság a nemzetiségnek!* Környezete vonzó volt, bejárata a Balaton felé esett. Sokat köszönhettek – a szervező Kisfaludyn kívül – Zala

megye egyes képviselői áldozatkész közreműködésének, köztük mindenekelőtt Deák Ferenc és testvére, Deák Antal, valamint Csányi László, a későbbi szabadságharc minisztere és mártíra, támogatásának. A megye megszabta: az épületben a színészek csak magyarul játszhatnak. Ezt készséggel teljesítették. Nem fogadták viszont el a pannonhalmi bencés főapátnak azt a kikötését, hogy a játékszín épületében udvarolni nem szabad. (Nehéz is a színházból kiparancsolni férfiak és nők természetes emberi vonalmát!) Annál is inkább így jártak el, mivel az alapítók a szabad társadalmi érintkezés egyik letéteményesének és fórumának szánták a színházat.

Kisfaludy Sándor irányításával – akit időközben Zala megye a színház főigazgatójának nevezett ki – megtalálták azt a szintársulatot is, amely alkalmas volt arra, hogy az állandó kőszínházban megfelelő módon képviselje a hazai színművészetet. Komlóssy Ferenc társulata volt ez, amelyik már tizenöt esztendeje járta előadásaival Zala megyét, s amelyből 1828-ban öt dunántúli megye, Győr, Sopron, Vas, Veszprém és Zala összefogása megeremtette az ún. Dunántúli Színjátszó Társulatot. A füredi színház már majdnem elkészült, amikor a megyék 1831 májusának végén megerősítették e társaság szabályait. Az ország egyre legjobb vándortársulata szerződött ide, olyan színészekkel mint Kántorné, Déryné Széppataki Róza, Lendvayné Hivatal Anikó, Bartha János, Fánecs Lajos, Hubenay Ferenc, Megyeri Károly, Telepy György, Pergő Celesztin és mások. Nekik volt köszönhető, hogy utóbb, a harmincas évek folyamán a füredi előadások eseményszámba mentek. A *Rajzolatok* 1836-os évfolyamában például a következő elismerő szavakat olvashatjuk: „... Komlóssy társaságában néhány tag találkozik, ki a középszerűséget (magyarországi értelemben) jóval meghaladja... Irántuk az egész fürdői közönség részéről szép részvét mutatkozott, mely őket folyvásti iparkodásra méltán lelkesítheti... Kisfaludy Sándor... személyes jelenlétével is buzdítá a színészeket, s budai színészeinket is érdeklő például említem, hogy azok Kisfaludy Károly vígjátékait gyakran s elég hatással, a közönség nagy meglepedésére adják.”

1831. július 2-án, illetve 3-án következett el a színház megnyitása. Azért tartottak két megnyitó ünnepséget, mert az első napon a nép számára rendeztek megnyitót – a jobbágyág egész csoportokban, papjaival az élen vonult fel –, a második alkalommal pedig a nemességnek. Az átalakuló idők jele volt az, hogy már a nép számára is átadták az intézményt, mint ahogyan az is, hogy még külön, elválasztva feudális osztálypárjától, a nemességtől. E megnyitókra Kisfaludy Sándor nacionalista eszméket hangoztató prólogust és *Nemzeti Éneket* is szerzett, melyet Komlóssy Ferenc színgazgató olvasott fel, illetve a társulat szólaltatott meg. Az ének *Titika* című regéje négy sorának átvételével kezdődött, s a nemzeti nyelv, az alkotmány és az uralkodó szokványos magasztalásával folytatódott. Bár mondanivalója eléggé vérszegény, a költő mégis szükségesnek látta kiadatni, s a megjelentek közt százával osztogatta a verset tartalmazó színes nyomtatványokat. A bevezetés után Karl Töpfer német drámaíró *Schein und Sein* című műve került színre *Magyar hölgy* címmel, Komlóssy magyartításában. A címszerepet Lendvayné Hivatal Anikó, a későbbi híres drámai színésznő alakította. A megnyitó előadáson nemzeti viseletben állt a színpadon az egész szintársulat, s Kántorné és Lendvayné, az együttes vezető női tagjai rózsákkal köszöntötték az alapítót, Kisfaludy Sándort.

A füredi színház addig virágzott, ameddig 1837 augusztusában meg nem nyílt Pest-Budán az oly régóta várt központi színházi intézmény. Ezzel a vállalkozással, mely egész évben játszott s Bajza József igazgatásával és Vörösmarty Mihály színikritikai támogatásával működött, a versenyt már nem állhatta. Tevékenységét sokkal szűkösebb feltételek közt kellett végeznie, mint amannak, s legjobb erőit is sorra elszívta a pesti intézmény. Ekkorra már megmutakoztak a gyors építkezés hibái, hiányosságai is: a színpad túlságosan magas volt, a közönség székek helyett padokon foglalt helyet, páholyok nem voltak, mint ahogyan sülyesztő, díszletek és technikai felszerelés sem. Az új idők nagy színésze, Egressy Gábor panasolta el ezt 1839-ben. E hiányosságokkal együtt is a füredi kőszínház még sok nyáron át szerzett örömet és okulást nyári nézőinek.

Érdemes különben tallóztatni abban a megsárgult füredi panaszkönyvben, ahová Egressy kritikai észrevételeit beírta. Kiténik belőle, hogy mit hiányolnak leginkább a fürdőhely vendégei: Petőfi jövődő színészbarátja például az itt feltalálható magyar nyelvű sajtó kis példányszámát is felelmeleti, s ugyanezt kifogásolják más fürdőzők is. Kevés a magyar nyelvű újság és folyóirat Balatonfüreden – e visszatérő felszólamlás a harmincas-negyvenes évek fordulóján nemcsak a tájékozódás, a társadalmi problémák iránti érdeklődés fokozódását jelzi, nem csupán azt, hogy ez időre a politika már minden

másnál fontosabbá válik. Az időszéri társadalmi küzdelmek azért is vonzották Füred nyaralóit, mert a színház nézőterén és kiváltképp a bejárat előtt, a sétányokon igen gyakran találkozhattak azokkal az irányadó közéleti férfiakkal, akiknek nevétől visszhangzott az ország. Széchenyi, kinek Arácon volt villája, a felségsértési főbenjáró pör alá volt Wesselényi, továbbá Deák Ferenc, ki minden esztendőben legalább egy hónapot eltöltött itt, Kossuth, ki riporterként érkezett a füredi társaságba, sétálgattak e helyt, valamint az igencsak politizáló írók: Vörösmarty, Fáy András, Czuczor Gergely, Garay János és sokan mások.

A reformkor évtizedeiben Balatonfüred volt a nyári találkozóhelye mindazoknak, akik az időszéri közéleti, átalakulási kérdésekről feltűnés nélkül, a bécsi titkosrendőrség szemeitől lehetőleg elhúzódva kívántak eszmét cserélni. Itt volt az ország fővárosához legközelebb eső vidéki szénsavas fürdő, itt volt a Balaton csábító víztükrre, s itt volt – minek hallgatnánk el? – a jó bor vonzereje is. Mindehhez eleinte Bihari János, a híres primás húzta a talpalávalót. Ha az utazási idő mai szemmel nézve hosszúnak is tűnik, idejutni voltaképp nem volt már nehéz: a delizsánsz hajnali ötkor indult a pesti Tigris Szálló elől, s aznap este hét óra felé megérkezett Füredre. Már az első reformországyülés, az 1825-ben kezdődő előtt itt jött össze nyáron a követek egy csoportja az ország helyzetének megbeszélésére: Felsőbüki Nagy Pál, ekkor a rendi ellenállás vezéralakja, Deák Ferenc és bátyja, Antal, id. Pázmány Dénes, a reformkorszak híres diétai követe, 1848-ban a Honvédelmi Bizottmány tagja és mások. Ettől kezdve az országgyűléseken elhangzó reformjavaslatokat gyakorta itt tárgyalták meg először.

E kibontakozó politikai tevékenység áramában virágzik fel Füred. Erőteljesebb fejlődése már a XVIII–XIX. század fordulóján megindult: a polgárosuló vezető rétegek ekkor kezdtek tömegesen ráeszmélni a hely egyedülálló szépségeire és helyzeti előnyeire. Egyelőre a rendiségből adódó társadalmi megosztásnak megfelelően. A Balaton partján, közelebbről Keszthelyen tudvalevőleg először Festetics György, azaz egy gróf létesített kulturális irodalmi központot. A híres mezőgazdasági főiskola, a Georgikon, és 1817-től a helikoni irodalmi ünnepségek, melyeken Berzsényi, Kisfaludy Sándor, Dukai Takács Judit, Pálóczi Horváth Ádám, Pázmándi Horvát Endre, utóbb Kazinczy vettek részt, a nemzeti arisztokrácia tagjának voltak a gesztusai. Olyan kezdeményezések voltak ezek, melyek minden értékük ellenére sem veszélyeztették a fennálló rendet, a feudális abszolutizmus rendszerét. A nemzeti arisztokráciának e kulturális centrumától eltérően Balatonfüred már kifejezetten a polgárosuló köznemességnek és a nemesi értelmiségnek lett a központja, s e helyt már nemcsak a Dunántúl írói csoportosultak, hanem az egész országból, főként Pestről jöttek a literátorok: a politizáló írók és az írók is kiváló politikusok.

Fürdőéletről az ő ide gyökerezésük előtt nem lehetett beszélni. Bél Mátyás, a XVIII. század úttörő földrajz- és történettudósa is 1734-ben még csak a savanyúvízkút alapján említi a községet. Kazinczy, aki 1789-ben látogat errefelé, „dísztelen”-nek találja Füredet, s „kiesen rüt”-nak Tihanyt. Ne csodálkozzunk ezen: sivár, elhagyatott vadonba érkezett, a parton elvadult nádat s mindenfelé mocsaras, lecsapolatlan vizet láthatott. Igaz: messziről látta ugyan Füred készülő első ékességét, a szentgyörgyi Horváth-család vendéghogadónak épülő, százkét szobás házát, a Balaton környékének legnagyobb copf stílusú, világi épületét. (Ma a bányászok üdülője.) Ennek építését azonban csak majd egy évtizeddel később fejezték be. A XVIII. század végén – XIX. század elején itt megforduló többi költő, Batsányi, Csokonai, Baróti Szabó, Virág, Berzsényi is legfeljebb a kút körül láthatott némi csoportosulást, eleven fürdőéletet nem. Fürödni, úszni, egyáltalán a nagyszerű vizet élvezni – mint azt a hely jeles tudósainak, Lipták Gábornak, Vajkai Aurélnak és Zákonyi Ferencnek műveiben olvashatjuk – 1821-től kezdtek a Balatonon az emberek – akkor is igencsak módjával. 1822-ben építették meg az első, hat kabinból álló fürdőházat. Zárt fabodék voltak ezek, melyeknek a tóra néző déli oldala volt csak nyitva, egyedül ezen át lehetett látni a vizet és a túlsó partot. Rádásul e kabinokba falócaikat helyezték el: strandolás helyett azokon ülhetett a vendég. A helyzet akkortól kezdődően változott meg, amikor 1836 nyarán Wesselényi Miklós Füredről átúszott Tihanyba. Ez olyan feltűnést keltett, a reformellenzék vezérét a parton olyan tömeg ünnepelte, hogy a nagy jelentőségű folyóirat, az *Athenaeum* is megemlékezett róla. Nemcsak sportbeli teljesítmény volt ez ugyanis: a fizikai erőn túlmenően a vállalkozó merészség, a viharokkal és veszélyekkel megküzdő akarat diadalát jelentette. Wesselényi Miklós úszása az egyéni hősiesség, a helytállás szimbólumává vált a kortársak szemében.

Igy lett a reformkori Balatonfüreden még az úszásból is szinte társadalmi tett. Megvolt tehát az indítéka annak, hogy a titkosrendőrség egyre-másra küldte a vendégekről a jelentéseket Bécsbe. Széchenyit éppúgy megfigyelés alatt tartották, mint Deákot, s ha a „legnagyobb magyar” házában estélyt rendezett, arról napok múltán szintén értesültek a császárvárosban. „... Mindenütt magyar láz és osztrák szidalom” – sopánkodik ezzel kapcsolatosan az ismeretlen besúgó. Jelentés ment arról is, hogy a *Szózat* költője mit mondott 1838 nyarán egy baráti társaságban. Eszerint Vörösmarty azt jelentette volna ki Füreden, hogy – idézem a jelentést – „... az ellenzéknek az a szándéka, hogy a következő országgyűlést a szólásszabadsággal, mégpedig a Lovassy- és a Kossuth-ügyre vonatkozólag kezdje; továbbá, hogy az országgyűlésből kizártakat válassza meg követnek, még akkor is, ha ennek következtében feloszlatnák az országgyűlést.” Szerencsés helyzetben vagyunk egyébként, mert más, hitelesebb forrásból – az Aurora-kör egyik érdemes tagjának, Bártfay Lászlónak a naplójából – is tudjuk, mivel töltötte a reformkor legnagyobb költője ez időben Füreden napjait. Egyfelől kétségkívül azzal, amivel a többiek: furdított, kávéháza járt, színházba ment, Tihanyaba kirándult, pihent. Másfelől viszont sorra találkozott az ellenzék különböző tagjaival, a kor liberális értelmiségének progresszív tényezőivel. Vörös Károly történész egész listát állít össze tanulmányában arról, hogy néhány nap alatt hány olyan emberrel találkozott itt a költő, aki gyanússá tette már magát az osztrák hatalom és a hazai reakció szemében. Hogy miről szóltak e megbeszéléseken, nem tudjuk. Vörösmartynak az *Athenaeum*-ban megjelent novellája, *A füredi szivhalászat* alapján azonban könnyen elképzelhetjük. Az elbeszélés nem tartozik a költő java alkotásai közé, de mint kordokumentum jelentős: az elején a szereplők, így az Amerikát járt magyar és itthoni barátai a tengerentúli ország haladásáról, a négerkérdésről, a magyarországi vidékek elmaradottságáról, a megújulás szükségességéről olyan nézeteket hangoztatnak, amelyek a költő személyes felfogását tükrözik, s amelyekhez hasonlóakat nyilván mások is megfogalmaztak az időben a füredi sétányokon. Idézek az elbeszélésből: „... A legszebb, a legvirítóbb tájakon nagy részint butaság s henyesség tanyáznak s a néptelen pusztákon egy-két büszke lak csúfolni látszik inkább, mint ékesíteni a falut, melynek nyomorú vaskóitól környékezve van... Magyarországi gyermek, mely megvénült anélkül, hogy szenvedései hidegebbé, tapasztalásai okosabbá, s évei tiszteletesebbé bírták volna tenni. A két szélső korszak nem bír semmi egyebével, mint gyarlóságaival. Egy van, mi megmentheti: levetni balítéletek hieroglifáitól tarka bőrét; s megifjodni, mint a kígyó szokott, s talán még hosszú s boldog életű lesz.”

A negyvenes évek elejétől Balatonfüreden újabb váltás következik: immár nemcsak színhelye az ország társadalmi problémái megvitatásának, hanem arról is szó esik, hogy melyek a problémái, hiányosságai magának Fürednek és a Balaton helyzetének. 1842 júliusában Kossuth Lajos látogatott el ide. Azért jött, hogy riportban számoljon be lapjában, a *Pesti Hírlap*-ban a furdószezon érdekességeiről. *Caleidoscop* című helyszíni tudósításában már nem csupán lelkesedett a látnivalókért, hanem mélyrehatóan bírálta is az itt tapasztalható visszasságokat – mindenképp azt, hogy a közlekedés szempontjából egyáltalán nem aknázzák ki a tó víztükrét. Érdekes, hogy ezt előtte már egy angol utazó, John Paget észrevette, ki 1839-ben megjelent, hazánkról szóló útikönyvében szemünkre vetette – idézem szavait: „... Egy angol számára nehezen elképzelhető ilyen, a kereskedelem s a szórakozás szempontjából teljesen kihasználatlan tó. Azt hiszem, egyetlen kereskedő bárka sincs rajta, de bizonyos, hogy egyetlen vitorlánhajó sem található az egész tavon.” Három évvel később Kossuth szenvedélyesebben, nemzetet korholó keserűséggel fogalmaz. A Balatont „megátkozott holttenger”-nek nevezi, s így kiált fel: „... 20 mérföldnyi síma út, nagyobb, mint némely vármegye, mint némely fejedelemség, s a honnak legszebb vidéke által körítve, s rajta mégis egyetlenegy hajó sem libeg, kivéven talán a füredi séta ladikot, vagy egy nyomorult halászcsonakot. Volna csak másutt e tó, amarra nyugat felé, s virító városok körítenék, s fűrgő gőzösök ünnepelnék rajta az emberész diadalát; nálunk! hacsak egy bogarászó fecskecsoport nem röpked fölötte, élettelen s henyé, mint egy roppant sir. Mi isten átka van e nemzeten?” Emellett a néptribun a Füreden tapasztalható társadalmi elkülönülést, az osztálytagozódás kirívó megnyilvánulásait is felrója az itteni közönségnek, a nemesi pöffeszkedést, a polgársággal szemben támasztott idegenkedést.

Szavának lett fogamatja. Méghozzá legfőbb politikai ellenfelénél: Széchenyinél. A hazai polgárosodás úttörője, mint annyiszor, e közlekedési ideában is meglátta a lehetőséget, s 1846-ban újabb nemzetébresztő röpíratban fordult a hazai közönséghez. *Balaton-i gőzhajózás* címmel a tőle megszokott

képteremtő erővel és agitatív lendülettel varázsolta az olvasók lelki szemei elé a hajózás balatoni meghonosításában rejlő kedvező esélyeket. Széchenyi örökmozgó szelleme ipart, szénbányászatot, gépeket, gyárat, lecsapolást, mocsarak kiszáritását, a budapestiek által létesítendő üdülőket álmodik a gőzhajózás révén a Balaton partján, s ugyan mondhatja-e valaki, hogy ezek az álmok hiábavalóan peregetek el? 1846 áprilisában a megalakult Balatoni Gőzhajózási Társaság örökös elnökének őt választották meg, s néhány hónap múlva, szeptemberben, a „legnagyobb magyar” születésnapján már fel is avatták az első balatoni gőzöst. Méltán áll itt a szép füredi parkban Széchenyi István szobra, talapzatán azzal a ma is időszerű mondással, amelyet éppen ebben a röpiratában vetett papírra: „Munkafáradt ember, ha a Balaton víztükrét meglátja, új életkedvet érez ereiben csörgedezni.” A menetrendszerű gőzhajózás 1847 májusában indult meg Balatonfüredről. Az első gőzöst a füredi színház nemrég elhunyt alapítójáról *Kisfaludynak* nevezték el. Az irodalom képviselői e nagy esemény megünnepléséből sem maradtak ki: Garay János, Vörösmarty híve az elsők közt utazott végig a Balatonon, s elragadtatott epigrammában énekelte meg az elemeken aratott újabb hazai diadalt. Említsük meg azt is, hogy ő az első lírikusunk, aki 1848-ban egész verseskönyvvel áldozott a tó szépségeinek. (*Balatoni kagylók.*)

S mivel töltötték idejüket a vendégek a politikán, a színházlátogatáson és a vízkúrán kívül? Többnyire azzal, amivel ma: fürödtek (a tóban, bizony, egyelőre csak óvatosan), korzóztak a hársfák alatt, élvezték a remek természeti adottságokat, a szerelem édességét – egy szóval az életet. Az egykori források színváltóan megörökítik mindezt. Az egyik arról számol be 1834-ben, hogy a savanyúvizes kútnál hogyan sereglenek össze a gyógyulni vágyó emberek, mint hűsölnek, tereferélnek és játszanak a közelben elhelyezett padokon. Másik kútfőnk 1837-ben hangsúlyozza: a kút annyiban is központja a füredi társaséletnek, hogy környezetében a legkülönbélebb rendű és rangú emberek vegyülnek, diskurálnak, hallgatják a zenekarokat. Tűzijátékokról, a tavon rendezett éjjeli vigasságokról s főleg a híres táncmulatságokról, az Anna-bálokról szólnak még leginkább a híradások, s kivétel nélkül megegyeznek a fürdőhely panorámájának és passzióinak magasztalásában.

Lipták Gábor írt érdekes tanulmányt arról az angol utazóról, akinek útirajza különleges színfoltot jelent a korabeli Füredről szóló kútfők között. Említettem már John Paget nevét, aki 1835-ben járt nálunk, s oly jól érezte magát, hogy hazánkban telepedett le. Elsősorban egy ritkaszép és szellemes magyar nő vonzotta ide. Wesselényi Polixéna, az árvízi hajós unokahúga és szellemi neveltje, akit később el is vett feleségül. Paget-nek, 1849-ben Bem tábornok honvédtisztjének a szerelem mellett szintúgy kedvére volt tájaink a szabadság kibontakozó szelleme, a reformmozgalmak légköre. S mi az, ami elbűvöli a távoli szigetország szülőttjét a Balaton partján? Főképpen maga Füred, amelyet „elragadó”-nak nevez, a romantikus lelkeknek való táj, az általa „kellemes”-nek minősített társaság, a sokféle szórakozás. Ebben egyezik a fürdőhely hazai krónikásaival. Különbözik viszont tőlük abban, hogy mily rajongással számol be az itt látott nemzeti táncról, melyet a legkifejezőbbnek nevez a valaha látott táncok között, s még inkább a magyar nők szépsége iránti önfeléd hódolatában. Lelkesedve írja le, hogy annyi szép hölgy vonult fel a füredi bálon, hogy az még Magyarországon is ritkaság.

Bízást elmondhatjuk, hogy a balatonfüredi nyarak a reformkorban sok mindent magukba sűrítettek azokból a pozitívumokból, amelyek ez időben jellemezték az ország felgyorsuló fejlődését. Korszakunk kezdetén még a nemesi szokások, a patriarkális életmód jegyében gyűltek Füred fái alatt az úri közönség, a negyvenes években viszont már a kereskedők, polgárok, a rendiségen kívül álló tömegek társadalmi befogadásáért emel szót a *Pesti Hírlap* zseniális szerkesztője. 1820 körül egy-egy lélekvesztő ha imbolyog a gyönyörű tavon, 1847-ben viszont már gőzhajó szállítja az utasokat és az árucikkeket. A húszas évek végén még nincs színház Balatonfüreden, egy évtizeddel később pedig már szükségtelemmé is kezd válni a pesti teátrum tevékenysége következtében. Negyedszázad alatt mélyrehatóan átalakult az élet és a művészet valósága, s e folyamatban a füredi fák alatt felhangzó gondolatok, eszmék is számottevő szerepet játszottak.

Egy előkerült kéziratos énekeskönyv: a Szádeczky-Miscellania

A *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)* 1963-ban még „ismeretlen helyen” lévő gyűjteményként jelezte a 251. sorszám alatt nyilvántartott *Szádeczky-Miscellaniát*.¹ A korábban Szádeczky Lajos, kolozsvári egyetemi tanár (1859–1935) tulajdonát képező énekeskönyvet egy hiányos másolat alapján tette közzé 1955-ben Varga Imre.² Az 1935 óta lappangó, értékes gyűjtemény most ismét hozzáférhető a kutatók számára. A budapesti Akadémiai Könyvtárban mikrofilm-felvételen, a szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a kiáztatott kötetstábla-törödékekkel együtt eredetiben tanulmányozható.

A 8° alakú kolligátum gerincén benyomott cím olvasható: „VERSUS HUNGARICI”. A kötetstábla belső oldalán olvasható, Szádeczky Lajostól származó ceruzás bejegyzés „versus Hungarici” formában megismétli ezt. A rendkívül megviselt állapotban lévő kötés miatt a gyűjteményt az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Műhelyében újra kötötték, a régi kötetstáblákat pedig kiáztatták. Ekkor kerültek elő az első táblából a Varga Imre által még nem azonosíthatott alábbi „bejegyzéstörödékek”: „Papatús M... habet Archidiaconus...¹ Deum Tatrem (!) Patrum fecit di...² Epigramma in Librum Luthe[ri]”³ Et habet Ausonium liber hic, Ergaque...⁴ Et habet Haebraeum, praeterea[que]...⁵ Id est Litera R latine pronu...⁶ graece Ro, Haebraice Rés,...⁷ E Luther-ellenes versikét tartalmazó kötetstábla-törödek után, az I. ép oldalon fent, ceruzával írt, X alakú pecsétnyomattal érvénytelenített leltári szám (A. 172), alatta pedig korabeli bejegyzés: „Anno 1801. Die 26a Aprilis.” olvasható. Az ezt követő II. oldal üres, a III-on XVIII. század kéztől származó bejegyzés: *Miscellania*. A IV. és V. üres oldal után a VI-on látható metszettel kezdődik Phaedrus és Fl. Avianus *fabuláinak*, Homérosz *Batrachomyomachijának* 1753. évi, padovai kiadása. A mű címlapján és annak verzóján átütött leltári számok (1016, II/1475 és Szakleltár 223, illetve Szegedi Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének Könyvtára. Lelt napló: n: VI. sz. csoport: 2700) láthatók. A verzóra ütött *Szegedi Tudományegyetem Magyar Történeti Tanszéke* köriratú bélyegző a nyomtatvány 99. és 243., valamint az új számozású kéziratos rész 85, 117, 315, és 336. oldalán is szerepel.

A kolligátum második része tartalmazza a *Szádeczky-Miscellaniát*. A négyhasábos, bordázott papíron lévő vízjel a 34., 35., 54., 238., 274., 291. és 327. oldalakon sajnos csak törödékes részletben látható, így nem lehet biztonságosan meghatározni. Az énekeskönyv datálásához azonban új adatként járul a hátsó borítótáblából előkerült – bejegyzést sajnos nem tartalmazó – adóívtörödek. A kötésnél felhasznált papírszelet felirata „Contributio Anni 1776”, arra enged következtetni, hogy a kolligátum 1776 előtt nem keletkezhetett, tehát a versekkel már beírt és/vagy üres lapok ez évben, vagy ez után kerülhettek együvé a nyomtatvánnyal. Varga Imrének azt az állítását, hogy az énekanyag összeírásának helye Erdély, alátámasztja a hátsó kötetstáblából kiáztatott sormutató jellegzetes erdélyi földrajzi nevek – Székelyudvarhely, Királyudvarhely – említésével. A *Miscellania* több helyütt (74., 80., 82., 112–3., 115., 126., 130–3., 138., 140–1., 198., 200–1., 217–8., 277., 230., 233–4., 249., 257., 264., 296., 298., 302–3., 305–6., 312–333.) őrzi névadója, egykori tulajdonosa sötétkék tintás, tintaceruzás vagy ceruzás bejegyzéseit. E bejegyzések zöme az énekeskönyv nyomtatásban megjelenített anyagának bibliográfiai adatait tartalmazza, csak elvétele akad közte textológiai jellegű.

Varga Imre énekeskönyv-rekonstrukciójának időtálló voltát jelzi, hogy most, az eredeti előkerültével sem szorul lényeges korrigálásra kiadása. Fel kell viszont hívnunk a figyelmet, hogy az eredeti alapján most már lehetőség nyílik betűhív szövegekölzésre, eredeti osztást tükröző verssor-törödelésre, s hozzáférhetőkké váltak a közöletlen latin versek is.

Nem célunk az eredeti szerint átírni Varga Imre közlését. A továbbiakban csupán egy-két elírásra utalunk vagy szöveghiányt pótolunk. Az első szám a *Szádeczky-Miscellania*, a [ ]-ben levő a Varga Imre által kiadott szöveg lapszámát mutatja. A javításokat vagy pótlásokat ékezetekkel, máskülönben betűhíven adjuk.

13–14. [18.] Vargánál helytelen lapszám. A 77. lapon szereplő 4 soros vers [19.]-en hiányzó sora: „Által kellett mened sok nyomorúságon.” A 81. [20.] lap versének címe: *Más*. A 177. [34.] lapon az *O juvena mollis flos vix dum crescit evanescit* sorkezdetű vers címe: *De Morte*. A kiadó a rendelkezésre álló másolat alapján tévesen tulajdonította ezt a címet az előző lapon [33.] említett versnek. Nem a 178., hanem a 177. oldalon kezdődik az *Alia* jelzésű latin ének. A 229. [55.] oldalon kezdődő vers címe: *Más*. A 301. lapig tartó számozás XVIII. századi kéztől való, Szádeczky sötétkék tintás számozása a 302. oldallal kezdődik. A 305. [67.] oldalon a teljes cím: *Az Huszár Úr Éneke*. A [69.] oldalon hiányosan közölt vers kiegészítve: „Hogy állítasz, s valamíg élek. (...) Szabad szárnyán az kinek tetszik *hadd | járjon tsak Compagnia tételt* töllem ne várjon.” A 333. [73.] oldalon levő vers kiegészítve: „Húzzad Czigány az Nótát, | Ne kímélyed az húrját, | majd megadom az árrát, | majd megadom az árrát.” A 334. [74.] oldalon olvasható vers alatt mintegy másfél sornyi, olvashatatlan, réjaszerű szöveg van. Alatta nevet nem tartalmazó bejegyzés: „Possessor hujus Libri.”

A hátsó kötetstábla kiátatása után került elő a 337. lap túoldaláról (337+1) és a következő oldalról (337+2) az énekeskönyv sormutatoja, mely több, kéziratunkban már nem szereplő, valahogyan elkallódott énekre utal, ugyanakkor több benne levőt nem tüntet fel. Itt kell megjegyeznem, hogy a kötés régi állapotában mintegy száz oldalnyi hiány-wolt megfigyelhető a kolligátum első részét képező nyomtatvány és a második, kézíratos rész között. A sormutatóban jelzett énekek feltételezésünk szerint ebben lehettek. A hátsó kötetstábla töredéke (337+1): (K... jara) |¹ S Úgy tánczolnak s úgy dombolnak |² {Székjely Udvarhely, Király Ud- |³ varj hely] s. az Nagy Palotában |⁴ ... Király- |⁵ U[⁶dvarh]jely |⁶ <dratul ... di dan ... reg ... dadida dan da |⁷ dida dandam |⁸ Isten hozád Erdély Ország |⁹ Ámbár Nékem nintsen kéntsem |¹⁰ <Angyal Vagy madár ki amaz |¹¹ <Árván sirván |¹² Szívem fájdalmai ujjulnak |¹³ <Őszi harmat után |¹⁴ Szántotta a |¹⁵ Virgo formosa gyepet, |¹⁶ Világot ki ismeri |¹⁷ <Íffiuság Sólyom Madár |¹⁸ Változással. Vidám kedvem |¹⁹ Török Síp |²⁰ Csak azt

¹ STOLL Béla *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 151–152.

² SZÁDECZKY-Miscellania *Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*. S.a.r.: VARGA Imre. Bp. 1955.

^{3–8} Valószínűleg egyazon ismeretlen ének versszakát alkotják.

⁹ Vö: VARGA i. m. 31., 57.

¹⁰ Az Amade-ének változata énekeskönyvünkben: 236–237.

¹¹ Szövege a 198. oldalon.

¹² Az Amadénak tulajdonított vers szövege a 231|b–233|b. oldalon.

¹³ Szövege a 253–254. oldalon.

¹⁴ Az *Őszi harmat után* szövegváltozata a 229|b–230|b. oldalon. A *Szántotta a | gyepet* |¹⁵ bejegyzés valószínűleg tréfás kedvű XVIII. századi olvasótól származik. Ilyen sorral kezdődő énekről nincs tudomásunk.

¹⁵ Szövege a 232., 233., 224|b–228|b. oldalon.

¹⁶ Szövege a 224–225. oldalon.

¹⁷ Szövegrészlete a 141., teljes szövege a 218–222. oldalon.

¹⁸ Szövege a 214–217. oldalon. A *Vidám kedvem* szövege nem szerepel a *Szádeczky-Miscellania* darabjai közt. Két változatát is feltünteteti viszont STOLL i. m. 489.

¹⁹ *Ismeretlen ének*

²⁰ Szövege a 138. oldalon.

szánom bánom |²⁰ Igen könnyen hajlik az Nádszál a |²¹ szélnek, a hol nem |²² (Fenékkel felfordult már az egész |²³ világ) |²⁴ Ördögputa kis Menyecske |²⁵.

A 337+2 oldal töredékei: (Bolondság embernek ég ellen kapdosni) |²⁶ Bolondság volt Nádhoz bízni |²⁷ (Induly el kis Paripám) |²⁸ Őszi harmat után Végre Mikor osztán |²⁹ fúdogál az hideg, fúdogál az hideg szél |³⁰ [Nem sok idő] múltán sárgul huldogál- |³¹ [ván Lassan las]san az Levél... |³² Zöld erdő harmattát Piros csiz- |³³ [mám nyo]mát hóval fedi be az |³⁴ [Szél hóval fe]di be az Szél. |³⁵⁻³⁷ [Megholt fele]ségem) |³⁸ ... hová lettél |³⁹ Gyászos életemet |⁴⁰ ... ult) Változással |⁴¹ kedv mulással |⁴² ... nda |⁴³ [Ebugatta] Czigányának |⁴⁴⁻⁴⁵ [Magyarország]ban jer Pajtás.) |⁴⁶ [Szívem fájd]almi ujjulnak |⁴⁷ ... kegyese) |⁴⁸ ... lok hiteddél) |⁴⁹⁻⁵⁴.

Téglásy Imre

Szőnyi Benjámín és a fiziko-teológia

A XVIII. század második felének legnépszerűbb református énekszerzője Szőnyi Benjámín hódmezővásárhelyi prédikátor: csupán *Szentek hegedűje* című, először 1762-ben kibocsátott, majd többször bővített gyűjteménye (a költő 1794-ben bekövetkezett haláláig) tíz kiadást ért meg. Verseinek ez a nagy kelendősége arra utal, hogy késő-barokk vallásos lírája viszonylag széles olvasóközönség igényeit elégítette ki, s valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult az említett olvasói rétegek tudatának formálásához. Napjainkban, amikor a kutatás egyre több figyelmet fordít a szerényebb esztétikai értéket képviselő, ám nagy elterjedtségük miatt művelődéstörténeti szempontból korántsem elhanyagolható alkotásokra, indokoltnak tűnik, hogy kísérletet tegyünk a Szőnyi Benjámín műveiből kibontakozó természetfelfogás pontosabb meghatározására. Már csak azért is, mivel – mint Szauder József kimutatta¹ – Szőnyi munkássága szerves részét képezi annak a folyamatnak, amelyik Csokonai

²¹⁻²² A 131–136. oldalakon olvasható *Continuatio cantionis Gyászos életemet* feliratú vers 7. versszakának első két sora.

²³⁻²⁴ Szövege a 115–116. oldalon.

²⁵ *Ismeretlen ének*

²⁶ A *Bolondság embernek titkon gerjedezni* kezdetű ének ismeretlen változata lehet. Vö: STOLL i. m. 453.

²⁷ Gyűjteményünkben nem szerepel. Vö: Stoll i. m. 453.

²⁸ Szövege a 129–130. oldalon.

²⁹⁻³⁷ A 14. sorban említett vers első versszaka.

³⁸ Talán a 217–218. oldalon lévő magyar-latin feleségcsúfoló címe.

³⁹ Azonosíthatatlan ének.

⁴⁰ Szövege a 83–87. oldalon.

⁴¹⁻⁴² Szövege a 214–217. oldalon.

⁴³ Töredék.

⁴⁴ Szövege a 127–129. oldalon.

⁴⁵ Hiányzó sor.

⁴⁶ Szövege gyűjteményünkben hiányzik, nótajelzésként történik rá utalás a 306. oldalon lévő versnél.

⁴⁷ Szövege a 253–254. oldalon.

⁴⁸ Töredék.

⁴⁹⁻⁵⁴ Töredékek.

¹ SZAUDER József, „Az estve” és „Az álom” keletkezése, In: *Az éj és a csillagok*, Bp. 1980. 260–261.

filozófiai költészetét készíti elő. Imre Mihály nemrég közzétett tanulmánya érdekes adatokkal illusztrálja, milyen élénk kapcsolatban állott Szőnyi a korabeli tudomány jeles képviselőivel.²

A hódmezővásárhelyi lelkész egyik legfőbb törekvése az, hogy olvasóit a természet nagyszerűségének bemutatása révén vezesse el a világ teremtőjéhez. A gondolat igen régi: már a *Zsoltárok könyve* is arról beszél, hogy „Az egek hirdetik Isten dicsőségét” (19:1), az Újszövetségben pedig a *Rómaiakhoz írt levél* szögezi le a leghatározottabban: „[. . .] ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” (1:20).³ A természet csodálatos voltából Istenre való következtetésnek ez a Bibliában gyökerező eszméje a XVII. század tudományos – elsősorban fizikai – eredményeinek nyomán új történeti összefüggésben jelentkezett. Az anyagvilágnak egyre több, egzakt módon kifejezhető törvényszerűségét sikerült feltárni, ennek nyomán pedig az apologetika is új lehetőséget látott abban, hogy a törvényszerűségek részletes bemutatásával egy, a világ-egyetemet értelmesebben elrendező Isten létére következtessen. S bár maga Newton azon az óvatos véleményen volt, hogy a fizika csupán egyre közelebb viheti az embert a világ természetfölötti okához, de ennek az oknak azonnali megismerését nem várhatjuk tőle,⁴ mégis épp az ő követői és propagátorai közül kerültek ki azok, akik – mint William Derham – a legelkesebb művelői lettek a természettudományos felfedezéseket közvetlen hitvédelmi célokra felhasználó fiziko-teológiai irodalomnak. Az alábbiakban mindenekelőtt arra keresünk választ: milyen mértékben teszi magáévá Szőnyi Benjámint a fiziko-teológia törekvését egy korszerűbb apologetika megteremtésére? Másképpen fogalmazva: mennyit sikerül Derham és a többi, általa olvasott szerző révén megértenie korának természettudományából, s egyáltalán: hogyan értékelhető az a természeti világkép, amelyet verseivel oly széles körben tudott elterjeszteni?

Ami a „természet” fogalmát illeti, Szőnyi világosan fölismeri azt a veszélyt, amelyet a szó laicizált értelmezése a hívő ember számára jelent. *Istenek trombitája* című kötetében (1790) élesen kikel azok ellen,

„A' kiknek nem szent írás a' Vallások;
„Hanem természet, mellyben van romlások.”⁵

A strófához fűzött lábjegyzete szerint az úgynevezett „naturalismus”-ra gondol: ez a XVIII. századi terminológiában olyan (lényegében materialista) filozófiai rendszert jelentett, amely – hogy Mátrai László meghatározását idézzük⁶ – „a világ végső és egyetlen magyarázó elvének a természetet ismeri el”, s amelynek Holbach a legtipikusabb képviselője.⁷ Szőnyi felfogása szerint (aki a „naturalismus”-t egyébként már 1774-ben is kárhóztatta⁸) nemcsak hasznos, hanem – a szóban forgó veszély elkerülésére – kifejezetten szükséges az anyagvilág vizsgálatát a vallási megfontolások szolgálatába állítani. Éppen ebből a szempontból, s nem elavultsága miatt kifogásolja Wolfgang Frantzenak Miskolczi Csulyak Gáspár által (még a XVII. század végén) *Egy jeles vad-kert* címmel átültetett munkáját, amely

²IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámint levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból*, Itk 1981. 67–72.

³Bibliai idézeteinket a Szent István Társulat által 1976-ban megjelentetett kiadásból vesszük.

⁴„Utique si verus omnis factus in hac philosophia progressus non quidem statim nos ducit ad causae primae cognitionem et certe propius propiusque nos ad eam perpetuo adducit, eaque res permagni est aestimanda.” *Quaest. Opt.* XXVIII. Idézi Léon BLOCH, *La philosophie de Newton*, Paris, 1908. 495.

⁵L. *Az el-esett Angyalok bűnééről* c. vers 15. szakaszát.

⁶HOLBACH, *A természet rendszere*, Bp. 1954. MÁTRAI László 89. jegyzete az 535. lapon.

⁷A természet fogalmával kapcsolatos vallási fenntartásokra nézve l. Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1963. 58.

⁸A *Gyermekek fisisikájának* előszavában, * 5r. (A lapszámok itt és a továbbiakban mindig a mű 1774-es kiadására utalnak.)

az állatoknak „csak történelmi szemléseiben állapodik meg többkire”, s az olvasókat nem vezeti mindenütt „a’ bölts Teremtőnek azokban ki-tetsző tökéletességeinek tudására.”⁹

Szőnyi Benjámint valószínűleg az 1743-tól 1745-ig tartó németországi és hollandiai tanulmányútján találkozott a fiziko-teológia irányzatával.¹⁰ s már ekkor megismerhette William Derham, Bernard Nieuwentyt, Friedrich Christian Lesser, Johann Albert Fabricius s talán Charles Rollin nevét is. A *Szentek hegedűjé*-nek 1762-es első kiadásában azonban még csak egyetlen egy versből derül ki nyilvánvalóan ez a hatás: a XXXIX. számúból, amely Szenci Molnár Albert nyolcadik zsoltárának a dallamára (de kilenc helyett negyvenkét strófában) *Az Istennek a’ természetben lévő munkáiról* szól.¹¹ Gondolatmenetében még ez sem követi a fiziko-teológiai művek módszerét, amelyek egy-egy tudományszak tematikájának a rendjében haladva tárgyalják témájukat, s a bibliai idézeteket mintegy az elmondottak megerősítéséül használják fel. Szőnyinél épp fordítva történik: az énekszerző a zsoltárnak, pontosabban a keretül szolgáló nyolcadiknak és a középpont felhasznált száznegyediknek a felépítése szerint halad (a száznegyedik zsoltárét részben megváltoztatva¹²), s ehhez fűzi a fiziko-teológiai ihletésű gondolatokat. A szöveg rendező elvét tehát nem a természettudomány, hanem a Biblia szabja meg.

A zsoltárok mondanivalójának Szőnyi által való kiegészítését csupán két jellemző példával szemléltetjük. A 8. zsoltár 4. verse így hangzik:

„Bámulom az eget, kezed művét,
„a holdat és a csillagokat, amiket te alkottál.”

Szőnyinél ez tizenkét sorra bővül:

„2. Tsuda a’ Nap, Hold és Tsillagok fénye,
Kiknek olly állandó minden törvénye:
Hogy járások soha el-nem bomlott,
Tsak egy-is közzülök el-nem romlott.

3. Nem kellett nékik semmi szaporítás,
Avulás sem vólt, nem kellett ujjítás:
A’ miben a’ Fő Mester meg-hagyta,
Sok ezer nap el-nem fogyathatta.

4. A’ Nap az Esztendőt, éjjelt és napot,
A’ Hold pedig mérsékli a’ Hó-napot:
Egyik sem siet, sem nem maradoz,
Követi a’ mit a’ szabott rend hoz.”

Ismeretes, hogy a Naprendszernek a teremtés óta változatlan mozgástörvényeit, kezdettől fogva fennálló rendjét a newtoni fizika hangsúlyozta ilyen erősen, kétségbe vonva ezzel az égitestek keletkezésére vonatkozó descartes-i örvényelméletet. Newton felfogását Derham *Asztro-teológia* című

⁹ *Gyermekek fisikája*, 71. (A „történelmi” a kor szóhasználatában „leíró”-t, azaz „természettudományi”-t is jelent; vö. a francia „histoire naturelle” kifejezéssel.)

¹⁰ SZAUDER József, i. m. 259.

¹¹ *Szentek hegedűje*, 1762-es kiadás, 92–97.

¹² A nyolcadik zsoltár elején ugyanis az égitestekről van szó, amit Szőnyi a száznegyediknek a közepéről a Holddal és a Nappal kapcsolatos rész mondanivalójával told meg, majd az így kettévágott száznegyedik zsoltárnak először az eddigiek logikus folytatását jelentő második felét használja föl, s csak ezután tér rá az első felének átköltésére.

munkája is népszerűsítette, amelyre Szőnyi a későbbiek során többször hivatkozik.¹³ A 8. zoltár 5 – 9. versében ez olvasható:

- „5. Mi az ember, hogy megemlékezel róla,
az emberfia, hogy gondot viselsz reá?
6. Majdnem isteni lényé teted,
dicsőséggel és fönsséggel koronáztad.
7. Hatalmat adtál neki kezéd műve fölött,
mindent lába alá vetettél:
8. minden juhot és barmot, a mezők vadjait,
az ég madarait s a tenger halait,
9. mindent, ami a tengerek ösvényén kering.”

Szőnyi a 7–8–9. verset ezúttal gyorsan intézi el, hiszen költeményének a (104. zoltárra épülő) közbeeső részében már hosszan beszélt az élőlényekről és azok hasznáról az ember javára; jócskán megtoldja viszont a hatodik vers mondanivalóját:

- „35. Az emberre forduljon már az elme,
Melly minden állatoknak fejedelme.
E' szörnyű világnak kis summája,
A' Mennyei Mester bölts munkája.
36. Lelke, Teste munkája és mozgása,
Tsudával rakva nints ég alatt mássa.
Lelke esmérete nagy szövétnek,
Embereket meg-feddi ha vétnek.
37. Az artzúlatban emberek szavában,
Tsuda külömbség kezek irásában,
Még járásokban-is e' ki tettzik:
Nem hibáznak, a' kik ezt meg jegyzik.
38. Isten világa az érzékenységek,
Mellyeknek bennünk ez bizonyos végek,
Egyet mástúl hogy meg választhassunk,
És külömbséget tenni tudhassunk.”

Egy kis túlzással azt mondhatnánk, hogy ez a néhány strófa nem egyéb, mint Derham *Fiziko-teológia* című munkájából az embert tárgyaló ötödik könyvnek a tartalomjegyzéke: ott ugyanis az első fejezet az ember lelkéről szól, a másodiktól a nyolcadikig terjedők az ember testéről, tagjairól és azok összehangolt mozgásáról, a kilencedik pedig az emberek között az arcbán, a hangban és a kézírásban mutatkozó különbségekről,¹⁴ amelyek nélkül elképzelhetetlen volna a társadalom, hiszen például a

¹³ Pl. *Gyermekek fisikája*, 102.

¹⁴ A *Fiziko-teológia* ez utóbb említett fejezetének címe az 1730-as hamburgi német kiadásban: „Von der Unähnlichkeit die an den Gesichtern, an der Stimme, und der Handschrift bey den Menschen anzutreffen”, 821.

gonosztevőket senki sem ismerné föl, s még egy végrendelet hitelességét sem lehetne megállapítani . . . Az a tény, hogy Derham művéből ezt a csaknem száz lapot kitevő anyagot Szőnyi három-négy versszakkal intézi el, megerősíti azt az érzésünket, hogy költészetének ebben az első szakaszában a fiziko-teológiai műveltség többnyire inkább csak színezi, mintsem hogy meghatározná az alapjában véve bibliai szövegekre épülő természetábrázolást.

A fordulat az 1770-es évek elején következik be, amikor Szőnyi Benjámín (valószínűleg német változat alapján) magyarrá dolgozza át, majd 1774-ben megjelenteti a janzenista Charles Rollin *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres* című nagyszabású pedagógiai művének egyik fejezetét, a *Gyermekek fizikáját*.¹⁵ A „fizika” szó itt – etimológiájának megfelelően – „a természet vizsgálata”-t jelenti, amelynek a gyermekeket el kell vezetnie a teremtő Isten nagyságának fölismeréséhez. Szőnyi, aki korábban főképp csak olvasója volt a fiziko-teológiai irodalomnak, a fordítói munka során mintegy „belülről” kezdi látni azt, nem csupán átültet, hanem együtt elmélkedik a szöveg szerzőjével, annak gondolatait más auctorokból vett idézetekkel is kiegészíti,¹⁶ sőt, az így magáévá hasonított mű egyúttal új versek írására ihleti, amelyeket a *Gyermekek fizikájával* egy kötetben közöl, majd a *Szentegek hegedűjének* további kiadásaiba is fölveszi őket. Ezek már nem egyszerűen fiziko-teológiai utalásokkal kibővített zoltárparafraízisok, hanem a szó szoros értelmében vett fiziko-teológiai költemények. Tematikájuk egyébként nem fedi a Rollin-fordításét (amely a növény- és az állatvilág jelenségeit tárgyalja), inkább kiegészíti azt. Szőnyinek a kötetben szereplő versei *Az Égről, A' Kerek Földről, A' négy Éltető Állatokról* (= a négy őselemről), *A' Szivárványról, Az emberi testben meg-tetsző Isteni böltsességről*, valamint *Az emberi testnek állása módjáról* [. . .], *a' test' és léleknek egymással tartó természeti köteleiről* szólnak.

Milyen természetfelfogást képviselnek és terjesztenek a szóban forgó versek?

A fentiekben már utaltunk arra, hogy Szőnyi ugyanolyan nyomatékosan hangsúlyozza az égitestek mozgásának a teremtés óta változatlan törvényeit, mint a Derham által népszerűsített newtoni fizika. *Az Égről* szóló költemény közelebbi vizsgálata azonban arról győz meg bennünket, hogy szó sincs Newton kozmológiai tanításának következetes átvételéről. Az angol fizikus nyomán például Derham *Az astro-teológiája* az állócsillagokat egy-egy lehetséges bolygórendszer középpontjának tekinti: a világegyetemben tehát sokezer Nap létezik, ami Isten még nagyobb dicsőségét bizonyítja.¹⁷ Szőnyinél viszont

„A' Nap tüze minden tűznél
Ezerképen fényeseb',
Minden tsillagok fényénél
Tündöklőbb és éleseb' [. . .]” (89.)

¹⁵ A szakirodalom következetesen megemlíti a *Gyermekek fizikájának* egy állítólag 1766-ból való első kiadását. Ennek eddig egyetlen könyvtárunkban sem sikerült a nyomára bukkannom. Szőnyi előszava egyébként 1774 pünkösd havában kelt, s nem utal arra, hogy a művet már korábban is kibocsátotta volna. – A németből való fordítás valószínűségére a sok közül csak egyetlen példa. Rollin így nevezi a párizsi tudományos akadémia égisze alatt megjelenő értekezéseket: „Mémoires de l'Académie des sciences” (1736-os amszterdami kiadás, IV. 321.), ugyanez Fabricius német nyelvű tolmácsolásában (amelyet a Derham-féle *Fiziko-teológia* 1730-as hamburgi kiadásának kiegészítéseként közölt): „Memoires der Königl. Parisischen Academie der Wissenschaften” (XLI.), Szőnyi azonban ezt visszafordítja franciára, mintha onnan idézné: „Memoires de sciences de l'Academie Royale” (69.). A „Royale” szó feltehetőleg a német „Königlich” nyomán kerülhetett ide.

¹⁶ Az 51–52. lapon pl. csaknem egy teljes oldalt idéz Pliniustól, a következő lapokon pedig Derhamtól, Galenustól és Hübner *Lexiconjából* vesz át adatokat.

¹⁷ „Because it is [. . .] worthy of an infinite CREATOR: whose Power and Wisdom as they are without bounds and measure, so may in all probability exert themselves in the Creation of many Systemes, as well as one. And as Myriads of Systemes are more for the Glory of GOD, and more demonstrate his Attributes than one, so it is no less probable than possible, there may be many besides this which we have the privilege of living in.” William DERHAM, *Astro-Theology*, London, 1715², XLIV–XLV.

– vagyis fönmarad a közöttük lévő hagyományos különbség, s egyúttal elszakad a fiziko-teológiai érvelés egyik lehetősége. Szőnyi a Napról még azt is kijelenti, hogy „Az Hóld körülötte jár” (89.), amit ugyancsak nem tanulhatott Derham könyvéből. (Jegyezzük meg, hogy egy később, 1790-ben publikált verse szerint az üstökösök is a Naptól kapják fényüket.¹⁸) A leg súlyosabb azonban a csillagok mozgásával kapcsolatos állítása:

„Tudára méltó ereje
A' Felséges Istennek:
Hogy minden tsillagnak helye
Az, melly adatott ennek,
A' mikor teremtettek;
'S a' melly rendben tétettek
Meg-tartják tökéletesen;
Nóha forognak sebessen.” (94.)

Éz tipikusan ptolemaioszi elképzelés, amely valóságosnak veszi a csillagok látszólagos körforgását az égbolton, s mivel az minden nap újra végbemegy, szükségszerűen iszonyatos nagy sebességet tulajdonít neki. A bolygók megváltoztathatatlan mozgástörvényeinek newtoni tételét Szőnyi meglehetősen naiv módon terjeszti ki. Vajon észrevette-e, hogy két, egymást kizáró kozmológiai felfogást kevert össze?

A korabeli olvasó ennek a versnek az alapján nem sokat sejtethetett meg Newton univerzumáról.¹⁹ Tulajdonképpen már a költemény indítása is a ptolemaioszi világrépre épül. Három eget különböztet meg:

„Alsót lakják emberek,
Barom, madár, fellegek:
A' felsőt Nap, Hóld, tsillagok,
Nappali 's éjji világok” (87.)

– a legfelső pedig a leírhatatlanul szép mennyország. Ami a Föld és a világegyetem nagyságviszonyait illeti, azzal kapcsolatban Szőnyinek csupán két sorát idézzük:

„E' Világ egy leg-nagyobb ház,
Az ég ennek padlása [. . .].” (87.)

Az eddigiekhez képest valamivel több korszerű elemet tartalmaz a magyar poétának a Föld fizikájáról megrajzolt képe, mindenekelőtt *A' Kerek Földről* című költeményben. A legfontosabb természettudományos tétel, amelyet fenntartás nélkül elfogad, és minden lehetséges tekintélyre hivatkozva igazolni igyekszik, a gravitáció:

„Söt olly merő ez magához szíttása,
Hogy nóha igen sebes a' forgása:
Leg-kissebb része töle nem óldik;
Söt még jobban hozzája vonódik.” (99–100.)

Lábjegyzetben nemcsak Derham *Fiziko-teológiája* első könyvének a tömegvonzásról szóló 5. fejezetéből idéz egy részletet (amely szerint a centrifugális erő szétszórná a Földet, ha Isten nem hozta volna létre a tömegvonzást), hanem átveszi Derhamnak Cicerótól származó idézeteit is. Ezek egyikében az

¹⁸ L. a *Mint kell élni Pokol's kárhozatot kerülő, és Mennyországra vágyó keresztyén embernek* c. költemény 20. strófájában.

¹⁹ M. Zemplén Jolán szerint Szőnyiről még azt is „nehéz eldönteni, hogy mi az álláspontja a Kopernikusz-kérdésben [. . .].” M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Bp. 1964. 441.

olvasható, hogy a természet, amely mindent értelmesen, ésszerűen rendez el a világban, a szélső dolgokat a középpont felé ragadja és irányítja.²⁰ A természet értelmes voltát persze nem a „naturalismus” szellemében interpretálja Derham és Szőnyi: a pogány Cicerónak nyilván megbocsátják, ha Isten helyett a természetnek tulajdonít egy bölcs rendelkezést. Derham, a más jegyzetekben említett Newton és Grotius, valamint az antik Cicero mellett azonban a magyar szerző szükségesnek érzi, hogy a gravitáció tanát a Biblia tekintélyével is alátámassza. Ezt azzal éri el, hogy a Föld súlypontjának fogalmát azonosítja „a föld oszlopá”-ra, illetve „fundamentomá”-ra vonatkozó bibliai kifejezésekkel,²¹ s marginális jegyzeteiben utal néhány olyan helyre, ahol – mint a *Példabeszédek könyvében* – a Föld „szilárd része”-nek a teremtő bölcsesség által való megalkotásáról van szó:

„A' földnek oszlopa van ő magában,
Tudni-illik leg-középső kis pontjában,
Ezt egy formán nyomván minden részről:
Sem egy sem más felé nem hajol 's dül.

Ez a' föld Istentől lett fontolása
S az ő oszlopin való fundálása [. . .]; *Esz.* 40:12.; *Péld.* 8:29.” (102.)

A *fontolás* itt azt jelenti, hogy bolygónk különböző részei (például a kontinensek, a tengerek vagy a nagy hegyek) egyensúlyban vannak egymással: ahogy a próféta írja, mérlegben (tehát mintegy „fontra”) kimérte őket Isten.

Arról, hogy a tömegvonzásra vonatkozó newtoni elméletet azért Szőnyi mégsem érti meg a maga teljességében, az árulkodik, hogy összekeveri a mágnességgel. A Föld és a tengerek például azért maradnak egymás mellett, és nem esnek szét, mert

„Mind a' kettőnek egy mason van helye,
Egy máshoz vonzó Magnesi ereje:
A' föld magához a' tengert vonja
A ' tengernek földön van ot-honja.” (99.)

Némiképp téves a Föld formájáról alkotott elképzelése is: szerinte azt „Méltán hasonlíthatni tojáshoz” (109.). Az igaz, hogy bolygónk nem teljesen gömb alakú, de ha Szőnyi alaposabban átgondolta volna az általa ugyanazon a lapon (!) latinul idézett Derham-szöveget, észrevehette volna, hogy aszerint a Földnek nem a sarkok közötti, hanem az Egyenlítő síkjában fölvetett átmérője hosszabb: „Diameter a polo uno ad alterum brevior est Diametro aequatoris prope 34 milliarius.” Ezt a már Huygens által kimutatott tényt egyébként, mint ismeretes, két francia tudományos expedíció, az 1735-ös perui és az 1736-os lappföldi, időközben csillagászati mérésekkel is igazolta. A versét csaknem négy évtizeddel később író Szőnyi előtt azonban a Föld alakjára vonatkozó korszerű ismeretek legalábbis nem eléggé tudatosak ahhoz, hogy költői képét fizikai szempontból is helytállóan formálhassa meg.

A földrajzi adatok vallásos értelmezésének furcsa példáját szolgáltatja *Az Égről* című költeménynek az a részlete, amely szerint a keresztények azért laknak az északabbra fekvő mérsékelt égövben,

„Mert erősb észak a' délnél,
Krisztus népe Muhamednél.” (94.)

Ezeknek a soroknak a forrása Nieuwentyt: *L'existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature* című munkájából a második könyv ötödik fejezete, amely azt állítja, hogy a mérsékelt égöv lakói bölcsőbbek és tudásabbak a többi embernél, s így nem véletlenül jutottak el éppen ők az igaz

²⁰„[...] Quod facit ea natura, quae per omnem mundum omnia mente et ratione conficiens funditur, et ad médium rapit et convertit extrema.” CICERO, *De natura deorum*, II. 45.

²¹Pi. a 104. zsoltár 5. versében: „A földet biztos alapra helyezted [. . .]; KÁROLYI Gáspár fordítása szerint: „Fundálta az földet az ő oszlopin [. . .].”

híthez.²² Költeményének szóban forgó részlete mellett igazolásul Jeremiás I. fejezetének 14. versére utal Szőnyi. A bökkenő csupán csak az, hogy a prófétánál észak országai éppen a Jeruzsálemet fenyegető pogány veszedelmet jelentik: a bibliai hivatkozást tehát erőszakoltan, eredeti értelmével homlokegyenest ellenkező módon használja fel a vers szerzője. Fiziko-teológiai képanyagában, úgy látszik, nemcsak fizikai, hanem teológiai pontatlanságok is előfordulnak.

Helytálló viszont az, ahogyan a természetben megfigyelhető körforgást érzékelteti (135–136.), valamint egy másik helyen az a gondolat, hogy a Föld különböző tájainak („portáinak”) eltérései nemhogy elválasztanák, hanem éppenséggel összekötik a világ részeit:

„Külön állása van minden Portának,
Kiki magáét közli másikjának,
Hogy Isten' külön, külön áldása,
A' népeket egymáshoz szoktassa.” (126.)

Ebből a strófából egyébként az is kiderül, hogy a világkereskedelemnek a XVIII. század európai irodalmában oly gyakran érintett fogalma, amely Voltaire *Mondain*-jében például egy merkantilizmuson alapuló világpolgári koncepció része, a Voltaire-től függetlenül alkotó Szőnyi Benjáminnál ugyanúgy Isten gondviselő tevékenységének bizonyítékául szolgál, mint ahogy Orczy Lőrinc is ebben a vallásos felfogásban dolgozza át a deista francia filozófus versét.²³

Newton munkásságának fontos területét képezi az optika. Hatása ebben a tekintetben is rendkívül nagy: James Thomson *Évszakok* című költeményének számos részlete (például a tavasz fényének bemutatása) éppúgy tanúskodik erről, mint Jacques Delille-nél *A kerteknek* a zöld színárnyalatok szakszerű megkomponálásáról szóló sorai. Magától értetődik, hogy az apologetika is igyekezett kihasználni a newtoni optikát a teremtett világ nagyszerűségének érzékeltetésére. Derham a *Fiziko-teológiában* már az első könyvnek a légkörről szóló legelső fejezetében bőségesen hivatkozik rá. Szőnyi ugyancsak több helyen érinti a témát. *A' négy Éltető Állatokról*, vagyis a négy őselemről szóló költeménynek egyik jegyzete öt oldalon át idézi Derham leírását a világosság és a hang sebességéről (148–152.), egy másik jegyzet pedig a levegő sűrűségével kapcsolatban meg is említi Newton nevét (143.). Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy *A' Kerek Földről* írt vers 109. strófájában Szőnyi a levegőnek a nagyobb magasságokban tapasztalható „vékonyabb” (azaz ritkább) voltát egyáltalában nem a newtoni fizika alapján, hanem igen hagyományos módon magyarázza: szerinte a Föld felszínéhez közel a levegő „sűrűbb” föld' s' víz párákkal”, vagyis két másik őselem keveredik a részecskéivel, följebb azonban már nem jut el a föld és a víz nehezebb anyaga, így a levegő „tisza 's vékony lesz” ..

A newtonianizmusnak az őselemek elméletével való összekapcsolása egyébként *A' Szivárványról* írt versben is megfigyelhető.

„Tsuda, miként játszadoznak,
Töredeznek, 's hajladoznak”

– mondja lelkesen a szivárvány színeiről, s a versszak mellé kiegészítésül odairja a *refractio* (fénytörés), illetve a *reflexio* (visszaverődés) szavakat, a newtoni optika divatossá vált szakkifejezéseit. A következő strófában viszont már ezt olvashatjuk:

„Vízre színeket festeni
Festék nélkül tsak tűzzel,
Olly dolog, melly tsak Isteni
Böłts elmével és kézzel
Nagy tsudánkra készülhet:
Isten tsak maga tehet
Igy tűzet vízzel egyessé,
És kár nélkül elegyessé.” (157.)

²² A holland NIEUWENTYT művének 1727-es amszterdami francia nyelvű kiadásában a 305–306. lapon.

²³ Voltaire költeményével, valamint ORCZY, *Barátságos beszédje egy Úrnak a' káplányával* c. versével kapcsolatban I. BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976. 262. kk.

Szönyi tehát korántsem tartja természetesnek a tűz és a víz őselemeinek az elegyedését, hanem éppen ellenkezőleg: a természet rendjét megváltoztató isteni csodának tekinti. Véleménye azonban inkább a tűzzel és a vízzel mint konkrét jelenségekkel kapcsolatos köznapi tapasztalatot tükrözi, mintsem az őselemek teóriájának teljes ismeretét. Ez a teória legalábbis nem zárja ki kategorikusan a tűz és a víz egyesülését. A négy elem különböző kombinációit felsorolva, Platón *Timaiosza* például külön kitér „a tűzzel keveredett víz” (τὸ πῦρ μεμιγμένον ὕδωρ) esetére: ha ez a keveredés megszűnik, a vízből jég vagy hó lesz; folyékony halmazállapotú víz eszerint el sem képzelhető a tűz részecskéi nélkül.²⁴ Szönyi nemhogy a newtonianizmust, de még az ókori fizikát sem népszerűsíti mindig pontosan. Pedig az őselemekről – mint mondtuk – külön költeményt is ír, s az *Istenek trombitája* című, 1790-es kötetének nem egy darabjában szintén utal rájuk.²⁵ Ezalatt azonban hatalmasat lép előre a kémia: Lavoisier az 1770-es években fölfedezi a levegő összetételét, Cavendish pedig 1781-ben kimutatja, hogy a víz a hidrogén és az oxigén vegyülete. Szönyi Benjámín versei, utolsó kiadásaik idején, az anyag szerkezetének már egy végleg tarthatatlanná vált koncepcióját hirdetik tovább.

A *Gyermekek fiskájához* csatolt költeményekben viszonylag kevesebb szó esik a növényekről és az állatokról, hiszen azoknak a bemutatását a Rollin-könyvből áttültetett prózai szöveg tartalmazta. Egyes helyeken azonban rájuk is utal Szönyi, főleg az őselemekről szóló verséhez fűzött jegyzetanyagban. A levegő kapcsán például megemlíti a madarak „likasos tüdejét”, amely összefüggésben áll az általunk légzacskóknak nevezett üregekkel, s a könnyebb repülést segíti elő, valamint beszél a halak úszóhólyagjának fontos szerepéről. Az egyes szerveknek az állatok életmódjához való célzerű alkalmazásából a fiziko-teológia, amely az evolúciót és a természetes kiválasztódást még nyilvánvalóan nem ismerhette, minden egyes esetben áttételek nélkül, azonnal a teremtő Isten céltevékenységére következtetett. A fiziko-teológia bírálóinak ironikus megjegyzéseit azonban nem is annyira az ilyenfajta esetek váltották ki, mint inkább azok, amikor nem biológiai célzerűség (vagyis a szerveknek funkciójukra való nagyfokú alkalmazsága) állott fönn, hanem a természeti jelenségeknek az ember számára való hasznossága vagy az ember által történő praktikus kihasználása mögött látott a fiziko-teológus közvetlen isteni céltevékenységet. A leghíresebb példákat erre Bernardin de Saint-Pierre-től szokás idézni: a sárgadinnyének szerinte azért vannak gerezdjei, hogy könnyebben el lehessen osztani a családtagok között. Szönyinél ritkák az ilyen típusú következtetések. Hogy azért mégsem egészen idegenek tőle, azt *Az Istennek a' természetben levő munkáiról* szóló (s az 1762-es kötet kapcsán a fentiekben már érintett) verse is tükrözi, amikor a fenevadakról – Wolfgang Frantze nyomán²⁶ – így ír:

„Ezek kevesebbet-is fajzanak,
Hogy embernek kevesebb ártsanak.”

Ugyanez a költemény – Lesser *Insecto-teológiájára* támaszkodva – kiemeli, hogy még a tetveket és a bolhákat is a mi hasznunkra teremtette Isten, hisz rendszeres tisztálkodásra kényszerítenek bennünket:

„Ezek munkára ébresztik a' Restet,
Menten meg-szállják a' rosz tunya Testet [. . .].”²⁷

²⁴ PLATÓN, *Timaiosz*, 59. D. In: *Platonis Dialogi*, Lipsiae, Teubner, 1877. Vol. IV. 366–367. Magyarul: *Platón összes művei*, Bp. 1943. II. köt. 572. A szóban forgó két elem egyesülésének lehetősége különben a fiziko-teológiai irodalom szerint is fönnáll, Nieuwentyt például részletesen beszél róla: i. m. 247–248. (Hogy Szönyi ismerte Nieuwentyt művét, arra – a mérsékelt égöv és a kereszténység közötti összefüggés már említett gondolatán kívül – még egy példa: *Az Istennek a' természetben levő munkáiról* c. vers 22. strófája szerint a tenger vizét Isten azért tette sóssá, hogy megmentse a „büszhödéstől”; ugyanez az állítás Nieuwentytnél „Le Sel empêche la corruption de la mer” alcímmel a 273–274. lapon található.)

²⁵ *Az Utolsó Ítéletről közönségesen*, 1. vsz., *Az el-esett Angyalok bünéről*, 22. vsz.

²⁶ FRANZIUS Farkas, *Egy jeles vad-kert*, 1769-es kiadás, 17.

²⁷ LESSERNél: „Die Weisheit GOTTES [. . .] nöthiget die Menschen durch die Läuse, daß sie ihren Leib mit weißer Wäsche reinlich halten” stb., I. Friedrich Christian LESSER, *Insecto-Theologia*, Frankfurt und Leipzig, 1738. 441. (Hogy Szönyi valóban ettől a szerzőtől vette az ötletet, azt az is valószínűvé teszi, hogy a továbbiakban mindkettőjükénél szó van a fáraót és Heródest a rovarok által ért csapásokról.)

Hasonlóan teleologikus gondolat a Rollintól fordított szövegben is felbukkan: eszerint „a' leg-jobb izú, és embereknek hasznosab' halak a' viz széleken úszkálnak, és mintegy bennünket magokkal kínálnak, a' melyek pedig nem olly szükségesek, messze távoznak”. (25.) Mindezekről az állításokról szerzőik nyilván úgy érezték, hogy összhangban állnak az embernek mint a természet urának a mózesi teremtéstörténetben adott képével.²⁸

Az ember csodálatos volta állandóan visszatérő motívuma Szőnyi költészetének. Az 1762-es kötet zoltár-parafrazisából már idéztük az idevágó strofákat. Az *Istennek trombitája* című 1790-es gyűjtemény ugyancsak hangsúlyozza, hogy a teremtett világ nekünk van alávetve, s még a sokféle féreg is „ki egy, ki másként szolgál embereknek”²⁹ A legrészletesebben azonban a *Gyermekek fisikájához* csatolt versek szólnak az emberi test nagyszerűségéről, Nieuwentyt (azonos témájú) I. könyvének leírásaihoz hasonló, érzékletes képekkel szemléltetve az egyes szervek funkcióit:

„A' vesék-is Istenről tanítanak,
Viz sepröt útban ök igazítanak,
Testben ezek-is tsudálatosak,
Mint veres márvány színű források.” (167.)

A test és a lélek kapcsolatát, „vég elmétől meg-foghatatlan méjjség”-nek, „Isten titká”-nak mondja (180.), s így kitér az elől, hogy állást foglaljon a megelőző száz esztendő egyik legtöbbet vitatott – s általa kétségtelenül ismert – filozófiai kérdésében, amelyik Descartes-nak *A lélek szenvedélyeiről* írt tanulmányában ugyanúgy központi helyet foglal el, mint Malebranche okkaszionalizmusában vagy Leibniznek a lélek és a test között „eleve elrendelt harmónia”-ra vonatkozó elméletében. Szőnyi költői képzeletét az ilyen jellegű problémákhoz képest általában (hangsúlyozzuk: általában!) inkább megragadják a természet konkrét jelenségei: elmélkedéseit legszívesebben ezekből kiindulva építi fel.

Weöres Sándor a *Három veréb hat szemmel* című antológiában azt írja, hogy Szőnyi Benjámint „Isten teremtő és bölcs rendező tevékenységét magasztalva, megismerteti híveivel a korabeli fizika, csillagászat, földrajz alapjait. De csak az elemi tudományban ennyire haladó, a társadalom-szemléletben maradi [. . .].”³⁰ Elemzéseink nem igazolják, hogy ilyen ellentét volna Szőnyi természeti és társadalmi világképe között. A newtoni fizikából elsősorban az égitesteknek a teremtés óta állandó mozgástörvényeire és a Földet összetartó gravitációra figyel föl, vagyis arra, amiből a természet kezdetétől fogva változatlan rendjére lehet következtetni. Mindez nincs ellentmondásban a társadalmi rend állandóságát hirdető konzervatívizmussal, sőt, éppen erősíti azt. Természeti világképe meglehetősen eklektikus, nemcsak Newton, de még Derham szintjétől is messze áll: nem beszélve a kisebb tévedésekről, műveiben a newtonianizmus a vele összeegyeztethetetlen ptolemaioszi kozmológia elemeivel keveredik, az anyag szerkezetét illetően pedig élete végén is az őselemek elavulttá vált elméletét hirdeti (de még azt sem egész hitelesen).

Munkásságának mégis több előre mutató vonása van. Szauder József igen pontosan fogalmaz, amikor azt írja, hogy Szőnyi Benjámint „egész sor olyan motívumot, stíluselmet, leíró költészeti sémát” formált meg, „mely az 1770-es évektől kezdve magasabb szinten, egyéni erővel kibontakozó természetfelfestői filozofikus költészetünket készíti elő nyelvi és stilisztikai tekintetben.”³¹ Szőnyi-nek népművelő szándékkal írt művei széles körben kedvet ébresztettek a természet jelenségeit részletesen bemutatató versek iránt, egyúttal pedig fogékonytá tették az olvasót az ilyen témák fölött való elmélkedésre. S végül az sem elhanyagolható vonásuk, hogy egy eklektikus fizikai és konzervatív társadalmi világkép keretei között ugyan, de fölhívták a figyelmet a természet és az ember csodálatos voltára: egy olyan gondolatra, amelyet felvilágosodás kori líránk majd egy más világkép alapján, de az ő költői eredményeit is magába építve fogalmaz meg újra.

Vörös Imre

²⁸ Mózes I. 1:26–28.

²⁹ L. a *Mint kell élni* . . . c. vers 36. szakaszát.

³⁰ WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel*, Bp. 1977. 309.

³¹ SZAUDER József, i. m. 261.

Petőfi forradalmiságának etikai vonatkozásairól

Petőfi rendkívüli ethosáról sokat – sok szépet és maradandóan *igazat* – írtak már, annak eleven tanúbizonyságaként is, hogy a tudatos számvetést véle, értéktartományával egyetlen utódnemzedék sem kerülheti meg többé. Csupán szemléltetésképp: „nemcsak óriási költő, de (...) óriási jellemkép is” – hangsúlyozza Illyés Gyula, a kiérlelt meggyőződés szentenciózusságával.¹ Vagy más változatban, *méltró* pátozzsal: „... arra, hogy miként kövessen valaki egy szép, tiszta, egyenes utat az életben, arra példát a mi Petőfink adott, ez az ő egyedülisége szinte az egész világirodalomban.”² – „... erkölcsi keménysége tiszteletre bír” – olvashatjuk a *feltétlen* elismerés egyértelmű gesztusait korántsem oly bőkezűen osztogató Horváth Jánosnál.³ S ugyanerről, Sőtér István szavaival: „Súlyos válságokon, a jellem nagy próbáin haladt át, a maga útját járva, tántoríthatatlan elszántsággal, szuverén elhatározással, csak a maga sugallatára halgatva, soha nem alkudva, minden áldozatot és kockázatot vállalva.”⁴ De idézhetnénk Lukács Györgyöt és Németh Lászlót, Adyt vagy a *Petőfi koszorúit* megíró Babitsot, Juhász Ferencet, Benjámin Lászlót is, idevágó citátumaink szinte kimeríthetetlen bőséggel sorjázzhatnának. Alig van – alig lehet – olyan Petőfiről szóló, maradandó értékű vers vagy dráma, esszé vagy szigorúan tudományos igényű tanulmány, amely ne említené, érintené a jellem kivételes nagyságát, erkölcsi következetességének példaadó maradéktalanságát, az élet és morális eszmény kiküzdött-megszendvedett egységét – a szerzők világképének eltérő ideológiai meghatározottságaitól *ennyiben* még csaknem függetlenül. (Figyelmen kívül hagyva itt a Salamon Ferenc típusú *szélsőségesen* konzervatív ítéleteket és a szenvedélyes elfogultságok irányította vélekedéseket, jelezhetjük: a költő erkölcsiségét többnyire azok is komoly értékek övezetének tekintették, akik egyébként forradalmiságát a szkepszis vagy elutasítás gesztusaival fogadták, miképp ezt leghívebben Horváth János megállapításai példázzák.⁵ Ugyanakkor kétségtelen, hogy a forradalmiságot elítélő, félreértelmező szemléleti alapokról Petőfi ethosának valódi jelentőségét sem lehet a maga teljességében fölmérni.) Idézeteink immár nyilvánvalóakká tisztult értékállításai mindvégig gondolatmenetünk nélkülözhetetlen fedezetét alkotják, hiszen Petőfi számunkra sem „csupán” költő, hanem – tőle el nem választhatóan – történelmünk egyik legizgalmasabb és *legtisztább* alakja is.⁶ Az apologetikus jellegű kijelentések, gondolatfutamok azonban nem helyettesíthetik a költő erkölcsiségének – mint *tudatformának* – szisztematikusabb értelmezését. Az általunk ismert szakirodalmi előzmények így nemcsak a lehetőségét, hanem a konkrét igényét is megteremtik annak, hogy a Petőfi-mű lényeges etikai vonatkozásai *önálló* vizsgálódási szemponttá váljanak.

Bevezető idézetesorunk – természetesen – csak a pusztá általánosság övezetében reprezentálhatja az életmű erkölcsi tartalmának kiemelkedő fontosságát, választott *közelebbi* szempontjainkat még semmiképp sem jelzi. Bocssássuk tehát előre: figyelmünket *nem* a költő közismert erkölcsi tulajdonságainak, rendkívüli szilárdságú magatartáseszményeinek (pl. elvhűség, feltétlen őszinteség, bátorság stb.) további részletezésére, *nem* a belőlük fakadó példa *közvetlen* fölmutatására koncentrálnak. Feladatunknak itt a kiteljesedett erkölcsiség *ideológiai* vetületeinek, az *etikum* és *forradalmiság* néhány elvontabb összefüggésének föltárását tekintjük. Azon erkölcsi sajátosságok kiemelésére és fogalmi meghatározására törekedünk, amelyeket a világnézeti tudatosság motívál vagy erősít fel, amelyek a forradalmi cselekvés immanens magatartásbeli vonzatait is képviselik.

¹ *Az apostol*, Igaz Szó 1969. 7. 99.

² I. m. 101.

³ *Petőfi Sándor* Bp. 1922. 505.

⁴ *Hét esztendő, In, Werthertől Szilveszterig* Bp. 1976. 509–510.

⁵ Vö. SALAMON Ferenc, *Petőfi újabb költeményei 1847–1849. In, Irodalmi tanulmányok* Bp. 1889. 233. Petőfi erkölcsiségének – itt nem jelezhető motívumokon alapuló – teljes félreértéséről tanúskodik BABITS, *Petőfi és Arany* c. írása is (*In, Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok*. I. Bp. 1978. 176.).

⁶ Vö. FEKETE Sándor, *Lehet-e deheroizálni Petőfit?* (Részletek egy interjúból), *In, Számadás az ünnepéről* Bp. 1975. 47.

Köztudomású, hogy a konzekvens forradalmi társadalomalakítás erkölcsi kérdések sokaságát hívja folyvást létre, mégpedig kettős értelemben. A mások – a tömegek – orientálásának megszüntethetetlen felelőssége, a szándék és következmény rendkívüli súlya fokozottan igényli, megköveteli a forradalmár erkölcsi normarendszerének szilárdságát és tisztaságát is. Mert a történelmi helyzetek – közöttük a forradalmi szituáció – objektív összetevői, meghatározottságai sohasem számolják fel a cselekvő, lehetőségek között választó egyén viszonylagos autonómiáját. A politikai döntés – persze – korántsem pusztán erkölcsi probléma, mivel a választás nem csak a szubjektív akarat függvénye. Amennyiben az állandóan jelenlevő erkölcsi dimenziót kizárólagossá növeljük, akkor szükségképp eljutunk a fiatal Lukács György elhíresült – később egyértelműen visszavont és meghaladott – nézetéhez: „Az erkölcsi dilemma onnan ered, hogy *mindegyik állásfoglalás* szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségait rejtj magában, amelyeket teljes tudatossággal és felelősséggel el kell vállalnia annak, aki itt bármely irányban dönteni akar” (magunk kiemelése).⁷ Az idézetben körvonalazódó szemlélet a cselekvő egyént radikálisan kiszakítja a történelmi valóság szükségszerűségeiből, a következményeket végletesen kiszámíthatatlannokká misztifikálja, egyedüli lehetséges irányjelzővé így valóban csak a morált teheti, utópisztikus módon. De mindez *nem változtat* azon, hogy a forradalmár kemény erkölcsi próbatételek sorára kényszerül, sohasem mellőzheti a morális megfontolásokat. Másrészt a forradalmi cselekvés – s maga a forradalom – az erkölcsi szokások és követelmények, az embereszemélyek szféráját is törvényszerűen érinti, új normák esélyét és szükségletét teremti meg. E normák tudatos, a spontaneitás természetes veszélyeinek elhárítására törekvő fölmutatása: elemi feladat, miként ezt a forradalmi teória és gyakorlat történelmi példái tanúsítják. Az erkölcs tehát ennyiben a társadalmi cselekvés belső követelményeképp válik Petőfi kései műveiben is a forradalmári-lirikusi reflexiók visszatérő – s mindkét említett aspektust átfogó – témájává. Kifejezetten erkölcsi tartalmú gondolatainak, vallomásainak iránya, az *erény* kitüntetett szerepe pedig – immár a főntebbi általánosságban belül – a költő forradalmiságának történelmi különösségére és individuális sajátosságaira figyelmeztet.

Írásunkban nem térünk ki a költő erkölcsiségének fejlődéstörténetére. Csupán utalni kívánunk itt arra, hogy az *individualitás* növekvő igénye és ereje már az életút korai szakaszaiban is egyértelműen fölismerhető tendencia. Az individualitás – az öntudatos személyiség – kivívása pedig az igazi, az erkölcsösséget célként is kitűző morális magatartás lényegi feltételét alkotja. Petőfi-biográfiájában Fekete Sándor – koncepciózusan – folyvást épp azokat az epizódokat emeli ki, amelyekben a maga útját mindinkább *megválasztó* az önnevelésnek kiváltságos szerepet juttató fiatal egyéniség intenzív *szabadságtudata* fejeződik ki.⁸ Fekete Sándornak – meggyőződésünk szerint – teljességgel igaza van, amikor a korai élettények mögött rejlő mentalitásban a későbbi forradalmári magatartás szubjektív előfeltételeinek csíráit fedezi fel. Az autonóm döntéskészség küzdelmes kifejlesztésével – például – Petőfi valóban „arrafelé indult”.⁹

Az *Összes Kötelmények* tervezett előszavában Petőfi százada „hű gyermekének” vallotta magát. Nagysága épp abban rejlik, hogy a legprogresszívebb esélyeket teljesítette ki, *s ezáltal* sejthette meg a társadalomfejlődés legemberibb távlatait. De erkölcsiségének és forradalmiságának összefüggései feloldhatatlan ellentmondásokat, szükségszerű – és szükséges – illúziókat sorjázhatnak. S törvényszerűen, mivel az egyetemes – a nembeli – értékek következetes képviselője is magán viseli a történelmi meghatározottság stigmáját, a fejlődés ellentmondásosságát. A kimagasló egyéniségek jelentőségét – természetesen – ez semmiképp sem csökkentheti, sőt: valóban paradigmátikus vonásaikat e dialektika fedezetében lehet kellő árnyaltsággal kiemelni. Petőfi antinómiáit tehát csak az apologetikus típusú eszményállítások tehetik zárójelbe. A *historikus* közelítés számára azonban messzemenően természetesek...

⁷A *bolszevizmus mint erkölcsi probléma*. In, *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 15.

⁸*Petőfi Sándor életrajza*. I. Bp. 1973.

⁹I. m. 125.

„Petőfi nem alkuszik” – írta Ady, s méltán: a vállalt ügy, a választott eszmények iránti *hűség*, a kiforrott elvek rendkívüli szilárdságú képviselője ethosának talán legjellegzetesebb vonása.¹⁰ Olyan – tudatosan-öntudatosan hirdetett – erkölcsi tulajdonsága, amely átfogó, a morális karaktert alapjaiban meghatározó szerepe folytán szinte megköveteli, hogy etikai tartalmának részletesebb elemzése gondolatmenetünk ívének egyik fókuszpontja legyen.

Szenvedélyes intranzigencia csaknem szükségképp viták sorára, konfliktusok kirobbantására és végigharcolására készíti, szigorú tisztességeájának, meggyőződésének sérelmei többnyire kihívásoknak minősülnek, így támadásokra, viszonválaszokra sarkallják. A témánk szempontjából lényeges periódusban, a forradalom és szabadságharc viharos hónapjaiban például élesen bírálja a minisztériumot és a pesti polgárokat, kemény kritikával illeti választókerzetének kiskunjait, súlyosan összetűz Jókaival és Vörösmartyval, Klapkával és Mészáros Lázárral, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Fekete Sándor korántsem aránytvesztő szavaival: „Bem és talán Arany kivételével nincs a magyar reformkornak és a forradalomnak egyetlen olyan tisztelt harcosa, akin ki ne próbálta volna, hogy mennyire bírja indulatai rohamát.”¹¹ De ebben a polemikus, kíméletlenül szókimondó magatartásban nemcsak „az üzött vad szüntelen védekező-támadó reagálását” kell látnunk, hanem – emögött – egy *sajátos erkölcsiség* konzekvens megnyilvánulásait is.¹²

Számunkra tehát – itt és most – nem az a lényeges, mennyiben volt esetenként Petőfinek igaza, hanem e felfokozott vitakészségben tetest öltött elv: „Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – olvashatjuk Vörösmartyval vitázó híres cikkében. Mert – *Naplójából* idézve – „Én félek egytől, de ez nem a börtön, nem a halál, hanem bátorságom . . . ez az, amit nem mernék megsérteni, aminek *vakon* engedelmeskedem” (magunk kiemelése). E vallomások, fogalmazásmódjuk kétségtelen végetelisége ellenére, a magatartás kulcsfontosságú tendenciáját, erkölcsi kivételességének alapvető komponensét jelzik. Még akkor is, ha tudjuk: Petőfi kiteljesedett erkölcsiségét *nem csak* az itt kirajzoló elvek minősítik.

„Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – e ritka mentalitás közelebbi, kategoriális pontosságú meghatározása végett tegyünk különbséget az erkölcs – mint történetileg kialakult társadalmi viszony – két lényegi oldala, a *legalitás* és a *moralitás* között.¹³ Kölcsönhatásos kettősségükön belül a legalitás a külső, a szubjektum számára így társadalmi objektivitásként létező erkölcsi követelmények rendszerét, az érvényes szokások, a nyilvánosság által közvetített normák összességét, igen tág komplexumát jelöli, mindazt tehát, *ami van*. A moralitás viszont azt fejezi ki, hogy az egyén miképp viszonyul a legalitás normáihoz. Közelebről: a szubjektum *tudatos* kapcsolata a számára adott követelményekkel – ekként a társadalmisággal és a nembeliséggel. A tudatosság mozzanatát azért kell hangsúlyoznunk, mert a moralitás nem pusztán az erkölcsi követelmények szubjektív lenyomata. Több ennél: magában rejtje az aktív *én*-tudatot, a választásban megnyilvánuló viszonylagos autonómia történelmi vívmányát, a szabadság e formáját is.¹⁴ A moralitás tehát távolról sem azonos a partikularitással, „hiszen – ha a szubjektum szférájában is – a partikularitáson való felülemelkedés, a 'nembeliséghez' való felülemelkedés egyéni, választott kifejeződése”.¹⁵ Az individuum – s ezáltal a *tulajdonképpen* erkölcs – kialakulása után valamennyi erkölcsileg releváns cselekedet mindkét oldalt tartalmazza, karakteradó különbségek – koronként és egyénenként – mindenekelőtt a konkrét arányok tekintetében vannak. A kifejezett individualitás ítéleteiben, tetteinek erkölcsi motivációjában – például – a moralitás, a saját meggyőződés szükségképp nagyobb szerepet kap, mint a jobbra szokások vezérelte ember döntéseiben. A moralitás általában véve is „a gondolkodói magatartás, az intellektuális tartás szerves alkotóeleme”.¹⁶ Hegel szavaival: „A műveletlen ember elfisel mindent, amit az erő

¹⁰ Ady esszéje is tanúsíthatja: Petőfi erkölcsiségének értékelésmódja, a hozzá fűződő viszony elválaszthatatlan a forradalmiságához való viszonytól.

¹¹ *A vívódó költő . . . In, Meztőláb a szentegyházban*. Bp. 1972. 48.

¹² Uo.

¹³ Vö. HELLER Ágnes, *Az aristotelesi etika és az antik ethos* Bp. 1966. 18–19. és 43–48.

¹⁴ Vö. HUSZÁR Tibor, *Erkölcs és társadalom* Bp. 1965. 156.

¹⁵ HELLER Ágnes, i. m. 19.

¹⁶ HUSZÁR Tibor, *Fejezetek az értelmiség történetéből* Bp. 1977. 198.

hatalma és a természeti meghatározások szabnak ki rá, a gyermekeknek nincs morális akaruk, hanem szüleiik határozzák meg magatartásukat, de a művelt, bensővé váló ember azt akarja, hogy ő maga legyen benne mindenben, amit tesz.”¹⁷ (A német filozófus – gondolatrendszeréből fakadóan – kissé egyoldalúan emeli ki ugyan a műveltség kritériumát, de így is lényegi összefüggésre, a moralitás fontos küldetésére mutat rá.) A moralitás jelentősége tehát rendkívüli: nélküle elképzelhetetlen a társadalom létező normáit kontrollálva-értékelve elsajátító, a valóság tudatos alakítására törekvő magatartás. Nélküle nincs *meggyőződéses ember*.

A meggyőződéses embertől azonban – következő fázisként – egyértelműen el kell különítenünk a *moralistát*. E szélsőséges típus választásait, tetteit is saját autonóm elvei, meggyőződésének értékpreferenciái irányítják, de – s az eltérés elsősorban ebben rejlik – tekintet nélkül a legalitás (mint legalitás) követelményeire és adottságaira. Másképp fogalmazva: a moralista „az elvont erény alkalmazását függetleníti vagy függetleníteni kívánja a külső lehetőségektől és feltételektől, a korabeli nyilvánosságtól és a korabeli funkcionáló vagy kevésbé funkcionáló szokásnormáktól”¹⁸. A moralista magatartás végtelenen önmagára reflektált: *egyedül* önnön normáit tekinti mértékadóknak, esetleg mások számára is követendőeknek, kikapcsolva így a társadalmi valóság kontrolláló-orientáló szerepét. Döntései persze harmóniába illeszkedhetnek – nem *feltétlenül* mindig ellentétesek – a legalitás szellemével, de nem azért, mert a külső adottságokat elismeri vagy beszámítja, hanem azért, mert saját normái éppenséggel ilyen tartalmú választásra predesztinálják. A hegemoniára törekvő moralitás minőségét, objektív értékét kizárólag önnön normáinak konkrét tartalma határozza meg, hiszen – elhatárolva magát a legalitástól, a „szubjektív akarat jogát”¹⁹ növelve szélsőségesé – a jót és a rosszat egyaránt képviselheti, végtelenen retrográd és progresszív irányú is lehet. S a moralista, ha következetes, *végzetesen* elszakadhat a konkrét társadalmi valóságtól, magatartása tehát tendenciájában folyvást utópisztikus – érték-szubsztanciájától függetlenül.

A moralista magatartás absztrakt szerkezetének e merőben általános jelzése nem feledtetheti, hogy ezen belül történelmi és individuális változatok, lényeges különbségeket mutató típusok sokasága jött – s jön – létre. A meggyőződéses ember és az elvont moralista között átmeneti variánsok sora létezik, a különbségtétel lényegszerű elvi alapját a társadalmi valósághoz, a lehetőségeihez és konkrét szükségleteihez fűződő viszony mértéke – és minősége – alkothatja.

„Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – Petőfi tehát, ha vezérlő elveit, autonóm meggyőződését *másképp* már nem képviselheti, folyvást kész arra is, hogy a közvéleménytől, a külső követelmények és adottságok szférájától radikálisan függetlenkedjen, véle szembeszálljon, mert megin-gathatatlanul bizonyos saját normáinak, eszményeinek végső igazságában. A „világgal”, a nyilvánosság egészével határozottan konfrontálódó szubjektív erkölcsiség így mindenekelőtt *önmagából* – uralkodó ideáiból – meríti roppant, a példa tanúsága szerint valóban lenyűgöző erejét, hiszen *nem feltétlenül* igényli a legalitás támogatását, az összhang tudatát. S nem lehet kétséges, hogy ez az erkölcsiség képes – tartósabban *csak ez* képes – kíméletlen támadások keresztüztüében is töretlen helytállásra sarkallni, a magánosság elviselésére szólítani, mégpedig az értékképviselőt pátoszával „Petőfi nem alkuszik” – de ez a hűség a moralitás kivételes szerepét, fokozott intenzitású működését feltételezi, a kifejezett individualitást a *moralista magatartás* jellegzetes attitűdjei felé közelítve.

E moralitás tartalmát képező elvek rendkívüli hatalmát a *Vörösmartyhoz* c. vers kommentárja is híven szemlélteti: „Én érzem a legnagyobb fájdalmat, hogy erre kényszerülve vagyok, mert én szerettem, én tiszteltem legjobban Vörösmartyt mindazok között, kik őt valaha szerették és tisztelték, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tiszteltem, mint őt. Szívem sajog és vérzik, de kérelhetetlen maradnék, ha elvérzenék is bele. Brutus talán sírva szúrta le jőtevejét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartyt elítélem, nagy áldozat, melyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!” – A kérelhetetlen szigorúságú elveknek e kultusza – miként ez közismert – értékek, egyértelműen pozitív

¹⁷ A *jogfilozófia alapvonalai* Bp. 1971. 129.

¹⁸ HELLER Ágnes, i. m. 19.

¹⁹ HEGEL, i. m. 128.

eszmények iránti szenvedélyes elkötelezettséget rejt. De ugyanakkor félelmetes, mert az elvek érvényesítése radikális feltételenségre tör, mérhetetlen hatalmuk értékek feláldozását is követeli. Ezt a jellegét, hatását még az sem szüntetheti meg, ha – példánknál maradva – tudjuk, hogy a Vörösmartyt súlyosan elítélő költemény mély belső küzdelemben fogant, s Petőfi vívódása a legmagasabb rendű erkölcsi konfliktusra, az *erkölcsösség* és a *moralitás* összeütközésére vall, hiszen elvei egy számára kétségtelen érték – a Vörösmartyhoz fűződő barátság – átmeneti megtagadását követelték.²⁰ Nem szüntetheti meg, mivel az absztrakt elvek *kíméletlen* uralma a konkrét emberi viszonyokon – mindig félelmetes, mert mindig magában hordozza a *fanatizmus* veszélyét.

A „szentséges elveinek” parancsára figyelő *moralitás* – a specifikus helyzetet tükröző főntebbi példa övezetén túl – a *legátfogóbb* forradalmi eszmények nyilvános képviselésében is kitérített szerepet kap. Pontosabban: a szubjektív erkölcsiség itt a társadalmi ideák, törekvések következetes vállalásának egyik – s csaknem szükségszerű – magatartásbeli igénye, vonzata. Mert republikánus meggyőződését, plebejus demokratizmusát (vagy a márciusi napokban hirdetett királyellenességét) a költő jobbára *csak* a moralitás fedezetében, azaz a közvélemény értékrendjétől elszakadva, vele szembeszállva követhette. A társadalmi haladás radikális – és elvontan körvonalazott – céljainak fölmutatásához elsősorban magukból az eszményekből és önnön erkölcsiségének hajlíthatatlan elveiből meríthetett lendítő erőt. A forradalmiság és szubjektív erkölcsiség – hangsúlyozzuk tehát – a történelmi-társadalmi szituáció elháríthatatlan kényszereként is feltételezik egymást. Mert „kicsiny, kicsiny még a mi seregünk” – írja némi rezignációval Petőfi, legközelebbi eszmetársainak körére, egyben az absztrakt ideálokat konkrét feladatokká alakító, erre lehetőséget teremtő tömegebázis szorongató hiányára utalva. A messzire tekintő eszmények elszánt hirdetőjének időről időre szembe kellett néznie az elszigetelődés veszélyével – és gyakran: tényével. Az elvek kultusza, a moralitás uralma *épp* a fojtogató magánosságtudai ellenreakciójaként erősödik föl, s így nyer a forradalmári magatartásban lényegi küldetést. Az eszme és valóság – részben fölismeret – antinómiájának a következménye pedig messzemenően heroikus tetteket érlel, de számunkra a kudarc árnyait is előrevetíti.

Petőfi fejlődés-koncepciója, történetiszemléleti elvrendszere azonban lehetővé – sőt szükség-szerűvé – teszi olyan átfogó társadalmi eszmények képviselését is, amelyek a pillanatnyi jelenben a távolabbi jövőt előlegezik, megteremtve így a moralitás álláspontjának *ideológiai* fedezetét. A „monarchiának van még jövője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlen szükségünk van rá” – írja Petőfi, válaszképp a közvélemény ama heves felzúdulására, melyet *A királyokhoz* republikánizmusa váltott ki.²¹ De a köztársasági eszmét – a majdani átalakulás *nélkülözhetetlen* előkészítéseként, a fejlődés egyik átléphetetlen stádiumaként – már a jelenben is hirdetni, terjeszteni kell, a legönfeláldozóbb módon vállalva a felvilágosítás (humánus megfontolásokat sem nélkülöző) programját. A „*respublica*” – s ami ezzel itt egyenlő: a *szabadság* – eszméje „világszerűvé” válik: e folyamat tendenciája megmásíthatatlan. Maradékalan beteljesülése olyan embereket követel, akik az ideálokban körvonalazott jövőért, az objektív törvény érvényesüléséért – s kiváltképp az átmenet szakaszában – a legnagyobb áldozatoktól sem riadnak vissza, akik a legteljesebb önzetlenséggel, a személyes példa heroizmusával a mában az ígéretes és történetileg predeterminált holnapot képviselik. S akiknek küzdelme nem lehet reménytelen, hiszen a „világsszellem” őket támogatja. Ebből pedig ismét egyértelműen levezethető, ezzel is igazolható a moralitás fölfokozott jelentősége. A *szükséges* illúziók e moralitás természetes eszközei alapjai.

Köztudomású, hogy Petőfi a fejlődésben – a nép történelemformáló erejének hangsúlyozása mellett – kulcsfontosságú szerepet tulajdonít a nagy formátumú egyéniségeknek. Fekete Sándor – például – a költő forradalomtörténeti kronológiájáról írott tanulmányában figyelmeztet arra, hogy „a hősök, a nagy lelkek” iránti érdeklődés Petőfi történelmi stúdiumainak egyik fő jellemzője.”²² S

²⁰ E konfliktustípust Heller Ágnes nyomán interpretáljuk (*A szándéktól a következményig* Bp. 1970. 487.).

²¹ Vö. FEKETE Sándor, *Petőfi és jakobinusai*. In, *Számadás az ünnepekről*. 76. Valamint: SPIRA György, *Petőfi kardja*. In, *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*. Bp. 1973. 244.

²² *Petőfi forradalomtörténeti kronológiájáról*. It 1976. 2. 435. 23.

kezdeti tájékoztatói irányának helyességét csak megerősíthették későbbi tapasztalatai, melyek számára a nagy egyéniség történelmi szükségletét közvetíthették. Mert az egyéniség, a hősiesség kultusza, a „nagy lélek” történelmi küldetésébe vetett hit egyben a fenyegető elszigeteltség, az egyértelmű, konkrétan föltérképezhető tömegbázis hiányában vállalt – vállalandó – forradalmi küzdelem ideológus következménye és követelménye is.

A kitűzött eszmények és a valóság elháríthatatlan antinómiái Petőfi szemléletében így törvényszerűen létrehívták a kimagasló történelmi személyiség és a nép kapcsolatának föl-fölsejlő ellentmondásosságát, mindenekelőtt a forradalom és szabadságharc kavargó eseményeinek sodrában. A *Föltámadott a tenger* „örök tanúságként” hirdeti a nép történelemformáló hatalmának kizárólagosságát, a márciusi forradalmak elményének művészi általánosításaként, de a „legyen” igényét is sugalmazva.²³ A szabadszállási választás után viszont – a győtrő kudarc okait keresvén – ezt írja: „... én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámitóit, félrevezetőit, kiket egykor a törvény és az isten egyaránt meglakoltat . . . a nép én előttem szent, annyival inkább, mert *gyöngé mint az asszony s mint a gyermek* (magunk kiemelése). „Gyöngé”, tehát pártfogásra, védelemre szorul: az érette küzdő vezéregyéniség erejére, bátorítására és irányítására. A nép – fölösleges talán kiemelnünk – valóban szent marad mindvégig Petőfi számára, meggyőződése e tekintetben is töretlen.²⁴ De népeszményét szükségképp teljességgel ideológus nézetek színezik, miként ezt a „gyöngé nép” kényszerűen kialakított teóriája mutatja. Azt az ellentmondást ugyanis, hogy a nép teremti a történelmet, de ennek ellenére – s épp kritikus helyzetekben – súlyosan félrevezethető, Petőfi nem haladhatta meg. Mert eszményeinek alapjáról objektíve nem ismerhette föl, hogy a „nép” mozgását – vélt és objektív – érdekek, s nem absztrakt ideálok, nem a „világszellem” törvényei vezérlik. S ebből fakadóan: a népet – egy nagy és heterogén jellegű közösség egészét – nem lehet „felvilágosítani”, nem lehet egy olyan célrendszer képviselőjére sarkalni, amelynek tartalma nem vált – nem válhatott – konkrét szükségletté, tudatosult érdeké. A „gyöngé” nép ideája tanúsítja: Petőfinék – a változó történelmi situáció hatására – újra kellett vállalnia az önnön moralitásából erőt merítő nagy egyéniség történelmi küldetésének elvét.

Jóllehet, Petőfi olykor másképp vélekedett az egyén szerepéről: „Kimondhatatlanul szomorú dolog volna, ha nyolc emberen állna egy nemzet élete vagy halála”, hiszen „vannak a statusban *hasznos* emberek, de *szükségesek* nincsenek”. Ezt az elvet azonban nem vállalhatja maradéktalan következetességgel, mert a kimagasló személyiségek misszióját – láttuk – nem utasíthatja el. A szabadszállási kudarc után – miként ezt *Az apostol* alapvető eszmei üzenetei tanúsítják – ismét visszatér a „nagy lelkek” kivételes jelentőségének történet szemléleti idealizmusához . . .

De ugyancsak az egyéniségnek, a szubjektív motívumnak szánt különleges szerepről vallanak egyik – a követválasztások előtt Bankós Károlynak írott – levelének szavai is: „Nem kétlem, elég okos ember lesz az országgyűlésen; de lesznek-e lelkesedettek és lelkesíteni tudók is, az kérdés; pedig most leginkább ilyenek kellene . . . *fanatikus lelkesedés* kell, hogy világítson a nemzet előtt, mint világított Mózes bujdosó népe előtt a tüzoszlop a pusztában” (magunk kiemelése). – Lenin egyik rezignált

²³ Vö. MÁDAY István, *Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger. In: Miért szép? A magyar líra Csokónaitól Petőfiig*. Bp. 1975. 493–494.

²⁴ Sőt, a választások után ezt írja: „De a legszebb az, hogy ők (a nemzetgyűlés tagjai – B. E.) a népet, melynek ők képviselői, oly éretlennek, butának tartják. Végső argumentumok minderre az, hogy hja, a nép még ilyen meg olyan éretlen. Köszönd meg ezt képviselőidnek, nép. Én megvallom, egészen másformának ismerem a népet . . .” (Pest, augusztus 10-én 1848.). Ez a cikkrészlet némiképp ellentmond ama korábbi ítéletének, mely a népet „gyöngének”, félrevezethetőnek, tehát mégiscsak éretlennek minősíti. S jóllehet, a képviselőválasztást ebben az írásban is a nép kudarcának tekintti, de olyan szövegkörnyezetben, mely a kritika élet intenzíven tompítja. Petőfi plebejus elkötelezettsége, alapmeggyőződése hirdeti és feltételezi: a nép *nem lehet* éretlen. Forradalmi küzdelmeinek és reményeinek fedezetét ez a hit alkotja. De a helyzet kényszerére – s épp plebejus elkötelezettségének további vállalhatósága végett – el kellett fogadnia a „gyöngé nép” elvét. S ezáltal: a nép „nemességének”, „művelésének” új reményeket adó programját.

megjegyzése mintha épp az itt körvonalazódó szemléletre, politikai magatartásra vonatkozna: „A történelem sokféle átalakulást ismer; meggyőződésre, odaadásra s más effajta nagyszerű lelki tulajdonságokra építeni – a politikában egyáltalán nem komoly dolog. Nagyszerű lelki tulajdonságokkal csak kevés ember van megáldva, a történelem útját viszont az óriási tömegek határozzák meg...”²⁵ De a *szükségképp* elvont eszméket hirdető polgári forradalmárok – s közöttük a messzemenően *öntörvényű* változatot, a magyar társadalmi viszonyok különösségét reprezentáló Petőfi is – csak az *entuziazmus* segítségével állhattak maradéktalanul helyt, az ideáikban (szabadság, egyenlőség stb.) testet öltött nembeli értékeket csak ilyen végtelen magatartással érvényesíthették. S persze: *másoktól*, a tömegektől is ezt remélték és igényelték. A fanatikus, feltétlen heroikus lelkesedés szükségletét – objektíve – az eszme és valóság közötti szakadék hívja létre. Az az antinómia tehát, hogy a történelmi fejlődés lehetőségeket teremt mélyen humánus eszmék megfogalmazására, az érettük vívott küzdelemre, de ugyanakkor elzárja valóra váltásuk konkrét esélyeit, és képviselőtüket csak absztrakt – ellentmondásos – módon engedélyezi. Mégsem feledhetjük: a fanatikus lelkesedés olyan eszmények iránti szenvedélyes elkötelezettséget jelent, melyek törvényszerű ellentmondásosságukban is a nembeli értékefejlődést, a haladást szolgálják. S ne feledjük: a *kitehasedett* eszmemfanatizmus idegen Petőfi politikai mentalitásától, társadalmi tevékenységétől. Valóságismerete, történelmi – és taktikai – érzéke időről időre kijelölte számára a konkrét cselekvés lehetőségeit és határait is, miként ezt Spira György idevágó tanulmányai már meggyőzően bizonyították.²⁶ A polgári forradalmiság objektív háttérű eszmei tendenciái és magatartásvonzatai alól azonban – teljességgel – semmiképp sem vonhatta ki magát. A tömegeket vezető, velük együtt küzdő néptribun és az önnön moralitására – mint végső bázisra – építkező, eszményeit a világ ellenében is képviselő magános hérosz karakterjegyei együttesen – ellentmondásos kapcsolatrendszerükben – alkotják Petőfi forradalmi magatartásának történelmileg determinált különösségét.

A moralitás uralma tehát – önmagában – távolról sem minősítheti Petőfi forradalmi magatartásának, erkölcsiségének totalitását. Mert nem törekedett *bármilyen áron* szubjektív moralitása kivetésére, nem kívánta az ellentmondásos valóságot *mindenképp* az elvont ideálokhoz igazítani. Idézett moralista elvéhez – „Én magammal akarok békében élni, nem a világgal” – korántsem ragaszkodott fanatikus merevséggel, így megőrizhette a forradalmiság lényegi követelményét, a valósághoz fűződő eleven kontaktust. Nézeteinek és magatartásának változásai épp arról tanúskodnak, hogy – ívelő eszményei mellett – nem tévesztette szem elől a nap követeléseit sem. Spira György méltán látja Petőfi – és eszmetársai – történelmi érdemét abban, hogy „végső céljait kitűzték ugyan, de maguk is csupán végső céloknak tekintették, s ennek megfelelően mindent megtettek azért, hogy liberális fegyvertársaikat a tőlük kitelhető legnagyobb erőfeszítésre sarkallják, ennél többre azonban nem próbálták rábírní őket.”²⁷ De e végső célok – konfliktushelyzetek sorát teremtő – pusztá meghirdetése is a moralitás hatalmának átmeneti, intenzív fölerősítését követelte.

S az előbbiekből fakadóan: a moralitás-legalitás hangsúlyos viszonyát Petőfi erkölcsi tudatában nemcsak az éles ellentét, hanem a vágyott harmónia élménye is jellemzi. Mert a költő gyakran és megalapozottan tekintheti magát – Horváth János szavaival – egy „nagy erkölcsi közösség” felelős képviselőjének, olyan kiválasztottnak, aki tömegek érdekeit, a pillanat elemi szükségleteit szólatatja meg.²⁸ „Egy ember szól, de milliók nevében!” – s ez *nem* a pusztá moralitás magánossága, hiszen benne a *mások* sorsával, a többség érdekeivel való teljes azonosulás rejlik. E kiküzdött összhang tudata pedig – tartóssáiban – sohasem tűnik el kései lírájából, forradalmi magatartásának spektrumából. Mert az itt és most feladataira tekintő forradalmiság folyvást megtöri a pusztá moralitás vonzasköreit. A konkrét cselekvés igénye és esélye – az elvont ideálok uralmát.

²⁵ Lenin Művei 33. 282.

²⁶ *A nagy nap. In, Petőfi és kora* (Szerk.: LUKÁCSY Sándor és VARGA János) Bp. 1970. 309–363. *Petőfi Kardja. In, A negyvennyolcas nemzedék nyomában.* 234–265. *Petőfi életéről és történelmi szerepéről. In, i. m.* 322–331.

²⁷ *Petőfi életéről és történelmi szerepéről.* 327,

²⁸ I. m. 448.

De az erkölcs dimenziója még más tanulságokat is sejtet. Petőfi *Naplójának* ismert sorait idézve: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egyszer annyit, mint republikánus, mert a reszpublikának nem az a fő jelszava, hogy 'le a királlyal!', hanem a 'tisztá erkölcs!' Nem a széttört korona, hanem a megvesztegethetetlen jellem, szilárd becsületesség a reszpublika alapja . . . enélkül ostromolhatjátok a trónt, mint a titánok az eget, s le fognak benneteket mennykövezni; ezzel pedig leparittyázzátok a monarchiát, mint Dávid Góliátot!” Az itt kibomló gondolatkörbe illeszthető néhány korábbi költemény ama kulcsrészelete, mely az elkövetkezendő forradalmat a *jók* és *rosszak* gigantikus küzdelmeként látatja (*Világosságot!*, *Az ítélet*). S utalhatunk továbbá arra is, hogy a zsarnokság-szolgaság kiemelt fontosságú kategóriapárja Petőfinél visszatérően morális színezetet ölt, királyellenes verseiben pedig az uralkodók erkölcselensége válik hangsúlyos motívummá. Az erkölcsi ellentétezés tehát át meg áthatja – s korántsem lényegtelen összefüggésekben – a költő kifejezések forradalmi nézeteit. Úgy tűnik, a „szigorú erkölcsű ember” szemléletében az erény – valóságos érvényességi közegét jelentékenyen meghaladva – *történelmi küldetést* nyer, a hozzá *fűződő* viszony a társadalmi polarizáció egyik következetesen ismétlődő kifejezőjévé magasodik. De miért?

Miért volt szükségére Petőfinek arra, hogy a szemben álló erők bemutatásakor vagy a célok és eszközök megfogalmazásakor, a forradalom nyomán születendő új rend minőségének jelzésekor kitüntetett szerepet szánjon az etikum szférájának? Miért az erkölcs legjellegzetesebb kategóriáit alkalmazta alapvetően *nem* morális meghatározottságú összefüggések felvillantására? Hiszen tudjuk: a költő felismerte a társadalom valóságos tagozódásának alapjait – a kissemmizett *nép* és *elnyomók* vízváltást jelentőségű ellentétét. Nem volt kétséges számára az sem, hogy a remélt emberibb rend kivívása, a szabadság birodalmának megközelítése a nép és elnyomók forradalmi küzdelmét követeli. Petőfi – továbbá – töretlenül hitt abban, hogy a „világsszellem” fejlődése törvényszerű, tehát eszméi szerint a monarchia bukása, a republikanizmus diadala: történelmileg szükségszerű perspektíva. Vagyis: meggyőződésének e fundamentális tételei – látszólag – még nem feltételezik *okvetlenül* az etikai fedezetet, az erkölcsi igazolás posztulátumát. S a morális alkatú nézetek szerepét – ennek meghatározási kísérletét – tovább bonyolítja az a tény, hogy a kiforrott szemléletű költőnek nem voltak illúziói a népet illetően: „Igaz, hogy olyan a nép, amilyenek te rajzold – írja a követválasztás után Bacsó Jánosnak –, de csalatkozol abban, ha hiszed, hogy én valami *ideális testületnek* képzelem, nem, barátom, én egy szikrával sem képzelem különbnek, mint amilyenek lenni te állítod, de életem fő törekvése, hogy olyan ne maradjon, amilyen jelenleg” (magunk kiemelése). E vallomásba hajló vélemény pedig szinte önellentmondást sejtetően áll szemben az absztrakt erkölcsi kategóriák alkalmazásával, a morálcentrikus törekvésekkel. Hiszen a desztillált *jóság* már e főntebbi idézet tükrében *sem* lehetne a valóságos nép lényegének kifejezője. S Petőfi forradalmi reményeinek ideológiák alapotváltást vonhatnánk népszerűségbe, ha az itt körvonalazódó illúziómentes népszemlélet közvetlenül – a ki nem iktatható *áttételek* nélkül – konfrontálnánk az erkölcsre messzemenően építőköző republikánus eszményekkel. Innen szemlélve: kérdéseink továbbra is nyitottak maradtak.

De Petőfi – bocsássuk előre – *mégis* szükségszerűen fordult az etikum övezetéhez, mert lényeges, feltétlen tisztázandó elvi kérdések sorára csak az erkölcs intenzív bevonásával válaszolhatott. Mert a magyar valóság által elevenen meghatározott történelmi-ideológiai tájékozódásai és autonóm eszményei alapján *csak* az erkölcs applikációjával felelhetett arra, hogy miért a nép magasodik az emberibb jövődől kizárólagos – törvényszerű – letéteményesévé. Arra, hogy az elnyomott, olykor „gyöngének” bizonyuló nép miképp teremthet egy minden eddiginél magasabb rendű társadalmat. S arra: *hogyan* vetődhet ki a forradalmi változás az emberi viszonyok tereumára, *hogyan* válhat az eljövendő kor erkölcsileg is jóval fejlettebbé? Mert Petőfi számára nem kétséges: az a távolabbi holnap, melyért már a jelenben is küzdeni kell, az erkölcsi tisztaság végérvényes uralmát, a humánus maradéktalanságát ígéri. De nem ismerhette föl, hogy az emberek, miközben körülményeiket átalakítják, önmagukat is megváltoztatják. Nem tisztázhatta azt sem, hogy az erkölcsi értékek fejlődése – viszonylagos autonómiája ellenére – nem immanens folyamat, hanem az ösztársadalmi evolúció része és következménye egyben. Forradalmi eszméinek rendszerében a nép így *csak erkölcsileg* manifesztálódhat a jövő megtestesítőjeként, s a másik pólus, az elnyomók – a szenvedélyesen gyűlölt zsarnokok – is mindenekelőtt morális szempontból bizonyulhatnak a haladás akadályozóinak. Pontosabban: haladás-

ellenességüket többnyire erkölcsi hitványságuk fejezi ki. A szembenálló társadalmi erők és törekvések erkölcsi alapoottságú konfrontációja azonban – történetiszemléleti idealizmusa ellenére – kétségtelen igazságmoozzanatot is rejt: az elnyomottak valóban erkölcsi fölényben vannak elnyomóikkal szemben.²⁹

A monarchia és a reszpublika *erkölcsi* tartalmú szembeállítása – miként ez köztudomású – már a francia forradalom legkonzekvensebb jakobinus vezetőinek ideológiájában is szinte folyamatosan hangsúlyt kap. „A Francia Forradalom rendszerében mindaz, ami immorális, politikailag ellenséges, ami erkölcsileg romboló, az ellenforradalmi.”³⁰ Hiszen: „a Köztársaság lelke az *erény* és az *egyenlőség*, és mivel célunk a Köztársaság megalapítása és megszilárdítása, következképpen politikai irányvonalunk elsődleges szabálya az, hogy minden tevékenységünk az egyenlőség fenntartását és az *erény fejlődését* célozza. . .”³¹ S e kiemelt törekvések elemi fedezete: „Szerencsére az erény *természetes* a nép számára, bármit mondanak is az arisztokratikus előítéletek” (a föntebbiekben is: magunk kiemelése).³² Robespierre – mutatis mutandis Petőfi meggyőződését idéző – szavai is tanúsíthatják: a polgári forradalmiság eredendően antinomikus, idealisztikus történelem- és társadalomképe szükségserűen vezet a moralizáló alkatú magatartáshoz és szemlélethez. Azokhoz az utópista elképzelésekhez tehát, amelyek az elvont erényességet növelik a republikánizmus – a társadalmi haladás – egyik leglényegesebb kritériumává és biztosítékává. Az erkölcscentrikus nézetek Robespierre és Petőfi ideológiájában egyaránt alapvető kérdések megválaszolására hivatottak, ekként a forradalmi cselekvés vállalásának – és vállalhatóságának – mellözhetetlen kísérői. Az érintkezési pontok meghatározója pedig e vonatkozásban a kitűzött – kitűzhetőnek ítélt – feladatok hasonlósága.³³

Petőfi ideológiája – emeljük *ezt* ki végezetül – a *jó* diadalának történelmi ígéreteivel, a republikánizmus és a kiteljesedett emberi tisztaság azonosításával egyaránt az *erkölcsi fejlődés bizonyosságát* is hirdeti. De a méltó jövőt mi sem képzelhetjük el a morális értékek egyetemes megmaradása és gyarapodása, a rossz „világtörténelmi szerepének” megszüntetése nélkül. A *jók* áhított győzelme Petőfi értelmezésében egy fejlett erkölcsiségű világ határozott szükségletét és ideologikus reményét közvetíti. Mai, tehát szükségserű anakronizmust rejtő közelítésünkben ez nem egyéb, mint egy olyan – elképzelhető – társadalom, melyben általánossá az erkölcsi értékek gazdagságához fűződő tudatos pozitív viszony válik. Petőfi eszmei hagyatéka ennyiben, erkölcsi szférájának e legátfogóbb üzenetében is: „*kinzó örökség*” . . .

Balogh Ernő

Illyés Gyula Bánk bán-átgázításáról

Nemzeti drámairodalmunk egyedülálló terméke, a *Bánk bán* általában találkozik olyan észrevételekkel, melyek szerint (gyakorlatlan lévén írója bizonyos rutin-kérdésekben) helyenként némi szövegmódosítás szükséges ahhoz, hogy a színházi közönség maradék nélkül élvezhesse. Illyés Gyula (e sokak támogatását bíró) álláspontját tette kézzelfoghatóvá a fentemlített átiratban, mely a drámai menet bizonyos pontjainak jobb kifejtését, nyelvi közérthetőséget, és néhány egyéb (alábbiakban felsorolt) vonatkozást érintett.

Mielőtt néhány ponton szembeállítanánk az 1819-es végleges szöveget és az 1976-os változatot, szükségesnek látszik néhány, alábbiakban igazolható fenntartást emelni. Először: mindenfajta szöveg-

²⁹ Vö. HELLER Ágnes, i. m. 221. Továbbá: 412.

³⁰ ROBESPIERRE, *A politikai erkölcs elveiről* . . . In, *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* (Szerk.: LUDASSY Mária) Bp. 1975. 645.

³¹ Uo.

³² I. m. 646–647.

³³ Vitathatónak ítéljük tehát Horváth János idevágó nézeteit (i. m. 441.). Az „új szociális” eszmék hatását részletesen elemzi PÁNDI Pál, „*Kisérletjárás*” *Magyarországon*. (Bp. 1972.) c. művében.

átírat (főleg amely nyelvi közérthetőségre hivatkozik) óhatatlanul leszűkíti, azaz egy, az átiró személye által determinált értelmezési síkra tereli a mondanivalót. Kissé bővebben: ha ez a változat egy alkalomra íródik, egy színrevitel, egy rendezés céljait szolgálja, üdvözlendő kezdeményezés, hiszen a rendezőnek szuverén joga (elméletileg) szövegmodosításokat alkalmazni. Ezzel szemben ezt a (könyv alakban is megjelent, bár bevallottan csak színházi adaptációt szolgáló) átíratot többnek tarthatjuk ennél. Úgy tűnik, Katona Józseffel kongeniális tekintély, Illyés Gyula kellett ahhoz, hogy korunk közvéleményének felmutasson egy (részleteiben) új változatot, ez úgymond már nem intézhető el a „rendezői belenyúlás” szintjén. Másodszor: a *Bánk bán* cselekménye sok vonatkozásban pszichés síkon zajlik, sokkal nagyobb ennek szerepe mintsem várhatnók, s ez színpadi eszközökkel kifejezhető, ideértve persze a dráma nyelvét is. A lélek mélyéről látszik felszakadni a dikció, töredezettsége, súlyossága bizonyos helyeken (az átíratban) elveszti ilyen értelmű lényegét, mint „könnyű pipafüst” lengi körül a szereplőket. Álljon itt egy példa erre mindenekelőtt:

Katona:

Mikhál, Simon (megrémülve): Melinda?
 Tiborc (kucsmáját rágja): Hol?
 Bánk Hová
 tetted? Ki az, akit erre hoznak olly
 lassan? (Merően néz az ablakon ki)
 Ó, hogy egy zivatar le nem csavarja szemfedelét
 képéről! Éktelen lakossa a pokolnak, mit
 gyötörsz?
 Tiborc Ha kéntelen-
 Bánk Mit? Úgy? – Te sírsz? No hálá
 Istennek, amíg sírnak az ördögök,
 addig talán az emberiség örülhet!

Illyés:

Bánk Melinda gyilkosának?
 Tiborc! Rád bíztam! Hol az asszonyod?
 Tiborc Nem e földön már nagyuram. Utolsó szava te
 voltál . . . Mikor a királyné öccsének pribékjei . . .
 Rajtam is négy sebet ejtettek, miközben . . . majdnem
 fiadat is . . .

Visszatérünk még arra, hogy e példák esetleg milyen funkcionális, értelmezési lehetőséget hordoznak, ám előbb próbáljuk meg (némi erőszakkal) típusait adni az egyes szövegmodosulatoknak: 1. „Egyszerű” nyelvi-stiláris változat, a színpadi szövegmondás-hatás könnyítésére, a nyelvújítás hatása érezhetően lévén, az archaikus, nehezen érthető sorok mai köznyelvre való átvevése. 2. Értelmezési, dramaturgiai változatok, vulgo: ahol Illyés a drámai menetet vontatottnak, nem a kifejelet felé haladónak tartotta, rendezői utasításokat, szövegrészeket megváltoztatott, saját koncepciójának megfelelően. (Törvénytörő, s már az előbb is szó esett erről, hogy a két típus helyenként interferáljon. Pl. értelmezési probléma lehet a nyelvi változtatás is, de a változat is szolgálhatja a pusztá, a jelzésszintű megértést. Utóbbira példa: a János-áldás szokása a mai közönség számára kevésbé kézenfekvő, Illyés kissé megvilágítja.)

Az első módosulattípus nem túl érdekes. Analitikus felosztásuk nem szolgálja az átírat fővonásainak felvázolását. Egyetlen, ilyen szinten érdekes példát említenénk, álljon itt, mint az ilyen magyarázás tipikus buktatója:

Katona:

Gertrudis: . . . kikergettetni kész lehetnék országaimból . . .

Illyés:

Gertrudis: . . . kész lennék téged kikergetni tüstént országaimból . . .

Katona az idézett helyen szenvedő értelemben használja a „kikergettetni” kifejezést, míg Illyésnél Gertrudis Ottót kergetné ki, aki holnap amúgy is utazik. A szövegkontextus feltétlenül az előbbire utal: a Melinda elleni vétés Gertrudis bukását (is) hozná (ahogyan valóban). Illyésnél ez a rákövetkező sorokkal ellentétben fenyegetésszerű. Gertrudis a sorral. („kikergettetni kész lehetnék”) helyzete kényességét hangsúlyozza, erre hívja fel túlzásával Ottó (és Biberach) figyelmét. Kétség sem férhet Gertrudis részéhez a Melinda elleni, nevezzük így: merényletben. Gertrudis és Ottó első szakaszbeli vitáját Biberach hallja, hisz a királynő távozása után öccse kikiált: Biberach! A ritter ördögi intellektusára hallgatva adja az altatót Gertrudisnak, akinek „lavabo” távolmaradása ad lehetőséget a cselekvésre Ottónak. Nem ártatlan tehát, felelősségét súlyosbítja az is, hogy tisztában van állásfoglalása jelentőségével, mint azt a fenti idézet is kifejezi. Katona maga sincs túl jó véleménnyel hősnőjéről, helyesebben eredetijéről, csak „... mély tiszteletre méltó állapotja az, mely engem valamennyire a mentségére kényszerített”.

Ezek után áttérhetnénk a komolyabb, a drámai menetet befolyásoló változtatásokra. Az első ilyen, egy, a lovagdrámákból ittfeledett betétesckét (a Simon 7 fiáról szólót) töröl. Sem cselekményi, sem egyéb funkciója nincsen, tehát szerencsésnek mondható finomítás, megjegyzendő, hogy korunk minden valamirevaló rendezéséből hiányzik, mert eltereli a nézőt (aki felettébb fogékony az ilyen álkonfliktusokra) a drámai kifejeletről. A következőt már nem értékelhetjük ilyen sommásan. Bánk első színrelépéséről van szó, az eredetiben csak egy felkiáltás a szövege, a változatban hatsoros magyarázatot fűz visszatértekre, pontosítva, magyarázva a történeteket. Kevés-e az előversengésbeli két utalás, Petur célzása, valamint Bánk belépő szavai a helyzet megértéséhez vagy nem? Czimer József szerint kevés.¹ Lehet, de kérdés marad, ez volt-e, ez a narratív forma az egyedül üdvözítő megoldás? Az ezután következő Bánk–Tiborc jelenetben egy lényeges mondat kimarad. Ez az előző pontosítással ellentétesen hat, hiszen Katonánál látjuk, ab ovo gyanú lappang, a nagyúrban a felesége becsületét fenyegető veszélyt illetően. (Ez nem dramaturgiai tévedés. A mérániai életfelfogásáról, egyáltalán: ittlétéről van véleménye Bánknak, úgy látszik.)

Bánk

... – Talán ez a királyos asszony azért tetéz munkákat a munkára, hogy szemem elkábulásakor szívemben a benn lakó becsületet megölje?

E sorok Illyésnél nem szerepelnek, s ez már a drámai értelmezés síkján hat. Hasonlóan az első felvonás Melinda–Ottó jelenetéhez, ahol (az általában elfogadott vélemény szerint Melinda alakjában már bizonyos szentimentális reminiscenciával találkozunk) Melindának egy sora van: „Ó, hogy én csak sírhatok!” Az átigazításban a 7 sornyi magyarázó szöveg a hontalanok szimpátiájáról, stb. az eredetileg nem ilyen kirajzolt, polarizált jellemnek szánt Melindát határozottabbá faragja. Ez értelmezési (úgy mond fakultatív) kérdés, csakúgy mint a 10 sorral lejjebb következő (betoldott) Ottó-sorok, melyek álnokságát (mint „hontalantárs” kíván Melinda kegyeiben maradni) hangsúlyozzák. Közvetlenül látható az eddigiekből, hogy Illyés egyértelműsíteni, polarizálni igyekszik, (talán szándékán kívül) holott Katona Józsefnek ez nem volt célja.. Bizonyos balladai homályt Gyulaiától kezdve mindenki elismer, s ez éppen a jellemekek pluralitásában testesül meg.

Az első felvonás végi Bánk-monológ előbbre kerül, nyilvánvalóan azért, hogy a nézőnek ne legyenek kétségei afelől, hogy Bánk már nem fültanúja a merénylet részleteinek. Ez kitűnő színpadi fogás, mert a főhős ki-belépése a színre, mást sugallt. A második felvonásból kimarad az első jelenetbeli „pajzs-motívum” mely a hét testvérhez hasonló lovagdrámai maradvány. A harmadik felvonásban jelenetek cserélődnek fel, jelesül a Tiborc-nagyjelenet és Izidóráé. Az eredetiben könnyen követhető ennek szerepe: a Melindával való vita, majd Izidóra célzása megerősíti Bánk bán gyanúját, miszerint a királynő személye volt (így vagy úgy) a garanciája Ottónak, s mindezt tetézte meg Tiborc az országalakók nyomorának előcitolásával. Ez pontosan kiszámított ívelés, melynek végén szükségszerűen következik az ország *nagyurának* fellépése a királyné ellen, a polgárháború megakadályozására, sérelmének megtorlására. Az átiratban előbb Tiborc beszél, majd Izidóra (ő itt egyébként részletesen

¹ CZIMER József, *A Bánk bán szinszerűsége.* = ÚÍ 1975. 11. 69.

előadja Ottó tettét, de csodálatos módon elhallgatja azt, amit az ötödik felvonásban egyfolytában szajkóz, s ami Bánkot még meggondolásra készíthetné: „... de méltánytalanságot nem tett soha.”) Ez hullámvázát teszi a kifejeletet, nem Tiborc szavai, az ország helyzete adja meg a végső lökést, hanem Izidóra szerelmes intrikája.

A negyedik felvonást Illyés a Pontio di Cruce által küldött levéllel kezdi, azzal, amit az eredeti ötödik felvonásban a zászlósúr olvas fel a királynak. Gertrudis tudomására jut az országbeli elégedetlenség, a „szűnyogok” mozgolódása. (Sokaknak szálka a „szőnyeg” kifejezés, – nem az egyetlen archaikus, megváltozott jelentésű szó ez a drámában, – ezt valami rosszul értelmezett szövegűség kedvéért meghagyni kár volna, az igazi baj az, hogy a felvonás idején van, egy in medias res helyzetben.) A levélnek egyetlen lényeges szerepe van: Endre rákövetkező szavai: „Ő hibás, másképp nem ölte volna meg magyar”, ha meg az volt, az hibádzik, hogy orvul gyilkolták meg. A változatban mindez nem ilyen hangsúlyos, s valóban: nehéz szövegmódosítás nélkül, úgy adaptálni e sorokat, hogy korunkban rátapadt „rossz csengését” iróniának ne érezzük. Mindezek elkerülésére került a levél a negyedik felvonás elejére, valamint az „átkozott” ötödik felvonás feszezbébbé tételére, megkurtítására. (Igazán gyenge aggály: a horatiusi elvhez Katona még következetesen hű volt.)

A legnagyobb átalakítást az ominózus „ötödik” szenvedte, szinte csak példaként ragadható ki néhány elem, az összevetés támpontjául. Egy aprónak látszó mozzanattal kezdenénk, Myska bán magatartásával, pontosabban szavaival. Az eredetiben rögtön a felvonás elején egy udvornik számol be a királyfiak megmentéséről, gúnyos éllel adja elő ezt és a kapott jutalmat. A változatban Myska maga mondja el tettét a királynak, gyermekes dicsévképpén. Szépirói módosítás ez, – mennyire determinálja Myska jellemét, nem enged teret Katonával ellentétben a szereplőformálásnak, hisz az infantilis hencseregés nem adható egy peturi-bánki formátumú lovag szájába.

Myska   Épp csak addig
                  Sietnem kellett megmenteni a királyfiakat
                  Sikerült!

A kulcspont: Bánk tudomást szerez Melinda haláláról. Milyen a megoldás, amit Illyés alkalmaz (a király száján kicsúszott szó) s milyen az amelyet Katona, ez a (biztosan régimódi) pittoreszk tabló, a pásztorsip hangjával kísért ravatal? Továbbá:

Bánk   Uram; egyaránt beszennyeződünk . . . (Illyés)
                  Jobban be van neved mocskolva, mint az enyém . . . (Katona)

Ez végképpen túlmegy az egyszerű értelmezésen: szélsőséges, még egy előadás számára is kemény polarizálása egy Bánk bán-felfogásnak. Nincs Bánkban sem erő, sem szándék a prókátorkodásra, bomlani készülő pszichikuma őszinteséget diktál. Átlát Gertrudis mentegetőin, akik Biberachra, altatóra hivatkozva próbálják a holt királynét „mosdatni”. A drámai igazság szempontjából szegényessé vált „valódi” történelesen túl súlyosan esnek a latba kormányozási princípiumai, mindent motiváló nemzeti, faji gögje. Bánkot egyedül Melinda elvesztése roppantja össze, az, hogy ebben részesnek érzi magát. Észre sem veszi az udvariak meg nem értését, királya ellenérzéseit, tettéért kész bármire, tudja: mindent egyszemélyben, mint Magyarország nagyura tett, birtokában erőinek, szellemének. Bűnös viszont: Melinda halálában, kételkedésében iránta, megtévelyedésében, persze: Ottó is „... néjje bosszulója”. Illyés „kompromisszumos” sorai tehát egy másfajta konklúzió felé vezetnek.

A *Bánk bán* átigazítás nem olvasói fogyasztásra készült. Azt írja ugyan Illyés művének előszavában, hogy „Nyugodtan teszem . . . az irodalmi fórum asztalára is”.² A változtatás azonban, főleg a drámai kifejelet síkján, csak egy a lehető értelmezések sokaságából, ezért legalábbis veszélyes a kanonizálása, hiszen Illyés tekintélye a drámai szakmában éppen azzal a veszőllyel jár, hogy értelmezésmódja norma lesz másoknak, a bizonytalanoknak, egy protokoll-nemzeti értelmezés princípiuma. Ahogyan például Gyulai Pálé azzá vált. Az átdolgozás jelentős részét teszi ki a nyelvi jellegű korszerűsítés, ugyanis

² KATONA József, *Bánk bán (Illyés Gyula átigazításában)*. Bp. 1976. 8.

Kazinczyék mozgalmának egész nyelvünket megmozgató hullámai irodalmunk ezen alapművét elkerülték. Mélyebb analízist igényelne, vajon szándékosan is archaizált-e Katona (tehát korához képest), mindenesetre az előbbi tény erre utal. Egyszerűbben: Lássuk néhány példán, hogy milyen mélységben hat egy nyelvi korszerűsítés, mely egyébiránt szükségesnek látszik, mely a színi mechanizmusban, a megértésben, a szövegmondás könnyítésében a színész, a rendező, a néző érdekeit szolgálja:

Katona:

Petur ... ő rang, ígélet és aranyhegyek
zacskóba zárt szelével el tudá
mázos kegyelmét osztogatni.

Illyés:

... ő rang, ígélet: ily aranyhegyek
üres zacskóval jól el tudá máz
kegyelmét osztogatni...

Elveszett egy nagyon frappáns metafora, – szól a filozófus is a hallgat: Körülbelül harmadszori olvasásra érthető meg az eredeti, s erre a színpadon nincsen idő. Vagy:

Katona:

Petur ... Egész ország csupán
nyelvén lebegni láttatott

Illyés

... Egy könnyedén kiröppentett
szavával odadobta volna egész hazánkat...

Megér-e ennyit a nyelvi közérthetőség, maradjon már nyitott kérdés. A színházi gyakorlatnak megfelelően formáltatott ilyenné örökségünk egy darabja, mindenképpen közelebb vitt a *Bánk bán* problematikájához.

Lehetséges azonban, hogy a szövegstílus dinamikájának megváltozása, a konfliktushelyzetek némi-nemű eltolódása, ez a nemes és erkölcsös jószándék vezette tett hosszabb távon esetleg csak megkönnyíti az egyes adaptációk dolgát. Eltávolít a valódi szövegből kibontható kontinuumoktól, ösztönösen sem vonhatják ki szelleme alól magukat a színrevivők. A mű körül zajló vita (s ebben maradék nélkül egyetérthetünk) feltétlenül a dráma mind mélyebb és mélyebb régióinak feltárását szolgálja.

Mindez esetleg egészen eredeti, eltérő felfogásokat nyújthat, persze az alapeszme szolgálatában: az idegen elnyomás sajátosan magyar, „belsőleg jelenlevő” formájának feltárása, az ezzel való opponálás az egyetemes erkölcsiség nevében.

Huszka Imre

Gábor Andor: igen, Jászi Oszkár: nem?
(Megjegyzések Tasi József cikkéhez)

Vitára készítet Tasi József tanulmánya, mely *Októbrizmus vagy bolsevizmus? Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiája* címmel az ItK 1981/4. számában jelent meg, a 398–420. lapon.

Tasi elfogultan közelít írása szereplőjéhez. Nem titkolja, hogy igazságtalannak tartja Jászi Oszkár újabban kibontakozó „ébresztését”, miközben Gábor Andor iránt csaknem teljes közöny mutatkozik. A szerző szíve joga, hogy másnak, különbnek lássa hőstét és – mint írja – „pontosabb”, azaz méltányosabb megítéléshez segítse Gábor Andort. De Tasi olyan utat választott célja eléréséhez, mely tudományos igényű munkában megengedhetetlen. Úgy próbálja Gábort hőssé emelni, hogy „vitapartnerét”, *Jászit politikusi és erkölcsi művoltában megrágalmazza* – kritikátlanul azonosulva Gábor Andor húszas évek elején írt pamfletjeinek nézőpontjával.

Szándékosan használok idézőjelet, hiszen – Tasi konstrukciójával szemben – *Gábor valójában nem volt vitapartner Jászinak*. 1920 és 1923 között mindketten tevékeny részt vállaltak ugyan a bécsi magyar emigrációban, de politikai tekintélyük más súlycsoportba tartozott. Jászi Oszkárnak, a Huszadik Század vezéregyéniségének, a Radikális Párt alapító elnökének, a Károlyi-kormány miniszterének 1920-ban már jelentős politikai múlt állt a háta mögött. A forradalmak bukása után Jászi értéke nemhogy nem csökkent, de egyenesen megnőtt a bécsi, a prágai vagy a belgrádi politikusok előtt, akik közös katonai akciót fontolgattak a berendezkedő magyar ellenforradalmi kormányzat megdöntésére.

Ezzel szemben Gábor Andornak – aki 1918 előtt mint kabarészerző és publicista szerzett magának hírnevet – viszonylag kevés politikai tapasztalata volt (a Tanácsköztársaság idején a sajtó- és színházi ügyek referense a művelődési népbiztosságon). A kapcsolatok, illetve a politikai befolyás terén 1920-ban nem mérkőzhetett Jászival. Csupán a tények kedvéért szögezem le ezt, semmiképp sem akarom Gábor hibájául felróni. Hiba viszont Gábor Andor elismertetését a Jászival való szembesítéshez kötni.

Miről is van szó tulajdonképpen? Az események menetét Tasi tanulmánya is bemutatja. Az első időszakban, a fehérterror dühöngése idején az emigráció különböző irányzatai hajlandók voltak együttműködni. Ebben nem kis szerepe volt Károlyi Mihálynak, aki egyszerre vállalta – ha a körülményektől függően eltérő hangsúllyal is – Októbert és Márciust. Így lehetett egyaránt munkatársa az emigráció napilapjának, a Bécsi Magyar Újságnak a polgári radikális (vagy ahogy maga nevezte, a pártján belüli áramlatokat megkülönböztetve, a „szabad szocialista”) Jászi Oszkár és a kommunista, de Károlyival feltétlenül rokonszenvező Gábor Andor.

A két embert nemcsak elvi ellentétek állították szembe egymással, egyikük sem kedvelte a másikat. Mégis vállalták a közös célt, Jászi még védelmébe is vette Gábort. De együttműködésük csak ideiglenes lehetett: amikor 1921 augusztusában Gábor egy másik lapban megtámadta a Bécsi Magyar Újság egyik írását, Jászi – már mint a BMÚ irányítója – eltávolította Gábort a szerkesztőségéből. Emberileg érthető, hogy ezt követően Gábor kiméletlen hangú pamfletekben támadta meg Jászit, aki – bár tudott Gábor támadásairól – válasza sem méltatta őket. Feltehetően azért nem, mert „tűnetileg érdekes”-nek, de politikai szempontból jelentéktelennek ítélte ezeket az írásokat.

Tasi Józsefnek más a véleménye Gábor pamfletjeiről, „alapjában véve helytálló elemzés”-nek nevezi közülük az egyik legszélcségesebbet (405) – hogy mennyi joggal, erre később visszatérek. De a figyelmes olvasót már a kiinduló kérdésfeltevés is zavarba ejtheti: miért nevezi Tasi vitának Gábor Andor egyoldalú, válasz nélkül maradó támadásait Jászi ellen (holott egy vitához, köztudomású,

legalább ketten kellene) s miért ütközik meg azon, hogy a tény: tény, azaz Gábor kritikája „lepergett” Jásziról (409)?

Nem kétséges, a két ember politikai és ideológiai felfogását, mint mondani szokás, egy világ választotta el egymástól. Jászi rendíthetetlen híve volt az októberi forradalomnak és szigorú bírálója, ellenfele a riválisnak tudott forradalmi nézetrendszernek, a bolsevizmusnak. Nemzeti tragédiánkat látta abban, hogy a Károlyi-kormányzat tehetetlensége (és az antant-hatalmak korlátolt, önző politikája) utat nyitott a proletárdiktatúrához, ennek hibái pedig a kiábránduláshoz, a (részben) közösnek érzett szocialista eszmék hitelvesztéséhez s az ellenforradalom térnyeréséhez.

Tasi Józsefet föltehetően az tévesztette meg, hogy kizárólag Jászi kommunistaellenes megnyilatkozásaira összpontosított, s Gábor Andor ideológiai fölényét eleve elfogadta. Ennek fényében válik érthetővé, hogy miért idézi oly bőszéggel s szinte kommentár nélkül Gábor kirohanásait Jászi és a polgári radikalizmus ellen. A pompás fejtegetést arról, hogy a demokráta ellenfelek a fehér ellenforradalomnál is veszélyesebbek (409), és a boldog „kárörömmel” írt jóslatot arról, hogy a demokratáknak – hol mint „vörösöknek”, hol pedig mint „ellenforradalmároknak” – sohasem lesz helyük Magyarországon (419).

Számomra egyenesen megdöbbentő, hogy a korszak kutatója hatvan év távlatából ennyire gyanútlanul azonosulhat azokkal az érvekkel, melyek a magyar progresszió tragédiáját okozták: megosztották és végső soron politikai meddségre kárhoztatták. Míg az emigráció különböző irányzatai egymást okolták a kudarcokért és bűnbakot kerestek, csak a közös ellenfél, a berendezkedő keresztény nemzeti kurzus helyzetét erősítették és a kölcsönös vádaskodással az ellenforradalmi propagandát segítették hatásos rágalmakhoz. „Az emigráció összes frakciói, a kommunistákat kivéve nem mások, mint a kisanant ügynökei” – olvashatjuk például Gábor Andor mélyen igazságtalan szavait, melyek Tasi József szerint egy „alapjában véve helytálló elemzés”-nek indító szavai (405). S tegyük hozzá, a Horthy-rendszer propagandája is ezt terjesztette az emigrációról, természetesen a kommunistákat sem hagyva ki.

Nem lenne érdektelen megtudni, hogy Tasi miért ad hitelt Gábor egykori, elfogult vélekedésének. Bár sokat idéz, még többször utal, a bizonyítással adós marad. Elegendőnek tartja Gábor pamfletjeinek kivonatolását és egy-két terhelőnek látszó adat felemlítését, főként Jászi levelezése és naplója alapján. Ilyen adat például, hogy Jászi – immár mint a halódó Bécsi Magyar Újság főszerkesztője – 1923. március 23-án örömmel jelentette Károlyi Mihálynak, hogy a lap céljaira 300 000 koronát kapott Beneš csehszlovák külügyminisztertől, méghozzá átvételi elismervény nélkül (414). Kell-e több bizonyíték ennél? – teheti föl ezek után a kérdést a tájékozatlan olvasó.

Eppen az a baj, hogy Tasi megfélemedezik az olvasó megfelelő tájékoztatásáról. Először is, minden politikai emigráció egyik legfőbb teherképe, hogy az eredményes működéshez hiányoznak pénzügyi eszközei, más államok támogatásának elfogadása pedig veszélyeztetheti önállóságát. A Bécsi Magyar Újság, mint kis példányszámban megjelenő napilap, anyagilag botrányos volt, segélyekre szorult. Károlyi és Jászi aggályosan ügyeltek rá, hogy a kapott kölcsönök visszafizetésére meglegyen a megfelelő fedezet. Példaképpen Jászi Károlyihoz írt, 1922. február 23-i leveléből idézek:

„Bajok vannak a Bécsi Magyar Újság körül. A nagy valutaesés folytán komoly nehézségei vannak a forgatóke körül. Demetrovic ugyan még mindig ígéri a jelzett kölcsön lebonyolítását, ámde a mi véleményünk az (A többes szám Jászi mellett Szende Pálra és Madzsar Józsefre vonatkozik. – V. A.), hogy az most már nem vehető igénybe. Ugyanis hogy, hogy nem, a BMU horvát kölcsönének terve közbeszéd tárgya. Ha most csakugyan elfogadjuk, okvetlenül botrány lesz a dologból, mert ellenségeink azzal fogják a lapot rágalmazni, hogy eladta magát a jugoszlávoknak és akkor mi hiába magyarazzuk a kölcsön igazi természetét.

Ilyen körülmények között az a véleményünk, hogy a lapkölcsönt mint merőben személyi hitelt igénybe venni nem lehet, hanem csak reálibiztosíték ellenében. Erre csak egy garanciánk volna: amerikai gyűjtésed letétele. Ezt a megoldást javasoljuk.” (A Károlyi-küldöttség által kezdeményezett 1914-es amerikai gyűjtésről van szó, melynek Amerikában maradt részét a háború alatt mint ellenséges ország vagyonát zárolták.)

1923 elején a lap ismét súlyos helyzetbe került. Jászi Oszkár személye megfelelő biztosíték volt a csehszlovák kormány számára, hogy átvételi elismervény nélkül adjon hitelt a Bécsi Magyar Újságnak.

A különleges gesztus oka világosan kitetszik Jászi ominózus leveléből, melyet 1923. március 23-án írt Károlyihoz – s melyet Tasi csak megemlít, de nem idéz cikkében:

„... *Beneš vette át az ügy intézését. Erre újra Prágába utaztam, nehogy félreértések támadjanak. [...] B. a legnagyobb előzékenységgel fogadott s egyetlen szavamra rögtön az egész 300.000 koronát engedélyezte. Kijelentette, hogy a segély formáját teljesen rábízta. Kölcsönt szerettem volna, de ez a bankörök bevonását tette volna szükségessé, ami lármára és indiszkrécióra vezetett volna. A legegyszerűbb megoldás tehát az volt, hogy az összeget meghatalmazottamnak – a meghatalmazás is természetesen szóbeli volt csupán – egyszerűen kifizették egy sor írás, nyugta vagy aláírás nélkül. Szóval minden irányban teljesen szabadkezet kaptam. Feltételről vagy kikötésről egy árva szó sem esett.*”

S ez volt Jászi utolsó ilyen szándékú pénzügyi akciója. Mint Hajdú Tibor *Jászi Oszkár és a Kisantant* című előadásában kifejtette (az előadás legfőbb megállapításai cikkem írásakor már olvashatók a szerzővel készült interjúban – vö. Magyar Hírlap, 1982. áprilisi 17-i számát), Jásziék akkor kerültek igazán nehéz döntés elé, amikor az utódállamok beletörődtek a Horthy-rendszer stabilizálásába. Addig helyzetük egyértelmű volt: a trianoni megállapodást elvileg sohasem ismerték el, közvetlen anyagi támogatást sem kaptak a Kisantanttól – így hazafiatlansággal sem kellett vádolniuk magukat. Más lett a helyzet 1922–23-ban, amikor az utódállamok már komoly lépésekre nem voltak hajlandók, de szívesen támogatták az emigráns sajtót, az emigráns szervezeteket.

Jászi vívódott egy ideig, de mikor 1923 elején felismerte, hogy a jugoszláv kormány valójában letett korábbi terveiről, az aktív kisantant-politika feladását kezdeményezte. *Azt a következtetést vonta le, hogy ilyen körülmények között nem szabad fenntartani a Bécsi Magyar Újságot, s beszüntette saját politikusi tevékenységét is. Nem fogadta el a Masaryktól felajánlott professzorságot sem, mivel tisztában volt azzal, hogy ezzel kompromittálná egész politikai pályáját. Nem táplált különösebb illúziókat az utódállamokról sem, mint az naplójának itt következő, 1924. augusztus 5-én Prágában írt részletéből is kitűnhet:*

„*Írtozatos kép ez az utódállamokbeli új áthelyezkedés. – Milliárdnyi lopások és egy új arisztokrácia kialakulása. – A szegény elnyomott kis tót ügyvédekkel milliomosok és miniszterek lettek. – Ruszinszko épp oly barbár és kizsákmányolt, mint valaha. [...] A feudalizmus helyett jön a kapitalizmus iskolája.*

S mi kik elvi célokért érdek nélkül cselekedtünk s a Duna-medencében a legmagasabb demokráciát s internacionalizmust képviseljük, koldusvottal kóborlunk a világon s még annyi anyagi bázisunk sincs, hogy a legszerényebb tudományos életet folytassuk.

Az ember, aki nem hisz szupranaturális rendelésekben és feladatokban, kétségbeesetten eshet össze élete romjai felett.”

Tehát az őszintén demokratikus beállítottságú Jászi még a leghaladóbb Duna-menti kormányzatokkal – a bécsivel és a prágaival – is elégedetlen volt. Föltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy átkelve az óceánon, a kis amerikai egyetemen kezdte újra életét, teremtette meg – valóban a „legszerényebb” – tudományos egzisztenciáját. Nem föltétlenül kell egyetérteni Jászi nézeteivel ahhoz, hogy érzékeljük megrendítő emberi sorsát, tehetségéhez képest szerény, torzóban maradt politikusi pályáját.

Tasi Józsefnek szemlátomást más a véleménye. *Jászi Oszkárban nem lát többet – legalábbis 1919 után – mint egy kommunista-, illetve Gábor Andor-ellenes intrikust.* Ez lényegében megegyezik a sértett Gábor Jásziról alkotott véleményével. De még Gáboron is túltesz némelykor Tasi, például ironizál Jászi válaszára fölött: bár naplójában fölveti a hazatérés gondolatát, végül Jászi nem jött haza és nem állt Horthy bírósága elé, hanem inkább elfogadta az isten háta mögötti amerikai college meghívását (419). Gábor ezt – további életútja ismeretében elmondható – nem róhatta fel Jászinak. Tasi-nak sem jut eszébe hasonlózt számon kérni Gábor Andoron.

A kétfajta mérce alkalmazása nemritkán képtelen helyzetbe hozza a filológust. Két példát említenék.

Tasi teljes egyetértéssel ismerteti Gábor gondolatmenetét arról, hogy a „jóhiszeműség” miképp változott át „tudatos lakájsággá” a Bécsi Magyar Újságnál, amit jól bizonyít, hogy amikor Jugoszláviában megalkották a kommunistaellenes kivételes törvényt, Jásziék „demokratikus meghatottságtól

görnyedve" közölték le a jugoszláv alkotmányt (405). Ez olvasható a főszövegben. De egy tanulmány végül is nem nélkülözheti az adatokat, így hát jegyzetet kap az eset: a 44. jegyzetpont tudomásunkra hozza, hogy „1921. július 21-én egy kommunista ifjúmunkás agyonlőtte a jugoszláv belügyminisztert – ezután lépett hatályba a kivételes törvény” (Uo.). Annak már nem érzi szükségét Tasi, hogy a közölt információt figyelembe vegye Gábor vélekedésének megítélésében.

A másik példa a komikum határára mozog. 1923-ban Gábor Andor vitába szállt Jászi *Ady szelleme* című írásával. A költő októbrista szellemű kisajátítása ellen hadakozott, nem vetve meg az olyan „érveket” sem, mint az, hogy Jászi – akinek Ady a legjobb barátja volt – a költő halála óta egyetlen mondatot sem tud leírni, mely meghaladná a gimnazista hódolók színvonalát. S minthogy Jászi, szerencsétlenségére, megemlítette, hogy „könyv nélkül” tudja Ady verseit, Gábor fejére olvassa, hogy ellenfelei, Kunfi Zsigmond és Kun Béla is elmondhatják magukról ezt (412). Tasi kedvet kapott e meggyőző érveléshez, ő már Gábor Andorról jelenti ki, hogy „minden bizonnyal” könyv nélkül „tudta Ady Endrét” (413). A „minden bizonnyal” formula különösen jól hangzik egy filológus szájából.

Nem folytatom tovább a példákat. A történész és az irodalomtörténész feladata nem az, hogy félévszázados torzulásokat reprodukáljon, mint azt Tasi József teszi ebben a dolgozatában. Ekkora távlatból *tárgyilagosan* – az érényeket is, a fogyatékoságokat is látva – kell megközelíteni *valamennyi* hagyományunkat, mely értéket teremtett nemzetünk történetében. A haladás és maradiság harcát súlyos tévedés volna Gábor Andor és Jászi Oszkár nézetkülönbségeiben keresni. Sajnos, nem olyan szerencsés a mi magyar történelmünk.

Veres András

Egy recenzió védelmében

Mezey László *Deáktság és Európa* c. könyvéről írott s az ItK 1980-as évfolyamának 529 skk. lapjain megjelent recenziómat a szerző válaszra méltatta (I. az ez évi 1. szám 64–66. l.). Azt kifogásolja, hogy könyve „érdemi megállapításairól, az új eredményekről, a gondolatmenetről és a bizonyításról egészében” nem írtam; nem annyira a könyvet ismertettem, mint inkább a számomra megfoghatóbb részekkel szálltam vitába. Hogy így sikerült a bírálát, annak az okát is látja: hiányzik a recenzens szakmai hozzáértése.

Az utóbbira persze nincs mentség; a recenzió mentségére azonban szeretném a következőket felhozni:

Azt hittem, hogy egy könyvben, mely alcíme szerint a magyarországi irodalmi műveltség alapvetéséről szól, nem mellékes annak tisztázása, mikor milyen klasszikus vagy kortárs műveket forgattak írástudóink. E tévhitemet az is alátámasztotta, hogy a munkában sok új megállapítás olvasható ezen a téren, főképp a fragmentum-kutatás eddigi leleteinek alapján. Amikor fősorakoztattam kételyeimet a töredékek olyan módon való fölhasználásával kapcsolatban, ahogyan az a könyvben történik, úgy véltem, hogy a munka érdemi részéhez szólok hozzá, tartalmilag és a módszereit illetően is. Készséggel elhiszem a tudós fragmentum-szakértőnek, hogy sok könyvtörténeti tény igazolható, csak azt nem értem, hogy ha messzemenő kultúrtörténeti következtetéseket kíván levonni egyes töredékekkel kapcsolatban, akkor bizonyítékait miért nem közli sem könyvében, sem ismételtlen figyelembe ajánlott cikkében, de még legutóbbi válaszában sem.

Azt hittem, a 11. sz.-i hazai iskolázás körülményeinek tisztázása ugyancsak a könyv érdemi mondanivalójához tartozik. M. L. itt még egy tárgyi (?) tévedésen is rajtakap: nem fogtam fel kellőképpen Gellért püspök körüli nézeteit, mert ő a csanádi püspöki iskola berendezését fogadja el a forrásból, nem pedig a Gellért tudományos képzettségéről mondottakat. Mivel az 534. lapon érvekkel alátámasztva éppen arról írtam, hogy szerintem miért nem alkalmas forrás a 11. századi iskolázás rekonstruálásához a nagyobb Gellért-legenda, ellenvetését egyszerűen nem értem.

Azt hittem, nem mellékes mozzanat annak tisztázása sem, sor került-e már a 12. sz.-ban a magánjogi írásbeliség kötelező bevezetésére. Rámutattam arra, hogy ennek a feltételezett intézkedésnek a bizonyítékeképp idézett két oklevél nem igazolja állítását. Korábbi ezzel foglalkozó cikkeit ismerem, argumentálásukkal azonban nem szállhattam vitába, mivel az adott helyen nem hivatkozik

rájuk a könyvében. Vitába bizantológusi minőségben nem is kívánok kezdeni, mert ezt a kérdést bizánci forrásokból nem lehet eldönteni; ami viszont a magyar forrásokot illeti, Györffy György rövid és világos cikke (*A magyar krónikák adata a III. Béla kori peticióról*. In: *Középkori kútfontink kritikus kérdései*. Bp. 1974. 333–338.) minden kérdésre választ ad; megtalálhatja benne M. L. a két szóban forgó oklevél helyes értékelését is.

Annak a számára, aki írásos művelődésünk első négy évszázadának kezdeteiről, helyzetéről, fejlődéséről ír, ezek és több más a bírálóban említett probléma nem lehet periferikus. A bíráló legfontosabb részében (mintegy a terjedelem 70%-ában) azt igyekeztem megindokolni, miért érzem az általa adott „festményt” – és nem a „képkeretet”! – több fontos mozzanatában nem meggyőzőnek (az általa használt hasonlatnál maradván).

E sarkalatos kifogások mellett a translitterációban mutatkozó zűrzavar meg az első négy fejezet sok más pontatlansága másodlagos – ezt a bírálóban (531. l.) magam is említem. Azt hittem azonban, hogy a recenzensnek kötelessége figyelmeztetni a középkor történetében netán még nála is tájékozatlanabb olvasót, hogy a tekintélyes tudományos apparátust mozgósító műnek ezek a nagy magabiztossággal előadott részei nem mindig megbízhatóak. Ilyennek tartom azt is, amit Itália népvándorláskori történetéről ír. M. L. szerint azonban itt is bennem van a hiba; „okoskodásom” abból ered, hogy Itáliát egységes államterületként szemlélem, holott nem volt az. Őszintén szólva fogalmam sincs, mivel szolgáltam rá e megrovásra. Igyekszem változtatni szemléletemen, de csak nem tudom elhinni neki, hogy a vandálok Itálián keresztül vonultak Afrikába (és nem Hispánián), vagy hogy Iustinianusnak a longobardoktól kellett visszafoglalnia Itáliát, akik akkor még a Kárpát-medencében tanyáztak.

A latin szövegek fordításában elkövetett hibákat M. L. talán a „képkeret” szépséghibáinak tekinti. Magam sem tulajdonítottam nekik nagyobb jelentőséget, csupán a filológiai gond hiányát tettem szóvá, s bemutattam néhányat közülük. Az is igaz, hogy a Ferenc-himnusz első strófájának nincs fontos szerepe a könyvben. Csak azért tetszett meg nekem, mert M. L.-nak hogy –hogynem sikerült az eredeti szöveg jelentését éppen a visszajára „fordítania”. Meg azért is, mert a hibás fordítás olyan teológiai lehetetlenséget tartalmaz, amelyet a költő vagy kortársai alighanem blaszfémianak tekintettek volna (t. i. hogy Szent Ferencben a megváltó Krisztus kel életre). Ezt világosan leírtam a bírálóban. Mezey mégis azt bizonygatja válaszában, hogy nincsen semmi blaszfémia abban, ha a szülő-parabolát Ferencre értelmezték. Igaza van: *abban* csakugyan nincs, ill. nem lett volna. A fordítással kapcsolatos fejtegetését azzal kezdi válaszában M. L., hogy a középkori szövegek lectio variákból éppúgy bővelkednek, mint központozási megoldásokban. Így azután igen sokszor eltérő lehet az értelmezésük. Ez igaz, de csak addig, amíg a szövegben meg nem állapodunk. Ezért fordításait mindig az általa közölt latin szöveggel konfrontáltam, mert merő tájékozatlanságomban azt hittem, hogy éppen azt a szöveg-változatot és központozást tartja helyesnek, és azt is akarja magyarra fordítani. Itt megemlíti azt is, hogy könyvében az egyik himnuszrészletet „egy kitűnő költőnk” fordításában idézi, s abban előfordul egy bizonyos félreértett kifejezés, de fölöslegesnek tartotta, hogy ezt szóvá tegye. Ha azzal folytatná, hogy a kitűnő költő iránti szolidaritásból szándékosan fordította rosszul a Ferenc-himnuszot, egy szót sem szólhatnánk, hiszen a közösségvállalásnak ez már igazán hősi foka: egy nem-filológus költő, verses fordításban, egyetlen kifejezést félreért, erre a filológus, prózai átültetésben, egy egész strófát . . . Erről azonban nincsen szó, sőt, ismét a recenzens tudatlanságára derül fény, hiszen „feltehetőleg nem ismeri az egész szöveget”; ezért ismerteti vele a költemény szerkezetét, s elárulja, hogy annak mondanivalója a verstechnikának van alárendelve, „bizonyosan nem a pontos érthetőség javára”. Azt is megtudhatjuk, hogy „ezen a bajon” különböző központozási megoldásokkal „próbáltak segíteni”. Ismeretterjesztő szenvedélye itt sajnos alábbhagy, azt már nem árulja el, milyen központozással lehet vocativusból nominativust csinálni és vice versa, hogy az általa kihüvelyezett értelem kijöjjön, pedig erre igazán kíváncsi volnék. (Szolgáltassunk azért igazságot a himnusz költőjének: a meglehetősen szokványos versezet érthetőségével nincsen semmi baj.) Végül is M. L. szerint „érthető a strófa úgy is, ahogyan K. I. akarja, de úgy is, ahogyan én magyarítottam”. Olyan filológussal, aki szerint egy (megfelelő szöveggel) megállapított forrásszöveg jelenthet egyvalamit, de jelentheti annak jóformán az ellenkezőjét is, nehéz vitatkozni. Kérdés, hogy érdemes-e.

Kapitányfy István

Balázs László

LEVELEK PATHAI ISTVÁN VESZPRÉMBŐL VALÓ KIÜZETÉSÉRŐL

Thury Etele, a dunántúli református egyházkerület történetének kutatója megtalálta Pathai István és Kanizsai Pálfi János idejének sok, forráserejű okmányát,¹ s ezek felhasználásával megírta *A dunántúli ref. egyházkerület története* c. munkájában Pathai István püspök, veszprémi lelkésznek Veszprémből való kiűzetésének történetét az általa ismert adatok alapján.²

Thury Etele írásaiból tudjuk, hogy Pathai István dunántúli püspököt rohongi lelkészi állásából, ahol Batthyány Ferenc udvari papja volt, meghívták az 1613. november 11-én tartott Vas vármegyei szécsényi zsinaton a veszprémi egyház küldöttei: Oroszy István gyalogvajda és Garay Sámuel a lovasok főhadnagya veszprémi lelkésznek.³ Nagy Gáspár veszprémi lelkész, későbbi somogyi esperes, ebben az időben innen elmenni kényszerült a közte és a veszprémi egyház között támadt egyenetlenség miatt, mely ügyben az 1613. október 5–6-i pápai zsinat kiküldöttei: Nemesnépi Dániel és Kanizsai Pálfi János sikertelenül közvetítettek.⁴ A zsinat és Batthyány Ferenc beleegyezésével Pathai István el is ment Veszprémbe. Hogy mekkora lehetett akkor ott a református egyház, szépen mutatják az éppen akkor Pathai István által 1614-ben elkezdett anyakönyvek: az 1614-től kezdődő években 100–130 körül volt a megkeresztelt gyermekek, 1615-ben pedig 25-re ment a megesküdött párok száma.⁵

Pathai István korának és egyházkerületének legképzettebb prédikátorai közé tartozott. Kilenc évig volt a veszprémi egyházközség lelkipásztora, mint püspök is egy személyben; másodlelkész (collega) nem volt mellette. Püspöki tiszte miatt többször kénytelen volt távol lenni egyházától. A veszprémiek mindjárt a következő évben meg is haragszanak rá emiatt. S az 1614. évi köveskúti zsinat megbízásából a jelenlevő öt esperes megkereste levéllel a veszprémieket, hogy becsüljék meg lelkészüket, hiszen a zsinat is nagyon megbecsülte őket, hogy ilyen távoli helyre engedte püspökét az ő hívásukra.⁶ – Ott-tartózkodásának idejére esnek Bethlen Gábornak a vallásszabadságért vívott küzdelmei. Felsőmagyarország hamar meghódol előtte, s II. Ferdinánd egyezkedni kényszerül. De a hainburgi tárgyalások nem vezetnek sikerre. S ekkor Bethlen Gábor elfoglalja a Dunántúlt is. A református és az evangélikus egyház lelkészei nagyon tevékeny támogatói voltak Bethlennek küzdelmeiben, hiszen evangéliumi hitüknek a vallásszabadságáért vívta harcait. Így pl. a dunántúli egyházkerület is elküldi megbízottját: Kanizsai Pálfi János⁷ esperest az 1618. évi pozsonyi országgyűlésre, s ő ott van az 1619–20. évi

¹FABÓ András, *Codex Evangelicorum utriusque Confessionis in Hungaria Diplomaticus*, (Pest, 1869.) c. könyvében közölte Pathai István, Kanizsai Pálfi János és más papok leveleit az 1620-ig terjedő időből. – THURY Etele folytatta a levelek kiadását a dunántúli egyházkerület levéltárából és az OSzK kéziratárából az MPETA III–IV. évfolyamában. Thury közölte az esztergomi érseki főegyház-megyei könyvtár kéziratárából a dunántúli egyházkerület jegyzőkönyveit 1623-ig az MPETA VII–VIII. évfolyamában.

²THURY E. i. m. (Pápa, 1908.) 190.

³MPETA VII. 146. és THURY, i. m. 168.

⁴MPETA VII. 142–143.

⁵THURY E., *A veszprémi ref. egyház története*. Bp. 1893. 7.

⁶MPETA VII. 151–153.

⁷MPETA VIII. 7.

pozsonyi országgyűlésen is, ahol serényen és tevékenyen eljár az egyház ügyeiben, és a fejedelem jelenlétében ez utóbbi országgyűlésen egyházi beszédet is mond, amint erről Szcenci Csene Péter felsődunamelléki püspök és Magyarai Ágh Jakab komáromi esperes a dunántúli egyházkerülethez intézett levelükben bizonyóságot is tesznek.⁸ –

Amikor a harcok Dunántúltra is áttérjednek, akkor Veszprém várőrsége is Bethlen mellé áll, sőt felesége unszolására Batthyány Ferenc is.⁹ – Hogy Veszprém várának Bethlen részére történt feladásánál mi volt Pathai István szerepe, nem tudjuk. Azt azonban Pathai is elismeri egyik levelében (1621. június 2-án), hogy Bethlen Gábor levelének felolvasásában részt vett: „Felolvastuk minden hallgatónknak őfelségétől őrségünkhöz intézett levelét, amelyben az eddig megmutatott hűségért királyi köszönetét nyilvánítja . . .”¹⁰

A nikolsburgi békekötés után Bethlen visszavonult a Dunántúlról, s megint II. Ferdinánd kezébe került a veszprémi vár. Az újonnan oda kinevezett várparancsnok: Zichy Pál nem jó szemmel nézett Pathaira, bizonyára a Bethlen melletti kiállása miatt. – Veszprémben voltak olyanok is, akik haragudtak rá. Zichy a veszprémi ref. egyház ezen tagjaira támaszkodva, amikor Lesenprund királyi biztos kiszállt a várba szemlére, királyi parancsra hivatkozva felszólítja Pathait, hogy hagyja el a veszprémi várat és mondjon le ottani szolgálatáról. Az eddigi adatokat egészíti ki az Országos levéltár Batthyány-lt. missilis anyagának néhány eddig ismeretlen levele.

Pathai ezt a tényt közli Batthyány Ferencel, a dunántúli ref. egyházkerület patrónusával, s oltalmát kéri. Batthyány Ferenc megbízta udvari papját, Bejthe Imre németújvári lelkészt, esperest, hogy fogalmazzon meg egy választ az ő nevében a veszprémi egyház vezetőihez. Bejthe meg is fogalmazza, de Batthyány ezt elolvassván határozottabban akar írni, s ugyanannak a papírnak a másik részén elkezdi diktálni, majd saját kezével írni a veszprémieknek a választ. A levelet valószínűleg Tállyai György alkapitányhoz intézi, mint aki a veszprémi várőrség református katonái között rangban a legtekintélyesebb. Ebben a levélben – amely fogalmazvány – Batthyány hivatkozik arra, hogy milyen nehezen engedték el annak idején oda Pathait, mennyire becsülte ő maga, a még most is úgy tekinti, mintha a maga papja lenne, számít szolgálatára; – milyen nagy szégyen ez az egész egyházterületre, amelynek püspöke; – s számon veszi a veszprémieknek ellene hozott vádjait: hogy Pathai adatta volna fel Bethlennek a várat, – ez nagy szégyen lenne magára a seregére, s annak vezetőire, hogy ilyen dologban nem tudtak maguk dönteni; – hogy a királyi biztos királyi parancsra hivatkozott, s ez volna az oka az elküldésnek: kérdi, felmutatta-e a biztos a királyi parancsot, mert ha nem, akkor csupán szavának nem kötelesek engedelmessé válni, – ha az volna az oka a vele szemben való engedetlenségnek, hogy sokat kér a temetések és az esküdtetések alkalmával, azt meg a zsinat elé kellett volna vinni megtárgyalás végett. De így, a veszprémi egyháznak ez az önkényes cselekedete sérti magát az egyházkerületet, amelynek Pathai az előjárója, s úgy látszik, mintha Pathai püspök vagy tudományában, vagy életében kevésnek ítéltetnék, s ez esetben méltatlan a bizalomra. Ha azonban nem, akkor keresi rajtuk prédikátora tisztességét. Követe által választ vár tőlük.

Igen határozott Batthyány levele: kitérünk belőle nemcsak jelentős egyházi hatalma és felelőssége, de Pathai iránti megbecsülése is. Talán arra is gondolt Batthyány, hogy ő is részes volt abban, hogy Veszprém várat feladták Bethlennek. S ő, aki dunántúli főkapitány volt nem is olyan régen, s a veszprémi vár is részben hozzá tartozott, s aki Bethlen támadása óta, mivel hozzá csatlakozott, most sorra veszíti el tisztségeit: nem választották meg nádornak, dunántúli főkapitánynak sem nevezte ki újból a király, sőt emiatti keserűségében főlovászmesteri méltóságáról is lemondott, kötelességének érzi, hogy Pathait a Bethlenhez való csatlakozás vádja ellen megvédelmezze. Ebben az időben egyébként a világi dolgokból kiábrándulva, egyre jobban ragaszkodik egyházához, támogatja és segíti papjait.¹¹

Batthyány Ferenc levele mellett Kanizsai Pálfi János pápai lelkész és esperes, Pathai bizalmas munkatársának levele is fényt vet a történetre.

⁸ MPEtA VIII. 61.

⁹ TAKÁTS Sándor, *Zrínyi Miklós nevelőanyja*, Bp. 1917. 102–103.

¹⁰ MPEtA III. 44.

¹¹ TAKÁTS S., i. m. 102–110.

Pápára is megérkezik Lesenprund királyi biztos és Zichy Pál veszprémi kapitány. Ugyanebben az időben jön Pápára Pathai István is. Amikor meghallják Lesenprund és Zichy otlétét, kihallgatást kérnek a királyi biztostól. Ez ugyan nem akarja őket fogadni, de amikor Pathai és Pálfi több vármegyei emberrel odaérkeznek, fogadja őket. Pathai megkérdi Lesenprundtól, hogy van-e írásbeli mandátuma az ő Veszprémből való eltávolítására. Lesenprund sok kertelés után elárulja, hogy nincsen, de kieszközlheti a királytól. A tárgyalásokról jelentést küldenek Batthyáynak. Pathai a beszélgetés után bejelenti híveinek nehéz helyzetét s kéri őket, hogy döntsenek mellette, vagy ellene.

A veszprémi egyház vezetői Pathai ellen döntöttek, s megírják Batthyáynak, hogy köszönik szolgálatát, s mivel Batthyány Pathait a maga prédikátorának tekinti, lemondanak róla.

A dunántúli egyházkerület zsinati jegyzőkönyve beszámol arról, hogy Pathai István püspök, miután Zichy Pál főkapitány, valamint Tályai György alkapitány, Palothai Ferenc lovashadnagy, Sente István és Etseri Lázár vajdáknak zaklatásától sokszor és sokáig szenvedett, s miután Thurzó Szaniszló nádor oltalmát is hiába kérte, 1623. augusztus 16-án minden vagyonkájával kijött Veszprémből és Pápára ment. Veszprémben a zsinat beleegyezésével Gál Imre került lelkésznek, a későbbi püspök.¹² Pathai Istvánt Kiskomáromba helyezik lelkésznek, majd később, amikor egyik könyve miatt fellegek tornyosulnak feje fölött, Bethlen hívja magához, és a belényesi egyházba helyezi prédikátornak.

Az ellenreformáció egyre intenzívebb kibontakozásának évei ezek. A katolikus, királypárti Zichy Pál tudta, hogy mit jelent a veszprémi várban egy olyan prédikátor jelenléte, mint Pathai István, aki kritikus helyzetben fellázíthatja a vitéz sereget. Hamarosan be is következik Bethlen második és harmadik támadása. De ez már nem jut el a Dunántúlra, s Veszprém sem kerül kritikus helyzetbe. Batthyány is jól tudta, hogy ezen kis dolognak látszó eseményen túl az ellenreformáció – a törvénybe iktatott vallásszabadság ellenére – a protestantizmus megsemmisítésére tör. A Pathai iránti együttérzésén túl ezért áll ki olyan határozottan vallása prédikátora és püspöke mellett. Ő, aki már az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen is elkeseredetten kiáltja oda Pázmánynak a sok vallásügyi sérelmet látva: „Bajusz és szakall-vonásra kell az dolognak menni, mint az dologot forgatják és az ország állapotját háborgatják.”¹³ Batthyány tudja, hogy a Veszprémből való kiűzetés nem csupán egy kis epizód, hanem jelentősebb dolgoknak a kezdete.

Tulajdonképpen Zichy az irányítója a Pathai elleni fellépésnek, aki az életét is félti (katonáitól), s igen ügyesen fordítja a maga javára mind az alkapitány kiszolgáltatottságát, mind pedig néhány Pathaival szembenálló református tiszt indulatát. Végül is Pathainak saját hívei adják ki az utat.

A leveleket betűhíven közöljük, a szokásos rövidítéseket (kurzíválással jelölve) feloldjuk.

1.

Bejtte Imre németújvári lelkész fogalmazványa Batthyány Ferenc nevében (A hely és év jelzése nélkül. Tárgyát tekintve 1623-ban készült).

Scripta praemissa. Kegyelmetökhöz való Jrásunknak illjen oka adaték: Emlékezhetik Kegyelmetek, miként Pathai István Vramat az kegyelmetek praedjácatorát eddig köniörgésével kegyelmetök tőlünk el kívanta vala, az Beszprimi Ecclesiának gondviselésére; es mi magunkat meg szűkétvén kegyelmetökhöz oda engedtek vala, igieközvén kegyelmetökhöz ebbenis kedveskednünk. De amint értém magatul, kegyelmetek el akarná küldenj, minémő okokból az lehetne, a melljek mi előnkben iutottanak, elégtele-nökhöz itelljök, magunkis, es ő magajs. Es még az minenő szeméj és hivatalú Ember; ugi mint ki az Magyar Jgaz köröztyéni gyölekezetnek tizti szerént előtte Járója, gialázatosnak, es mind hivatallianak és hirevenének es az töb gyölekezetünknekjs kissebségére nézendő (?) dolognak teczik es ugián áfét-yokjs lennj; es magais igen nehezen szenvedj. Kegyelmeteket azért szeretettel kerjök és intyök, hog' ez dolognak mivoltát mindenképpen Kegyelmetek jó ítélettel meg gondolván, honnejt, miből es kiktől kegyelmetek közöt, vött legion ez az ő téj ki küldetése es alkalmatlan gyaláztatása okot, kegyelmetek

¹² MPEtA VIII. 105.

¹³ TAKÁTS S., i. m. 102.

adgia értesünkre köz akarattal, seregül; hog' miys ne itélliök arra az ő *kegyelme* kibontakozását hog' vag' tudományos hamissétásaiért vagi életiben való fogiatkozása miat történt legien raita, melly tudományával nem egyiezne, avag' hog' valami nehezeb dologra, melly vagy másunnéjt vagi *kegyelmetöktől* az melly eredetet vehetet volna, ne magiarázhatnánk arra; Ez az *kegyelmetek* chelekedeti az mi kéré-sünkre ő *kegyelménekis* kinnjébségére következik és nekünkis kedves dolgot chelekeszik *kegyelmetek*. Mert ugian meg akarjuk értenj igaz okát *kegyelmetöktől* az ő *kegyelme kibontakozásának*. *Kegyelmetek*-nekjs haznos dolog lezen jövendőbenjs az *kegyelmetek* között meg maradandó igaz tanításért és az egész Magyar Országhi köröztyénj gyölekezetnek ebben az Igaz tudományban, előtte való igaz mentsé-gekért. Mijs vizont ismég kedveskedünk *kegyelmetek*nek az *kegyelmetek* Emberséges es köröztién chelekedetjre nézve hozzánk.

2.

*Batthyány Ferenc fogalmazványa, az 1. levél folytatása*¹⁴

Jöven hozzánk¹⁵ az én (?) *kegyelmetek* közibe az *kegyelmetek* Nevedésére (?) be botsatot Praedicatorom Pathaj Istuán és jelenté az *kegyelmetek* között való háboruiát, hogy *kegyelmetek* között ki küldöttnjek mely ki küldtetése az P.us¹⁶ (?) Praedicatorj tizenek és tisztességes hiuatalljanac: Nagy Injuriajaval lenne meg,¹⁷ melly nec nem tudvan indítóját eszközt es elegendő okait nem kevésé coudalkozom rajta. Ugy vagyon Palotai Ferencz Uram, hozzam jöven az *Kegyelmetec* szavával monda néminemű okokat, hogy tudniilic az praedicator az Vitézlő dologba tisztí kívül egyeletene magát, el annyra, hogy még az Várnak Bethlen számara való meg adattasais nagy részből ű általa leth, es hogy *kegyelmetek*eth halottmetésért es hazasoc meg esküttetéséjért mint kemelletlenül sarczoltatná. Mellyec ha szinten úgy volnanacis (Mert hogy azt a Vég házat a praedicator attá volna föl, az il hitelre olly meltatlan, hogy véghej vitézec felől cziakh hirdetniis szomorú, nem olly okoc, hogy azokert illyen böczyületes praedicator helsegéből való gyalázatos kiküldetést, érdemlené, hanem inkább csakh meg szolletást. Találta volna meg *Kegyelmetec* felőle a vagy az Tanítói gyülekezetöt, avagy pedig engemet (mert a praedicatorom volt és én commendaltam *kegyelmetek* közzé, s mastis számot tartoc reá (és úgy *kegyelmetek*eth dolga annyra el igazettatoc volna, hogy szintén enni alkalmatlanságra nem jutoc volna. Ez erőtelen okoc kívül értöttem masakatis, tudniilic, hogy az fizető Mesterec hattac volna meg Vice Capitan Uramnac, hogy *kegyelmetec* az praedicatorat az Vég házbul ki küldne: es hogy, mikor *kegyelmetec* Ziczi Uramnac azon supplicalt volna, hogy az praedicatorat az helsegben ne haborgatna, azt felelte volna, hogy ű az praedicatorat az helsegben semmi ocbul nem szenvedheti mivelhogy Czaszar Urunknac ű Fölsegenec az vég helmec meg adattatása felel ű neki adot volna számot. Ha ez úgy vagyon, hogy az Commissariusoc Czaszar Urunc ű fölsége szavával parancsoltac meg az praedicatornac ki küldtetését, az úgy vagyon nem kicsin dolog, de arrul az commissariusoknac az ű fölsége mandatumját in specie köllöt volna *kegyelmetec* elejbe producálni, különben illyen nagy dologban az Commissariusoc szavanac *kegyelmetec* előtt nem köllene hitelesnec lenni, de az mint ertem semmi mandatumot nem producaltac. Az mi pedig azt illeti, hogy Ziczi Uram ű fölsége előth az praedicatorral adot volna számot, az nem cziakh meltatlan hanem Ziczi Uramnac, Capitan ember leven gyalaztosis, ha olly ember az ki vitezi dologhoz ért, elmejeben jól megh fontolly.

Midőn az okoknak mivoltaral gondolkodom, azt talalom, hogy az, a kitül ez praedicator ki küldesere való szandec vött eredetet (noha *kegyelmetec* eszebe nem veszi:) Istennec hitnec és országunc ellen való illyen két dologra nézött és néz: Először, hogy abbul az Vég hazbul az Evangeliomi tisztá

¹⁴ Az első néhány sort diktálta, majd maga folytatta a fogalmazvány írását.

¹⁵ Elénkbejathúzva]

¹⁶ P.us: latin szó rövidítésének látszik. Praedictus, praementionatus, praelibatus stb. = az előbb említett.

¹⁷ Innen Batthyány Ferenc kézírása.

tudoman, melly ez ideigh diczeretessen viragzot, ki irtassec. Másodsor, hogy az körösztven jambor tanító tisztességeben megh gyalasztassec. Ki minthogy megh *kegyelmetec* közöt valo laktabanis Isten után, az én patrociniumon alat volt s mastis az alatt leven *hozzám* folyamodoth, Isten erőt advan azon leszec, hogy mind a tudományban, mind tisztességében megh oltalmazsam. Mert gondolom azt, hogy ha ilyen böczyületes Tanítón ki az többinec az mi földünkön előttöc járo püspöke, ez gyalázat szolletas nélkül meg esic, az töb helyekben levöcis ugyan azont varhattyac magokra: es így az ü Fölsége diplomája es orszagunc végezesse ellen az Evangeliomi igazság fog üldöztetnj és kergettetnj. Bator szinte úgy volnais, hogy Pathaj Uramnac esztendeje *Kegyelmetec* közöt ki tölt, de megis nem az Capitannac gyüölösegevel, nem az ü Fölsége felöl költöt bizontalan paranczolattal, nem tisztességében való megh gyalazással; hanem böczyületessen es tisztességessen köllene *Kegyelmetek*nek ü *kegyelmet* az helből ki boczatanj az mint arra *kegyelmetec* magát reversalisban kötelezteis. Mert ez ideigis Pathaj Uram (az én jo akaratombol) nem azért szenvedöt *kegyelmetec* közöt, mint ha magát ugyan *kegyelmetek*re kötötte volna, avagy másutt tisztességes állapotot nem talalathoth volna, (mert én nálam Pathaj Uramnac mindenkor tisztességes állapottya és fizetése készen megh vagyon), hanem a *kegyelmetec* lelki javaert, gyüleközetenecc ékessegejért, mellyet ez ideig dicséretessen ékesitöth bajmolódván úgy *kegyelmetek*ekkel, mind mind atyafiajval.

Minekokáért *kegyelmetek*eketh egész seregüi kéröm, hogy *kegyelmetec* az én követem által levelében adgya ertesemre, ha abból az Vég házbul Pathaj Uramat illyen gyalázatosan Zichi Uram akarjae küldeni, avagy ki fejenként *kegyelmetec* és mi okokból, azért hogy ü atta föl Bethlen fejedelem részére a Vég házat. Azért hogy ü Fölsége parancziolta Commissariussi által? azért hogy Ziczi Uram nem akar vele egy végházban lakni? azért hogy hogy hallot temetésért es hazasoc esküttetéséért sokat veszen? ¹⁸ Azért hogy esztendeje ki tölt? Mert én az én praedicatoron tisztességét megh akarom keresni, hogy senki felöle azt ne mondhasa, hogy valami éktelen magaviseleésejért kölleth abból *kegyelmetec* heléből ki bontakozni. (A két levél jelzete az Országos Levéltár Batthyány-It. missilis anyagában: 05593).

3.

Kanizsai Pálfi János pápai lelkész levele Batthyány Ferenchez (Pápa, 1623. május 9.)

Spectabilis ac Magnifice Domine, Domine mihi semper gratiosissime. Gratia, pax et misericordia a Deo Patre, et Domino Jesu Christo Servatore nostro.

Latogassa meg az jo Isten minden kivansaga szerint valo lelki es testi jockal Nagyságodat, mind az Nagyságod kedves Uri familiajaval egyetemben.

Az Nagyságod levelere, mellyet ennekem Horvat Marton Uram 1. Maii estwe ada meg, hogy mind Patay Uramnac ide valo jövetelelinec várása miatt, s mind pedig egyeb Egyhazi foglalatosságaim miat, illyen későre tészec valaszt, aarul Nagyságod ennekem *kegyelmissen* megh boczasson. Mas nap, hogy Horvat Marton Uram innend el ment, estwere Patay Uram ide jött (ide jött volt ugy azon nap Weszprimből Zichy Capitanis, Lesenprund Comissarius Urammal együt) es az következő nap, ugymint 3 die Maji szömbö lettünc, mind Lesenprund Urammal, mind Zichyvel, mellenc veven az itt valo Nemes Uraim közzül szava meg hihető böczyületes személyeketh, az Varmegyenecc tagjait. Ugy vagyon, hogy Lesenprund Uram (ketsegnelkül Zichy Uram forralasabul) nem akar vala audentiat adni, causalvan azt, hogy ü uti ember leven cziak utra induloban volna. De mi azzal nem gondolvan, hogy audentiat nem akar adni, aital erwen azt, hogy ez mind Zichy Uram practicaja volna, ra tökellemec magunkat, hogy akarattya ellenis eleybe mennenc. Mikor azert hozza be indulatunc volna, Zichy Uram, ki akkor itt kin allot, latvan hogy Lesenprund Uramhoz föl akarunc menni, nekünc színnyel valo kedvesködeset akarvan mutatni, föl indula előttünk az gradiczokon, hogy minekünc Lesenprund Uramtul audentiat ker es

¹⁸ Valószínűleg erre vonatkozik a fogalmazvány hátlapján Batthyány Ferenc jegyzete: „hogy az vitélő nép sokallya az fizetést.”

nyer. Meg engedtetven nem kellett, az audentia, Püspök Uram embersegessen kezdte el előtte való beszélgeteset, melyben ű kegyelme Lesenprund Uramtul summa szerént azt kérdötte: Hogy ha ű paranczioltae Weszprimben az Vice Capitannac Czaszar Urunc ű Fölsege nevel, hogy abbol a helyböl az praedicatori ki külgyec, mivel hogy az a hire ez olyan ockal adot buczyut Vice Capitan Uram W kegyelmenec, hogy ugymond, Lesenprund Uram hatta meg Cziaszar Urunc ű Fölsege szavaval. Azért (így szolla Patay Uram Lesenprundnac) azért jöttem, ugymond, Urasagod eleybe, hogy Urasagodtul magatul erczyec ez dolog felöl. Ha urasagodtul jött ki az a szo, es ha mastis Urasagod az ű Fölsege szavaval ugyan azont paranczyollia, hogy Weszprimből kimennyec, en megh bizoniosodvan Urasagod szavabol az ű Fölsege akarattya felöl, gondot viselöc magamra. Ez kerdesre Lesenprund Uram, nagyon arczul el fejedrevn, azt sem tutta, mit mondgyon, így először az kiral kepere adott utat, az utan hogy ű valami affele dolgot az Praedicator felöl ű Fölsege szavaval parancziolt volna arul tagadast tött, mivel hogy ű Fölsegetül arra instructioja nem volt, de nem tagatta azt, hogy intes keppen Weszprimben az Praedicator el boczatasa felöl valamit nem szollot volna, ertven azt, hogy felöle és miatta nagy villongas vagon az Veghelben. Vegere azt egynyhanszor iterala, hogy ha cziak az ű Fölsege mandatumjat latni Patai Uram kivannya, es ez nélkül Beszprimből ki menni nem akar; tehát ű rövid nap ű Fölsegetül azt ki szerzi es ala küldi. Mi azt mondottuc arra, hogy ha az ű Fölsege mandatumjat in specie lattyuc, nincs mit tönnünc, engednünc köll az ű Fölsege mandatumjanac, különben senki szöl szavara helünkbol ki nem indulunc. Lesenprund Urammal könnyen meg allhattunc volna: de Zichy Uram vötte föl mellette az procatorsagot, vadolt bennünket Lesenprund Uram előtt, mint az Sido papi Fejedelme Christus Urunkat Pilatus Fejedelem előtt: hogy en ez elmúlt Farsangba, mikor Weszprimbe ki mentem volt, az ű Fölsege Veg hazaban öszwe gyűjtötte az seregöt, es cziak nem ű magat velöc agyon verettetem; hogy Patay Uram, valamikor akarja, föl lazzaszthattya az seregöt, es wket agyon weretheti; hogy titkon valo gyülest tétet az Veg helben, hogy arra tanettya halgatoith, hogy az ű Fölsegenec adott hitöketh nem bün meg szegnyec. Es egyeb affele orczatlan hazugsagockal nem szegyenle bennünket szömtül szömbbe terhelni; mellyeketh mi szömtül szömbbe sokac hallatara meltatlan vadlasoknac lennj meg mutattunc. Aztis mondotta soc töb szavai közöt: en velem, ugymond, az vitezlö sereg abbul megh egyesödöt, hogy Patkai Uramat el boczássac. Mondot Patai Uram: Ha az ugy vagon tehát en el buczyuzom az egesz vitezlö seregtul: meg jelentem halgatoimnac ez dolgot praedicationom vegeben. Zichy ezt ellenzette; Ne, ugymond, mert föl lazzasztoz az vitezlö seregeth, es agyon verecz velöc. Patai Urammal erre azt feleltuc: Hat kinec jelencye az Praedicator az ű nehezseget, ha nem az ű halgatoinac? *Kegyelme* mindent mondgyon az vitezlö seregenec az Praedicator felöl, s az Praedicatornac cziakh szolni es magat menteni se legyen szabad? Ki latta, ki hallotta? sec szoval valo altercatio volt ez, mellyec Nagysagodnac cziakh kiczin reszetis alig hirhatom megh. Protestalt Patay Uram az velünc levö Nemes személyek elöt és ugy jüttünc Lesenprund es Zichy Uram elöl, hogy ű kegyelme Patai Uram Weszprimben halgatoinac meg jelentven állapattya miben legyen tülöc el buczyuzic.

Azon nap Zichy Lesenprund Urammal Györre ment, Patay Uramis mas nap haza Weszprimbe, olyan intentioval, hogy addig praedicationja utan halgatoinac semmi jelentest nem teszen, migh Zichy ű maga Györörrül haza nem megyen. Talalkoznac olyac az mi itt valo patronusinc közzül, ugyan nem utolsoc, kic mégh mastis azt attak s adgyac tanaczyul Patai Uramnac, hogy helsegebol ki ne mozdullyon, hanem Zichy hosszúságára veszteg maradgyon, rumpantur ut ilia Codro.¹⁹ Bizon dolog felöl, hogy akkor, mikor Zichy othon leven Patai Uram az ű difficultasit a contio utan halgato elözt referallya, felö mondom, hogy valami nagy tumultus ne tamadgyon. De Patai Uramnac nincz mitt tönni, panaszkodni köll az övej elözt, kic mast azzal mentic magokat, hogy wk mégh azt nem tudgyac; Patai Uram alapottya miben legyen, mivelhogy még ű kegyelme az ű nyavaliaival ez ideigh ű nekic semmi jelentest nem tött; de ha az ű kegyelme jelenteseböl valamit fognac erteni, akkor wkis kilenben gondolnac az ű kegyelme dolga felöl, Addigh azért migh ű kegyelme az Auditoroc előtt jelentest nem teszem, es annac az jelentesne meg valami eventusat nem hallom, nem tudoc Nagysagodnac az ű kegyelme onnand valo ki jöwetele felöl semmi bizoniossat írni. Az utan valic meg mit cselekszik az vitezlö se-

¹⁹ Rumpantur ut ilia Codro: Codrus római fűzfapoéta, Vergilius ellenfele. A szöveg jelentése = pukkadjon meg Codrus; itt célzás Zichyre.

reg mellette, meg tartiake Zichy ellen vagy el bocziattýac. Adgya Isten, hogy az ű kegyelme bucziuza-
sanac kedwes ki menetele lehessen. Mellyet ha meg ertöc, valaminemü leszen, Nagyságodnac késöde-
löm nélkül igyeközöm levelem által ertesere adni. His eandem Spectabilem ac Magnificam Domina-
tionem Vestram una cum familia sua florentissima protectioni Altissimi et quidam specialii commendo,
aliquando adeo felicissime providere syncere exopto. Papae 9 die Maji Anno 1623.

Spect.ac Mag. D. V.

humilis Cliens
Johannes Paulides Canisaeus
Minister Ecclesiae Papensis mf. pr.

Kívül: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Francisco de Batthyán, Agazonum Regalium Magistro
Comitatus Soproniensis Comiti Supremo etc. etc. Domino et patrono mihi semper gratiosissimo. –
Piros viaszpecsét.

(A levél jelzete: Országos Levéltár Batthyány-lt. missilis anyagában: 23.924).

A veszprémi végvár katonái Batthyány Ferencnek (Veszprém, 1623. március 25.)

Tekentetes és Nagyságos Vrunk

Nagyságodnak mint minekwnk kegyelmes Vrunknak, Ayanliuk szolgálathunkat. Istentwl Nagy-
ságodnak kewanok yo egessegett, szerenchessen nagy boldogull megh adatny – Emlékezhetyk Nagy-
ságod arra, hogy ez ell mult Jdökben Nagyságodtull Pataý Istuan Praedikator Vramott, my keremes²⁰
szerintt obtinealtuk wolt oly ok alatt, hogy wdeö mulua Nagyságodnak meginth wisza ereszwk, mintt
hogý penigh my az ű kegyelme eddig walo szolgaltiaual megh elegettwnk, es ez mellett Nagyságod
mostannis szamott tart ű kegyelme es maga Praedikatoranak mondjga lenny. Annak okaert
Nagyságodott Seregüll akarunk megh talalny, hogy Nagyságod inneýd my közülünk ű kegyelmett
kýweuen helyheztesse masuua. Mert my ű kegyelme helyben hasonlo kerezien lölký Taneýto Predi-
kátort ackarunk fogadni es közynkben helyheztettný. Ackkarassunk es igiekezessünk az közönsegesen
minekwnk, hogy Szilagý Istuan Praedikator Uramott talalliuk megh ez dologroll, hogy ű kegyelme
meltoztassek közinkbe yönný, az ýtt walo lölký Pasztorsagnak gondjga wiselesere. Azert Nagyságodatt
kerýwk mint minekwnk kegyelmes Patronus Wrunkoth hogy Nagyságod leljen kegyelmessen hozzánk,
Szilagý Istwan Praedikator Vram ýde my közinkben walo be helyheztetessere. Isten sokaig eltesse
Nagyságodott sok esztendökigh yo egessegben. Datum Weszprimi die 25 Martj Anno 1623.

Nagyságodnak yo akaro szolgálý
Weszprimben leweö Csaszar és Koronas Kiralý
Vrunk ű Feölsege Lowas es gjalog zolgaý

Kívül: Spectabili ac Magnifico Domino, Domino Francisco De Battian Comitti Comitatus Soproniensis
Agazonum Regalium Magistro ac Sacrae Caesariae Majestatis Consiliario etc. Domino domino et
Patrono nobis gratiosissimo.

Rajta 12 levélpecsét.

(A levél jelzete: Országos Levéltár Batthyány-lt. missilis anyagában: 51.426)

²⁰ keremes: kéremés. Régi magyar szó, jelentése = kérvény. (SZARVAS G.–SIMONYI Zs.: Magyar
Nyelvtörténeti Szótár, Bp. 1891. II. 214.)

HORVÁTH ÁDÁM VERSES LEVELE KOVÁTS FERENCHEZ

Kováts Ferenc (1764 k.–1819) Veszprém megye irodalmi érdeklődésű főmérnöke „ifjú korában hosszabb időt töltött külföldön, mérnöki tanulmányokkal foglalkozva. Nemcsak műszerekkel, hanem egy kis könyvtárral is tért haza, melyben fő helyet: *Lafontaine*, *Boileau*, s *Voltaire* művei foglalták el. Nyelvismerete: latin, német, francia.” (Szinyvei.) Az ő barátsága sokat jelentett a nálánál 14 évvel fiatalabb Horváth Ádám földmérő és poéta számára az 1780-as évek kezdetén. Bevezette pápai társaságába, s megszerezte sokfelé ajánlotta mint földmérőt, élénk figyelemmel fordult Horváth poétai és nyelvészeti tevékenysége felé. Felvilágosodott gondolkodásával, szabadkőműveshez illő humánus elveivel erősen hatott fiatal pályatársa gondolkodásmódjára. Emellett megismertette vele a korabeli nyugati – főleg francia – írók műveit.

Kováts Ferenc és Horváth Ádám kapcsolatára, szakmai együttműködésére utal az a mindkettőjük nevével szereplő térkép, amit 1784-ben készítettek Veszprém város főutcájáról. Hrenkó Pál írja le a *Földrajzi Közlemények* 1980. évi 1–2. számában (121. l.). Kettőjük élénk irodalmi érdeklődésére, friss szemleli vitázó kedvére vall az a két prózai levél, amit Abafi közölt 1878-ban a *Figyelő*-ben.¹ (A *Magyar Verstanhoz*. 64–74.) Kováts Ferenc levele *Szent Gál*, 1788. január 29-én, Horváth Adámé *Füred* 28a Február 1788. kelt. A két hosszú verstani értekezésből itt csak azokat a sorokat idézzük, amelyek Kováts sokoldalú fordítói tevékenységéről szólnak. Ezek a levélbeli párbeszéd (viták) ugyanis jól készítik elő Horváth eddig ismeretlen, itt közlendő verses levelét, amelyben 16 sorban, tiszteletre méltó tömörséggel méltatja barátja fordítói munkásságát.

Kováts: „Megengedi U. Ó. hogy p. o. Wieland (!) úrnak a Gray Johannáról írt Tragoediájából egy néhány sorokat ide tessek tizenkét táttatú Magyar két soros és cadentiás versekben . . .” (Itt 24 verssort közöl.)²

Horváth: „Gray Johannánál való jegyzéseimet, mivel a' Tragoediát már szegény rostámba vetni méltóztatott U. Bátyám; különös, de tsak a verseket illető észre véveésekkel, Pápára meg küldöttem . . .”

Kováts nagy tisztelettel szól Milton „el veszett Paraditsomá”-ról: „mellynek én egykor hozzá fogtam vala fordításához; de a' melly a' hivatalbeli foglalatosságok miatt még félben hever.” (Itt az első énekből közöl 40 sort.)

Horváth: „A' Milton fordításban sok szép verse vagyon U. Bátyámnak; de sok van olyan is; a' mellyből egészen ki tettik, hogy erőltetett fordítás . . .” (Itt részletes elemzés következik, s 6 versszakot közöl saját fordításában.) – „Milton fordítására már engemet régen és sokann unsoztak; – írja Horváth, – nem tudtam, hogy már U. Bátyám bele kezdett; én mivel tsekély Frantzia és Német vagyok . . .” „de azonban verselni, kivált négy sorú verseket írni a' mint U. B. kezdte nagyon szeretek: azt találtam, hogy fordítsuk le ketten, egészen, fogadom hogy nagy kedvességű munka lessz.” (Kiemelés utólagos.)

Kováts „toldalékul” közli „Virgilius ugyan azon Textusának fordítását, melyet már a Músában három féleképpen, Földi Ur írásában pedig negyediképpen olvastunk . . . (Aeneid. L. I. v. 34.)”³

¹Abafi annyit közöl, hogy Horváth Ádám másolatából ismeri a leveleket, de nem nevezi meg forrását. Itt pótoljuk. A két levél az MTA Kt. K. 757. l. jelzete alatt található Horváth HOLMI-I. saját kezű kéziratában a 323–348. oldalon. Címük: „*Litterae P. D. Francisci Kováts . . .*” és „*Replica de dato 28. Febr. 1788.*”

²Az eredeti mű Wieland (1733–1813) második „világias” korszakának terméke. Címe: *Lady Johanna Gray* (szomorújáték, Zürich 1758.) –

³Horváth elküldi Kovátsnak Földi levelét, amelyben „a magyar vers írásnak némely módjait, s a versekben némely neveit rostálgat”-ja, s felkéri Kovácsot, hogy összehasonlítsa az ő válaszával „tegyen ítéletet” kettőjük eltérő felfogása felett. Erre írja Kováts szerényen és kedves humorral: „olgy dolgokban parantsol velem U. Ó., amellyekben én nem igen lehetek alkalmatos Bírő; mind az által, ha tsak ugyan már kedvéért U. Ó.-nek, a Hattyúk között gágogni kellek; ám legyen!”

Horváth bírálata nem kedvező: „U. B.-tól többet vártam volna . . .” Enyhítésül hozzát teszi: „Ha U. B. egy fordítását se látta volna ezen textusnak Magyarúl; sokkal tökéletesebben fordította volna.”

A párbeszéd bepillantást enged a „Bakony erdei Nimfái közt” verselgetők irodalmi érdeklődésébe, őszinte barátságába, ami megengedi a kritikát, sőt várja! Kováts Gray Johannája nem jelent meg nyomtatásban, Milton műve sem készült el magyarul, a „Virgilius” fordításról való vita sem járt más gyakorlati eredménnyel, mint a levelezők szellemi frissiségének ébrentartásával. Vallanak a levélírók, – itt főleg Kováts – rendíthetetlen alkotni vágyásáról, ami az akkori külső körülmények reménytelensége mellett is élénk volt. Horváth itt következő levele is a kiadás nehézségéről szól: „sok elmés fáradozásodnak / Szép gyümölnsi könyvek moha közt rothadnak[?]”

*Kováts Ferenc Ingysener Urhoz a' Vallás győzedelme
Szomorú játékra Homlok vers.*

Kováts! ki nem régen kép faragó voltál,
Mikor *emberséges embert* ábrázoltál,
Nem régen sok mester embert szép munkára
Tanítál; az *út 's híd tsinálás módjára*,
Most valóba derék vas mivessé váltál,
Mikor a' Vallásnak fegyvert kalapáltál,
Vagy is *győzedelmét* fegyver darabjából
Magyarúl húzod ki a' francz kohójából –
Hogy van hogy sok elmés fáradozásodnak
Szép gyümölnsi könyvek moha közt rothadnak [?]
Hát már *Boetius* nem lát e világot,
Hát a' Szent *Pulpitus* még eddig sem hágott
Fel a' nyomó présre, (betű présre) – ha mind így haladnak
Munkánk terjedési – kevés hasznót adnak,
'S nem tsuda ha Phoebus világot nem gyűjthat
Mikor minden Kováts tsak magának fűjtat.

22a Jan. 1788.

Horváth verse nem jelent meg nyomtatásban. A Holmi-I. kéziratot kötetében maradt fenn saját kezű másolatban. Keltezése azt mutatja, hogy rendszeres levelezés volt közte és Kováts között. „Homlok vers”-e talán éppen annak a levélnek melléklete, amiben Gray Johanna tragédiájáról szóló bírálatát küldte Pápára? Amikor „kép faragónak” nevezi Kovátsot, a „francia nyelvből magyarra fordított” művére gondol, ami *Emberséges ember egész tisztje . . .* címen Győrben jelent meg 1775-ben. Kováts „*A gyenge ifjúság nagy hasznára*”, tehát nevelésére, faragására írta.⁴ Másik említett könyvének – „*út 's híd tsinálás módja*” – tartalma Kováts Ferenc mérnöki tevékenységével függ össze: „*Az utak és utzak építésének módja*, melyet Gautier után franciából fordított.”⁵

Horváth a „Szent Pulpitus”-t is úgy említi, mint ami még nem került fel a „betű prés”-re. A következő évben, 1789-ben jelent meg Győrben. Címe: „*A pulpitus. Egy mulatságos vitézi költemény. Az 1767. esztendőbeli (Boileau munkáját) drezdai nyomtatás szerint magyar versekbe foglalta . . .*”⁶

⁴ Teljes címe: *Emberséges ember egész tisztje* vagy oly maximák mellyek szerént az ember magát e világban bölcsen, okosan, Isten és emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. A gyenge ifjúság nagy hasznára való nézve francia nyelvből magyarra fordított. *Győr*, 1775 (Az előszó kelt Szombathelyen 1774. nov. 1. és ifj. Eszterházy János gróf úrfinak van ajánlva.)

⁵ Teljes címe: *Az utak és utzak építésének módja*, melyet írt Gautier úr. Mostan pedig hasznos jegyzésekkel meg bővítve és szükséges táblákkal megékesítve magyarul kiadott. Pozsony és Kassa, 1778.

⁶ Még hozzát teszi: „az author egy barátjának némely szükségesebb jegyzéseivel. Kiadta . . .” – Talán Horváth Ádám volt a nevezett barát? Méltán gondolhatunk rá a köztük levő, irodalmi kritikával élő barátság nyomán.

(Kováts Ferenc.) Az Európa-szerte nagy érdeklődést kiváltó Boileau-műről idézünk pár mondatot mai kritikus tollából: „A komikus hősköltemény első tiszta megvalósulásának Boileau *Le lutrinje* (A pulpitus, 1764–1783) tekinthető: az ebben vivott „csatát”, melyre a Prelatus és a kanonokok közt egy templomi emelvény felállítására, tehát merőben hétköznapi esemény miatt kerül sor, a szerző a hősi eposz modorában, ill. formai eszközeivel éneklé meg.” – „*A pulpitus* nem antiklerikális szatíra... csipkelődése a kényelemszerető, eszem-iszomot kedvelő papokkal, szerzetesekkel befelé az egyházon belüli tréfálkozás keretébe.”⁷ – Kováts ezzel a fordításával könyvet adott a francia nyelvet nem ismerők kezébe, a társadalom középrétegébe, mert a francia nyelv gyakorlata csak a főúri körökben volt általános. Olvasmányt, ami műfajilag is újság volt, nemcsak nálunk, hanem másutt is Európában.

Boetius nevének említése újabb kapcsolatot jelez Horváth és barátja között. Ugyanis Horváth is foglalkozott ifjú korában Boetius fordításával. Ennek nyomát megtaláljuk a Holmi-I. kéziratot kötet elején, a korai versek között a 13–14. oldalon: „*Boetius* (Consolationum philosophicarum)” címmel. Lehet, még debreceni deák korából való próbálkozás. Feltehető nagy érdeklődéssel olvasta barátja, Kováts fordítását, ami azonban nem jelent meg. „Nem látott napvilágot” az itt közölt Horváth-vers címében szereplő „a: *Vallás győzedelme Szomorú játék*” sem, amelyre a füredi poéta „Homlok vers”-et írt. Talán egy korábbi mű hátráltatta? *Naláczky József* (1748–1822) testőrirő ugyanis már előbb lefordította *D'Arnaud* tragédiáját magyarra *Euphemia* vagy a vallás győzedelme címmel s megjelentette Pozsonyban 1783-ban.⁸ Horváth jól ismerte Kováts kéziratából a művet. Kazinczynak említi *Szánródon*, 1789. május 26-án kelt levelében: „a' 12 syllabájú verseket egy jó barátom úgy szokta írni, hogy a' mint középen meg kellene törni, ő elől 5, hátul 7 syllabát tesz; így fordította a' Vallás győzedelmét Francziábúl; nekem ez a' structura nagyon megtettzett”, „ha a' vers tsak két cadentiájú akar lenni; így leg-szebb, próbáld meg ezeket is.” – Horváth itt közölt „Homlok vers”-e is „12 syllabájú”, de nem utánozza Kovátsot a szótagok elosztásában, az egyenletes 6 + 6-os beosztásnál marad.

„Phoebus világot nem gyűjthat” – ha „így haladnak munkánk terjedési”. Ez a végső kicsengése Horváth versének. Illő a felvilágosodás korához, s annak jeles emberéhez, Kováts Ferenchez, ki oly nagy lelkesedéssel állt ki a könyvek szükségessége mellett, a nép körében is. A *Mindenes Gyűjteményben*, 1789. december 19-én, nyelvünk és nemzetünk pallérozására vonatkozóan tett javaslatokat. Hivatkozott arra, hogy az újságok eddig főleg csak azokra igyekeztek hatni, akik „a szerencsének javaival bőven megáldottak”, és nem a „mezei emberek” sokaságára, akikre még most is csak az olcsó, de kétes értékű „népkönyvek” jutnak el. A nép kiművelése érdekében népkolai reformot, hasznos és olcsó könyveket, valamint a papok, lelkészek közreműködését javasolta.⁹

A tréfálkozó kedvű Horváth ügyesen használta ki a pápai jó barát vezetéknevének kettős jelentését azzal, hogy „a francz kohójából” „kalapált” (kovácsolt) fegyvert említ s nem lúdtollal írott irodalmi művet. A „nyomó présre” nem került magyar könyvek miatti keserűséget jól feloldja az utolsó élcélődő sorban: „minden Kováts tsak magának fűjtat.” A „Homlok vers” a maga eredeti kifejezőmódjával jellemző szerzőjére, a „mathematicus”-ból lett poéta, az éles eszű, kedélyes Horváth Ádámra.

⁷ KISS József, *A komikus hősköltemény útja a Helység kalapácsáig*. ItK 1978. 435.

⁸ BIRÓ Ferenc, *A legérzékenyebb nemzedék*. (Báróczi Sándor és „testőrirő” barátai.) ItK 1978. 20. l. 8. sz. jegyzet. – Közli az eredeti címet: *Eufémia, ou le triomphe de la Religion* Drame par M.D' Arnaud. Paris, MDCCLXVIII. –

⁹ KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795.)* Bp. 1970. 458.

Spira György

VÖRÖSMARTY GÖRGEY-ELLENES VERSÉRŐL

Vörösmarty Mihály, aki a szabadságharc összeomlása után jó ideig bújosóként járta az országot, 1849 októberének első felében egy Szatmár megyei birtokos, Csanády János gebei kúriájában húzta meg magát. Itt értesült az október 6-án Aradon történekről, s itt írta meg – közvetlenül éppen ezeknek a megrázó eseményeknek a híretől indítatva – előbb *Setét eszmék bortják eszemet . . .*, majd – október 10-én – *Görgeinek híják a' silány gazembert . . .* kezdetű versét. Az előbbit azután – ugyancsak október 10-én – lemásolta Csanády Jánosné emlékkönyvének egyik lapjára, az utóbbinak pedig még a fogalmazványát sem tartotta meg magának, hanem – legkésőbb továbbutazása előtt – ezt is vendéglátóira hagyományozta.

A Görgey-vers fogalmazványa azonban nem maradt végleg Csanádyéknál: egy darabig őrizték ugyan, de utóbb, egy szép napon Csanády János fia, Sándor, akiből határozati, majd függetlenségi párti politikus lett s aki – úgy látszik – minden alkalmat megragadott, hogy borsot törhessen politikai ellenlábásainak az orra alá, gondolt egyet és a kézirattal megprezentálta a legérdekeltebbet, magát Görgeyt. S Görgey – javára legyen mondvá – nem semmisítette meg a verset, hanem ettől fogva ő őrizte tovább (habár arra persze nem gondolt, hogy szövegét másokkal is megismertesse).

Így hát a közönség a műről egészen Görgey haláláig csak azoknak a pontatlan kéziratos másolatoknak az alapján szerezhetett tudomást, amelyek még Csanádyék házánál készültek a fogalmazványról. Míg nem Görgey elhunyt és iratainak az akadémiai kézirattárba kerülése után végre hozzáférhetővé lett az eredeti fogalmazvány, s ennek felhasználásával immár a vers hiteles szövegét is közzétette Tolnai Vilmos az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1925-i évfolyamának 90–91. lapján.

Am a kézirat hányattatásai ezzel még mindig nem zárultak le: mikor megkezdődtek a Vörösmarty-művek kritikai kiadásának a munkálatai, a vers itteni újjalagos sajtó alá rendezésére készülő s a Tolnai publikálta szöveget az eredeti fogalmazvánnyal annak rendje és módja szerint egybevetni kívánó Tóth Dezső kénytelen volt megállapítani, hogy a fogalmazványnak hűlt helye az akadémiai kézirattárban; s ezért végül maga is a Tolnai által megjelentetett szöveg egyszerű újraközlésére kényszerült szorítkozni.¹

A véletlen azonban megint egyszer igazolta azt a levéltáros-bölcsességet, hogy anyag nem semmisül meg, legfeljebb lappang. A közelmúltban ugyanis, az Országos Levéltár falai közt őrzött családi levéltárak anyagában folytatván (merőben más irányú) kutatásokat, néhány egyéb ugyancsak Görgei hagyatékából származó irat társaságában váratlanul rábukkantam az elveszettnek hitt vers-kéziratra egy olyan helyen, ahol józan ésszel senki sem kereste volna: a Széchenyi grófi család levéltárának *Széchenyi István-gyűjtemény* elnevezésű iratcsoportjában, vagyis azok között az iratok és irat kivonatok között, amelyeket Bártfai Szabó László gyűjtött össze valaha, mikor forrásfeltáró munkát végzett tervezett, de tető alá végül mégsem hozott Széchenyi István-életrajzához.

Hogy Bártfai Szabó milyen megfontolásból sorolta be egy megírandó Széchenyi-életrajz forrásai közé ezt a verset is, azt persze nem tudom megmondani. De ez a lényeg az úgysem érinti. Hiszen a lényeg az, hogy előkerült a kézirat s így a Tolnai Vilmos, illetőleg Tóth Dezső által publikált szöveget végre egybevehetjük a (csatoltan reprodukcióban is bemutatott) fogalmazvány szövegével, amely így fest:

Görgeinek híják a' silány gazembert,
Ki e' hazát eladta czudarúl.
Kergesse őt az istennek haragja
A' síron innen és a' síron túl.

¹ Mindezekről részletes és tüzetes előadással szolgál TÓTH Dezső a vers említett kritikai kiadásához (*Vörösmarty Mihály Összes Művei* III, Bp. 1962. 175–176. l.) fűzött jegyzeteiben (uo. 554–557. l.).

Ő, száz ezernyi hős fiak' vezére,
Dicső [,] ha győz, dicső, ha elesik
Ki úr leendett, millyennél nagyobb nincs,
Mehajlott a' lábtúrta fövényig.

Kezében volt az ország' szíve, kardja,
'S ő [,] mint pofon vert, megrugdalt inas,
Feladta gyáván mind e' drága kincset,
Bérért vagy ingyen, mindenképen gaz.

Hallgatnak ágyuink, a' puska nem szól.
E' némaság oh milly rémületes!
A' hajdu nem küzd, a' megjött huszárnak
Kardján most nem vér, – csak köny csergedez.

Harcz nélkül, alku nélkül így elesni!
Egymásra néznek a' bús harczfiak
'S a' hitszegő vezérre szíveikben
Kihalhatatlan átkot mondanak.

„Isten vagy ördög – így kérdik magokban –
Mellyik teremté ezt a' Görgeit?
Illy férget isten soha² nem teremthet,
Ezen megtörnék emberben a' hit.³”

Hervadjon a' fű [,] a'hol megpihenne,
Akadjon fel, midőn a' fára néz [,]⁴
Enyhet ne adjon éhe [,] szomja ellen
A' föld, 's ne nyujtson soha emberkéz.

Kergesse őt a' bal szerencse, mint
Szilaj kutyák a' felriadt vadat.
Éljen⁵ nyomorból [,] kínból mindhalálig [,]
'S ha elhal, verje meg a' kárhozat. [”]

S ezt a szöveget követi azután Csanády János hitelesítő záradéka:

Írta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében
Gebén: 1849 oct. 10^{kén} délután Csanády
János háznál.

² Ezt a szót Vörösmarty utólag toldotta be a szövegbe.

³ Ezután az alábbi áthúzott sorok következnek:
Hervadjon el – hol megpihenne, a' fű,
Akadjon fel, midőn a' fára néz

⁴ Ezután az alábbi áthúzott sorok következnek:
Egyék magának kint és nyavalyákat
A' föld ne adjon éhe, szomja ellen
Tápot ne nyujtson soha semmi kéz.

Ezt a harmadik sort azonban Vörösmarty eredetileg így kezdte: 'S tápot . . . , és ezt a változatot alakította át azután a fent olvasható – utóbb szintén áthúzott – szerkezeté.

⁵ E szó kezdőbetűjéről Vörösmarty lefelejtette az ékezetet.

Görgeimék híját a' viláig gáncumbett,
Ki e' hasat eladon vandorút.
Kergesse öt az ifjonnak haragja
A' síron úvreni e' a' síron túl.

Ó, skán caeronyi hős fiak' vezére,
Dicső ha gyón, dicső ha elvick,
Ki úr leendese, mily ennét' ragyokhainak,
Meghajlós a' ~~de~~ labárona fővenyig.
Kerében volé az ország' sévő, kardja,
J' ó' miné profon vore, megrugdat' innak,
Feladta gyáván mind e' drága kincses
Bécsőre vagy ingyen, mindenkepon gas.

Haltgasnak ~~aggyint~~ aggyint, a' puska rem sad.
E' némasig ok mily rémületes!

A' hajdu nem kiard, a' mejjős kezzáinak
Kardján most nem vör, - ~~hát~~ hány csorgedok.
Harca nélkül, alku nélkül igy elvick!
Egy máson nének a' bris harcafiak
A' "húszegő" veséve sévickben
Ki halhatatlan, átkos mondának.

Ífjen vagy idög - igy kerdik magokben
Mellyik seremesi esk a' Görgei?

Mly ferges ifjen ^(vohaj) nem serem thet,
Eren mejjónék emberben a' hie.
~~Korvadjan el a' hat mejjónék, a' f...~~
~~Atkadon fel, midén a' fura néi~~

Herradon a' fu a' hot meggibenne,
Akadon fel, midon a' fara nea,
~~Egik maginat kinis a' ngaratjallas~~
A' föld me adon ihe, stonja ellen
~~Ime ne nyjissan soha stannika.~~
Engkes ne adon ihe stonja ellen
A' föld, s' ne nyjissan soha embekien.
Kergette öe a' bal serence, mine
Tilaj kuayit a' fetriand wadas.
Eljin nyon wotol kinbol mind halali;
I ha elhal, verje meq a' katheras.

Joh. Wöröma ty stikal, statua kappi den
Eker 1849 Oct. 10 kin delukien Amadny
Jhose koinat. —

Ha mármost a Tolnainál, illetőleg a kritikai kiadásban olvasható szöveget egybevetjük a fentivel, akkor egyetlen érdemleges eltérést találunk: hogy tudniillik a második versszakot nyitó *Ő* szóról a korábbi kiadásokban lemaradt az ékezet s így ez az eredetiben nyomatékmal bíró személyes névmás nyomaték nélküli indulatszóvá alakult át. A többi eltérés ellenben egytől egyig csak a központozást, illetőleg a szavak egybe- vagy különírását érinti, s a szöveg értelme szempontjából valamennyi közömbös.

Annál inkább kiemelendő viszont, hogy a verset a kritikai kiadás – ebben az egyben nem Tolnai, hanem a csak a pontatlan másolatok valamelyikét ismerő korábbi közlők, illetőleg ismertetők eljárását követve – az idők során rátapadt *Arok* cím alatt adja, holott az eredeti szöveget Vörösmarty nem látta el címmel. Ezen a ponton tehát a kézirat Tolnait igazolja, s ezért a jövőben a nem Vörösmartytól származó címet a költő nyilvánvaló szándékainak megfelelően a vers kezdősorával kellene behelyettesíteni.

Végül pedig – ha már foglalkoznom kellett ezzel a verssel – hadd jegyezsek meg vele kapcsolatban még valamit. Tóth Dezső teljes joggal mutat rá arra, hogy a Görgey-ellenesség Vörösmartyban nem a világsi fegyverletétel után és ennek hatására fejlődött ki, hanem már korábban gyökeret vert benne, hiszen a költő, aki a kossuthi politika útján járt, kezdettől fogva szenvedélyesen elítélte a békepartiságot s ennek egyik képviselőjét látta Görgeyben is, róla magáról – mi több – azt is jó előre feltételezve, hogy adandó alkalommal el fogja árulni a forradalmat.⁶ De ha ez így igaz is, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Vörösmarty Görgey ellenes verse mégis csupán Világos és Arad után íródott s közvetlenül azokat az indulatokat szólaltatja meg, amelyek az Aradról érkezett hírek hatására törtek fel a költőből (meg hozzá hasonlóan az elbukott forradalom számtalan más hívéből is). Ha pedig figyelembe vesszük ezt a körülményt, akkor a verset mégsem kezelhetjük merőben úgy, mint amelyben *pusztán* a Vörösmartyt már korábban is átható Görgey-ellenesség jut kifejezésre, hanem úgy is kell kezelnünk, mint egyik első kifejezőjét annak az újkeletű – de Világos és Arad után hirtelen széles körben lábra kapó s megannyi korábbi Görgey-rajongót is egyszerre Görgey-ellenes irányba fordító – hiedelemnek, hogy az összeomlás egyedül Görgey-nek tulajdonítható, hogy az összeomlás, ha Görgey nincs, akár elkerülhető is lett volna.

Es ezt azért kívánom hangsúlyozni, mert még ma is gyakran lehet találkozni olyan – komolytalanság dolgában emezzel méltán vetekedő, de ellenkező előjelű – hiedelemmel, hogy Görgeyt kizárólag azok az alaptalan vádak keverték az áruló színezetébe, amelyeket Kossuth szórt rá bodonyi nyílt levelében. Holott már maga az a tény is, hogy Vörösmarty hamarabb megírta Görgey-ellenes versét, mintsem megismerkedhetett volna Kossuth nyílt levelével, kellőképen tanúsíthatja, hogy ez szintén téves elképzelés: hogy a bűnbak-keresés ösztöne Kossuthtól függetlenül is úrrá lett sokakon – egészen kiváló elméken is –; amint hogy ennek így is kellett lennie. Mert belátni, hogy az a nemes ügy, amelyért 1848-ban fegyverre keltek, nem egyes emberek gyarlóságai, hanem a forradalmi tábor egésze által kifejtett erőfeszítések elégtelensége miatt bukott el: olyan nagyfokú józanságot követelt volna a jó ügy mellett mindvégig kitartók tömegeitől, amilyenre sajnos még elvétve sem igen akad példa a történelemben – s kivált nem akad mifelénk.

⁶Erre nézve ld. az 1. jegyzetben már hivatkozott helyet.

ARANY JÁNOS KIADATLAN BÍRÁLATA A SZÁSZ KÁROLY-FÉLE MACBETH-FORDÍTÁSRÓL

Szerencsés véletlen folytán került az Akadémia Könyvtárába két becses kézirat, Voinovich Géza régi magántikára rokonságától, s köszönet érte, hogy megőrizték a már szinte szétmállott papirokat, s hogy közlésüket megengedték. Arany hivatalos bírálatát az egyik, hét nagy ívlepon, aláírása nélkül ugyan, de a másik, a szintén saját kezűleg írott kísérőlevelén ott a neve, 1864. szept. 27-én.

A még 1863 végén benyújtott fordítás másik bírálójának a Kisfaludy-Társaság Egressy Gábor jeles színészünket kérte föl, aki elragadtatott véleményét s e fordítás kiadásra ajánlását előszóval terjesztette elő a társasági ülésen, Arany azonban a szokott alaposágával megírva adta be ezt a most először közölhető bírálatát, 160 helyen téve észrevételeit a fordításnak néhol értelmetlen, avagy magyartalan soraira, és mindjárt mellé is írta az eredeti angolhoz hívebb kifejezéseket, valamint a szebb, költőibb szavakat.

A Shakespeare-drámák közt egyik legnehezebben fordítható Macbethből régebben maga Arany is fordíttatott, de kézirata elpusztult az 1945. évi januári légibombaktól kitéve, Ménesi úti Arany László–Voinovich-féle villában. Ez a sors érte a Greguss-fordította „Athéni Timon” bírálatát is, valamint a sok száz családi levelezése és kis könyvtára szekrényeit, melyekben pedig becses megjegyzései voltak a Petőfi-féle *Cortolan* és Vörösmarty-fordításában kiadott *Lear király* kötetekben... Ezekről csupán a Voinovich-féle Arany életrajz 3. kötetéből tudunk, azonfelül az egész nagyszerű fordítás-sorozat létrejötté előzményeiről, Tomori Anasztáz bőkezű támogatásáról. Arany egykori, nagykőrösi gazdag tanártársa ugyanis drámaként 200 aranyat küldött a fordítónak, vállalva a teljes nyomdai költségeket is. [Az 1940-ben megjelent életrajz 80–82. lapján a részletezés] Shakespeare születése 300. évfordulójára meg is jelent az I. kötet: *Otello* és *A szentivánéji álom*, 1864. ápr. 30-án. Az Arany-féle javításokkal nyomdába került Macbeth csak a harmadikként juthatott napvilágra, 2 év múlva.

A Társaság felkérésére Arany öt drámafordítás bírálatát vállalta: Ács Zsigmond, régi kőrösi tanártársa *Velencei kalmár*-fordítását (302 helyen téve hibajelet); Greguss Ágost *Szeget szeggel*-fordításában 250 helyen, Szász Károly II. *Richard*-fordításában 210 helyen, végül a *Macbeth*-ben 160-szor végezve javításokat. Tompának többször panaszolta, hogy mennyi munkát ad néki a „fogósabb helyek” korrigálása... Láthatjuk a most közöltben is. Kora fiatalága óta vonzotta a nagy angol költő realizmusa, tragikái kifejezőképessége és a drámák elevensége. A zsoldári szóval azt mondta egyszer fiának, Lacinak, hogy Shakespeare éppoly nagy a nagyokban, mint a kicsiny darabjaiban. De maga is emberfölöttit végzett, hogy a Kisfaludysta-igazgatás, lapszerkesztés mellé a műbírálati betetőzéséül három örökbecsű fordításával ajándékozta meg nemzetét, a *Hamlet*, *Szentivánéji álom* és *János király* magyarításával.

Tisztelt Társaság!

Szász Károly „Macbeth” fordítása, egy ily shakespearei fődarab méltó átültetését tartva szem előtt, sok kívánni valót hagy még, mind a hűségre, mind a kifejező erejére, hatályosságára, a nyelv s verselés szavatosságára nézve; mind azáltal benne annyi sikerült részlet is van, hogy mint fordítási studium, figyelemre méltó, s egyengeti útját későbbi tökélyesb áttételeknek. Annál fogva a Társaság Shakespeare-kiadásába fölvetetni czélszerűnek látom; de egyszersmind azt is, hogy a fordító ide mellékelt *jegyzeteimet* használja föl némely, szerintem hibás helyek kijavítására.

Pest, sept. 27. 1864.

Arany János
kinevezett bíráló

JEGYZETEK

Macbeth
(Szász Károly)

I. felvonás. 1. jelenet. Elég sikerült.

2. jelen. Az úszókról vett hasonlat két variánsban is van, de egyik sem elég jó, *Mondd a királynak el* – kissé szétszórt, nehézkes. Tán jobb lenne szabadabban: „Azt kérdi a király.”

„Mert minden undok bűn szapora rajjal” – igen általános az eredetihez képest: „The multiplying villainies of nature”. Közelebb járna: „Mert született gázság egész raja.”

„Daczolva véle: értjük *Macdonwalddal*, pedig az eredetiben: „disdaining *Fortune*”.

És *dárdahegyre* nem tűzé fejük, az eredetiben *Macbeth karddal* vív „upon our battlements.”

„De mintha napkelet felől stb. Nem fejezi ki az eredetiben levő ellentétet. Azt mondja Sh.: mintha onnan, honnan a napot vártuk, vihar jó stb. Itt a napkelet egyszerűen a táj megjelölésévé halványul. Lehetne közelebbi árnyalással így:

„De mintha

Onnan, hol a nap kél, hajótörő

Vész fellegek dörögve tornyosulnak:

Úgy jött, ahonnan jót vártunk, gonosz.”

„S minő sietség néz ki tekintetéből?” – Nehéz, mekegő vers.

„What a haste looks through his eyes!”

„S minő sietség néz ki a szeméből?” – Miért nem lehet így, magyarosan?

„Menj, s kiáltsd veszett nevét.” Veszett nevét kiáltani annyi, mint rosz hírbe hozni. – „Go, pronounce his present death.” Ez nem veszett név.

3-ik szín. A boszorkány jelenetben a fordítás rímesebb, mint az eredeti, s ez nem volna baj, ha kissé szabadon nem bánna a szöveggel.

„Vén hugom, hol utazol?” Sh. Where hast thou been, sister? – „romp-fed ronyon = *kövér ségre* vonatkozik. Fordítónál *vaskos*. „Ordított, hogy fért a torkán”. Sh. egyszerűen *cries*. „Ura Aleppo felé ment csolnakán.” – Sh. master on the Tiger. – Annyira nem csolnak. De hogy is megy csolnakon tengerre?

„egy öntésben utána evezek.” Öntés, az igaz, boszorkány historia, de mit jelent öntés? Az útra öntött folyadékot, vagy főzeléket, melybe a ki beelép, meg lesz rontva. Hogy hajózik hát az öntésben a banya? – Shaksp. sieve, Schlegel: Sieben: rosta, szita.

Banquo: *Kik* ezek? Sh. what are these? Jobb volna: *mi*k ezek? Azt sem tudja, emberi lények-e vagy micsodák.

Shakspere sem mondja: who are these *Kérhet-e ember?* are you aught That man may question? „Egyszerre csonka ujját.” Sh. *hasított* s ez nem jelent csonkát. Schlegel: helyesebben *dünne*. Magyarúl *vézna* ujját.

„Hős társamat jelen kegy és királyi

Jövő reményivel köszöntitek.” – Hiányos. Sh. hármat mond itt: with *present* grace, and great prediction of *noble having* (Cowdor thanja) and of *royal hope*.

„Cawdor thánja él, s a szerencse *markán!*” – Ha népies kifejezést úgy használna, mint a nép, nem volna szavam ellene: de ki mondja ezt ily erőltetve: valaki a szerencse *markán* él? Sh. egyszerűen: a *prosperous gentleman*. Azt hallottam: valakit a szerencse tenyerén hord, de hogy valaki a szerencse *markán* él, sületlen kifejezés.

„Szóljatok, kitől vevétek e csudás hírt? „Ez olyan, mintha *Macbeth* azt gondolná, valami *pletykából* hallották, *valakitől, embertől* Shaksp.: Say, from whence (honnan: égtől, pokoltól ?) you owe this *strange* intelligence.

Rosse: . . . „nagyobb kegyek . . .” S nagyobb kegyek!

– „ám nagy súlya vád *nyom* életén . . .” nehéz biz ez!

Macb. „Zord agyam feledt dolgok között *dúlt.*”

My dull brain was wrought with things forgotten. – Inkább: „*dúlt* agyam feledt dolgok *gyötörték.*”

„Most a király elébe stb.”

Most a királyhoz!
Forgasd eszedben a történeteket,
S ha több időnk lesz – addig fontra vetve
Szóljunk fölébe nyíltan, szabadon.

(having weigh'd it)

IV-ik szín:

Kivégezék-e Cawdor-t? vagy *kiket*
Küldétek se tértek vissza még . . .” nehéz, sok K.
„Kivégezék a thánt? vagy *biztosim*
Se jöttek vissza még?”

Duncan: . . . „Felséges Úr!
Hálátlanságom bűne ép' nagyon stb.”

Ez az *ép* oly csonka itt, valahogy fordítani kellene rajta.

„Több tartozásom, mint se mindenem . . . mint hogy
Elég lehetne kiegyenlítenem.
Elég lehetne az letörtenem.”

„Jövel *szívemre* hát – *Itt* ülteték el” stb. Én nem találok e bizalmasságot az eredetiben.
Welcome hither szerintem csak annyi: légy üdvöz itt. A következő nem a *szívbe* ülteté, hanem egyszerűen elültettelek, lesz rá gondom, hogy nőjj – *emberré teszlek*, mint a magyar mondaná. Igaz, hogy alább Banquo a *szívbe* ültetésről beszél; s így tán Macbeth is maradhat a *szívbe* plántálva.

„Pajzánul *im*”, ezt előbb kellett volna valahogy a mondatba szőni; így hátul nagyon szana beszéd.

„S ti mind *szívemhez* oly közel . . .” whose *places* are nearest. – Schlegel is: die *Nächsten* unserm Throne – és szerintem ez az igaz értelem.

„Banquo” és *banquet* szójáték elveszett. Bajos is;

V-ik szín

L. Macbeth: „Mit *szív*ből akarsz . . .” What thou wouldst *highly* – nem *szív*ből: „Mit fennyen akarsz.”

„. . . Nagy Glamis

Olyanra vágysz, mi ezt *kiáltandó*:
Tedd ezt – s tied! S amit megtenni inkább
Félsz mint ohajtod hogy nem-téve legyen.”

– Homályos; az eredetiben is. Talán a *kiáltandó* okozza a homályt, mi az eredetiben praesens: *cries*. Olyanra vágj, a mi ezt kiáltja:

Így tégy – s tied! de mit megtenni inkább stb.

Vagy talán ez is lehetne: „Az *kellene*, mi néked így kiáltson: Tedd ezt s tied . . .” A következő ezt az értelmet javasolja: „Siess haza, majd én beléd öntöm az én szellememet.”

„Mi még a koronától . . .” Sh. képletesen: *golden round*. (*Mi az arany pártától, v. perecztől*.)

Attendant: Hírnök? és a II. színben Soldier = *szászados*? *Deliusnál* Messenger és *Captain*. Indokolja is.

„A holló is rekedt, *lakomba* mely

Duncan beléptét *károgyja*”. „Nehezen szavalható szétszórása a mondatnak . . . *a mely lakomba* . . .

„forgassatok nememből ki most” – szintén az előbbi jegyz.

„Gyáva kétség” – remorse?

„Nehogy egyensúlyt *tartson* közötté és a kivitel között.” Épen ellenkezőt mond: „Egyensúlyt *veszítsen* közte és a cél között!

„Emleimre stb.” – *Nő* emleimre jertek!

„A vég-Üdvözet által még nagyobb, dicsőbb.” Tisztában szeretném kifejezni e végüdvözet értelmét, mely a két sorban a leglényegesebb. Elhagynám hát a kevésbé lényeges epithetonokat, ilyen formán:

Üdv Glamis! üdv Cawdor! s a *harmadik*

Üdvözet által még nagyobb, dicsőbb!

A nap azt a holnapot soha meg ne lássa!”

Az ily pathetikus helyen szeretném én, hogy a fordító ne elégedjék meg pusztán az értelem visszadásával és hogy a vers kimenjen, hanem igyekeznek az eredetiben levő pathost a mondat szerkezete által is visszaadni.

L. Macbeth így kiált:

„... O! never

Shall sun that morrow see.”

És megtöri a verset is. Ez több, mint pusztán véletlen; ez művészi igény. Magyarul is így kellett volna kezdeni:

„Oh, ne lássa

Azt a reggelt a nap soha!” Fordító dolga aztán beilleszteni a versfolyamba. (Nap azt a reggelt meg soha!)

VI. szin

harsonák: hautboys? hobolyák.

„templom-fecske” – vajjon szabad így *fajnévvé* csinálni, a mit Sh. csak epithetonként mond: *temple-hauntig*? S ha faj, akkor *parti* fecske, házi fecske, fali fecske; nem *templomfecske*, mely elnevezésről a magyar nyelv semmit sem tud.

– „Így mondhat sz te is

„Isten fizessét” a terheltetésért,

Mit szeretetből okozunk neked.”

– Vesse össze Fordító az eredetivel és Schlegellel. Én úgy értem: „Te azt mondhatod *nekünk*: Isten fizesse meg, és megköszönheted nekünk, a miért te fáradsz (mi pedig túrjuk szívességedet). Nem igen udvarias, de így van.

– „vezess gazdánkhoz *el*. Az *el* fölös és fonák. „És vezess gazdánkhoz. Őt szeretjük és kegyünk...”

VII. szin

„Ha gyilkom a következeseket

Felfogni bírná és csak a sikert

Hagyná nekem...” – Az eredeti kép el van veszve.

„Ha a gyilkosság felgombolyíthatná (mint fonalat) a *következményt* és az ő (Duncan) *megszüntével* (halálával) sikert *foghatna* (mint halat).” – Igaz, hogy ezt nehéz tiszta képben visszaadni.

Második felvonás

I-ő szin

Banquo: „Kegyes hatalmak, vesettek

Békót a sok rossz gondolatra, mely

Utat talál az álomhoz...”

Daczára fordítónak és Schlegelnek, nem úgy olvasom, hanem így:

Restrain in me the cursed thoughts, that nature

Gives way to, *in repose*... azaz *bilincseljétek álomba* a rossz gondolatokat, melyeknek az (emberi gyarló) természet utat enged magához. – Banquo t.i. panaszkodik, hogy nem alhatik, pedig ohajt alunni, de bizonyosan rossz gondolatok háborgatják (talán hasonlóak a Macbethéhez?): arra kéri a kegyes hatalmakat, hogy e rossz gondolatok bilincseljék le az álom által. Nemde? Alább is felhossa Banquo a 3 boszorkányt, s mintegy emlékezteti Macbethet arra a mit ígért, hogy még majd *beszélnek erről*.

[Lapszálen, sűrítve, a fentiekhez ezt fűzi Arany:]

Schlegel, Delius mind e fölfogás ellen s mellettem vannak. Shaksp. maga is: yet I me not sleep”. – Éppenezért nem akar alunni, *bár álmos*, mert tudja, hogy álmában nem bírja a rossz gondolatokat elűzni, melyekkel ébren megküzd.

Macb... „nem birom megkapni” (a tört) stb. Sh.-nél Macbeth a *törhöz* beszél sokkal elevenebben: *Come, let me clutch thee!* etc. (Csengettyű hang)

Macb... „Hah! nem a várt jel-e ez? Ez már nem Shakespeare-i: ő nála egyszerűen... „the bell invites me.”

Szabad-e ily változtatást tenni, mely az affectióba vág? És kételkedhet-e Macbeth, hogy a csengettyű hang a *várt jel*, midőn ő parancsolta, hogy úgy legyen, és csak azt várja egész monológ alatt.

Csengettyűd és eget *nyit* oly kétes becsű rím, hogy bátran el is lehetne hagyni, s akkor a fordítás könnyebb lehetne.

„Ne halld meg Duncan! az halálharang,
 mely égbe vagy pokolba hí.

[Lapszéli betoldás Arany kezétől:]

A „jel-é ez”-ben is rím van, pótolni az eredetinek is *lives* és *gives* rímét. Ezért maradhat a másik, bár kétes becsű rím.

II. szín:

Macb . . . „Szomorú látvány!” – Nem érteni így, mire mondja Macbeth; bizonyosan nem arra, hogy Donalbain alszik a *szomszéd* vagy *mellék* (nem második, mert az N° 2.) szobában. Az én példányomban ez az instructio: *Looking on his hand* – és azt én *czélszerűnek* tartanám oda tenni. Erre utal alább a *these hangmans hands* is.

Lapszéli jegyzet: Delius elhagyja az instructiót s okát adja: miért. – Delius szerint fordítunk, közmegegyezés szerint.

Macb . . . „Úgy *tetszék* nekem”. Nem csak szebb hangzás, de talán az eszmére kifejezőbbis volna: „úgy *rémlett* nekem.

Macb. „A hang a házba csak

Folyvást kiáltá: Ne alu gyatok!

Mindenkinék . . . „az ily elválasztás az, a mit nem lehet színpadon mondani. Az ember elfeledi, mihez tartozik már ott hátul az a *mindenkinék*.

L. Macb. brain sickly . . . azt hiszem, több, mint *gyöngelműen*. „'Sz alvó s halott.' Ha a *hisz* nem fér a sorba, akkor jobb ezt kihagyni.

Mék, ha még . . . A *mék* nincs az eredetiben, ros hangzást szül és kellenlen *provincialismus*. *gild* (megaranyozni) és *gild* = *guilt* szójáték elmaradt.

Macb. Szivem kitépik. „they pluck out mine eyes. Neptunhoz nincs Sh.-nél megszólítás.

L. Macb. „Hah! valaki kopog” – I hear a *knocking*. Az annyira nyugodt gonosz asszony nem *ijedez* így a kopogástól. Pl. így: „Hallga! még kopognak. Halld, megint kopognak.” – A *még* folytonosságot, a *megint* ismétlést jelent. Amaz *still* „ez *again*.”

. . . „ha tán kijőni kell” – ki kell jőnni.

„Ólts éjruhát, talán meg kell jelennünk,
 S akkor ne lássák, hogy le sem feküdtünk.” A *jer* úgyszincs ott.

Macb. „Ébreszd Duncant fel e

Kopogással. Oh lehetne bár *vele*.”

– Nagyon erőszakos dolog ez a rímért, mely Sh-nél nincs is.

III. szín:

„What are you: *ki* van ott? ” – Ki vagy, mi vagy?

Macb. „Nem *tudja* lelni mását = nem bírja mását lelni.

Macb. „Csak egy órával a *balvég* előtt: „nem lehetne a chance-ra alkalmasb szót találni mint ez a *balvég*?

. . . csak *seprű* maradt” – — — — *seprő!* sepreje van a bornak, nem seprűje.

the very source = az ősi ér . . . kissé távol jár.

ott *fekve* (imperf.) Duncan

. . . mely teste *hagyja* a szerelmet érni. A *hagyta* itt valóságos rémes *láss!* . . . *érleli* helyett.

Malc. „A gyilkoló nyíl ellőve, még uton van . . .” *Ellőve*, én úgy olvastam: Előre.

IV. szín

Ö.ember: „En hetven évre vissza jól emlékezem. „Nem is lehet *előre* emlékezni, s a vers is jobb így: En hetven évre jól *emlékezem*.

volume of time: *azalatt*. A kép elvész.

Rosse: threaten his bloody stages . . . Halvány a fordításban:

Bosszankodással néz az emberek *játékszínére*.

..... mégis éjköd *fojtja el* a vándor fényt az égen.
Strangles – az elfojtás már oly közönséges, hogy észre sem vesszük benne a *képet*. ..... éjköd *fojtogatja*.

Macb. „Well, may you see things well done there” – Kimaradt.

Harmadik felvonás

I. szíj

Banquo: ..... „S ha szavad így betelhet” (ik!)

Macb. Az lenni semmi még, De bizton lenni *az*. Talán közelebb volna: *Ez* lenni stb., de bizton lenni *ez* t.i. király. Az angolban is thus *így*, nem *so*, úgy,

... „felőle szólniok = *magáról* szólniok. Amúgy nem vesszük ki oly tisztán az értelmet, a mi pedig elébb való, mint a tiszta jambus.

...” nem lévén módom ...” no son of mine succeeding. – Amaz azt teszi, hogy Macbeth nem is *remél* utódot (most van-e fia, nincs-e fia, a szöveg kétségben hagy), pedig azt akarja mondani: idegen *ágra* száll.

...” nem *fiam* (ha van vagy lesz) öröklí. ”Utód különben is csak *successort* jelent, s az lehet idegen is.

Macb. I made good to you. – Nem találtam fordítva, vagy nem értem. Szótáramban *to make good*: csak jóvátenni. De ez Schlegeleinél nincs. ((Lapszélen zárjelben:))

make good = behaupten, beweisen is. Erre mutat az ”,in our last conference.”

„Tett *tized* *ízig*” – for ever. Azt hiszem, szükségtelen a *tfz* *íz*. – „Tett mindörökre!” Különben is a *heted* *íz* a közmondásos, nem a *tized*.

„Játékra ez, szolgálni az való.”

2. *Murd*. I am one

1. *murd*: And I another. – ezt magyarul is színezní kellett volna. Itt vagyok én *egynek*, én meg a *másiknak*.

Macb. Acquaintant you with the perfect spy o’ the times – – – Úgy látszik, elmaradt.

”... S hogy a dolog hiánytalan s ne csak félig legyen ...” Az *credetiben* *kép* van: S hogy a munkán se *fojt*, se *göcs* v. *bog* ne maradjon.

– *to call upon* nem azt teszi *hívatatuk* hanem utánatok megyek (sajátkép *meglátogatlak*).

– ma kell az utat meglelni vele (t.i. lelkeddel): kissé erőltetett. Inkább: ma kell az utat ... tán *bele* (t.i. az égbe)

II. szíj

Harmadik variáns: Nincs semmi nyerve, minden elveszett,
Ha czélhoz érve, nincsen élvezet (vagy: nincs benn)
Biztosb az a lét, mit lerombolánk,
Ha tettünk kétes üdvet hozna ráánk.

Macb. Szemünkét a szív *álarczává* tenni. Képtelen. Sh-nél faces – vizards.

L. *Macb.* nature’s copy. (a kép elveszett) – De *isten képe* bennök sem örök? – Nem jobb volna: *minden jó lélek?*

Macb. A nap munkása ... good things of day.

III. Szíj

1. gyilkos: A kerülőre tértek a lovak. „Kerülő úton jönnek a lovak”. – Jelentsük *azt a mit* ... „jelentsük, a *mennyit*” = how much

IV. szíj

Macb. *Bajom* kiujul – – – „then comes my *fit* *again*.” Tán közelebb járna: „Úgy rám jön a *láz*.”

L. *Macb.* A régi tör mely Duncanhoz *vive* ... jobb volna: *vezérle*. „Ha végre van már hajtva ... mi?” – nagyon szó szerinti és magyarázatos, mégsem érteni belőle semmit. Hisz, *mind-össze is* ... Ha eszmélsz, pusztá szék a mire bámulsz ... ilyenforma értelmet sejték én.

Macb. Ez csak egy üres szék, a mit látsz!” – ez az értelmé.

„Hisz vér omolt *elég*, Rég is stb.

„Hiszen *vér hajdan is,*
A míg törvény nem állá őrt . . .” tán könnyebb hangzásu.

V. Szín

Hecate *Félkézzel az ha lekapom.* – Esetlen betoldás a félkézzel. Nem is azt mondja, hogy *lekapja*, hanem *meg kapja*, míg a földre esik.

VI. Szín.

Lenox „A hósi Banquo *késén* utazék”. Inkább rossz hang, mint rossz értelem. *Késén* (Messer) utazni?

Macduff is *él* kegyvesztve *most* . . . „Most kegyvesztve él.”

Lord Küldje hős Sivardot el. – *Northumberland* kimaradt.

a mi *mormogá* . . . And with hums, as who should say. „Morgott, *mintha ezt akarná* mondani.”

IV. felvonás

I. szín a *boszorkány-jelenet*.

Elég hangzatos, de nagyobb önkénnyel van fordítva, mint péld. a Schlegelé. A *tiszafának hogy van-e tuskéje, nem tudom*. [csillaggal lapszéli sorok Aranytól: „Van, tuskefenyő a neve = Yew taxus”]. Az eredetiben lévő yew alatt azt a fát gyanítom, mely *zsidócsereznye* név alatt ismert. Egész sor is van hozzá adva, mint „búvcsengettyü” – a mi legalább az én könyvemben nincs. A *czápa* czettel van visszaadva; és a sok *kutyatej* stb. sincs az eredetiben.

Macb. swallow navigation up . . . Kimaradt.

– egymást emésztek . . . tumble all together (igenis: dúljanak egymásban, összevissza.)

– – – helyén vesztegel örökre . . . who can *impress* the forest: „ujonczot ki szed Erdőből?”

Lenox: Nem *biz* *ők*, uram! – – – A mellett hogy *bizalmas*, azt teszi föl, hogy Lenox épen úgy meg van győződve a boszorkányok ott létéről, mint Macbeth, holott Lenox semmit sem látott, s nem szólhat ily határozottan: *ők*. – „Nem arra mentek?” – – „*Senki*, jó uram!”

Macb. Csak több látományt ne. – – „Csak *látományt ne többet!*” Úgy aztán a következő (a verset kiegészíteni!) *hol azok?* vezet a hírnökökhöz.

II. szín:

Rosse . . . többet nem is mondok – – – I dare not speak. – – *Lényeges ez!*

„eszem veszteném” – – – Erős ez arra: I am so much a fool . . . *Bohó vagyok* . . .

„ha még tovább maradnék magamnak szégyent okoznék, neked v. nektek keserüséget”

– – Úgy értem, hogy Rosse elérzékenyült **L-Macb.**-előbbi szavaira és talán könny lopódzott szemébe, mely neki szégyen, Macduffot pedig még jobban elsomorítaná. – – „Eszem veszteném, – –”, ez sok ide, annyi mint megőrülnék.

Hírnök „rémíthetek” – – nincs semmi alapja se a múltban, se a jelenben, se a jövőben. Se a történelmi, sem az élő nyelv nem ismeri magáénak. (Pedig szabályosan alkotott és szükséges forma.)

Gyilkos: . . . „te szólsz . . . tojás!” – – – – you egg . . . of treachery. – – Összetartozik ez is: egg and fry of treachery . . .

III. szín

Macb. . . . „új bú *verdesi* a mély eget.” – – Nagyon közönséges tropus már ez az *eget verdesi* az eredetiben lévő képhez: new sorows strike heaven on *the face*. – – „Uj bánat *veri arczul* a mennyet.”

. . . lakhat(ik!) oly falánk kesely . . .

. . . *erényid* ellensúlyozzák. *Other graces* . . . szükséges volna: *Egyéb* erényid.

. . . *Rények* közül. – – Hagyjuk ezt a boldogtalan *rényt*, mely semmi etymológián nem alapszik.

. . . De nincs,

Nincs bennem egy se *oly erény*, mi egy

Királyhoz illik, mint stb.

... naponta meghala" — — Naponta nem nem egy a naponként-tel!

... „szerette jó rokon.” I-só személyben nem jól van így. — — Szerettem volna, de el is lehet kerülni szépen.

„Földink, de még nem ismerék rá.” Kedves jó rokon,

Rosse: ... miket jobb volna *puszta légbe* kiáltani. — — A *puszta* itt csak puszta epithetonnak látszik a *lég* mellett, és hatása elvész; *desert air* többet tesz, a.m. *deserts-air*: a vadon lége, hol senki sincs. Én így fordítanám:

... miket

Vadonba kéne *elivölteni*. (howl)

Macb. Csibéimet *kotlóstul*. . . Csunya ez a kotlós, bár hú. A *csibe* kifejezi már, hogy miről van szó, s mondják is: a csibék — *annyostul*.

... Egyszeri *lenyilallással* . . . keresett kifejezés ez és szokatlan is.

. . . parányi kis

csibéimet, annyostul! — — — Iszonyú! (ide veszem a *fell* szót a következő sorból: *Mind egy csapással!*)

Macduff Hogy *érje* karom *el*. — — Nem fejezi ki világosan „within my sword's length set him.” — — Mert *eléri* annyi mint utóléri, (előbb-utóbb) Macduff pedig csak azt ohajtja, hogy csak *kardhosszuságnyra* lehessen Macbeth-től.

„Szüntesd a távot, s szemtől szembe hozd

Elémbe Skóciának ördögét,

Kardhosszuságra; és ha megmenekszik,

Nem bánom, akkor engedd el bűnét.”

V. Felvonás

I. szín.

Orvos Miután a magyarban nincs *he* és *she*, jó lenne odatenni először: mikor járt a *királlyal*. Kivált ott érezni ezt, midőn a komorna mondja: Mióta *ő felsége táborba* ment, többször láttam, hogy *kikelt* ágyából stb. (Az előre nem készített olvasó vagy hallgató azt gondolja, hogy mind ez az *őfelségére* vonatkozik.)

Komorna Ugy tesz, mintha *mosdanék*. — — Ez arczra vonatkozik, s épen nem sejteti azt, a mi itt legfőbb, hogy *kezét mossa* a vértől. Ha valaki csak a kezét mossa — — — az legfőlebb *mosódik*, s nem mosdik.

Orvos: „Eredj, eredj stb.” — — *Példányomban* a komorna felel erre, nagyon is *odaillően*. — — Az „eredj, eredj” nem alkalmas megszólítás a komornához, miután az semmit nem szólt elébb. Én így adnám:

Orvos: „Te, te, oly dolgot tudtál meg, amiket nem kellett volna.”

Komorna: Ő beszélt ki olyanokat, a miket nem kellett volna; bizony! Isten tudja, mit tudhat *ő*.

L. Macb. „Mégis érzik *rajta* a vér szaga.” — *Itt* mégis érzik a vérszag. (t.i. megszagolja keze valamely részét.)

Komorna: . . . „minden királyi ékességeért . . .”

Nagyon általános: for the dignity of the *whole body*.

Ellentét a *heart* és a *whole body* közt: „az egész teste királyi ékességiért!”

Orvos. „Szemem, szívem meg van zavarva.” — — Halavány, Tick után. my mind *she has mated*, and *amazed* my sight.

II. szín

Variáns: zilált — *veszett*. — Az első jobb, mert visszaadja a *képet*, mely az utóbbival elvész. Minek akkor az *őv?*

Angus *pulya* tolvajon . . . *törpe*

Caith. Ontsuk ki minden vérünk a *honért*. — Elvész a kép: in our country's purge! — — — Mi vérezzünk, hogy ez érvágás által a haza meggyógyuljon.

Lenox Vagy legalább *egyannyit* . . . Vagy legalább *is* annyit.

III. szín

Macb.

erdő . . . nem jó . . . , nem hág.

. . . utam *lehervada*, sárga lomb közé) (az a tautolog epitheton nincs az eredetiben.)

— — — — utam *kopárba*, sárga lomb közé

Seyton

„Felség, szólított?” Felség mit parancsol? what is *your gracious?*

Orvos

Rémes képzeletek *rohama* által, mikről . . . — *Csoportja* által (így a *thick coming* is némileg ki volna fejezve.)

IV. szín

V. szín:

Macb.

Most a borzalom *asztaltársam*. — I have *supp'd full with horrors*. — — *elteltem, jóllaktam* vele.

VI. szín

VII. „

Macb.

Hol kit asszony nem szült = = Ki az, kit asszony nem szült? az nekem félelmes, senki más.

— — Játssz az velünk . . . (Szabad ezt *ik* nélkül?) — — „Játsszik velünk az, fülnek mond valót csak.”

— — — — Csókoljam a tömegnek *gúnya* köt . . . And to be baited with the rabble's curse

— El van mosva egy kép = átkot dobáljon a tömeg bosszantásomra. (mint valami vadállatnak követ a kalitkába, jóízű falat helyett.)

Malcolm:

„Which would be *planted newly with the time*”, = *teendő* lesz ez idő szerint. (elvész a kép).

Lázs Sándor

A CORNIDES-KÓDEX KÖRÜL

„Minden kódex unicum-jelenség, mellyel szemben egyéni sorsának, viszontagságainak a felderítése a legelső feladat.”¹

Ez a Horváth Jánosnak fent idézett figyelmeztetése szellemében készült dolgozat, amely egy, a Cornides-kódexről szóló munkának az első része, látszólag csupán könyvtörténeti érdeklődésű. Irodalomtörténeti érdekűvé avatja mégis, hogy a hiteles provenienciájú és az összehasonlításul szolgáló kódexeknek szűkös száma miatt a legbiztosabban ezen az úton, a könyvtörténetin, jutunk el magyar nyelvű kéziratok könyveink forrásvidékéhez. A pár reánk maradt kódex közül csupán néhányat köthetünk minden kétséget kizáróan valamely szerzetesrendhez, kolostorhoz, a többiek esetében feltételezésekre vagyunk utalva – így nem tudjuk az egyes közösségek műveltségének körét megvonni, spirituális arculatukat megrajzolni. Ahhoz, hogy ezt a munkát elvégezhessük, előbb a kódexek felvetette kérdéseket kell tisztáznunk.

Emiatt a kodikológiai gyakorlatban a kódexek lokalizációjánál csak másodlagosan figyelembe veendő kézirati sajátosságokat kell segítségül hívunk. Ha rendelkezünk néhány helyhez köthető kéziratral – esetünkben Ráskay Lea kódexeivel –, akkor össze kell gyűjtenünk azok különféle helyi jellegzetességeit (az íróanyag fajtája és az íráshoz való előkészítése, a fasciculusok összeállítása, a tinta stb.), meg kell határoznunk és karakterizálnunk kell az írást ductusa s hangjelölése szerint (pl. egy hangnak két vagy több jele van, vagy fordítva). Ezekhez járulnak még az ortográfiai, központozási, elválasztási sajátosságok, az idézés, a szövegtörés, a betoldás, az egykorú korrigálás módja éppen úgy, mint a sorvégi üres helyeknek kitöltése különféle cirádákkal. Az természetes, hogy a felsoroltak közül a másolt kódexek esetében némely jellegzetességet (elsősorban a helyesírást és a hangjelölést) nem vehetjük olyan mértékben figyelembe, mint az önállóan szerkesztett műveknél.

Miután a kézitról kialakítottunk egy általános képet, meg kell keresnünk az adott kódex karakterisztikus vonásait, amelyek segítségével aztán lehetővé válik, hogy az egyes íráskörzetek, scriptoriumok kézirateit egy vezető kézirat köré (itt a Ráskay-kéziratok köré) csoportosítsuk. A kódexcsaládok – az eddigi kutatások eredményeit figyelembe vevő – ily módon való kialakítása elég biztos alapnak látszik egy-egy irodalmi műhely tevékenységének elemzéséhez.

Jelen dolgozat e fejezete ilyen alap megteremtésén fáradozik.

I.

A Cornides-kolligátum

A *Cornides-kódex* első közzététele,² tehát 1878 óta tudjuk – pontosabban szólva úgy tudjuk –, hogy a fent nevezett kódex kolligátumot alkotott a *Példák könyve*,³ a *Könyvecse az szent apostolok-*

¹ HORVÁTH János A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. A továbbiakban: Kezdetek.

² *Cornides-kódex*. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. A továbbiakban EK Kézirattár. Jelzete: Cod. Hung. 4. Kiadása: Nyelvemléktár VII. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1878. 89–269.; Codices Hungarici VI. Kiadja és bevezeti BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. A hivatkozások a továbbiakban – minden említendő kódexre érvényesen – a következőképpen történnek: Ms. és fóliaszám magára a kéziraatra, az Nytár I. II. ... és a Codices Hungarici I. II. ... a megfelelő kiadásra vonatkoznak.

³ *Példák könyve*. 1510. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 3. Kiadása: Nytár VIII. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1879. [1881.] 87–124. és Codices Hungarici IV. Kiadja és bevezeti

nak méltóságokról,⁴ valamint a *Bod*-⁵ és a *Sándor-kódex*⁶ elnevezést viselő kéziratokkal. Volf György, az említett kódexek kiadója, a négy évvel korábban kinyomtatott *Bod*- és *Sándor-kódex*hez írt tanulmányában⁷ – mivel ekkor Illés László orvosdoktornak a kolligátumról készített másolatáról még nem tudott⁸ – nem említi a kéziratok egybetartozását. Így eshetett meg az is, hogy a *Könyvecse* és a *Példák könyve* társaiktól elszakítva a *Nyelvemléktár VIII.* kötetében jelent meg.⁹

Volf a *Cornides-kódex*hez írt előszavában kritikátlanul elfogadta az – általa több tekintetben pontatlannak mondott – *Illés-másolat* tanúságát a kódexek XVI. századi összetartozásáról. Tudva, hogy a *Cornides-kódex* és a *Példák könyve* – bár ez utóbbi csak részben – kétségtelenül dominikánus kéz, Ráskay Lea munkája, a kódexek valamikori egybetartozásának okán mind az öt kéziratot dominikánus eredetűnek mondja, s mindőjüket a Nyulak-szigeti scriptorium termékének tartja. Az összetartozás alapján kísérli meg aztán a datálatlan *Bod*- és *Sándor-kódex*nek másolási évét is meghatározni. Jóllehet – amint az előszavából kitűnik – a két utóbbi kódex körüli tisztázatlan kérdéseket maga is látja, nem törődik velük. A kétségtelenül ferences forrásvidékű *Lobkowitz-kódex* kiadásánál jelzi ugyan annak a *Bod-kódex*szel párhuzamos szövegrészét, azonban korai halála miatt „nem jutott hozzá, hogy a jelenség útbaigazítása szerint a Cornides-codexről írt némely állításait újra megvizsgálja.”¹⁰

1894-ben az előbb idézett tanulmányában Horváth Cyrill a *Bod*- és *Lobkowitz-kódex* párhuzamos helyeinek kapcsán vizsgálja a kolligátum egybetartozásának kérdését. Nyomós paleográfiai és ortográfiai érvek a következő megállapításra kényszerítik: „Nem tartom valószínűtlennek, hogy a mai *Bod-codexet* eredeténél jóval későbbi korban szúrták a mai *Cornides-codex* 420. és 421. lapja közé.”¹¹ A helyesírási megfontolások továbblépésre készítetik: „Azt hiszen – írja –, a *Bod-codexet* az archetypus közössége és írása miatt nem alap nélkül tulajdoníthatjuk annak a szerzetnek, a melytől a *Lobkowitz-codexet* örököltük.”¹²

Belső érveit külső érvek is támogatták, azonban ezeket – éppúgy, mint az öt követő kutatók – nem vette figyelembe. Az *Illés-másolatra* gondolok.¹³ Az MTA Könyvtára Kézirattárában található másolatnak többrendbeli megbízhatatlansága, pontatlansága miatt nem adtak hitelt, s bár a kérdéssel foglalkozó szakemberek mindegyike ismerte, munkájához nem használta fel.¹⁴ A gyakran emlegetett másolat számozatlan I. rectóján a következő áll:

BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. A kódex elnevezésének írásmódja nálam a továbbiakban eltér BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. címadásától.

⁴ *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 5. Kiadása: Nytár VIII. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1879. [1881.] 125–155. A továbbiakban HORVÁTH János nyomán – vö. a Kezdetek megfelelő helyeivel – *Könyvecse*.

⁵ *Bod-kódex*. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 7. Kiadása: Nytár II. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1874. 372–401.

⁶ *Sándor-kódex*. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 6. Kiadása: Nytár II. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1874. 213–238.

⁷ Nytár II. xiv–xv., xvij–xviii. A lapszámokat, amennyiben az idézett műben a paginálás részben római számmal történt, hogy a kötetszámozás ne zavarja, francia írásmódú római számokkal adom meg.

⁸ Nytár VII. xxxvj.

⁹ A kötet Volf György betegsége miatt csak 1881-ben jelent meg. A *magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. (Bp. 1972. 169.) a mai címléírás gyakorlatnak megfelelően csak a belső címlapot vette figyelembe, így hibásan közöl 1879-et. A kötet szövegei bár 1879-ben kinyomattak, ám az előszó és a hibaigazító – az említett okok miatt – csak 1881-ben került ki a sajtó alól. Vö. id. kötet xliij.

¹⁰ HORVÁTH Cyrill, *Codex-tanulmányok*. I. ItK 1894. 60. „Cornides-codex”-en ő a kolligátumot érti.

¹¹ HORVÁTH Cyrill, i. m. 62. A mai fóliószámozás szerint a 119.^v és az akkor még a *De Sanctis* előtt lévő, mai utolsó fasciculus 211.^r levele közé.

¹² HORVÁTH Cyrill, i. m. 63.

¹³ A *Cornides-kolligátum*ról a másolat 1841 áprilisa és júliusa között készült. Az MTA Könyvtárának Kézirattárában, jelzete: Ms. 864. A *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 9. a jelzetről másképpen tájékoztat.

¹⁴ A másolat hitelét Volf György véleménye is rontotta. Nytár VII. xxxvii.

„Élete Szenteknek

ily czimvel vagyon meg ezen több szent' élete magyarul, Pesten, a magyar kir. Egyetem' könyvtárában." – majd az 1. versón így folytatja: „2. A könyv hátára van írva: Élete (Szenteknek) A könyv bal táblájára belől újjab [sic!] cursiv betűkkel ez van írva" – és itt, kisebb-nagyobb másolási vétségekkel előszámlálja az általam alább közlendő tartalomjegyzéket. Ezután még néhány, számunkra itt érdektelen megjegyzés,^{1 5} majd az akkori kolligátum másolata következik. A másolat alapján megállapítható sorrend szerint a kódexek 1841 áprilisában így követték egymást.^{1 6}

1. *Cornides-kódex* 1^r–210^v

2. *Bod-kódex*

3. *Cornides-kódex* 211^r–215^v

4. *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*

5. *Példák könyve*

6. *Sándor-kódex*

Ez a corpus 1846. május 4-én még bontatlan.^{1 7} Toldy Ferencnek, a budapesti Egyetemi Könyvtár akkori igazgatójának 1848. november 24-én keltezett jelentéséből viszont arra következtethetünk, hogy a kolligátumot a könyvtár állományának számbeli növelése érdekében szétkötötte.^{1 8} Egy bizonyos, Toldy az 1851-ben megjelent könyvében, *A magyar nemzeti irodalom történetében*^{1 9} a kolligátum egyes darabjait külön-külön sorolja fel, nem is említve, hogy azok netán valaha egybe lettek volna kötve. Illés doktor másolatának létrejáról is csak a *Cornides-kódex* leírásánál tesz említést.

A budapesti Egyetemi Könyvtár *Catalogus Manuscriptorum*-a [1850?]^{1 2 0} még nem tud a kéziratról. Ebben a rendezetlen katalógusban ráakadtam ugyan egy cédulára, amelyen „Élete szenteknek” felirat állt, mivel azonban sem jelzet, sem kéziratleírás nem volt rajta, az azonosítást meg sem lehetett kísérelni. A könyvtár 1877-es kéziratári katalógusa^{2 1} már mind az öt kódexet külön-külön regisztrálja, ám újrakötésük, beszerzésük időpontját – akárcsak a többi kézirat esetében – nem tünteti fel. Sajnos az ezekben az években vezetett könyvkötőkönyvek sem sorolják fel tételen az elvégzett munkát.^{2 2}

Volf György véleménye a legyalult levélszéli jegyzetekről és az elpusztított kötéstábláról^{2 3} a szakirodalomban mind ez ideig szilárdan tartotta magát. A *Codices Hungarici VI.* kötetének bevezetőjében is ezt olvashatjuk: „A kódexnek [*Cornides-kódex*] a múlt század harmincas éveiben történő újrakötése

^{1 5} A másolóknak a kéziraatra vonatkozó megjegyzései kiadva Nyttár VII. xxxvii.

^{1 6} Vö. *Példák könyve*. *Codices Hungarici* IV. 9.

^{1 7} A *Példák könyve*. *Codices Hungarici* IV. 10. idézi Toldy egyik feljegyzését, amely szerint a kódex ekkor még egyben lett volna. Munkám során a kéziratot hiába kerestem, Bognárék jelzet nélkül idézik. Itt mondok köszönetet a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára dolgozóinak, elsősorban FODOR Adriennének segítségükért.

^{1 8} A jelentést a *Példák könyve*. *Codices Hungarici* IV. szintén idézi (uo.). A kéziratnak jelzet híján még szorgos kutatás után sem bukkantam a nyomára.

^{1 9} TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*. II. Pest. 1851. 71./12., 72./15., 75./23., 81./37. Toldy a későbbi kiadásokban sem említi a másolat létét. Vö. Nyttár VII. xxxvi.

^{2 0} Az EK Kézirattárában. Jelzete: J. 61.

^{2 1} *Catalogus Manuscriptorum*, quae in Regia Scientiarum Universitatis Bibliothecae Archivum Pestini asservantur. Kézirat – Címtár. Megújítva 1877. Az EK Kézirattárában. Jelzete: J. 58. A *Codices Hungarici* IV. 10. hibásan idézi a katalógusnak a *Cornides-kolligátumra* vonatkozó adatait. A címek helyesen a következők: Bod-kódex (Embernek 3 fő ellensége stb.

Cornides N Codex

– Codex (Prédicatio, szentek élete.

Könyvecse az apostoloknak méltóságokról.

A *Cornides-kódex* bejegyzésénél Levárdyékkel ellentétben nem V, hanem N [Nevezetű] szerepel.

^{2 2} Az Iparművészeti Múzeum 1882-es könyvkiállításán a kódexek már az új, díszes kötésben kerültek a vitrinekbe. A *Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett Könyvkiállításához* (Bp. 1882. 262.) felsorolja a kiállító könyvkötők nevét. Közöttük kell keresnünk azt, aki a kódexek újrakötésekor gyalujával állított magának barbár emléket. Ő egyébként az is, aki a *Debreceni kódexet* is kegyetlenül körülgyalulta és újrakötötte. Vö. Nyttár XI. xxj.

^{2 3} Nyttár VII. xxxvñ.

megsemmisítette az eredeti kötéssel együtt a kézirat provenienciájára utaló későbbi bejegyzéseket. Illés László másolata megőrzött ugyan valamit ezekből a megjegyzésekből, de ezek nem kárpótolnak az eredeti kötés pusztulásáért”,²⁴ hiszen segítségükkel az egybekötés időpontját nem lehet meghatározni.²⁵ Mindaddig csak annyit tudunk a kolligátum sorsáról, amennyit itt összezsedegettem és elmondtam: XIX. századi történetét.

Ma már nem így van.

1977 februárjában a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában Fodor Adrienne egy töredék-táblára hívta fel figyelmemet. Gyanítottam, a *Cornides-kolligátum* elveszettnek hitt kötéstáblájának bal fedőlapja van előttünk.²⁶ Az *Illés-másolat*, valamint a *Cornides-kódex* tartalmának és a töredék-táblán található tartalomjegyzéknek összevetése után kétségtelenné vált, nem tévedtem, s hogy az egykor a *Könyvecsét*, a *Példák könyvét*, a mai *Cornides-kódexet*, valamint – állítólag – a *Bod-* és a *Sándor-kódexet* védő kötéstáblát tartom kezemben.

A 202 × 141 mm méretű szüette fatábla a gerinc felől mérve 15 mm-re hosszában elhasadt, s így a repedés mentén a ráragasztott előlékpapír is elszakadt. Ez a megrongálódott papírfólió őrizte meg számunkra – a vörös metszés tanúsága szerint – a kódex leveleinek, ha nem is feltétlen az eredeti, de a kötés utáni méretét: circa 193 × 137 mm.²⁷

A befelé srégelt fatáblát sötétbarna marhabőr borítja. A tábla díszítése a következő: vakvonalas keretek után vaknyomások, leveles fonadék (Kranzrolle)²⁸ görgetője fut körbe. Ezt ismét vakvonalas keret követi. Az így alkotott mezőt két vonal osztja a hosszabb margókon három mezőre. Az oldalak mentén háromszög alakú stilizált növényi díszek foglalnak helyet.²⁹

A kötéstáblát a dúcok mintája, azok elhelyezkedése s a kötésmód alapján valamely XVII. század eleji felvidéki könyvkötőműhely munkájának kell tartanunk. A kötés stílusa semelyik bizonyosan domonkos eredetű kódexünkkel nem tart rokonságot.³⁰ Igaz, ezek jóval idősebbek is nála.

A dúcokhoz és görgetőkhöz, a kötés stílusához bőven találunk párhuzamokat, hiszen a XVII. század elején éppen a leveles fonadékdíszítés egyike a legdivatosabbaknak, variánsa számtalan helyen előfordul. Ha valamely kötéstáblán meg is találunk keresett görgetőknek pontos mását, sok segítséget sajnos ez sem nyújtana az egybekötés pontos idő- és helymeghatározásához. Ebben az időben az ötvösök már iparszerűen látták el bélyegzőkkel és görgetőkkel a könyvkötőműhelyeket, így az azonos motívumok egyidejű felbukkanása – akár egymástól távol fekvő városokban is – igen gyakori jelenség.³¹

²⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hugarici VI. 9. BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. rosszul következtetnek az újrakötés időpontját illetően; állításuknak az általuk közölt adatok is ellentmondanak.

²⁵ KNIEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952. 167. 4. jegyzet: „A Sándor K.-et és . . . a Bod K.-et azért tartják domonkos eredetűnek, mert a múlt században a kétségtelenül domonkos eredetű *Cornides K.-szel* és a *Példák könyvével* . . . volt egybekötve.” „Mivel azonban nem tudjuk, hogy a régi kötés melyik korból való, még az sem bizonyos, melyik korban került ez az öt kódex együvé.”

²⁶ Az EK Kézirattárában. Jelzete: Codices Hungarici XVI. Nro. 4. Töredék. Itt jegyzem meg, hogy Volf Györgynek az *Illés-másolat* alapján történt megállapítása a kódextáblára írott bejegyzésre vonatkozólag (t. i., hogy XVII. századi női kéz írása) tökéletesen megfelel a valóságnak. Vö. Nyttár VII. xxxvij.

²⁷ Nem egyezik a *Példák könyve* Codices Hungarici IV. 6. lapján közölt adattal, ott BOGNÁR A. és LEVÁRDY F. 185 × 138 mm-t ad meg. Ezt a méretet veszi át MOLNÁR József–SIMON Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*.² Bp. 1977. 145.

²⁸ Az elnevezésre nézve vö. I. SCHUNKE, *Einführung in die Einbandbestimmung*. Dresden 1978. Beilage II.

²⁹ A kötés leírásához ROZSONDAI Marianne nyújtott értékes segítséget.

³⁰ Vö. SZ. KOROKNAY Éva, *Magyar reneszánsz könyvkötések*. Bp. 1973. idevágó helyeit és fakszimiléit.

³¹ Konrad HAEBLER unter Mitwirkung von Ilse SCHUNKE: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Bd. I–II. (*Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten*. Bd. 41–42.) Leipzig 1928–1929. 337–351. Az ötvösök tevékenységére vonatkozólag: I. SCHUNKE: *Das Werk des Meisters NP*. In: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-Einbände*. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen. Bd. 8.) Wiesbaden, 1959. 88–141.

Mindezek ellenére meg kell említenem, hogy a kötéstábla leveles fonadék görgetőjének – méretben és mintában megegyező – lenyomatát az MTA Eötvös Könyvtárában egy csonka, címlap és kolofon nélküli Káldi-biblia kötésén is megtaláltam.³² A Formika Máté által Bécsben 1626-ban nyomtatott *Szent Biblia* más példányán is leltem hasonló, de már eltérő méretű és variált motívumokat, így az MTA Eötvös Könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtárban. Mivel azonban a kiadás korabeli kötéseiről – feltehetőleg a korabeli gyakorlatnak megfelelően a könyvet is krúdában árulták – nem rendelkezünk adatokkal, ez a mozzanat a kutatást nem lendítette előrébb.³³ Mindenesetre az először említett exemplár IHS monogramos, feszületes bélyegzője joggal enged jezsuita környezetre következtetni.

Sajnos a kötéstáblának más, bizonyosan felvidéki dominikánus, jezsuita vagy ferences kódexkötésekkel való összevetése nem állt módomban, mivel a szerzetesrendeknek 1782-ben történt felosztása után, „a pozsonyi klarisszák kéziratos könyvei, a náluk levő domonkos kódexekkel együtt Bécsbe, Gyulafehérvárra, illetve az Egyetemi Könyvtárba kerültek.”³⁴

Tekintettel arra, hogy vizsgálódásunknak ez az iránya jelen pillanatban nem segít közelebb bennünket a kolligátum keletkezési idejének és helyének meghatározásához, kíséreljük meg ezt más módon, a már említett tartalomjegyzék elemzésével.

A kötéstáblán lévő bejegyzés pontról pontra megegyezik – a már említett másolási vétségektől eltekintve – Illés László közlésével. Íme a XVII. századi női kéz által írott tartalomjegyzék betűhű másolata:

	Eben az Könyubem Vagyon			
	Sz ^o Dorotheia Afzoni elete	(1514.)	p 239.	[120. ^f]
	Sz ^o Agotha Afzonie		p 270.	[130. ^v]
	Sz ^o Ilona Kiralneie	F Juliana	p 272.	[136. ^v]
5.	Sz ^o Potencýanaie		p ???.	[139. ^f]
	Sz ^o Julýanaie	Ilona	p 272.	[141. ^v]
	Sz ^o Margit Afzonie		p 374.	[162. ^v]
	Sz ^o Praxedise	(1519. p 377.)	p 377.	[167. ^v]
	Sz ^o Justinaie	(1517. p 376.)	p ???.	[178. ^f]
10.	Sz ^o Agnese		p 411.	[205. ^f]
	Sz ^o Lucýaie	(1515. p 410.)	p 379.	[199. ^f]
	Sz ^o Berecz Püspöke		p 309.	[175. ^f]
	Mind Szent Napi Predikacyo			
	Halotak Napi Pre			
15.	Az Szent Apostolokrol Valo Irafz			
	Mafz Szep Peldakis			
	Cod. Hung. 4.			

³² RMK I. 551. Jelzete nincs.

³³ A *Régi magyarországi nyomtatványok tára*. (II.) nem szól a kötésről. (Kézirat az OSzK Kézirat-tárában.) A könyvek többnyire kötetlen állapotban kerültek forgalomba vagy a könyvtárakba. Bornemisza Péter 1585-ben felvett hagyatéki leltárában olvashatjuk, hogy a krúdákat hordókban tartották: „eoreghbyk ket altalghban wagyon egyikbe-egyikbe 16 eoteodik rez postylla . . . Az masyk rendbely ket kisebb altalghba wagyon 12 Vagyon az ky tonnaba tyzenket Cathecizmus . . .” IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. MKsz 1932–1934. 39.

³⁴ *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 292. BOGNÁR és LEVÁRDY jó anyagra támaszkodik: ÖRI G. György, *A Margit-sziget történelme az I. századtól a jelenkorig a Margit-szigeten lakott két tekintélyes szerzetesrendnek eredete, rendelitetése, főbb szabályai, színezett öltözete és rövid történelme*. Kassa 1875. és *Adalékok Árpádházi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez*. Ereklyéire vonatkozólag NÉMETHY Lajostól. Szentté avatása [!] és cultusára vonatkozólag FRAKNÓI Vilmostól. Bp. 1885. (A belső címlapon: 1884.) 197–206. Öri G. György könyvének címét rosszul idézik. A magyarországi könyvesházak sorsára vonatkozólag: MEZEY László *Fragmenta Codicum*. MTA I. OK 1978. 65–78.

A táblán fejtől középen a XVII. századi kéz vonalaival egy kereszt rajza látható. A bal alsó sarokban XIX. századi kéz fekete tussal készült írása: *Cod. Hung. 4.* A 2–12. sorok mellett – feltehetőleg egy másik – XIX. századi kéz által ceruzával írott lap- illetve évszámok, a repedés rajtuk fut végig. Ezek, az itt kurzívval szedett számok a legendák kezdőlapját, illetőleg a bennük található dátumot regisztrálják. A XIX. századi kéz (Toldy Ferencé?) egy helyütt a felcserélt nevek sorrendjét is korrigálja (4. és 6. sor). Ma már az írón nyoma nagyon elhalványodott. A hasadás a legtöbb számot kivehetetlenné teszi, ezeket kérdőjellel helyettesítem.

A lapszámokat a XIX. századi kéz csak a kolligátum darabjainak szétkötése után, tehát 1851 körül jegyezhetette fel, mivel ezek már az újrakötött, mai *Cornides-kódexre* vonatkoznak. A tábla a tartalomjegyzék lapszámainak bejegyzése után repedhetett meg, hiszen senki sem ír éppen a szakadt levélrészre.

A XIX. századi lapszámok mellé megadtuk a *Cornides-kódex* megfelelő leveleinek mai recto-verso számozását.³⁵ A kivehető számok csak három helyen térnek el a mai paginálástól: a Juszta- és Luca-legenda évbejegyzésénél, az Ágnes-legenda kezdeténél. Ez a kódex leveleinek hibás számozásával magyarázható, ugyanis a már újrakötött könyv leveleit gyakorta tévesen, egymást javítva, többször, néhol háromszor is, ceruzával megszámozták.³⁶

A tartalomjegyzéknek még futó megtekintésekor is szemünkbe ötlük a legfontosabb: az állítólagos kolligátumnak csupán töredékét sorolja fel; nem tartalmazza a mai *Cornides-kódex De Tempore* szakaszát, a *Sándor-* és a *Bod-kódexet*, sőt sorrendje az Illés-másolat rendjét sem követi.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés, valóban úgy épült fel a kolligátum, ahogy azt ma az akadémiai másolat alapján feltételezzük? Nem lehetséges-e, hogy Toldy Ferenc vagy előtte valaki más, eredetileg nem odatartozó kéziratokat kevert a XVII. században egybekötött kódexekhez?

Kérdéses természetesen az is, mennyire pontosak az ilyen tartalomjegyzékek.

A *Festetics-kódex*beli XVII. századi lajstrom például a könyv breviarium-jellege ellenére nagyon, sőt az officium felépítését ismerők számára túlnőttül részletező is.³⁷

Más, egykorú – mint még látni fogjuk – igen közeli párhuzamok még inkább meggyőznek bennünket a tartalomjegyzék megbízhatóságáról.

Timár Kálmán 1930-ban a *Horváth-kódex* bal táblájának belső borítóján lévő XVII. századi tartalomjegyzék segítségével állapította meg a *Krisztina*-legendáról, hogy az egykor a Ráskay Lea másolta textussal, a *Horváth-kódex* szel kolligátumot alkotott.³⁸ „A tábla bejegyzése – írja –, elég pontosan részletezi a kódex tartalmát.”³⁹ Majd megemlíti a bizonyosan ferences eredetű *Kazinczy-kódex*ről is, hogy annak belső borítéklapján a „tartalomra vonatkozó hasonló bejegyzés olvasható ugyanabból a korból és ugyanattól a kéztől”.⁴⁰ Ez a körülmény egy időbe, egy kolostorba utalja a két kódexet; a possessor-bejegyzés szerint a *Kazinczy-kódex* 1625-ben a pozsonyi klarisszáké volt.

Az idő tájt ugyanezen okokból a *Virginia-kódex*nek⁴¹ is ott kellett lennie. Első táblájának belső lapján ez áll: „Sorores Conuentus Psoniensis de veteri buda”, majd más, a *Cornides-kolligátum* regestrumának kezére nagyon hasonló – feltehetőleg azonos – írással: „Eben az könivben van Sz Ferencz

³⁵ A *Cornides-kódex* kiadásának, Codices Hungarici VI. 794. és 795. lapja között lévő tábla mutatóját használtam föl. Ahol kellett, korrigáltam adatait, így a Potenciana-, az Ilona- és a Luca-legenda fóliószámait.

³⁶ A *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. sem a hasonmás-, sem az olvasatrészben nem közli ezeket a fólió- illetve lapszámokat.

³⁷ *Festetics-kódex*. Ms. 209.¹⁻⁵ Az OSzK Kézirattárában. Jelzete: MNY. 73. Kiadása: Nytár XIII. 1–101. (nem közli a tartalomjegyzéket) és Magyar Kódexek I. (MOLNÁR József gondozásában.) Bp. 1977. [1979.]

³⁸ TIMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek*. II. ItK 1930. 397.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. *Kazinczy-kódex*. Ms. Az OSzK Kézirattárában. Jelzete: MNY. 11. Kiadása: Nytár VI. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1877. 175–254.

⁴¹ Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K. 40. (Régi jelzet: Magyar Codex 4° 24.) Kiadása: Nytár III. (KOMÁROMY László és KIRÁLY Pál gondozásában.) Bp. 1874. 258–359.

Atiánk elete".⁴² Ez a kéz a Ferenc-legendát éppen úgy marginálisokkal látja el,⁴³ mint a *Horváth-kódex* szövegét.⁴⁴ E XVII. századi kéz írását felleljük még a *Nádor-kódex*ben,⁴⁵ ahol tartalomjegyzéket készít, valamint a *Weszprémi-kódex*ben,⁴⁶ ahová a kódex használatára vonatkozó megjegyzést ró be.

Tudjuk, hogy az 1620-as években a fehér apácák már Pozsonyban voltak. Ez a körülmény készítetett arra, hogy magukat a kéziratokat megvizsgáljam, egymással összehasonlítsam – netán azonos kéz munkája-e a szóban forgó kódexek tartalomjegyzéke. Fáradozásom nem járt teljes sikerrel, ugyanis a *Horváth-kódex* regestruma a legutóbbi restaurálás alkalmával elkallódott.⁴⁷ Így csupán a kódexről készült mikrofilmet⁴⁸ tanulmányozhattam. Az erről készült fotokópián világosan kivehető, hogy a Timár Kálmán által leírt XVII. századi bejegyzés készítője vele közel egykorú kéz írását írja át sötétebb, jobban látható tintával. A *Horváth-kódex* tábláján lévő tartalomjegyzék első keze, azaz a korábbi írás, azonos a *Cornides-kolligátum* regestrumának írójával. A kezek azonosságának Timár nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Dolgozatában – mivel ő nem láthatta a kolligátum kötetstábláját – meg sem említi ezt, pedig a kötetstábla ismeretében ez bizonyára nem kerülte volna el figyelmét.

Mindezekből egyelőre nem következik több, mint az, amit eddig is sejtettünk: az említett kódexek a XVII. század elején egy helyen voltak, s a pozsonyi klarissza konvent tulajdonát képezték. Megtudtuk azt is, hogy a kódexek tartalomjegyzéke meglehetősen pontos, készítők a marginálisokból ítélve jól ismerték, s gyakorta forgatták e kódexeket.

A *Cornides-kolligátum* regestrumát készítő nővér több helyen is bejegyez a kódexekbe. A *Cornides-kódex* 92. versóján például ezt írja: „Mindsz... kel olvasni”,⁴⁹ a 211. rectóján pedig másolásra ad utasítást,⁵⁰ éppen úgy, mint a *Példák könyvének* 13. rectóján.⁵¹

Mindezek után meglehetősen érthetetlennek tűnik, hogy a különben gondos és pontos – feltehetőleg – könyvtáros nővér az előtte lévő kódex tartalomjegyzékének készítését a mai *Cornides-kódex* s egyben a kolligátum 120. levelénél kezdi, s kifejezti a feltűnően elütő írású *Bod-kódex* anyagát. Nem történhetett ez másképpen, mint úgy, hogy a XVII. század elején a mai *Cornides-kódex De Tempore* része⁵² és a *Bod-kódex* még nem tartozott a kolligátumhoz, csupán később, talán amikor a pozsonyi klarissza konvent könyvtárának anyagával a budapesti Egyetemi Könyvtárba került, csapódott az eredeti kézirathoz. Megkockáztatható az is, hogy maga Toldy szerkesztette egybe Ráskay Lea írásának azonossága alapján a kötetet. Ám akkor sem érthető, miként került ide a *Bod-kódex*. Az, hogy a *Sándor-kódex* a kolligátum részét képezte-e, a töredék tartalomjegyzékének segítségével nem dönthető el, hiszen az tartalma alapján besorolható a „Mafs Szepe Peldakis” cím alá.

⁴² Idézi: Nytár III. vj., TIMÁR Kálmán i. m. 400. és CSAPODI Csaba, A „Magyar Kódexek” elnevezésű gyűjtemény. (Catalogi collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 5.) 17.

⁴³ Így a 11. versón: *Szent Ferencz Apianak neve uolt peterfy Bernard.*

⁴⁴ *Horváth-kódex*. Ms. 28.^f, 29.^v etc. Az OSzK Kézirattárában. Jelzete: MNy. 7. Kiadása: Nytár VI. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1877. 255–359.

⁴⁵ *Nádor-kódex*. Ms. Fedőtábla. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 1. Kiadása: *Nádor-kódex*. (TOLDY Ferenc gondozásában.) Buda 1857., Nytár XV. (KATONA Lajos gondozásában.) Bp. 1908. 169–292.

⁴⁶ *Weszprémi-kódex*. Ms. Borító. Az EK Kézirattárában. Jelzete: Cod. Hung. 8. Kiadása: Nytár II. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1874. 1–49. A dolgozat írása közben a kódexet restaurálták, új kötést is kapott.

⁴⁷ Vö. a kódex restaurálási jegyzőkönyvével. Az OSzK Kézirattárában.

⁴⁸ Az OSzK Kézirattárában. Jelzete: FM. I. 443.

⁴⁹ *Cornides-kódex*. Ms. A Codices Hungarici VI. hasonmásáról lemaradt ez a mondat. Az olvasatban már szerepel (598.).

⁵⁰ *Cornides-kódex*. Ms.; Codices Hungarici VI. 778.

⁵¹ *Példák könyve*. Ms.; Codices Hungarici IV. 61., 190. A fóliószámozásom a kézirat jelenlegi és valószínűleg eredeti rendjét követi, nem Bognárét és Levárdyét.

⁵² A *Cornides-kódex* 92. versóján (Ms.) lévő bejegyzésből egyértelmű azonban, hogy a kézirat *De Tempore* szakasza a második résszel egyetemben Pozsonyban a klarissza nővéreknél volt.

A *Cornides-kolligátum* történetének nyomozásakor a XVII. századi kötéstábla tartalomjegyzékének vizsgálata mellett figyelembe kell vennünk az egykori kötés gerincén Illés-olvasta feliratot: *Élete Szenteknek*. Nem elhanyagolható ez az összefoglaló elnevezés, hiszen nemcsak a kódex tartalmát adja meg, hanem ennek alapján sorolták be a könyvet a klastromi armarium rendjébe is.⁵³

Az eredeti kolligátumra vonatkozólag a kötéstábla híradásából mást már nem tudhatunk meg. A kódex egységeinek vizsgálatával kell folytatni a munkát.

A legkevesebb gondot a *Cornides-kódex* és a *Példák könyve* okozza; teljes bizonyossággal tudjuk, hogy mindkettőjüket a „prédikáló testvérek gondozása alatt álló Szent Ágoston-rendi apácák” klostromában, a Nyulak-szigetén Ráskay Lea írta. Ez a két kódex lesz az, amely a többi – bizonyosan a Boldogasszony-szigeti dominikánák scriptoriumában készült – kéziratral együtt⁵⁴ megadja a szükséges felvilágosításokat a fehér apácák másolóműhelyének munkamódszeréről.

Az eddigi kutatók, Timár Kálmán,⁵⁵ valamint Bognár András és Levárdy Ferenc⁵⁶ a szükségesnél valószínűleg nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kódexek papíryanagából levonható következtetéseknek. Borsa Gedeon és Bogdán István munkáiból tudjuk, milyen kevésbé hagytakozhatunk a különféle vízjelek nyújtotta útmutatásra. A közkedvelt papírfajták vízjelei elsősorban minőséget jelöltek, ezért nem ritkán hamisították is őket. A XVI. századi papírvásárlásokról – a királyi kancellária szokásait kivéve – keveset tudunk. Az bizonyos, hogy az egyes kolostorok gyakorta ugyanattól a kereskedőtől, néha jó előre megvásárolták az íráshoz szükséges anyagokat, és az új, másfajta, s más vízjelű ívek keveredhettek náluk a maradék papirokkal. Másrészt az is feltehető, hogy már a papírkereskedőtől más és más vízjelű papírt kaptak a vásárláskor.⁵⁷ Az azonos védjegyű papírok különféle kódexekben való egyidejű feltűnéséből,⁵⁸ illetőleg a különféle vízjelű íveknek ugyanazon kéziratban való egymásra következésből levont következtetés bizonyító ereje így meglehetősen vitatható.⁵⁹ A helyes eljárás – ameddig a XV–XVI. századi papírmalmokról és papírkereskedelemről pontosabb képet nem nyerünk – az, amit Szabó Dénes⁶⁰ és a *Müncheni-kódex*⁶¹ kiadói követtek: a különféle papírok pusztá regisztrálása. Vizsgálódásunk tárgyát képező kódexek papíryanagának vízjeleit tehát nem használjuk fel provenienciájuk felderítésekor érvelésünkhöz.

⁵³ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 19–20., valamint GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig*. MKsz 1923. és *Apácakönyvtár a nyulak szigetén*. KatSz 1917. 437–444., továbbá CSAPODI Csaba, *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje*. MKsz 1957. 14–24.

⁵⁴ TIMÁR Kálmán, *Magyar kódex-családok. II*. ItK 1927. 217–218. és *Domonkos-rendi magyar kódexek I–II*. ItK 1930. Itt jegyzem meg, hogy a *Régi magyar drámai emlékek* (I. Bp. 1960.) LXXV. táblájának képaláírásában és 512. lapján a szerzők (KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla) tévesen tulajdonítják a *Sándor-kódexet* Ráskay Lea kezének.

⁵⁵ TIMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek. II*. ItK 1930. 398. skk.

⁵⁶ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 9–10., 14. és 792. A kézirat közrebocsátói részben a különféle ívek egymásra következésének segítségével kísérik meg a kódex eredeti rendjét helyreállítani.

⁵⁷ BOGDÁN István, *A magyarországi papíripar története*. Bp. 1963. 23.

⁵⁸ A valószínűleg premontrai eredetű *Apor-kódex* vízjelei – némely esetben változataik – fellelhetők a *Cornides*-, a *Sándor*-, a *Weszprémi-kódex*ben, a *Margit-legendá*ban és a *Könyvecse*ben is. A vízjelek azonossága alapján mégsem következtethetünk arra, hogy az *Apor-kódex* dominikánus eredetű lenne. Vö. ehhez még a Hess András által felhasznált papírok tanúságát. Basilius Magnus, *A költők olvasásáról*. Xenophon, *Socrates védőbeszéde*. Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje. Hasonmás kiadásban, RITÓÓK Zsigmond fordításával és SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával. Bp. 1978. 116. skk.

⁵⁹ Az első magyar – éppen Lőcsén levő – papírmalom leégéséről tudósító krónika nyolc különfajta ívből tevődik össze: nem a lőcsei malom papírját használta. Ulman Strömer, a nürnbergi papírmalom alapítója is különféle idegen papírt használt fel naplójához. BOGDÁN István, i. m. 31. skk.

⁶⁰ *Jókai-kódex*. Codices Hungarici I. Bp. 1942. xij–xiv. és *Apor-kódex*. Codices Hungarici II. Kolozsvár 1942. x–xiiij. (Mindkettő SZABÓ Dénes gondozásában.)

⁶¹ *Der Münchener Kodex*. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Bd. I. Hrsg. v. Gyula DECSY, Julius von FARKAS. Wiesbaden 1958. 16–17.

Ráskay Lea kéziratának fasciculussai a legtöbb esetben vonalazottak.⁶² A vonalakat⁶³ itt sárgásbarna tintával húzták meg, világosabban, mint amellyel az írás készült.⁶⁴ A középkori gyakorlatnak megfelelően a margókat jelző függőleges vonalak túlfutnak a megközelítően azonos méretű tükrök alsó és felső vízszintes vonalain.⁶⁵ A lineák száma fasciculusonként ingadozik, de az eltérés nem jelentős. A papíron a vonalazás munkáját megkönnyítő, a tükröt jelző punctatióknak ma már nincs nyoma. Ugyanez mondható el a más kéztől származó *Virginia-kódex*nek az íráshoz való előkészítéséről is, annyi különbséggel, hogy e kézirat nincs körülvágyva, s így megőrizte a linealást segítő körzőszúrások nyomát: a vonalazás módszere s a regulák tintájának színe egyezik a *Cornides-kódex*ével.

A kolligátum többi tagja – a *Bod-kódex* kivételével – vonalazatlan.⁶⁶ Azonban ez az eljárás sem lehetett szokatlan a szigeti scriptoriumban.⁶⁷ Ráskay Lea maga is írt a *Cornides-kódex*ben és a *Példák* könyvében vonalazatlan papírra.

Ez a tény annál is fontosabb, mert a *Margit-legendából*⁶⁸ állítólag egy lapnyi szövegrész a *Példák* könyvébe tévedt;⁶⁹ feltűnő körülmény mond ellent ennek a feltevésnek. A Szent Margit életét és csodáit tartalmazó kódex papíryanaga – amiként soror Lea kéziratának többsége – végig vonalazott. Nehezen képzelhető el, hogy a köztudomásúan gondosan másoló soror ne vette volna észre, hogy rossz fasciculuson folytatja az írást. Sokkal valószínűbb az, amit Lovas Elemér feltételez,⁷⁰ tudniillik hogy a Kátai Petrik gyógyulásáról szóló mirákulum⁷¹ nem a *Margit-legendára* számára íródott, hiszen e csodának abban már két változata is szerepel. Feltételezhető, hogy a szöveg forrása valamely olyan protokol-

⁶² Kivétel ez alól a *Példák* könyvének az ő írásában fennmaradt része is és a *Cornides-kódex* egyik fasciculusa (199.^r–210.^v). A *Cornides-kódex* levelei a 211. rectótól újból lineázottak. Arra, hogy a lineáció mennyire jellemző egy-egy scriptoriumra B. BISCHOFF, *Die südstdeutschen Schreibschulen und die Bibliotheken in der Karolingerzeit*, Teil I. Die bayrischen Diözesen.² Wiesbaden 1960. 4.

⁶³ *Középkori elnevezéséről*: Regula, linearium, linial, generaliter dicitur illud quod juste dirigit operationem agentis, unde etiam liniarium dicitur regula. Est autem linearium instrumentum scriptorium, secundum quod format lineas, quibus dirigitur scriptor in scribendo directe litterales figuras. W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*.³ Leipzig 1896. 218. A továbbiakban: Wattenbach.

⁶⁴ Vö. ZOLNAI Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1894. 184. és 185. lap közötti hasonmással. (A *Margit-legendára* egyik levele.) A vonalazás készülhetett volna ólommal, ónnal, ezüsttel vagy más színű tintával. L. GILISSEN: *Prolegomènes à la codicologie. Les publications de scriptorium*. Vol. VII. Liège 1977. 127.

⁶⁵ Vö. erre nézvést a *Codices Hungarici* I., II., III. köteteit, a *Müncheni-kódex* már említett hasonmás-kiadását (61. j.) és Zolnai idézett művének fakszimiléit. Wattenbachon kívül hasznos útmutatást nyújt GILISSEN, i. m.

⁶⁶ Ilyenkor valószínűleg vonalazott alátétet használtak az íráshoz, bár ez a vastag papíron nem látszhatott jól át; soror Lea írása a *Cornides-kódex* 199–210. levelein igen fölfelé tart. *Conradus de Mure* a XIII. században már határozott utasítást ad arra, hogy a vonalazásnak nem szabad látszania: „Item in quaternis scribendis, etiam si linee cum ligniculo vel alias fiunt pro ipsius scribentis ductu, non debent apparere. sed ipse linee intellectuales equaliter decenter distantes in utroque latere, scilicet principii et finis, ductum observent linealem, ne littera magis in una parte quam in altera elevatior seu depressior videatur.” Wattenbach 216–217.

⁶⁷ Sövényházi Márta *Érsekújvári-kódexe* sem mutatja vonalazás vagy körzőszúrás nyomát. Ms. Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete K. 45. Kiadása: Nytár IX–X. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1888.

⁶⁸ *Margit-legendára*. Ms. Az OSZK Kézirattárában. Jelzete: MNY. 3. Kiadása: Nytár VIII. (VOLF György gondozásában.) Bp. 1879. [1881.] 1–68. Vö. 64. j.

⁶⁹ Az emlegetett levél: *Példák könyve*. Ms. 15.^r; *Codices Hungarici* IV. 65., 198–201. A szövegek összehasonlásáról Nytár VIII. xv–xix.

⁷⁰ LOVAS Elemér, *Árpádházi Boldog Margit első életrajzának trója – Marcellus*, In: *A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1940/41-i évkönyve*. Pannonhalma 1941. 57. (A *Codices Hungarici* IV. 198. pontatlanul idézi a helyet.)

⁷¹ A csodáról ír HORVÁTH Cyrill, *A Margit-legendáról*, ItK 1906. 467–468.

lum, mint amilyet a begina⁷² „Soror Margharetta de ordine sancti Augustini que stat in insula Danubii gloriose virginis . . .”⁷³ vallomásáról felvettek.⁷⁴

Úgy vélem, az előadottakból kitűnik, hogy a vonalazatlan papírra írás elfogadott volt a szigeti másolóműhelyben, vonalazatlan fasciculosok azonban ritkán tévedtek a vonalazottak közé. A *Cornides-kódex* vonalazatlan ívének kérdésével más alkalommal foglalkozom.

A *Sándor-kódex* ugyan nincs lineákkal ellátva, de a sarkokon lévő körzószerűségeket a papírt előkészítő nővér függőleges és vízszintes vonalakkal összekötötte, az írás az így alkotott mezőben helyezkedik el. A keret tintájának színe sötétebb, mint a Ráskay-kéziratokban levő lineák tintájáé.

A *Könyvecse* a margójelzés egyik ritkább módját őrizte meg számunkra: papírját a levélszáltól ca 15-mm-re behajtották, ez jelezte az írás határát.⁷⁵

A *Bod-kódex* papírjának előkészítése élesen elüt attól a módtól, ahogy a kolligátum többi darabját az íráshoz előkészítették. A fasciculosokon itt jól látható a körzótű szúrásának helye. A leveleket nem tintával, hanem ónnal vonalazták meg, hol a recto-, hol a versoapon. A függőleges margóvonalak nem szaladnak túl a tükrön, hanem keretet alkotnak az alsó és felső regulával. A másoló azonban nem törődött a kerettel, gyakorta azon kívül is folytatta az írást.

A kolligátum darbjainak miniatúrája is igen eltér egymástól.

A *Cornides-kódex*ben és a *Példák könyvé*ben csupán egyes sorokat, az incipiteket írja a másoló piros festékkel, éppen úgy, mint a *Virginia-kódex*ben. Ezeket a rubrumozott sorokat a középkori gyakorlatnak megfelelően valószínűleg a legenda, a prédikáció vagy a példa lemásolása után írták a szöveg fölé.

A kolligátum darbjai közül a *Bod-kódex* nemcsak az elmondottakkal válik ki, hanem azzal is, hogy a szóban forgó kódexek között egyedül ezt másolta férfikéz.⁷⁶

Közismert, hogy egy-egy korszak kolostori scriptorumai, iskolái milyen makacsul ragaszkodnak – nem ritkán rendi – hagyományaikhoz, munkamódszerükhöz. Eddigi vizsgálódásaim során a dominikánák műhelyének könyvmásolási szokásainak jellegzetességeit próbáltam meg felderíteni. Ezek alapján bizonyossággal a következők állapíthatók meg.

Mint eddig is tudtuk, a *Példák könyve* és a *Cornides-kódex* a Nyulak-szigeti dominikánáknál készült. Hozzájuk – a közös másolási jellegzetességek alapján – most a *Virginia-kódex* is csatlakozott.⁷⁷

A *Sándor-kódex* és a *Könyvecse* ismét külön csoportot képez a kolligátum darbjain belül. Az egyetlen vékony szál, amely együvé utalja őket, csupán az olasz humanista szokásra utaló piros tintás aláhúzás. Ezt az érvet mindkettejük humanista színezete tovább erősíti. A *Könyvecseről* belső érvek segítségével bebizonyítható, hogy ha nem is másolták feltétlenül a Nyulak-szigeti dominikánáknál, vitathatatlanul dominikánus eredetű,⁷⁸ és feltehetően Buda környékén keletkezett.⁷⁹ Az említett ideológiák

⁷² MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom. Az ó-magyar Mária siralom és a Margit-legenda eredetkérdése*, Bp. 1955. 25–26. A továbbiakban: Anyanyelvűségünk kezdetei.

⁷³ *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*. I. 304–305.

⁷⁴ *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. i. h. Ha gondolatmenetem helyes, akkor a *Margit-legenda* keletkezési idejére nézvést nyerünk negatív felvilágosítást. Volf a legenda kiadásához írt előszavában Nytár VIII. xv-xviii. a másolás évét kicsit kétségeskedve 1510-re tette. Ám ha a csoda leírása valóban nem véletlenül került a *Példák könyvé*be (az emlegetett szövegrészt későbbi kéz húzta többször is át), akkor a legendának e kódex alapján való datálása téves.

⁷⁵ Sem Wattenbach, sem Gilissen nem emlékezik meg erről az eljárásról, amely – a pergamen adottságai miatt – csupán papíros kódexben fordul elő.

⁷⁶ Nytár VII. xxxviii. és HOLIK Flóris, *A Bod-kódex utolsó mondata*. MNy 1918. 83–84.

⁷⁷ Vö. TIMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek*. ITK 1930. 401.; Timár lényegében hasonló érveket sorol fel, mint én.

⁷⁸ Ezt a kódex ágostonos jellege – hivatkozásai Szent Ágoston regulájára és Humbertus de Romanis műveire – bizonyítja.

⁷⁹ Erre nézvést igen erős érv a kódexben fellelhető Alamizsnás Szent János-kultusz, János ereklyéje ebben az időben Budán volt. NÉMETHY Lajos, *Alamizsnás János ereklyéinek Pozsonyba viteléről*.

azonosság révén a *Sándor-kódexet* is tulajdoníthatjuk – még utolsó mondata⁸⁰ és a kolostori hagyományok szívóssága miatt igen súlyosan latba eső ortográfiai megfontolások ellenére is⁸¹ annak a szerzetnek, amelynek a *Könyvecsét*.

A *Bod-kódexet* illetően igazoltnak tekinthetjük Horváth Cyrill feltételezését.⁸² A kódex nem készülhetett a dominikánák műhelyében, sőt a XVII. századi tartalomjegyzék alapján *nem is tartozott a kolligátumhoz*; valószínűleg csak később – talán csupán a XIX. században – csapódott hozzá. Így immár semmi akadályja annak, hogy a *Bod-kódexet* a *Lobkowitz-kódexszel* való tartalmi azonosságok⁸³ és Kniezsa helyesírási megfontolásai⁸⁴ alapján a ferences eredetű kódexek közé soroljuk.

Miután hosszadalmas vizsgálódás eredményeképpen sikerült megszabadulnunk egy, a tartalomjegyzékben nem szereplő kódex terhéől, nézzük meg, miképpen tudjuk a megmaradtakat azonosítani a tartalomjegyzék címeivel.

Mint már említettük a *Példák könyve* és a *Sándor-kódex* jól megfér a „Ma sz Szep Peldakis” elnevezés alatt. „Az Szent Apostolokrol Valo Ira sz” maradéktalanul fedi a *Könyvecsé* tartalmát.

A tartalomjegyzékben most már csupán a mai *Cornides-kódex* első 120 levelét, a *De Tempore* részt nem tudjuk elhelyezni. Hiány mindössze egy helyen mutatkozik, a *Cornides-kódex* második felében nem találunk olyan szövegegyeséget, amely a „Mind Szent Napi Predikacyo” elnevezésnek megfelelne.

Ha a mai *Cornides-kódex* corpusát figyelmesen megvizsgáljuk, könnyen rájöhethünk, mi az oka annak, hogy a *De Tempore* szakaszt nem találjuk meg a tartalomjegyzékben. A kódex kritikai kiadásának szöveggondozói felhívják a figyelmet arra, hogy a tinta színének kifakulása az ívek első és utolsó lapjain, valamint az egyéb rongálódások az ívek önálló életére mutatnak.⁸⁵ Erősebb szennyeződést azonban csupán az 1. recto, az azt követő levelek, a 119. verso, az öt követő levelek, majd a 198. verso mutatnak. Levárdyék tévesen informálnak a 15. ív fakultságáról is.⁸⁶ Közlésük a vonalazatlan levelű, fakóbb tintával írt és az átlagnál szennyezettebb 16. ívre (199^r–210^v) vonatkozik. A fasciculusok külön életére való utalásuk azonban még e helyütt sem állja meg a helyét.⁸⁷ A megvonlazott, de beíratlan 198. verso levélen tollpróba van; Ráskay Lea *Luca* nevét írogatta a tükrön kívül, s a g betű

Religio 1877. I. 6. sz. 41–43. Természetesen egy esetleges pálos kapcsolat sem zárható ki teljességgel.

⁸⁰in Cristo dilecta domina hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty, qui fuit frater sancti francisci. A mondatból nem kell feltétlen arra következtetni, mivel nem utalnak rá külön, hogy az ő rendjükből való a szerző, az nem is lehetett ferences. A szakirodalomban mindmáig tartja magát az a felfogás, hogy a kódexek csak azt nevezik „atyánk”-nak, aki abba a szerzetbe tartozik, amelyből maguk is származnak. (Vö. TIMÁR K. id. műveit.) Ez egyrészt a konfraternitástudat miatt nem igaz. Másrészt bizonyítja a tétel ingatag voltát az is, hogy sokszor a szerzet alapítójának neve mellé sem kerül oda az *Atyánk* szó. Vö. Cod. Lat. 125. I.¹ (Az EK Kézirattárában.) és a Karthausi Névtelen művének e mellett szóló tanúságát.

⁸¹KNIEZSA István i. m. i. h. (25. j.); de ne felejtjük el a szerző figyelmeztetését sem: „Az a tény ugyanis, hogy alig van több kéz által írott kódexünk, amely minden kéznél azonos típusú helyesírást mutatna, világosan bizonyítja, hogy egyes kolostorokhoz kötött helyesírástípusról beszélni nem lehet.” I. m. 166.

⁸²HORVÁTH Cyrill, *Codex-tanulmányok. I.* ItK 1894. 60.

⁸³HOLIK Flóris, *Adalékok codexeink forrásaihoz.* ItK 1922. 121–124.

⁸⁴KNIEZSA István, i. m. 166–168.

⁸⁵*Cornides-kódex.* Codices Hungarici VI. 11.

⁸⁶Uo.

⁸⁷A fasciculusok az általános középkori gyakorlat szerint önállóak, csupán a kódex teljes corpusának leírása után fűzték és kötötték egybe őket. GÁBRIEL Asztrik, *A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja.* MKsz 1937. 293. A Karthausi Névtelen kódexe is előbb fasciculusokra íratott, azután fűzetett egybe. A *Nádor-kódex* is legyalult reclamansok nyomait mutatja. Az ezzel ellentétes szigeti – és eléggé elterjedt magyarországi – gyakorlat magyarázhatja azt, hogy kódexeinkben miért találunk oly ritkán custosokat, reclamansokat. Vö: CSAPODI Csaba, i. m. 10–31.; az ott felsorolt kódexek tanúsága is állításom igazát támogatja.

írásmódját próbálgatta a következő szövegegységnek, a Luca-legendának fakóbb tintájával.⁸⁸ Ez, a kiadásban nem regisztrált körülmény, azt látszik bizonyítani, hogy a másoló előtt már összefűzött, bár még bizonyára bekötetlen fasciculások feküdtek. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy az ily módon egybefűzött ívekhez később, a kötéskor újabbak társulhattak, jelen esetben a *Könyvecse*, a *Példák könyve* és talán a *Sándor-kódex* fasciculusai.

Feltűnő jelenség, hogy a levelek nagyobb fokú szennyezettséget csupán a *Cornides-kódex* két fő részének határain mutatnak.⁸⁹ Ez a tény önmagában – a kötéstablia híradása nélkül is – azt sugallja, hogy a mai kézirat Ráskay Lea másolópujtján, s még később is két részből állott. A kolligátum többi darabja a *Cornides-kódex De Sanctis* részéhez legkorábban tehát a XVII. századi bekötéskor csapódhattott. A *De Tempore* szakasz pedig – amint ezt a tartalomjegyzék bizonyítja – önálló maradt, talán nem is kötötték be.

Am akkor miképpen került a *Cornides-kolligátum* élére s az *Illés-másolat*ba? Úgy, ahogy a *Bod-kódex*. Hogy ezt megértsük, meg kell vizsgálnunk a kódexek leveleinek gerinc felőli állapotát. A régi fűzés nyomainak alapos vizsgálatairól sajnos le kell tennünk, ez nem végezhető el a kódexek rongálása nélkül. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk egy másik tényt sem; mégpedig azt, hogy a kódexek levelei a gerinc felőli részen gyakran ragasztva vannak, s nemcsak azért, mert az ívekhez új vagy kiszakadt leveleket illesztettek, hanem azért is, mert a gerincnél megrongálódott hajtás már nem bírta volna el az újrafűzést. A *Példák könyvének* gerincét éppen úgy meggyalulta a könyvkötő, mint a szabadon levő három oldalát. A leveleket papírszalagokkal újra összeragasztotta s csak ezután fűzte őket össze.⁹⁰ Erre a fáradságos restauráló munkára általában csak akkor kerül sor, ha a könyv gerince nagyon rossz állapotban van. Ilyen javításra a *Cornides-kódexből* és a *Könyvecse*ből nem tudunk számottevő példát felhozni. Ennél valamivel több van a *Bod-* és a *Sándor-kódex*ben.

A gerinc ily mérvű rongálódása esetén bátran arra következtethetünk, hogy a kolligátum Toldy Ferenc igazgatósága alatt részben szétesett.⁹¹ Az egymástól elszakadt íveket az írás és a származási hely azonossága alapján⁹² – az újrakötés előtt – Toldy még bővíthette. Ekkor kerülhettek a XVII. századi corpushoz az idegen kódexek.⁹³

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk még egy dolgot. A 43 levelet számláló *Példák könyvének* gerince sokkal erősebben megrongálódott, mint az – az *Illés-másolat* szerint – őt követő *Sándor-kódex*, amelynek, minthogy utolsó helyen állt a kolligátumban, sokkal védtelenebbnek kellett volna lennie a részben Ráskay Lea másolta kéziratnál. Ennek alapján megkockáztatható – ám semmiképpen nem bizonyítható –, hogy a *Sándor-kódex* szintén később került a XVII. századi kolligátumhoz.

A gerinc rongáltsága adhat magyarázatot még két dologra. A XVII. századi tartalomjegyzék szerint a kódex *De Sanctis* szakasza tartalmazott a halottak napi prédikáció mellett egy mindszentekit is. Ezt ma hiába keressük. A halottak napi prédikáció fasciculusa az *Illés-másolat*ban a *Bod-kódex* és a *Könyvecse* között helyezkedett el. Az ívek keveredése és feltételezhető elveszése – a mindszent predikáció Illésnél is hiányzik – szintén a kódex rongáltságát bizonyítja. A *Cornides-kódex* mai utolsó fasciculusa szintén hiányos: első és utolsó levele feltűnően tiszta, amiből megint csak arra kell következtetni, hogy hogy innen néhány levélnyi rész elveszett.

A kódexek XIX. századi egybetartozását csupán egy adat, az *Illés-másolat* bizonyítja. Toldy Levárdyék által idézett feljegyzésének szövege sem támogatja teljes mértékben a feltételezett XIX. századi állapot meglétét. Ő, amikor a *Nádor-kódex* elnevezésre javasolja a kolligátumot, ezt írja: „Egy

⁸⁸ *Cornides-kódex*. Ms. 198.^v A Codices Hungarici VI. sem a faksimilében, sem az olvasatban nem közli a tollpróbát, sőt lábjegyzetben sem említi.

⁸⁹ 119.^v és 120.^f levelek. A két rész eredeti önállóságát a megváltozó tükörméret is tanúsítja.

⁹⁰ *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 9.

⁹¹ A kódexek állapotáról az *Illés-másolat* sajnos nem tudósít. Feltűnő körülmény, hogy a kézirat akkori vezetői sem a *Nádor-kódexet*, sem a *Weszprémi-kódexet* nem kötötték újra, pedig azok is rossz állapotban voltak.

⁹² Toldy tudhatta, hogy a kódexek Pozsonyból kerültek az Egyetemi Könyvtárba.

⁹³ Bizonyos értelemben a mai *Cornides-kódex De Tempore* szakasza is idegen anyagnak tekinthető.

1510–1521. évek között íratott Codex legendákkal, „prédikációkkal és erkölcsi elbeszélésekkel”⁹⁴ Fontos a szövegek megnevezésének sorrendje. Toldy Ferenc elsőnek legendákat említ, s csak azután prédikációkat és erkölcsi elbeszéléseket. Márpedig ez a kódex XVII. századi rendjének felel meg. A kéziratban levő első és utolsó évszám említéséből az is nyilvánvaló, hogy irodalomtörténet-írásunk atyja olvasta a kolligátumot, s adatait nem egyszerűen a kódextáblán lévő tartalomjegyzékből merítette, amelyen csupán a *Cornides-kódex*-ben levő dátumok szerepelnek.

Mindezek után a következőket állapíthatjuk meg: A XVII. században a kolligátum a tartalomjegyzék adatainak megfelelően épült fel. Az élén állt a *Cornides-kódex De Sanctis* része, ezt a *Könyvecse*, majd a *Példák könyve* követte. Arra, hogy a *Sándor-kódex* a XVII. századi corpusnak része volt-e vagy sem, nem tudunk egyértelmű választ adni, ám gyanítható, hogy nem.

⁹⁴ Idézi *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 10. 3. j. Magam szorgos kutatás ellenére sem akadtam a feljegyzés nyomára: BOGNÁR és LEVÁRDY nem adta meg a jelzetet.

KÖNYVEK A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOMRÓL

A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944). Közzéteszi Marosi Ildikó. 1–2. köt. Bukarest, 1979. Kriterion 439, 491 l. – Bányai László: Válaszúton. Önéletrajzi jegyzetek. Bukarest, 1980. Kriterion 169 l. – Robotos Imre: Eszmék ütközésében. Tabéry Géza pályáive. Kolozsvár, 1979. Dacia K. 187 l. – Szávai Géza: Helyzettudat és irodalom. Kolozsvár, 1980. Dacia K. 196 l. – Marosi Péter: Világ végén virradat. Cikkek. Bukarest, 1980. Kriterion K. 254 l. – Deák Tamás: Káprázat és figyelem. Újabb esszék. Bukarest, 1980. Kriterion K. 279 l. – Szilágyi Júlia: A helyszín hatalma. Esszék. Bukarest, 1979. Kriterion K. 229 l. – Bretter György: Itt és mást. Válogatott írások. Bukarest, 1979. Kriterion K. 575 l. – Gáll Ernő: Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról. Bukarest, 1979. Kriterion K. 541 l. – Tóth Sándor: Rólunk van szó. Tanulmányok. Bukarest, 1980. Kriterion K. 355 l.

A romániai magyar irodalom fejlődő önismertetének egyik nagy – az egész magyar irodalom önismeretét érintő – eredménye, hogy felélénkülték a két világháború közötti nemzetiségi irodalom történetére vonatkozó kutatások, ezeken belül azok a vizsgálatok, amelyek az *Erdélyi Helikon* irodalmának teljesebb feltárását és hitelesebb értékelését szolgálják. E kutatások értékes eredményeként jelent meg Marosi Ildikó gondozásában *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)* című kétkötetes gyűjtemény. Amint a tudós kutató bevezető tanulmánya elmondja, 1971 nyarán Kemény János ötlete volt, hogy a marosvécsi Helikon egykori vendégei írásban számoljanak be emlékeikről, s ez a vallomás-gyűjtemény ünnepelje meg az első helikoni találkozó negyvenötödik évfordulóját. E javaslat akkor nem találhatott meghallgatásra, viszont belőle nőtt ki Marosi Ildikónak az a terve, hogy ha nem is az emlékezőket, de a Helikon dokumentumait kötetbe gyűjti, ezzel támogatván, egyszersmind serkentvén a helikoni irodalom életét feltáró kutatásokat. Marosi Ildikó már a vásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság iratainak kiadásával (1973) tanúsította filológiai felkészültségét és gondosságát, joggal vártuk tőle, hogy anyaggyűjtő és feldolgozó munkájának következő eredménye a Helikon iratainak, valamint levelezésének sajtó alá rendezése lesz. A

hatalmas terjedelmű irodalomtörténeti forrásanyag feltárása és kiadása szorgos és türelmes munkát követelt, minthogy a két világháború közötti romániai magyar irodalom irat- és levelezés-anyagát fájdalmasan megrostálták a történelmi viharok. A második világháború pusztításai következtében vesztett oda az *Erdélyi Szépmíves Céh* és az *Erdélyi Helikon* Kolozsvárott elhelyezett szerkesztőségi és kiadóhivatali irattára, továbbá Bánffy Miklós bonchidai, Kemény János marosvécsi, Kós Károly és Szentimrei Jenő sztánai levéltára s még megszámlálhatatlanul sok irodalomtörténeti dokumentum-anyag. Ugyanakkor Marosi Ildikó igen sokat köszönhetett annak, hogy jól ismerte a vásárhelyi Molter-ház gazdag emlékanyagát, s betekinthezett a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban elhelyezett Áprily Lajos-levelezésbe, a Ráday Levéltárban őrzött Bánffy Miklós-hagyatékba, a sárospataki kolégium kéziratárában található Makkai Sándor-hagyatékba, a székelyudvarhelyi Tompa László-emlékház anyagába, továbbá más erdélyi és magyarországi gyűjteményekbe is. Kutatásai során gazdag irat- és levélananyagot gyűjtött egybe, és tetemes részben sikerült rekonstruálnia a helikoni irodalom köznapi életét. „A hiteles múlt – mondja ő maga – mindennek ellenére makacsul túlél minden megmászító szándékot, búvópatak-ként tört újra föl, s mára már egész létünk megha-

tározó történelmi háttérévé vált." A helikoni irodalom életének dokumentum-anyagát gyűjtögetés, ártó szándék és feledés pusztította, Marosi Ildikó kutató munkájának eredményeként ez az irodalmi élet most mégis minden korábrinál tisztább fényben áll előttünk.

A tekintélyes korpusz (felhívások, nyilatkozatok, jegyzőkönyvek és főként levelek) lényegében három irodalmi intézmény tevékenységéről ad képet. Először az *Erdélyi Szépművés Céh* könyvkiadói vállalkozásáról, amelyet Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyirő József, Paál Árpád és Zágoni István alapítottak 1924 tavaszán, hogy a nehéz küzdelmek között születő nemzetiségi irodalomnak fórumot teremtsenek. Érdemes felidézni az alapító nyilatkozat nemzetiségi hivatástudattól fűtött rokonszenves pátoszát: „Minden művészetek között az emberi és nemzeti társadalomnak legfontosabb és semmi más által nem pótolható, kultúrára nevelő, kultúrát fenntartó és fejlesztő művészete éppen az irodalom. Kisebbségi sorsunkban pedig ennél is súlyosabb dolog: nemzeti nyelvünknek, nemzeti kultúránknak, tehát nemzeti öntudatunknak az iskolán kívüli és azon túl szinte egyetlen védelmi és építő eszköze, nemzeti élet lehetőségünk fő pillére.” A *Szépművés Céh* ennek a programnak megfelelően látott hozzá a nemzetiségi irodalom szervezéséhez: húsz esztendő alatt 166 kötetet jelentetett meg, a legjelentősebb erdélyi magyar írók: a többi között Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Bartalis János, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Nyirő József, Bánffy Miklós, Makkai Sándor, Kós Károly, Kuncz Aladár, Tabéry Géza, Ligeti Ernő, Karácsony Benő, Molter Károly, Dsida Jenő, Szemlér Ferenc, Kiss Jenő, Kemény János, Kacsó Sándor, Balázs Ferenc és Asztalos István műveit.

Ezeket az írókat gyűjtötte laza baráti társaságba, amolyan „irodalmi parlamentbe” Kemény János marosvécsi meghívása 1926 nyarán. Ettől kezdve a marosvécsi *Helikon* – a korszak másik jelentékeny irodalmi intézménye – minden nyáron rendszeresen egybegyűlt, megtárgyalta a nemzetiségi irodalom ügyeit és feladatait, továbbá a román és szász szellemi élettel kialakított együttműködést. A helikoni írók hozták létre a harmadik igen fontos irodalmi intézményt: az 1928-ban megindult és 1944-ig működő *Erdélyi Helikon* című irodalmi folyóiratot, amely a polgári humanista romániai magyar irodalom műhelyének szerepét vállalta. Szerkesztői (időrendben) Áprily

Lajos, Kuncz Aladár, Lakatos Imre, Kós Károly, illetve Kovács László voltak, főszerkesztőként mindvégig Bánffy Miklós jegyezte. A kolozsvári folyóirat valójában a *Nyugat* programját követte, midőn a nemzetiségi irodalom megszervezésére vállalkozott: európai távlatokat tűzött ki munkatársai elé, s már a helikoni íróközösség, „koalíciós” jellegének megfelelően is a „tisza irodalom” eszményét hangsúlyozta. Ez az eszmény természetesen nem akadályozta meg azt, hogy a helikoni irodalom a nemzetiségi törekvések támogatásában találja meg legfőbb feladatát, s a közösségi gondolat jegyében szolgálja az anyanyelvi kultúra fejlődését. A „tisza irodalom” meghirdetésének célja az volt, hogy a helikoni táborban gyülekező írók valamiféle közös nevezőt találjanak. Az *Erdélyi Helikon* írói ugyanis korántsem alkottak világnézetileg egységes csoportosulást, a marosvécsi „koalícióban” egyaránt jelen voltak a konzervativizmus (Bánffy Miklós, Reményik Sándor), a reform-konzervativizmus (Áprily Lajos, Makkai Sándor), az európai távlatokra tekintő liberalizmus (Kuncz Aladár, Molter Károly), a polgári radikalizmus (Tabéry Géza, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő) és a népi radikalizmus (Kós Károly, Tamási Áron, Kacsó Sándor) képviselői, s a helikoni tábor életerejét mi sem mutatta jobban, mint hogy ez a rendkívül heterogén irodalmi „koalíció” – minden belső vita ellenére is – szinte két évtizeden keresztül fennmaradt és működött. A helikoni csoportosulásnak e belső – nemegyszer drámai mozzanatokban bővelkedő – történetét mutatja be a Marosi Ildikó-féle gyűjtemény.

*

Bányai László, a neves bukaresti történész 1978-ban adta közre önéletrajzának első: *Kitáru! a világ* című kötetét, amelyben 1929-ig számolt be életének eseményeiről. *Válaszúton* című könyvében a harmincas évek közepéig folytatja az önéletrajzi krónikát: pályájának legnagyobb fordulatáról emlékezik meg, felgyorsult eseményekről ad számot. 1929-ben a párizsi Sorbonne ösztöndíjasa lett, itt ismerkedett meg a polgári társadalom válástüneteivel, a modern francia irodalommal, s itt mélyedt el igazán a felvilágosodás filozófusainak tanulmányozásában. A francia „neokatolicizmus” írói: Claudel és Mauriac, illetve bölcselei: főként Maritain fordították érdeklődését a társadalmi kérdésekhez, választ azonban már rész-

ben a marxista szociológiában keresett. Hazatérése után a csikszeredai katolikus főgimnázium tanára lett, mint ilyen került kapcsolatba az illegális kommunista párt Csik megyei szervezetével. Mozgalmi röpiratok szállítása közben tartóztatták le a román rendőrség, s bár a hosszabb börtönbüntetését sikerült elkerülnie, további útját már ez a meghurcoltatás szabta meg. Elbocsájtották állásából, s Kolozsvárra költözve mind erőteljesebben vett részt a mozgalmi munkában. Írásai ettől kezdve a baloldali *Falvak Népe* és *Népakarat* című lapokban látták napvilágot, s ő maga hamarosan az illegális kommunista párt által szervezett MADOSZ (*Magyar Dolgozók Szövetsége*) vezetői között kapott szerepet.

A harmincas évek elején nemcsak a katolicizmus eszméin nevelkedett Bánai László, hanem az egész nemzetiségi közélet „válaszút” elé került. A korábbi „helikoni” ideálok – az erdélyi szabadelvűség hagyományai, a három erdélyi nemzet békés összefogásának gondolata – törekénynek bizonyultak a mostoha történelmi körülmények között, a román politikai életben mindinkább a nacionalizmus nyert teret, a konzervatív szellemű *Magyar Párt*ban pedig nem volt elég elszántság ahhoz, hogy védeni tudja az elnyomott nemzetiségi tömegek érdekeit. Az erdélyi magyar közéletben és irodalomban a szocialista eszméket hirdető baloldal, illetve a népfrontos összefogás képviselői szerezték meg a vezető szerepet. Bánai László emlékirata – amelyet számos korabeli dokumentum is hitelesít – erről a szélesebb körben ható átalakulásról ad képet: a személyes hangú önéletírásból – az erdélyi memoárirodalom hagyományait követve – így lesz szélesebb területet bevilágító kortörténeti visszatekintés – tanulságos politikai emlékirat.

A nemzetiségi irodalom hagyományainak feltárásában tölt be fontos szerepet a kolozsvári Dacia Könyvkiadó gondozásában megjelenő kismonográfia-sorozat. E sorozatban látott napvilágot Robotos Imre *Eszmék útközésében* című könyve, amely Tabéry Géza írói pályáját rajzolja meg. Tabéry a két világháború közötti romániai magyar irodalom érdekes alkotó egyénisége volt: munkássága bizonyos tekintetben külön fejezetet jelent a nemzetiségi irodalomban, az *Erdélyi Helikon* íróinak történetében. A *Helikon*nak ugyanis

volt egy olyan csoportja, amely a polgári radikalizmus eszmei hagyományait képviselte a kialakult helikoni „koalícióban”, a transzilvánizmus eszmei összefüggésein belül. Elsősorban azokra a nagyváradi, partiumi és bánáti írókra gondolok, akik a tízes évek váradi szellemi életének progresszív örökségét: *A Holnap* és *Ady* hagyományát vitték tovább. Ligeti Ernő, Bárd Oszkár, Olosz Lajos és Szántó György mellett közéjük tartozott a nagyváradi születésű Tabéry Géza is, aki a haladó szellemben oktató váradi jogakadémián, majd a genfi egyetemen tanult, Fehér Dezső *Nagyváradi Napló*jánál szerzett újságíró gyakorlatot, s abban a váradi szabadkőműves páholyban alakította ki politikai nézeteit, amelynek Ágoston Péter, a tanácskormány későbbi külügyi népbiztoshelyettese volt a hangadója. A fiatal váradi jogász, majd újságíró Genfben orosz szocialistákkal, szülővárosában *A Holnap* íróival ismerkedett meg, s mindhaláláig elszánt híve maradt Adynak, akinek nagyváradi és erdélyi kultuszát részben ő építette ki.

Tabéry Géza következetesen képviselte a polgári radikalizmus álláspontját és örökségét: 1918-ban Károlyi Mihályhoz csatlakozott, 1919-ben a váradi forradalmi sajtóban szerepelt, egyike volt azoknak, akik a nemzetiségi irodalom demokratikus alapokra helyezését szorgalmazták. 1932-ben manifesztumban tiltakozott Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen, s mint író, mint publicista vezető szerepet töltött be az erdélyi antifasiszta szellemi ellenállásban. Mindezek után kissé meglepő, hogy a felszabadulás után méltatlan önbírálatra kényszerült „polgári múltja” miatt, s irodalmi tevékenységét is csupán a legnagyobb nehézségek között folytathatta tovább. Művei halála után tíz esztendővel kezdtek csak megjelenni, munkásságát gyanakvás vagy mentegődzés vette körül: ez a mentegető hang még Robotos Imre kismonográfiájában is megjelenik, holott érezhető, hogy a kismonográfia írója becsüli Tabéry Géza következetes demokratizmusát és tisztán látja irodalmi munkásságának értékeit.

Széles körű kutatások nyomán, jelentős filológiai felkészültséggel világítja meg Tabéry életútját, irodalomszervező tevékenységét, műveinek keletkezés- és hatástörténetét. Viszont igen keveset mond ezeknek a műveknek az irodalmi: esztétikai és regénytechnikai tulajdonságairól. Részletes képet fest például az 1912-ben megjelent *A néma harc* című regény történelmi háttéréről,

Tabéry Géza ugyanis ebben a művében genfi tapasztalatai nyomán vázolta fel az anarchista mozgalom életét, részletesen ismerteti azt a kritikai vitát, amelyet a Bolyaiakról szóló történelmi regény, az 1925-ben megjelent *Szarvasbika*, váltott ki, vagy azt a politikai jellegű affért, amelyet a nemzeti többség és nemzetiségi kisebbség viszonyával foglalkozó 1926-os regényparabola, *A tűzmadár* okozott. Ugyanakkor meglehetősen homályban maradnak ezeknek a műveknek a szerkezeti, stílusi stb. sajátosságai, és főként az, hogy milyen helyet töltöttek be az erdélyi magyar irodalomban, illetve a korszak magyar regénytörténetében. E kérdésekre a Tabéry Gézával foglalkozó további kutatásoknak kell választ adniuk.

A kisonográfia-sorozat másik új kötete, Szávai Géza *Helyzettudat és irodalom* című munkája Méliusz József írói tevékenységét dolgozta fel. Méliusz írói útja nem kevésbé érdekes, mint Tabéryé, sőt a maga következetességével, morális, valamint politikai logikájának sorsformáló következményeivel szinte példázatos értelmű. Arra utal, hogy a szociális és művészi forradalomnak önmagát elkötelező kelet-európai és magyar írónak – a történelmi változások kényszere folytán – milyen drámai helyzetekkel kellett megküzdenie. Méliusz József az 1918-ban megbukott Monarchia egyik legérdekesebb városából: a soknemzetiségű és rohamosan polgárosodó Temesvárról származik, írói munkásságát az *Erdélyi Helikon* ifjú írói között, majd azoknak az *Erdélyi Fiataloknak* a mozgalmában kezdte meg, akik szociális felelősségtudattól áthatva léptek fel a húszas és harmincas évek fordulóján. Szociális tapasztalatait az erdélyi falvak és külvárosok világában szerezte, műveltségét Kolozsvárott, Svájcban és Berlinben alapozta meg, ugyanitt került kapcsolatba az avantgarde költészettel és a szocialista mozgalommal. Hazatérve Temesvárra Gaál Gábor köréhez csatlakozott, a *Korunk* segédszerkesztője lett, az erdélyi magyar kommunisták között végezte tevékenységét. A felszabadulás után a romániai magyar kulturális élet egyik vezetője lett, 1949-ben koholt vádakkal letartóztatták, 1955-ben kiszabadult a börtönből, hosszú időn keresztül ismét irodalmi vezető tevékenységet végzett, évek óta már csak írásaival foglalkozik.

Emberi és írói sorsa drámai módon alakult: olyan hatásokat és hagyományokat békített össze, amelyek annak idején összeegyeztethet-

leneknek tetszettek, s olyan személyes tragédiákból kellett következtetéseket levonnia, amelyek a huszadik század legfájdalmasabb történelmi konfliktusait érintik. Egyszerre volt Kuncz Aladár: a *Nyugat* örökségét képviselő európai polgár és Gaál Gábor: a marxista ideológus és irodalomszervező tanítványa; a munkásmozgalom irodalmában akkor szólaltatta meg az avantgarde hangját, amikor ebben az irodalomban szinte kizárólag a „proletkultnak” lehetett szerepe, s töretlen következetességgel képviselte a maga eszmei és művészi igazságait nehéz időkben is. Írói sorsában mégsem kevés a tragikus mozzanat: kitartóan végzett munkája évtizedekig homályban maradt, legfontosabb könyvei – pl. *Város a ködben* című regénye vagy *Sors és jelkép* című emlékirata – évtizedekkel születésük után kaphattak csak méltó elismerést, s avantgarde törekvéseinek igazolása is csak kései tanítványai: Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár felfedező írásainak volt köszönhető. Munkásságának legnagyobb értéke pedig valójában még ma sem nyilvánvaló: arra az intellektuális, egyszersmind erkölcsi erőre gondolok, amellyel Méliusz a szocialista mozgalom belső konfliktusainak – az ún. „személyi kultusz” drámai eseményeinek – tapasztalatát be tudta építeni műveibe.

Ezt az értéket, sajnos, Szávai Géza kisonográfija sem tartja nyilván, holott máskülönben jól látja Méliusz József írói munkásságának jellegzetességeit: hiteles képet ad az „1929-es nemzedék” törekvéseiről, Méliusz avantgarde-jának sajátosságairól, s főképpen azokról az ideológiai és irodalompolitikai vitákról, amelyek a költő pályáját kísérték. Munkája mégis töredékesnek mondható: a *Város a ködben* című regény kivételével szinte alig elemzi Méliusz József műveit, holott a *Sors és jelkép*, az *Aréna* című verseskötet vagy éppen az utóbbi évtizedben kiadott esszékötetek éppenséggel elemző munkára biztatják a kritikust. Szávai Géza műve valójában nem is irodalomtörténeti kisonográfia, hanem szenvedélyes vitairat, amely a két világháború közötti nemzetiségi irodalom tudatformáival (legélesebben a transzilvánizmussal), illetve e tudatformák jelenlegi értékelésével vitatkozik. E vitákban, nézetem szerint, nincs mindig igaza, hiszen például az „erdélyi gondolat” ideológiáját sem elemzi igazán mélyen, s az irodalmi intézmények, pl. az *Erdélyi Szépművészeti Társaság* munkájának megítélése során sem tesz eleget kellően a történetiség követelményeinek. Kis könyvét mégis rokonszenvel fogadhatjuk:

érdeme, hogy egy jelentős kortárs íróra hívja fel a figyelmet, s megalapozza bizalmunkat az iránt, hogy – amint ő maga ígéri – a későbbiek során teljesebb képet fog adni Méliusz József munkásságáról.

Marosi Péter a romániai magyar irodalmi élet szervező egyéniségei közé tartozik: több mint két évtizeden át vezette az *Utunk* irodalomkritikai rovatát, s több mint négy évtizede ír irodalmi tanulmányokat, bírálatokat. 1949-ben jelent meg „Petőfi harcos örökségét” hirdető *Fényesebb a láncnál a kard* című publicisztikai könyve, 1969-ben adta közre *Salamon Ernő. A költő és a versek gyönyörű sorsa* című monográfiáját, amely a nemzetiségi irodalomtörténet felélénkülésének első jelei közé tartozott. 1977-ben Dávid Gyula és Szász János társaságában adta ki *A romániai magyar irodalom története* című középiskolai tankönyvét, amely – Sőni Pál hasonló egyetemi tankönyve után – összefüggő képen dolgozta fel a nemzetiségi irodalom félszázados történetét. Közben megírt több kötetre való tanulmányt, bírálatot és publicisztikai cikket: közülük, pontosabban az utóbbi tíz esztendő terméséből választotta ki azokat az irodalmi és színbírálatait, amelyek most *Világ végén virradat* című kötetében olvashatók. Ez a tíz esztendő a romániai magyar irodalom kibontakozásának gazdag korszaka volt, ekkor értek be művekben a hatvanas évek szellemi megújulásának eredményei, ekkor láttak napvilágot Nagy István, Balogh Edgár és Méliusz József emlékiratai, Szemlér Ferenc, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár új versei, Sütő András, Szilágyi István, Bálint Tibor, Panek Zoltán, Deák Tamás regényei, Beke György riportkönyvei, Sütő András, Páskándi Géza, Székely János és Kocsis István drámái, továbbá Méliusz József, Gáll Ernő, Bretter György, Kántor Lajos, Láng Gusztáv esszé-kötetei. Marosi Péter kritikagyűjteménye ezeket az eredményeket méri fel, s tanulmányai, valamint bírálatai arról tanúskodnak, hogy e fellendülésben – mint irodalomszervezőnek és műbírálóknak – neki is jelentékeny szerepe volt.

Meglepetést, méghozzá kellemes meglepetést okoznak ezek a tanulmányok és bírálatok: Marosi Pétert hosszú időn át úgy könyveltük el, mint irodalompolitikus egyéniséget, aki a publicisztikus kritika területén érzi igazán otthon magát, s most – cikkeinek válogatását olvasva – kell látnunk,

hogy általában milyen jól megérezte a nemzeti irodalom újszerű folyamatait, milyen pontosan kitapintotta újszerű jelenségeit. Elsősorban azokra a tanulmányos bírálatokra gondolok, amelyekben Szilágyi István, Panek Zoltán, Fodor Sándor, Beke György, Bálint Tibor, Köntös-Szabó Zoltán, Király László prózai műveinek és Sütő András, Páskándi Géza és Kocsis István drámáinak világát elemzi. Ezek az elemzések elsősorban a művekben megnyilatkozó írói világkép leírására vállalkoznak, ezt a világképet a szöveg kompozíciós, poétikai és nyelvi tulajdonságaiból bontják ki. Marosi Péter elemzéseinek a konkrétság: a műhöz és szöveghez kötöttség a legfőbb érdeme. Nemcsak érdeme, szándéka is, két irányban is elhatárolja magát napjaink szokásos (divatos) kritikai gyakorlatától: egyrészt az alkalmi ötletekkel játszó kritikai impresszionizmustól, másrészt attól a teoretikus hajlandóságtól, amelyet a művek maguk egyáltalában nem érdekelnek, csupán a bennük megnyilatkozó axiológia és történetfilozófia. E művekre és szövegekre orientált kritikus érdeklődés persze szüntelen küzdelmet jelent, Marosinak is meg kell küzdenie az újszerű narratív technikákat alkalmazó írói alkotásokért, egyszersmind azokért a kritikai-elemző módszerekért, amelyek érvényes módon deríthetik fel az újszerű regénytechnikával kifejezett írói üzenetet. E szüntelen kritikus küzdelem – amelynek a hetvenes évek nemzetiségi irodalma igazán megfelelő tárgyat adott – teszi vonzóan személyessé Marosi Péter irodalmi bírálatait.

A romániai magyar irodalombírálat fellendülését egészíti ki az esszéirodalom mind teljesebb kibontakozása is. Az esszéírásnak szép hagyományai vannak, a két világháború között Kuncz Aladár, Ligeti Ernő, Kós Károly és Makkai Sándor műhelyében alakult ki az a jellegzetes erdélyi magyar esszéirodalom, amely a nemzetiségi lét nagy kérdéseire válaszolt. A felszabadulás után jó két évtizedre az esszéírás is mostoha helyzetbe került, s csak a hatvanas évek második felében mutatkozott igény felélénkülése iránt. Nyilvános vitákon alakult ki az a meggyőződés, hogy az esszéirodalomnak igen komoly feladatai vannak a nemzetiségi tudat és kultúra formálásában. Elérkezett a romániai magyar esszéírás második nagy fellendülése: Szemlér Ferenc, Méliusz József, Balogh Edgár, Csehi Gyula, Gáll Ernő, Bretter György, Sütő András és Székely János esszéi a társadalomtudományi, a politikai és az irodalmi gondolkodásnak adtak új lendületet. Az új

szerephez jutó esszéirodalom kezdeményezői és legjobb képviselői közé tartozik Deák Tamás, a máskülönben méltán népszerű regény- és drámaíró is, akinek 1966-ban *Odysseus üzenete* címmel jelent meg első esszékötete, ezt követték 1973-ban *Boldog verseny*, majd 1980-ban *Káprázat és figyelem* című kötetei.

A *Káprázat és figyelem* esszéi elsősorban a kolozsvári író világirodalmi kalandozásairól számolnak be: Terentius, Cervantes, Goethe, Kleist, Hoffmann, Gogol, Poe, Dosztojevszkij, Ibsen, Thomas Mann, Hermann Broch és Borges munkásságáról vagy valamelyik jelentősebb művéről adnak képet. Tekintélyes irodalom- és művelődéstörténeti tájékozottság alapozza meg Deák Tamás elemzéseit és következtetéseit, nemcsak hőseinek életéről és munkásságáról tud mindent, hanem társadalmi és szellemi környezetükről is. Szolgálhatnának közművelődési célokot ezek a tanulmányok, hiszen nem egy közülük mint tájékoztató bevezetés vagy utószó látott napvilágot, céljuk mégsem ez: Deák Tamás tollán még a bevezetéseknek és utószavaknak is távlatosabb feladata van. Nem pusztán ismereteket akarnak közölni, inkább arra törekcsenek, hogy számot adjanak írójuk gondolatairól és felismeréseiről. Egyik írásában Deák Tamás arról beszél, hogy korunkat „a kételkedő tájékozottság korának is nevezhetnénk”. Nos, esszéiben ezeket a kötelet próbálja feloldani, midőn a világirodalom klasszikusairól és modernjeiről szól, s válaszolni szeretne az emberi kultúra, az irodalom vallató kérdéseire. Mindezt latinos józansággal – a rációba vetett bizalommal – teszi, még olyan nehezen jellemezhető írók esetében is, mint a „démonikus”-nak nevezett Gogol vagy az irracionális és mitikus parabolákat teremtő Borges.

Esszéi személyes vonatkozásban gazdagok: jól kitapintható az a hatás, amelyet olvasmányai tettek reá, érzékelhetők személyes vonzalmak is, például Goethe, Thomas Mann és Kosztolányi iránt. A romániai magyar irodalmat két arcképtanulmány képviseli: Horváth Istvánról, a tragikus körülmények között elhunyt költőről és Méliusz Józsefről, a nemzetiségi irodalom e sokáig társtalannak vélt képviselőjéről. Horváth István költészetének fejlődését vizsgálva Deák hiteles képet ad arról az útról, amelyet a paraszti származású költő tett meg az ösztönös népiességtől a modernebb költői tudatosságig, Méliusz Józsefről írott esszéjében pedig találó módon határozza meg az írói egyéniség karakterét. „Méliusz – olvassuk –

a szó történelem-feletti értelmében protestáns egyéniség. A történelmi lét türethetlenségé mint egy indulatos szellem türelmetlenségének alapvető élménye; ha úgy tetszik: a lét tökéletlenségének keserve egy szépségre és harmóniára sóvárgó lélekben – ez Méliusz József életének és műveinek önkínzó csapzottsága, s ezért önélet-rajzi író, nem választásból.” Ez a találó megállapítás, úgy gondolom, valóban Méliusz József lázadó egyéniségének kulcsát adja meg.

Az esszéműfaj vonzásában dolgozik Szilágyi Júlia, a kolozsvári *Korunk* szerkesztőségének munkatársa is, aki *A helyszín hatalma* címmel adta közre válogatott tanulmányait. Tájékozott és okos esszék világítják meg Thomas Mann, Franz Kafka, François Mauriac, Georges Duhamel, André Malraux, Samuel Beckett vagy éppen Déry Tibor munkásságát, s a modern világirodalom iskolázott igényről és ízlésről tanúskodnak azok a tanulmányok is, amelyek a romániai magyar irodalom múltjának vagy jelenének néhány kiváló egyéniségét: Jancsó Bélát, Gaál Gábort, Méliusz Józsefet, Szilágyi Istvánt, Székely Jánost, Panek Zoltánt vagy az irodalomtörténész Láng Gusztávot mutatják be. Különösen a Jancsó Béláról és a Gaál Gáborról írott tanulmány érdekes: az első a nemzetiségi irodalom nagyra hivatott szervező egyéniségéről ad képet, akinek pályáját sajnálatosan törték meg a kisebbségi lét súlyos konfliktusai, a második pedig a neves szerkesztő levelezésének tükrében mutatja meg egy kisebbségi viszonyok között dolgozó forradalmár-egyéniesség drámai belső történetét.

Szilágyi Júlia a *Korunk*-hagyományok kiváló gondozói közé tartozik; 1976-ban az ő szerkesztő munkája nyomán jelent meg a *Korunk Évkönyv: Egy alkotó műhely félévszázados történetéhez (1926–1978)* című kötet, amely a nagymúltú marxista folyóirat két világháború közötti (1926–1940) alkotó munkájának történetét mérte fel. Mint esszéíró is ezeket a hagyományokat követi, az irodalom közösségi, társadalmi tudatát és szerepét vizsgálja, csak hogy a változó időknek megfelelően nem a politikai, hanem az erkölcsi mondanivalót állítja e vizsgálódás központjába. A „kisebbségi humanizmus” örökségére építi felfogását, midőn a nemzetiségi irodalom jelenlegi feladatait keresi. *Etikus irodalom* című esszéjében a nemzetiségi írástudók meg nem szűnő közösségi felelősségére figyelmeztet: „Minden út az idő és az idők e regényeiben – függetlenül attól, hogy az írói eljárás közvetlen vagy közvetett, epikai,

szociográfiai, naplószerű vagy esszéisztikus módozatot követ – a felelősséghez vezet. Irodalmunk potenciális esztétikai lehetőségeit most teljesíti ki, amikor etikai kisugárzása elérte azt a fokot, amelyen tudatformáló ereje azonos hullámhosszon érvényesül közönsége minden rétegének legmélyebb és legtartósabb várakozásaival.” Ezt a gondolatot – a felelősség normáinak pontosabb meghatározása kedvéért – a következőkkel egészíti ki: „Végül – s talán ez a legfontosabb – irodalmunk elkötelezettségének mikéntjét nem holmi közlekedési szabályzat könnyen bemagolható paragrafusából következtetni ki, hanem az alakítható világ alakuló törvényszerűségeinek ismeretéből, a józan értelemmel tudott és a hűség szenvedélyével átélt hovatarozásból.” Igen, ez a hovatarozás-tudat szabja meg a nemzetiségi irodalom felelősségét és közösségi morálját: Szilágyi Júlia jól tudja, hogy az egyetemes humánium sem érvényesülhet másként, mint a nemzetiségi sorvallalás történelmileg konkrét feladatainak elvégzésében. Ahogy Panek Zoltánt idézve szomorú öniróniával mondja: „Ebben a században a legnagyobb kaland: megmaradni ott, ahol születünk.”

Az esszéírás – pontosabban a filozófiai tárgyú vagy igényű esszéirodalom – kibontakozásában vállalt nagy szerepet a korán elhunyt kolozsvári tudós, Bretter György is, akinek tanulmányai *Itt és mást* címen Molnár Gusztáv válogatásában és Egyed Péter bevezetőjével kerültek most az olvasó elé. Bretter György pályájának kibontakozása alig egyetlen évtizedre tehető. A pécsi születésű tudós még gyermekkorában került családjával együtt Szatmárra, majd a kolozsvári Bolyai Egyetemre, ahol filozófiát tanult. Kezdetben az *Igazság* című napilapnál, majd az egyetem marxista tanszékén dolgozott, végül a kolozsvári Zene-, illetve Képzőművészeti Főiskolán tanított filozófiát. A hatvanas években a *Korunk* körül kialakult újszerű filozófiai gondolkodás egyik kezdeményezője volt, aki körül valóságos iskola képződött fiatal filozófusokból és esztétákból, a többi között Ágoston Vilmos, Aradi József, Egyed Péter, Molnár Gusztáv és Tamás Gáspár Miklós voltak tanítványai. Műveit két tanulmánykötetben adta közre (*Vágyak, emberek, istenek*, 1970; *Párbeszéd a jelennel*, 1973), válogatott tanulmányait a szóban forgó kötet, illetve a Budapesten

megjelent *Párbeszéd a vágyakkal* (1979) című válogatás tartalmazza.

Filozófiai munkássága a marxista bölcsélet ún. „reneszánszának” áramában fejlődött, korai esszéi bölcséleti parabolák, amelyekben a görög mitológia hőseit idézte fel, valójában az antik mítoszban rejlő emberi sorsértelmezést gondolta tovább. A mitológiai kiindulásnak mindazonáltal racionalista szándéka volt, Bretter György éppen ezzel „demitizálni” akarta a klasszikus sorsképleteket, s az emberi lény szociális, történelmi és ontológiai konfliktusainak racionalista megoldására törekedett. Ez a „demitizáló” hajlam bontakozott ki azokban a későbbi tanulmányaiban, amelyek az ésszerű társadalmi gyakorlat filozófiai kérdéseivel vetettek számot. Mint a társadalmi gyakorlat racionalista filozófusa foglalkozott az erdélyi magyar kultúra múltjával és jelenével is. Élénk érdeklődés élt benne az erdélyi művelődés nagy hagyományai iránt, *Apáczai-film* című forgatókönyv-vázlatában, amely valójában Apáczai-esszévé kerekedett, az erdélyi magyar iskoláztatás történelmi értékeire és jelenfeladataira figyelmeztetett. Hasonló érdeklődéssel követte nyomon a nemzetiségi irodalom eredményeit: Méliusz József és Sütő András, illetve a fiatalabbak: Szilágyi István, Bodor Ádám, Rácz Győző, Kántor Lajos és Molnár Gusztáv munkásságát. Velük foglalkozó tanulmányaiban olyan tulajdonságokra hívta fel a figyelmet, amelyekkel az irodalomkritika kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkozott: rámutatott Méliusz József publicisztikájának nemzetiségi mondanivalójára, Sütő András gondolkodói bátorságára, Bodor Ádám elbeszéléseinek erős moralitására. Szeretett vitába szállni közkeletű tételekkel és félreértésekkel, gondolkodásának távlatában egy korszerű humanizmus elmélete állt: ezt a korszerű humanizmust kereste (és találta meg) a romániai magyar irodalom legjobb műveiben.

Gáll Ernőt, a *Korunk* főszerkesztőjét mint neves szociológust és esszéírót ismeri a hazai közvélemény. (1978-ban Budapesten jelent meg válogatott tanulmányainak *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség* című kötete.) *Pandora visszatérése* című új könyvének kettős tengelye van: egyrészt Ernst Bloch és Erich Fromm nyomán a „remény filozófiáját”, másrészt Pico della Mirandola, Kant és Roger Garaudy nyomán az „emberi méltóság bölcséletét” elemzi, illetve gondolja tovább. A remény elve, a tudós szerző felfogása szerint, szemben áll mind a vakhittel, mind a kétségbe-

esséssel; a vakhit közösségellenes fanatikuskoknak szolgáltatja ki az embert, a kétségbeesés viszont a jövőre irányuló cselekvést bénítja meg. A remény elve ezekkel szemben racionális és humánus fogalom, amely cselekvésre mozgósít, egyszersmind fenntartja ennek a cselekvésnek a humánus távlatát. Éppen ezért elválaszthatatlan a termékeny kételkedéstől, amely az eszmények és a tettek racionális ellenőrzésre való. A kolozsvári tudós, talán már az eddigiekből is kitetszett, néhány filozófiai, pontosabban etikai fogalom történetét és jelenkori szerepét vizsgálja, az eszme- és ideológiatörténet módszerével dolgozik. Ennek során tekintélyes erudícióval írja le a remény vagy az emberi méltóság fogalmának történetét és szerkezetét: nemcsak modern filozófusokra és szociológusokra (Ernst Blochra, Erich Frommra, Antonio Gramscira, Max Weberre, Gabriel Marcelre, Leszek Kolakowskira, Lukács Györgyre és másokra), hanem klasszikus költőkre (Goethe-re, Schillerre, Madách Imrere), sőt antik mítoszokra (mindenekelőtt Prométheusz és Pandora mítoszára) is hivatkozik. Vizsgálódásai arra irányulnak, hogy a modern ember és a modern társadalom tudatában milyen helyet kaphatnak a remény vagy a méltóság klasszikus fogalmai, s miként segíthetik ezek a klasszikus fogalmak azt, hogy a huszadik század embere teljesebben bontakoztathassa ki a maga „nembeli lényegét”, s megtalálja a világban otthonát.

Munkájának azonban van egy sajátos célkitűzése is: e klasszikus fogalmak eszmeképző szerepét meg akarja határozni a romániai magyar nemzetiség történeti és közösségi tudatának keretei között is. Nemcsak olyan módon, hogy eszmetörténeti példatárát az erdélyi magyar művelődés hagyományaival (Tavaszy Sándor „kierkegaardianus” nézeteinek elemzésével) vagy jelen értékeivel (Sütő András történelmi drámáinak vizsgálatával) egészíti ki, hanem azáltal is, hogy konkrét formában keresi a cselekvésre mozgósító remény és a nemzetiségi identitás fenntartását követelő emberi méltóság szerepét azon a mentális struktúrán belül, amelyet nemzetiségi tudatnak nevezünk. Miként a *Sajátosság méltósága és ami mögötte van* című tanulmányában kifejti, a nemzeti kisebbségek etnikai és kulturális identitásának fennmaradását az emberi méltóság alapvető követelményének tekinti. A nemzeti kisebbségek kollektív jogainak természetes módon kell kiegészíteniök az egyéni jogokat: „az egyéni méltóság mai növekvő értékét – állapítja

meg Gáll Ernő – főként a kollektív méltóság ki-teljesedése biztosíthatja. Az egyéni méltóság ugyanis többé-kevésbé csorbát szenved, ha az a közösség, amelynek tagjai vagyunk, jogfosztás, diszkrimináció vagy méltánytalan elbánás tárgyává válik.” És ehhez még a következőket teszi hozzá: „Az ember méltóságát az emberiséget alkotó nemzetek és nemzetiségek méltósága szavatolja.”

A kolozsvári Tóth Sándor nevét 1971-ben kiadott *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről* című munkája nyomán ismerte meg a hazai kulturális közvélemény. Ez a rendkívül alapos, adatokban és felismerésekben igen gazdag monográfia a neves szerkesztő világgépének alakulását, illetve sok áldozatot kívánó organizációs tevékenységét mutatta be, egyszersmind számos adalékkal szolgált a marxista gondolkodás két világháború közötti magyar, sőt általában kelet-közép-európai fejlődésének tekintetében is. Újabb tanulmányainak *Rólunk van szó* című gyűjteménye ezeket a korábbi kutatásokat folytatja és gazdagítja tovább. Az eszmei örökség gondozásának körébe vágnak azok a tanulmányok, amelyek a marxista filozófia keletkezését és a százéves Tőke mai időszerűségét tárgyalják, illetve azok a magyarázatok, amelyek Marx gondolatait világítják meg a mai (elsősorban fiatal) olvasó számára (*Marx-breviárium. Szöveg és kommentár*). A kolozsvári filozófiatörténet bizonyára legfontosabb tudományos vállalkozását mindazonáltal azok a kutatások jelentik, amelyek során a *Korunk* című folyóirat két világháború közötti (1926–1940) történetét dolgozza fel. Ezekről a kutatásokról olyan írások adnak képet, mint a Gaál Gábor kolozsvári indulásával foglalkozó közlemény, amely az életrajz egy mindeddig viszonylag homályban maradt szakaszát világítja meg, a régi *Korunk* szociográfiai tevékenységét ismertető összefoglalás, továbbá az a két fontos tanulmány, amely a régi *Korunk* megjelenési körülményeit és lapszerkezetét, valamint munkatársi gárdájának összetételét és alakulását elemzi (*A Korunk (1926–1940) szemrevétele; Adatok a Korunk-munkatársak szerkezeti összetételének dinamikájához*).

A régi *Korunk* legnagyobb értékének Tóth Sándor azt a sokoldalú érdeklődést és szellemi igényességet tekinti, amellyel a kolozsvári folyóirat a nemzetiségi kultúra biztosabb szellemi alapjainak megteremtésére és egyetemesebb látókörének kialakítására törekedett. „Márpedig – szögezi

le a tanulmánykötet írója – a régi *Korunk* legjelentősebb történelmi teljesítménye az, hogy központi fontosságú szerepet vállalt nemzetiségi művelődésünk korszerűvé fejlesztésében. És itt nem csupán a tartalmi megújításra gondolok, hanem ettől elválaszthatatlanul szellemi kultúránk szerkezetének kiépítésére, ami nélkül a tartalmi megújítás is csak részleges lehetett volna.” A szellemi kultúra kiépítésének igénye miatt becsüli igazán a folyóirat első, még Dienes László nevével jelzett 1926–1929-es szakaszát, amelyet a korábbi kutatások kissé mostoha módon kezeltek. Tóth Sándor tanulmányai ennek a szakasznak a jelentőségét a sokoldalú tájékozódás szellemi igényében látják, s ennek a jelentőségnek az elismertetése érdekében nem riadnak vissza a vitától sem (*Balogh Edgár Korunk-képe*). A vitát, amelyet a kolozsvári kutató a régi *Korunk* értékelése körül folytat, természetesen nem csupán sajtótörténeti felismerések mozgatják, Tóth Sándor a nemzetiségi kultúra lényeges

követelményének tekinti az elméleti tájékozottságot és igényességet. Meggyőződése szerint a nemzetiségi művelődésnek minél teljesebben el kell sajátítania a tudományos (társadalomtudományos) haladás egyetemes eredményeit és értékeit. Ezért emel szót a nemzetiségi szellemi élt biztos elméleti alapokra helyezése érdekében, ezért támogatja azokat a törekvéseket, amelyek a sokáig irodalomközpontú nemzetiségi kultúrát korszerűbb és tagozottabb kulturális szerkezettel szeretnék felváltani (*Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*). Ennek megfelelően domborítja ki az esszéműfaj fontosságát. (*A naspolya is gyümölcs*), vagy sürgeti a tartalmasabb sajtóvitákat és a polemikusabb kritikái szellemet (*Sajtóvitáink seregszámolója*). Munkássága mindenképpen arra irányul, hogy a nemzetiségi tudatot széles körű elméleti tájékozottság és igényes kritikai gyakorlat támassza alá.

Pomogáts Béla

IOHANNES VITÉZ DE ZREDNA: OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA .

Ed. Iván Boronkai. Bp. 1980. Akadémiai K. 290 l.
(Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova. Tom. III.)

A teljes Vitéz-életmű közreadásának jelentőségét nem kell indokolni. A kötet első része az Ivanich-féle Epistolariumot tartalmazza (az elő- és utószó között 80 levél), második része 48, eddig szétszórtan kiadott levelet ad az 1440–1469 közötti időszakból. (Publikálatlannak mondja magát a 23. szám, jöllehet Cs. Gárdonyi Klára 1979-ben közzétette. A szerzők, sajtó alá rendezők hitelének nem kedvez a Kiadó szerény-sége, mely az előszavak alól törli a dátumot!) A harmadik 11 beszédet közöl (a 9. és 10. sz. kiadatlan). Az új szövegek száma tehát kettő (tartalmilag is igen érdekes a 10. oratio). A kiadvány érdemét elsősorban nem ez adja, hanem az egy-ség: hogy egy keretben áll előttünk annak az embernek a portréja, akit bátran helyezhetünk a magyar politikai gondolkodás legnagyobbjai közé, mi több, soruk elejére, s aki az európai panteonból sem szorul ki. Valami csodás világossággal látott keresztül a kül- és belpolitika szövevényein, és látott előre Mohácsig.

Boronkai Iván a jelek szerint felkutatott minden elérhető forrást, precízen vetette össze ezeket, a romlott helyeket biztonsággal állította

helyre, ezért tartalmilag is, szövegszerűen is sokkal megbízhatóbbat nyújt, mint elődei. A II. rész anyagát mélyreható tárgyi ismeretek birtokában sikerült kronológiai rendbe raknia, így a kötet nemcsak irodalmi szempontból érdekes, hanem történeti forráskiadványként is kitűnően használható. Elsősorban mégis az író akarja bemutatni, és nem degradálja krónikássá. Ezért megtartja az Epistolarium szerkezetét, és önálló műként közli. A további kutatás számára annak nyomozása sem lesz érdektelen, miért nem került bele ebbe az anyag, ami időben még belefért volna.

Nyilván van még remény újabb darabok felbukkanására, mert a dátumokból és a tartalmi összefüggés folytonos megszakadásából a fennmaradt hagyatéknak nagy hiátusaira lehet következtetni. A levelezésben üres az 1452, 1456, 1458–1459, 1461, 1468, 1470–1472-es év, más esztendőket egyet-kettőt mutatnak fel, holott megint mások 8, 10, 11 levelet produkálnak. Az sem valószínű, hogy élete első negyven esztendejében egy betűt sem írt volna.

A teljesebb szöveg és teljesebb kép érdekében, a hiányok némiképpen pótlására nem ártott

volna az „opera” műfaját egy kicsit kitágítani, a könyvbejegyzésekig, hiszen ezek csekély terjedelmük ellenére jelentékenyen árnyalják, tágítják, sőt adatolják az írások mögött felsejlő szellemi hátteret. Összegyűjtésük nem került volna fáradságba.

Vitéz a levelek egy részét mások nevében írta, a másolatok némelyike névtelenül maradt ránk. Éppen Boronkai foglalkozott azokkal a stílusjegyekkel, melyek rá jellemzőek, és melyek segítenek szerzőségének megállapításában. Tulajdon eredményeire azonban nem hivatkozik a kötetben (némi ízelőt az ItK ez évi 2. számában adott belőlük), az olvasó tehát nem tudhatja, azok alkalmazásával tisztult-e valamit az anyag a korábbi kiadásokhoz képest, hiszen a kritika során egy-két darab óhatatlanul kiesik vagy függelékbe szorul mindig. Vitéz modorától feltűnően idegennek látszik a II. rész 13. levele, mely még csak nem is magyar vonatkozású, sőt nem is levél, hanem ún. formula. Valószínűtlen, hogy a 10–12. szám mindegyike is tőle származzék, elvégre aligha tartózkodhatott szeptember 12-én Pozsonyban, még ugyanaznap Prágában, másnap megint Pozsonyban. Abban sem vagyok biztos – bár ez igazán nem a sajtó alá rendezőre tartozik –, fogalmazhatott-e a kancellár (még ha királya nevében is) követi megbízólevelet Pethő Miklós kamarai familiáris részére (II 14). Három irat generatim nem illik ide. A II 1., a 9. és a 46. számú ugyanis nem „epistola”, csak „litterae”. Ivanich egyet sem vett föl az effélékből, jóllehet nyilván talált volna eleget. Az irodalmi szempontú, a stilisztikai vizsgáldást zavarni fogja e műfaji keveredés: a levél egészen más szerkesztési, frazeológiai szabályoknak enged, mint az okirat. Ráadásul, ha az elsőnél bizonyosra vehető is Vitéz szerzősége (mint „regni Hungariae prothonotarius” írja alá 1440-ben), a másik kettőnél (1453-ból és 1469-ből) szinte kizárható, ugyanis eléggé szokatlan volna, ha „*commissio propria domini regis*” megjegyzés alatt maga a kancellár írta, az esztergomi érsek pedig saját fogalmazványával nevezné ki vikáriusát és officialisát (már inkább az érdekelt írhatta azt, György prépost). Ha viszont azzal a megfontolással tekintjük saját műveinek, hogy nyilván látta és jóváhagyta a fogalmazványokat, célszerűbb lett volna külön részben közölni ezeket, de akkor mind valamennyit, amit ő szignált, és ami itt most nincs közölve.

Az Epistolarium két kéziratban maradt ránk. A kötet bevezetője szerint a bécsi kódex (V jelű) „Original exemplar”, melyben az Epilogus alatt az 1451-es évszám olvasható. (Mellesleg közelebbről a bevezetőben december 15. a szövegben december 16.) A prágai kódexben (P) ugyanitt 450 (így!) áll. Mivel az utolsó közölt levél kelte 1451. május 18., nyilvánvalóan a V variánsnak van igaza. Boronkai ezt tekinti alapszövegnek, és helyesen, mert ennek olvasatai jobbakk. Mást magam sem tudok javasolni, de felhívom a figyelmet arra, hogy az Epistolarium Praefatiója Vitézt mindkét változatban „*olim prothonotarius*”-nak mondja, holott e tisztet 1453-ig viselte. Legalábbis tehát a cím később került az iromány fölé, V-ben is.

A beszédek esetében Boronkai nem foglal állást a prioritás dolgában, 1–2–3 változatban maradtak fenn, ezeket próbálja összeegyeztetni, így adja a legvalószínűbb olvasatot. Persze, a helyes megoldás fölött nem a többség szavazata dönt. Egy eléggé világos példa: A 7. oratio három változatban ismeretes; közülük egyedül a P ad címet is: „*Oratio habita in Nova Civitate coram imperatore Friderico Tercio pro facto Turcorum per Iohannem episcopum Waradiensis ecclesie cancellarium, tunc unum ex oratoribus regis et regni Hungariae, XXIII-ma mensis Marcii anno Domini M-o CCCC-o LV-o*”. Mivel a másik kettő e címet nem közli, a kiadás is mellőzi (jegyzetbe teszi). Csakhogy a 8. oratiónak a másik kettőben is van címe, P-vel egyezően: „*Replicatio facta per eundem coram eodem, loco et anno eisdem, quinta die post precedentem oracionem*” stb. E sok visszautalásnak csak P-ben van értelme, hiszen a másik kettő nem mondta meg, kiről, miről van szó. A cím tehát szerves része a szerkesztetnek, és ez esetben P a jobb.

Hasznos lett volna minden szöveg fölött megismételni a bevezetőben (17–24. lap) közölt tartalomjegyzék fontosabb adatait (dátum, címzett stb.). Most ugyanis folyton vissza kell lapozgatni oda a megértéshez szükséges tudnivalóért. E tartalomjegyzék sokkal, de sokkal igényesebb, mint azt megszoktuk, és rengeteg munkát sejtet, főleg, ami a hiányzó dátumok megállapítását illeti.

Úgy látszik, e tüzetes nyomozás közben a II. részben közölt szövegek sorrendje meg-megváltozott, amit a szerkesztés nem tudott követni. Ennek folytán az Index nominum (ami egyébként is minősíthetetlenül rossz) alig-alig használ-

ható, mert nem a valós számokat mutatja. Az egészre egyetlen példa: „Pan Jan nobilis quidam II 26:1 seqq.” – áll az Indexben (289. lap). Hogy ki lenne ő, az nem derül ki. A II 26 : 1-ben e név nem fordul elő. Az Indexet olvasgatva egyszer csak felbukkan egy utalóban: „Johann Vitovec v. Pan Jan” (287. lap). De hogy a szövegben is megtaláljuk, kerek tíz lapot kell forgatni: valójában a II 37 levél mondatzám nélküli címében fordul elő a neve egyszer (tehát a „seqq.” sem igaz). Oldalakat kell átlapozni hol előre, hol hátra Nowaborda oppidum, Zythnicza, Nicolaus Pethew, Tyrnavia stb., stb. feltalálása érdekében. Közéleti magyarázattal az Index szinte csak ott szolgál, ahol főlöseges: „Drawa (Drava) fluvius”, „Luxemburgensis (Lucemburgensis) ducatus”, „Bertoldus (Pertoldus)” és hasonlók; de értelmezés nélkül szűkölködik „Borlin castrum”, „Chinium”, „Pewkrecz castrum” stb. Valószínűleg az átrendezés következtében vált föllelhetetlenné némely belső utalás is (pl. a 232. lap 77. mondatánál: „cf. in hoc volumine” II 21,9).

Ami a szövegközlést illeti, nem érheti szó a sajtó alá rendezőt. Egy-két észrevétele természetesen minden olvasónak lesz. Nem írtam volna *Segimensis*-t (169. lap), ami egyszerű tollhiba *Segniensis* helyett (a mutatóban adott *Segimensis* sem jó). A 169. lap 9–10. sor központozása inkább „reginae Hungariae modernae, dominae . . .” lehet. 175. lap 2. sor: „faciet” nyílván „fallit”. 178. lap 38. sor: „habite, tente” helyesen: „habita, tenta”. Ilyeneket még sorolhatnék, de igazán nem jellemzőek a könyvre.

Annál jellemzőbb azonban – és ez a sorozatnak nemcsak erre az egy kötetére áll – a sajtóhiba. Ebből tudniillik egy ilyen jellegű nyomtatványban, mely *kritikai* igényű szövegkiadást ígér, egyetlenegynek sem volna szabad előfordulnia. Itt meg egyetlenegy szóban olykor kettő is van (I. 201. lap 24. sor). Milyen tekintélyt vívhat ki magának a nemzetközi közvélemény előtt egy olyan sorozat, mely a saját nevét sem tudja leírni? („*Meddii*”: lásd a hátsó fülön!) Reklámnak nem a legjobb.

Kulcsár Péter

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

37. köt. Elbeszélések XI. (1885–1886). Sajtó alá rendezte Rejtő István. Bp. 1980. Akadémiai K. 214 l.
41. köt. Elbeszélések XV. (1891–1893). Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Bp. 1978. Akadémiai K. 222 l.

A Mikszáth-életmű kritikai kiadásának folyamatában a 41. számú kötethez a vállalkozás egészét érintő személyi változások fűződnek: az 5. lapon, cím nélküli közleményben Bisztray Gyula 1976. szeptember 1-i kelettel bejelenti, hogy Király István „magnövekedett tudományos és közéleti feladatai miatt” megvált a sorozat szerkesztésétől, itteni helyét, szerkesztői feladatait Rejtő István vette át; még ugyanezen kötet jegyzeti előtt olvasható az In memoriam Bisztray Gyula c. nekrológ Rejtő tollából, portré az irodalomtörténészről, textológusról, „gazdag invenciójú filológusról”, aki 1956 óta ereje nagy részét a Mikszáth-szövegek kutatásának és kiadásának szentelte, s az általa sajtó alá rendezett „harminkettedik kötet nyomdai javítása közben érte a halál”. Bisztray nevét a – később megjelent – 37. számú kötetben is gyszekeret veszi körül, itt sorozatszerkesztőként már Rejtő István szerepel mellette.

A két kötet az elbeszélő Mikszáthról szóló tudásunkat teszi gazdagabbá és pontosabbá. A 37. számú (*Elbeszélések XI.*) az írónak „az 1885. november elejétől 1886. szeptember végéig keletkezett rajzait, adomáit és anekdotáit tartalmazza” (135. l.), s ehhez a műfaji fölsoroláshoz hozzátehetjük: néhány érett és igényes, bár nem a legnagyobbak közé tartozó novelláját is. Hét mű jelenik meg „kötetben itt először” megjegyzéssel, ezeket a *Pesti Hírlap* tárca-rovatából, az *Üstökös*-ből, az *Urambátyámból* emelte ki a sajtó alá rendező. Az eredetileg névjelzés nélkül publikált írások esetében több ízben az OSZK Kézirattárában megtalálható autográf szöveg bizonyosságára hivatkozik, máskor a motívikus kapcsolatra, a kompozíció és a jellemzés mikszáthi vonásaira utalva valószínűsíti a szerzőséget. A kötet *Függlék*-ében, a „kétes eredetű írások számára fenntartott helyen” egy tucat rövid anekdota szerepel még az *Urambátyámból*, olyanok, melyekről

okkal feltételezhető, hogy Mikszáth írta őket. A 41. kötet (*Elbeszélések XV.*) első írása 1891 szeptemberéből, az utolsó 1893 decemberéből való. Itt két első kötetközlés tűnik szemünkbe (a *Pesti Hírlap*ból meg a *Vasárnapi Újság*ból), de egyik kapcsán sem támadt nehézség a szerző azonosításában. A többé-kevésbé elfelejtett s most az életmű egészébe kronologikusan beillesztett szövegek nem lepnek meg esztétikai tökélyükkel, többségükben a rutinos író-újságíró napi feladatmegoldásai közé sorolhatók, de sok szálon kapcsolódnak az oeuvre ismertebb és elismertebb darabjaihoz, s néhány speciális irodalomtörténeti kérdés közelebbi vizsgálatát is elősegítik.

A szövegek gondozása a régebben kialakított módszertani elvek szerint történt, mégsem egészen egységesen. Rejtő a változatok közül rendszeren a Jubileumi kiadás szövegét részesíti előnyben, Bisztray a *Mikszáth Kálmán Munkái*-ét, a későbbi „javítgatást” általában nem fogadja el autentikusnak (vö. 41. k. 146, 166.), ismételten bírálja, korrigálja a Rubinyi. Mózes szerkesztette Hátrahagyott iratok szövegközlését is. A szöveg-változatok összeállításakor természetesen mindketten figyelembe veszik az esetleges kéziratot, az első nyomtatott közlést, továbbá Rejtő a *MKM*, Bisztray a *Jk* variánsát. A változatok kimutatásának filológián túlmutató jelentőségére jó példa, hogy Bisztray *A Plutó* c. novelláról szólva a számos javítás, törlés és betoldás tényét, mint a különleges műgond bizonyítékát, érveként használhatja magasztaló értékítélete megalapozásához (41. k. 145–6.). Poétikai tanulsága lehet Mikszáth olyan, a kötetbe rendezéskor végrehajtott módosításainak is, amikor valamely írás aktuális hírlapi csatározásokra utaló bevezetőjét hagyja el (pl. *Törvény és köztörvényhatóság*, vö. 37. k. 183.), netán az elbeszélő eseményekben való személyes részvételének mozzanatát tünteti el vagy mérsékli (*A Lőrinc kalapjai*, vö. 37. k. 200–1.), mintegy a tárca-műfajtól való távolodás, a novellaszerűség igénye jegyében.

Értelemzavaró, az olvasás folyamatosságát megakasztó hiba kevés akad a két kötet főszövegében, éppen csak példaként írunk ide néhányat (előre véve, a megjelent hibás, utóbb közölve a helyes szöveget). A 37. kötetben: 6. l.: fejlődési korunkban – helyesen: fejlődési korokban; 30. l.: hiszem – hiszen; 53. l.: jelentet – jelenetet, pajzsom – pajzsomon; 79. l.: nem tudám – nem tudom; 132. l.: magisztártus – magisztrátus stb. A 41. kötetben még kevesebb s inkább sajtóhiba-

szerű elírást találunk (66. l.: azobában – szobában), a jegyzetek szedése és korrigálása azonban mindkét kiadványban gyarlóbb a Mikszáth-szövegekenél. Lelkiismeretesség és hitelesség tünteti ki a „tárgyi magyarázatokat”, melyek szavak és fogalmak megvilágításán túl kiterjeszkednek a mikszáthi névadásnak, az irodalmi-mitológiai utalásoknak, a motívumok visszatérésének, variációinak témaköreire, s csak elvéve hagyják felelet nélkül az olvasónak a szöveg által ébresztett asszociatív kérdéseit (ez utóbbi eset ritka példaként említhető *A holt kortes* kommentárja, amely nem veszi számításba a gogoli párhuzam lehetőségét, pedig az elbeszélés motívikus sugallatokon kívül szöveg szerinti utalást is tartalmaz a „holt lelkekre” (41. k. 60–66. és 176–180.).

A *Jegyzetek* között persze mindenekelőtt néhány irodalomtörténeti érdekű, az egyedi tényeken túl tágabb összefüggéseket is megvilágító adatsortot érdemes kiemelni. A *Mikszáth és az Urambátyám* c. önálló fejezet (37. k. 150–156.) egy olyan, ritkán emlegetett vállalkozás történetét foglalja össze, amelyre Mikszáth – Bartók Lajossal társulva – két és fél hónapig társzerkesztőként, szerzőként pedig kiválása után is rendszeres munkát fordított; ez arra vall, hogy a lap célkitűzését: a személyeskedéstől, politizálástól tartózkodó „tiszta nemzeti humor” megnyilatkozásainak gyűjtését és új művekkel való gyarapítását személyes ügyének érezte s készséggel ment elébe az ezzel kapcsolatos megnövekedett közönségigénynek. A 41. kötet jegyzetei között (163–5) Mikszáth és Pósa Lajos, az *En Újságom* c. gyermeklap szerkesztője „baráti kapcsolatához” tartozó adalékok vannak, köztük a közönségre tett hatás, a recepció iránti fogékonyságnak az a frappáns jele, hogy bár *A Plutót* szerzője először az *En Újságom*nak szánta és ígérte, később, a kidolgozás során biztos szemmel ismerte föl, „a kísérteties történet” nem való az ifjú olvasóknak. Ugyancsak körültekintő jegyzet tisztázza „a gyerekekről” szóló írások keletkezésének hátterét, időrendjüket, ciklikus összefüggésüket (41. k. 167–170). Mindez arra is fényt vet, hogy a politikai és társadalomkritikai éleslátás mellett Mikszáthban mindig erős volt az érdeklődés, sőt vonzalom a szociálisan kevésbé színezett elemi vitális értékek iránt, s ez az eredendő vonása hol a természeti ember, hol az erotika, hol a gyermek témájában, motívumában talált alkalmat a tárgyiáulásra. Egyébként közéleti presztízisének megváltozását a

nyolcvanas évek közepe és a kilencvenesek eleje között (a közbülső fázis részletes dokumentációja híján is) szemléletesen érzékelteti a két kötet: az ellenzéki újságíró, aki a köztörvényhatóságokról szóló törvényjavaslat vitája idején a centralizáció ellenében inkább a vármegye híveivel rokonszenvez, hol kedélyesebb kioktatás, hol élesebb támadás éri (vö. 37. k. 176–180. és 182–3.); *A németke* c. elbeszélés és jegyzetei (41. k. 198–200.) szerint az 1889-es véderővita fölkellette, nemzeti sérelmekből fakadó tömegindulatok szinte személyes biztonságában fenyegetik az akkor már két éve kormánypárti képviselő Mikszáthot, viszont a kilencvenes évek elejéről már nem cáfolja adat az író általános elismertségének, tekintélyének elfogadott irodalomtörténeti tételét.

Egybegyűjtésükön túl számos eredeti kiegészítéssel toldják meg a sajtó alá rendezők a Mikszáth-novellák és -anekdoták forrásairól szóló filológiai kutatások eredményeit. A *Szontágh Pálné* jegyzetapparátusa (37. k. 157–161) tanulságosan tárja föl „a valódi és költött elemek ötvözésének” mikszáthi sajátosságát, a történelemírásból vett különös, de igazolhatóan megtörtént és hiteles körülmények ötletes egybejátszatását a mese-szerű fikcióval; legföljebb az az érvelés nem eléggé meggyőző, mely szerint a novellában föltüntetett forrásból hiányzó cselekményelemek (a rozsnóyi tonyórával kapcsolatos bonyodalmak) föltétlenül az „írói ötlet” születményei volnának: az idő siettetése az óra fölgyorsításával olyan mesei-elbeszélői fordulat, amelyet Mikszáth talán inkább átvehetett (hátha éppen Szontágh Páltól, akinek közlésére maga is utal? !), mint kiagyalhattott. Gálos Rezső és György Lajos lényegét tisztázó filológiai kutatásaival szembesítve is mond újat *Az okos Nástya* magyarázataiban Bisztray, amikor a Budapesti Naplóból ismertet egy írást, mely évekkel a kiváló forráskutatók tanulmányainak megjelenése előtt fedte föl a novella kapcsolatát 16. századi előzményével, Straparola Madonna Modestájával (41. k. 183–192.). Ez a Pávák idegen tollai c. névtelen közlemény (alcíme: Egy kis irodalmi pikantéria) nem vádolja plágiummal Mikszáthot s az ugyancsak rajtakapott Rákosi Viktort, hanem szellemesen „a *mesevándorlás* egy speciálisan magyar esetével” érteti meg a dolgot, azzal, hogy a magyar közönség előszeretettel szállít témát, mesét kedvenc szerzőinek, s így fordulhat elő az akaratlan hasonlóság az írótól történetesen nem ismert első forrással.

A forrásoknak és az elbeszélte események életrajzi hátterének kiderítése, ill. interpretációja kapcsán mégis ide kívánczok egy bíráló megjegyzés, amelynek nemcsak filológiai, hanem egyszer-s mind poétikai vetülete is van. Gyakran olvasunk olyan föltételezéseket, hogy az elmondott történet Mikszáthnak „személyes élménye lehetett”, „saját megyei tevékenysége idején hallhatta vagy tapasztalhatta” stb.; a *Hogy lesz az ember nagy talentum?* c. „rajz” hősenek nemcsak fogfájását vezeti vissza a kommentátor az író saját tapasztalatára, de a haditalentum hírébe keveredés furcsa és leleplező történetében is az ő „fiatalkori élményét” gyanítja (37. k. 191–2). Ehhez képest kiigazítja a vélt életrajzi pontatlanságot: a történet narrátora 1849-et jelöli meg születési évként (hogyne, hiszen éppen abban az évben zajlott a bodrogkeresztúri csata, amelynek szakirodalomból tanult aprólékos ismertetésével elkápráztatja a veterán résztvevőket), holott, úgymond, Mikszáthnál „a hiteles dátum: 1847. január 16.” Így Mikszáth elbeszélő művészetének, leleményének egyik döntő faktora kerül homályba, a „nézőpont” megválasztása iránti kivételes érzék, amely nem föltétlenül a külső narrátor és a szerzői elbeszélő hangsúlyozott szétválasztásában, hanem olykor éppen a kettő közelítésének-távolításának váltogatásában, lebegtetésében nyilatkozik meg. Hasonló szemléletről árulkodva keveredik össze a jegyzetek szóhasználatában valamely elbeszélés hőse és a hős modellje, életbeli mintája. A kortársi hagyományon kívül szövegbe szőtt jelzések, a 'Gyula' névadás, a Magány kötetcím is valószínűsítik, hogy *Az elképzelt méz* költő-hőse Reviczkyre üt, az azonosítás mégis ferdi, amit már a kontextusban szereplő költött nevek és a skémaszerű, másutt is előforduló motívumok elégségesen bizonyítanak. Találó fölismerése Bisztray Gyulának, hogy Mikszáth legtöbbször a „helyrajzzal” is játszik, „megtévesztő motívumokat” rajzol bele egy-egy vidék vagy város ismert látképébe; épp ezért fogadjuk gyanakvással az olyan megfogalmazást, hogy pl. Rékás költött helységnevével az író „szülőfaluját, Szklabonyát jelöli” (41. k. 160), végtére Szent Vendel kultusza másutt is eleven lehetett a 19. századi Magyarországon. Alakok, események, helyszínek efféle túlpontosított, a terminológiát is egyszerűsítő identifikálása azzal a veszéllyel jár, hogy a teremtő képzelet, a művészi alakítás fázisát elfedve az író munkájából a pusztá reprodukció elemére irányítja a figyelmet.

Kényes kérdés, milyen mértékben és milyen szempontból értékelje a kritikai kiadás a bemutatott műveket. Rég bevált, igen hasznos gyakorlat a művek visszhangjának, „irodalmának” földidézése (Bisztrayval ellentétben ez a rovat a Rejtő gondozta kötetből hiányzik), de a pálya alapos ismeretében a jegyzetírók természetesen gyakran a maguk fölfogásának, ítéletének ismertetését is hozzátesszik az előzményekhez. Ez már azért elkerülhetetlen, mert gyakran a műfaji megjelölés is minősít („irodalmiasított anekdota”: 37. k. 146., „anekdotikus arcképvázlat”: 41. k. 166. stb.), máskor a jelző- vagy szinonima-választás fejez ki rangsoroló tartalmat („a parlamentári karcolatok jellegzetes mellékterméke”: 37. k. 194.). De bőven találni nyílt, közvetlen állásfoglalásokat is, melyek, kivált Bisztraynál, már-már részletes műértelmezéssel kapcsolódnak össze, s a sok meggyőző megállapításon kívül vitatható észrevételeket is tartalmaznak. Akad példa a túlértékelő általánosításra (a gyerekekről szóló írások „kis remekművekként” való minősítése, 41. k. 170., egy erkölcsi tanmese átstilizálása a kort kifejező kiábrándult társadalomkritikai parabolává, 41. k. 172.), valamint a költői koncepció külső szempontból való minősítésére és kritikájára is. *A bokréta* jegyzetei kimutatják az elbeszélés előzményét az írónak egy 1884-ben keletkezett humorreszkiében, de a „kissé avított mese” „szerkezeti átalakítása és számos járulékos elemmel történő felduzzasztása” szigorú elmarasztalás kap; nézetünk szerint azonban a második kidolgozás fontos szemléleti, poétikai többletet mutat föl „hajdani vázlatával” szemben, lélektanilag fogja föl, az átélő szubjektivitás oldaláról mutatja be a féltékenységi történetet, a „tévedések vigijátékát” a külső tényeknek a szenvedő lélek tükrében való eltorzulása rajzává fejleszti (vö. 41. k. 212–5.).

A tárgyalt kötetek viszonylag kevés kimagasló, klasszikus értékű Mikszáth-írást tartalmaznak. 1885–86 *A jó palócok*, a *Tót atyafiak*, a *Nemzetes uraimék* nagyszerű sorozatára következő útkereső évek közé tartozik, Mikszáth írásainak egy része a publicisztikus sietősség jegyeit hordozza, ezért beszélhet Várdai Béla esetek és

alakok „sikerült megrögzítéseiről”, „kinyomtatott forrásgyűjteményről” s emlegetheti Király István (másutt a kritikai és a realista mozzanatok jelentőségére mutatva rá) a „karcolatok gyermekcipőit”. A kilencvenes évtized elejét ugyan új fölszárnyalás kezdeteként tartja számon a tudományos köztudat, de inkább a kisregények, regények alapján, mint az elbeszélések tanúságára hivatkozva. Mégis, a teljesebb szövegkörnyezet ismerete differenciáltabb értékelésre, az egyes művek finomabb mérlegelésére, sokoldalú összehasonlításra biztat. A társadalomkritikai fogantatású művek mellett (melyek közül most az *Új és régi embert*, a *Közigazgatási történeteket*, *Az öreg gróft*, *A Boér-legendát* meg *A holt kortest* emelnénk ki, esetenként a korábbtól eltérő indokolással), érdemes külön fölívni a figyelmet az emberi természetet példázatszerűen megvilágító elbeszélés típusára, amelyben kimagaslók az alkalmazkodó hozzászókás mechanizmusát frappánsan tettenérő *A szép Bulykainé*, de rövidebb és még nyíltabban csattanóra épített változata a hiúság természetrajzárol *(A Lőrinc kalapjai)* sem méltatlan a „sokatíró”, bohózszerű effektusokkal is élő, korai Csehov kortársához. *A Szontágh Pálné és A Plutó* Mikszáth természet- és történelemélményének egyik aspektusaként a borzongató, a kísérletes iránti érdeklődését villantja föl, helyenként legjobb hasonló tárgyú és hangulatú írásainak közérzetszuggesztíójára emlékeztető művészettel. A kritikai kiadás beteljesedés felé haladó sorozatának, jobban mondva a tudós szerkesztőknek, sajtó alá rendezőknek tudománytörténeti érdeme – melyből semmit sem vesznek el az említett polemikus észrevételek vagy kiegészítések –, hogy a teljes életmű publikálásával és elemi összefüggéseinek lelkiismeretes magyarázatával új, minden eddiginél megalapozottabb szintézis számára teremtenek vonzó lehetőséget, egyúttal azonban a részletek fontosságára, az analízis meg az értékelő megkülönböztetés precizítására is a példa erejével kényszerítik Mikszáth régi és új híveit, tanulmányozóit.

Csűrös Miklós

„AKAROM: TISZTÁN LÁSSATOK”

Tudományos ülészak Ady Endre születésének 100. évfordulóján. Szerk. Csáky Edit. Bp. 1980. Akadémiai K. 261 l.

Ohatatlan, ámbár illetlen és kellemetlenkedő a kérdés e szép kiállítású, érezhető nyomdai műgondokkal készített könyv olvastán: a tudománynak avagy a protokollnak az ünnepei elsősorban a centenáriumi megemlékezések? Új szempontok, új értelmezések és hipotézisek kifejtésére, netán a meglévők összegezésére kínálnak-e alkalmat, avagy csupán az üres fellengzés, az avult közhe-lyek, a bombasztikus bölcselkedések, a tendenciózus fél- és negyedigazságok fórumaivá lesznek? A maga komplexitásában, esetleg nyugtalanító ellentmondásosságában mutatják-e föl az alkotó művét és személyét, avagy „a megszépítő messzeség” – tetszetős, de e vonatkozásban hamis – teóriáját érvényesítik; élővé mozdítják-e a géniusz, avagy valaminő önkényes, ám időszerűnek vélt pózba, szoborra merevítik? Minek tagadnók: az utóbbi évek tapasztalatai inkább kedvezőtlenek. Úgy tetszik, centenáriumi szükséglet, iratlan követelmény a deformálás. Amily hiperkritikusak voltunk Szabó Dezsőre emlékezvén (adassék tiszteltet a higgadt szavú, okosan mérlegelő keveseknek!), olyannyira csak a szépet, a máig példaadót emlegettük s abszolutizáltuk Krúdyról vagy Móriczról szólván. Márpedig jubileumi tisztelgésekre, tudományos ülészakokra is érvényes – mutatis mutandis – az Ady Endre-i vélekedés: „A szobrot *magunknak* állítjuk, hiúságunknak, szereplő-vágyunknak. A magunk értékének”; illetve: „Írtuk már egyszer-kétszer, hogy a monumentumokkal magunkat mérjük. Ha hitványak a magyar monumentumok, mink magunk vagyunk kissúlyúak.”

Korántsem véletlenül bocsájtottuk előre mindezt. A Magyar Tudományos Akadémia Ady-emlékülésének anyaga egészében semmiképp, legföljebb egyes darabjaival alkalmas szkepszisünk oszlatására. Az elhangzott huszonkét előadás zöme – holott az irodalom- és a társtudományok kiválóságai léptek föl velük – nem kapott kellő inspirációt a helytől és az alkalmtól. Régtől ismert tézisek és fejtegetések keltették volna az újdonság látszatát, patetikus szólamok, megnyilatkozottatok nyomultak nemegyszer a megyőzőző érvek helyébe, s kevesen vették csak a fáradságot, hogy elmélyüléssel, szempontjaiban s konzekvenciáiban friss elemzéssel tiszteljenek a centená-

rium, az igazi Ady előtt. Szerénytelenül hivalkodó ilyképpen a kötet élén a cím: „*Akarom: tisztán lássatok.*” A költő parancsolta igénynek csupán kevésszer tudott megfelelni ezúttal az utókor.

Öncsonkító, önkorlátozó volt eleve az ülészak koncepciója. Jóllehet a „Minden kellett...” büszke szándékát, Ady egyetemességét, szintézis-teremtő zsenialitását hangsúlyozta majd minden előadás, a költői világ teljességének tétele inkább csak szép stílusfordulat, fedezet nélküli deklaráció maradt. Nem a maga bámulatos komplexitásában, mindmáig problematikus voltában vállalta Ady Endrét és művét e konferencia, hanem csupán egyes részleteiben, egyértelműnek tetsző megnyilatkozásaiban. „A mi ülészakunk – hangsúlyozta nyomatékkal Sötér István elnöki megnyitója is – (...) kétségtelenül Ady politikai arculatára, a Magyarországon jelentkezett haladó mozgalmakhoz való viszonyára fordítja figyelmét” (11.), noha „... tudatában kell lennünk annak, hogy az Ady-életmű szorosan felfogott költészeti kérdései fontosságukban nem maradnak a politikai és ideológiai kérdések mögött, és az *eszményi tárgyalásmód* (a mi kiemelésünk!) e két szféra szerves, szoros egyesítése lenne” (uo.). Ne essék félreértés: multhatatlanul fontos teendő szerintünk is a progresszív mozgalmakkal, a politikával élethossziglan „elmátkázódott” költő felmutatása, ámde megbomlanak a valódi arányok, elrajzolódnak a belső összefüggések, ha szinte minden más komponensnek a rovására tesszük ezt. Hamis látszat keletkezik menthetetlenül, főként ha a kinagyító törekvések a megszépítés, a fölstilizálás módszereivel elegyülnek. Számos előadásnak lett tehertétele e túlbuzgalom. Lefokozódott, mellékessé vált mindaz némelyeknél, mi kétely, ambivalencia, megváltatlanság volt Adyban, hogy annál inkább abszolutizálódjék a hit, a cselekvés, a forradalmiság eszméje és gyakorlata. Kivált a történészeket jellemezte ez a modor és látásmód – az egy Hanák Péter kivételével. Hasztalan hangzott el az ő árnyalatokra is figyelmező, a differenciált elemzésre példát adó referátuma, hasztalan óvott ugyanő bizonyos túlzásokról, félrehallásokról (a permanens forradalom elméletének s a *Nostra res agitur* egynemely passzusainak

rokonításától például: 30.), tudóstársai nem zavartatták magukat, ellenkezőleg: nyílt vagy burkolt polémiát folytattak vele. A fentebb említett cikk a szocialista átalakulás invokációjaként értelmeztetik Mucsi Ferencnél (48.), mint „zenialis program”, „történelmi jelentőségű forradalom-elméleti felfedezés közelébe jutó” nézet kerül szóba Erényi Tibor előadásában (64.), hogy Pölöskei Ferenc „már-már lenini felismerés”-t emleghessen (74.), s akad irodalmár is, ki helyeslően idézi Balogh Edgárt az „Adyban mégis fellelhető – lenini vonal”-ról (109.). Lunacsarszkij „kora bolsevikjának” aposztrófálta egykor Petőfit, szép, metaforikus túlzással. Bajosan illenék Ady Endrére e minősítés!

Egyáltalán: a történészek – ismét Hanák a kivétel – nem az életmű egészére, hanem egyoldalúan a publicisztikára alapozták következtetéseiket. A költői oeuvre s az egyes versek csupán az illusztráció szerepét töltötték be gondolatmenetükben, a primer, fogalmi jelentéssík dominanciájával. Márpedig Ady lírikusként szólt a legértényesebben a világról, s ha fölfakadnak is kétségei, ambivalenciái a publicisztikában, homogén közegnek tetszik ez a költészet rendkívüli sokrétűségéhez, hallatlan komplexitásához képest. Árnyalatokra, a versvilágból sugárzó figyelmeztetésekre azonban csak némelyek voltak fogékonnyak. Ady mint „elszánt, tudatos forradalmár” (72.) vívja mindvégig harcait, s ha számot ad is gyakorta lelke kételyeiről, tépelődésekről és ellentmondásokról – umso schlimmer für die Tatsachen... Hiába periodizálta roppant meggyőzően a költő forradalmiságát Király István monográfiája, történészeink nemigen hajlanak a differenciálásra. Ám ne fogadják el érvényesnek a Király adta korszakolást, akkor viszont kötelességük egy újat, jobbat állítani a helyébe. A forradalom, a forradalmiság mást-mást jelent Ady számára 1906-ban és 1912-ben, noha tagadhatatlan a kontinuitás. Kellő árnyalás, a belső fejlődésre ügyelő elemzés híján kilügzött általánosságokat mondhatunk csupán, s értéküket, minősítő érvényüket veszítik legértékesebb fogalmaink is.

Kapcsolódik az eddigiekhez az Ady-életmű hangoltságának, világképe megítélésének a kérdése is. Az ülésszak sok előadására illik Hanák Péter jellemzése: „... a lemondást, a reményvesztést, a semmibe hullást végül is melléktémaként kezeli...” (44.). A hit, a bizakodás egyértelmű főlényének jegyében vélték többen is interpretálhatni Ady művészetét, Veres András volt az

egyetlen, aki a tragikumban nevezte meg e költészet „alapvető sajátosságát” (138.). Bevalljuk, a Hanák–Veres képviselte koncepciót vélnők igazabbnak, s furcsálkodva figyeltük a disszonanciát, az Ady tragikus hangjait elhallgató, eldisputáló avagy bagatellizáló okfejtéseket. Nem hisszük – egy lehetséges példa –, hogy ily könnyed fordulattal magyarázható volna a kései versek komorsága: „Ha embert káromló és sötéten kétségbeesett mondatokat vagy verssorokat írt le Ady – márpedig sokszor és sokat írt le belőlük a háború idején – a vád és az elkeseredés diktálta őket” (151–152.). Sokkalta több volt a költő tragikumérzése holmi múlt, bár gyakran föltámadó hangulatnál (s nem csupán mondatok és sorok, hanem teljes költemények adtak számot erről), így az „és mégis” gesztusával legalább azonos jelentőségűnek látnók a „mégsem” reménytelenségét. A centenárium ünnepi alkalma, egy példaadó oeuvre bemutatásának szándéka sem adhat elég okot a hívó, az optimista Ady abszolútizálására.

Jubileumok és megemlékezések jöszerevel elkerülhetetlenné teszik az ünnepelt szembesítését és összemérését korának nagyságaival, s szinte óhatatlan ilyenkor a valóságos arányok némi elrajzolása. Adynak van a legkevesebb szüksége az efféle gesztusokra: szépítés, stilizálás nélkül is kora fölé magasodik ő. Az ülésszak teljes joggal hangoztatta művének különleges értékét, rendkívüli voltát, néhol azonban túl erős akcentussal határolta el a kortársi produktumoktól. Kísértett némelykor az a gyakorlat, amely a költő és gondolkodó nagyságát főként a többiek *ellenében* véli megmutathatni, s Ady megbecsülését mások lebecsülésével kapcsolja össze. A szembesítések, a párhuzamok – politikusok és írók esetében egyaránt – itt-ott a megidézetek rovására történtek. Czine Mihály szerintünk fölösleges erőlyel választja szét a Nyugat „forradalmi” és „esztéta” szárnyát, emlegeti a folyóirat Adyt cenzúrázó gyakorlatát (e kérdések megítélésében változatlanul Komlós Aladárral tartunk; vö.: *Problémák a Nyugat körül*. Bp. 1978. 7–38.) s a költő vélekedését az „irodalmi írókról” (106.). Kisarkítónak, így némileg igaztalannak vélnők az Ady–Babits összevetést (106–107.), s bántóan egyszerűsítőnek, méltánytalannak a *Húsvét előtt* interpretációját (152.). A *Május huszonhárom Rákospalotán* „tétova, riadt” minősítése (186.) szintűgy kielégületlenül hagy bennünket, e verset sokkal komplexebbnek ismerjük. Alapvetően egyetértünk Rónay László referátumával az Ady-Kosztó-

lányi-analógiák dolgában, bár úgy találjuk, a bemutatott párhuzamok gyakorta csak felületiek. A magunk részéről inkább a kor sztereotip képeinek, motívumainak variációira gyanakodnánk nemegyszer, Ady hatását bizvást elhanyagolhatónak tartanók. Mindenképp vitába szállnánk a szerzővel a *Pipacos, alföldi út, forró délután* értelmezésében (185.), hiszen a citált részlet épp nem a megnyugvás és a megbocsátás gondolatát asszociálja, más a véleményünk *A szörny* irodalmi értékét illetően is (187–188.), s meglepődve konstatáljuk, hogy az előadó 1919-cel zárja a szembesítést, holott a következő évtized érleli meg Kosztolányiban az Ady-revizió gondolatát.

Kiss Ferenc számos találó észrevételeit fűz Németh László Ady-élményéhez, elemzésében viszont a retorika érvényesül némelykor a fogalmiság ellenében. Lukács György Ady-képének változásairól Kenyeres Zoltán adott vázlatot, noha hallgatva a filozófus aktualizáló törekvéseiről s e szándék nem mindig szerencsés konzekvenciáiról. A zenetudósok hozzászólásai közül messze kiemelkedett a Vargyas Lajosé. Mintaszerű analízisének legfőbb tanulságai: Bartók és Kodály híven, de szuverénül lényegítette át muzsikává az Ady-verseket, s bár stílusuk különbözik, dalmaik a magyar ritmus elméletében is hasznosíthatók. Ehhez képest minden revelációt nélkülöző, olykor egyenesen felületes leírásnak tetszik Újfalussy József előadása, Demény János szélesnyelű csapongó (majd fésületlen, majd meglelkendező stílusú) „ötletbörzsjét” pedig nem kis megütközéssel olvastuk.

A művészettörténészek előadásai közül a Németh Lajosé volt a távlatosabb. Kivált az Ady és a kortársi – szecessziós, posztimpresszionista, szimbolista – festészet közt kitapintható kapcsolat analízise volt meggondolkodtató, s egyértelmű a konklúzióval is: „Sok az érintkezési pont, sorolhatók az analógiák, sőt hatások is, mégis mindig minden valamiként átértékelődött nála, új minőségbe csapott át” (208.). Nagy várakozással tekintettünk Szabadi Judit referátuma elé, ám némiképp csalatkoznunk kellett. Nem és eléggé mélyre ez a tanulmány, inkább csak felületi párhuzamok és ellentétek regisztrálására szorítkozik. Pontatlan s félrevezető mindjárt a cím is, hiszen nem Ady lírájában, hanem csupán az *Új versek* és a *Vér és arany* világában keresi Ady szerelemfelfogásának rokonságát a szecesszió képzőművészetével. Lényegesen nagyobb hiba, hogy a versek és festmények konfrontálása gyakorta

esetlegesnek tetszik, s belső összefüggések igazolása helyett egymás illusztrációjává fokozódnak le a szembesített alkotások. Hasznosítani kellene már valahára Király István termékenyítő fölismerését (vö.: *Ady Endre*. Bp. 1970. I. 290.), s megkeresni az egyes költemények esetleges képzőművészeti ihletőit, a mögöttük megbúvó konkrét festői élményeket. Bizonytalannal tanulságos lenne e vizsgálódás, hiszen pl. az *Új versek* asszonyának jóformán nincs saját arca, inkább csak különféle szecessziós szerepekben és beállításokban létezik, s a *Lédával a bálban* c. vers világában is ott dereng, közeli vagy távoli inspiráló, Beardsley Európa-szerte elhíresült metszete, a *Pierrot halála*. Előbb-utóbb elkerülhetlenné válik a kutatómunka ebben a vonatkozásban is.

Vissza-visszatér a megállapítás: Ady erős zálatokkal kötődik mind a szimbolizmushoz, mind a szecesszióhoz, noha túl is nő mindkét irányzatban. A két fogalom elhatárolására senki sem, az utóbbinak a definiálására is csak Hanák Péter (36–37.) és Kovalovszky Miklós tesz kísérletet (253.). Abban viszont – többnyire kimondatlanul – egyetértenek a különféle elemzések, hogy a fiatal költőt nyűgözte elsősorban a szecesszió deleje, a *Vér és arany* után Ady távolodni kezd a modernizmus eme válfajától. Erre a véleményre jut a stílusjegyek vizsgálata alapján Kovalovszky is, noha – mint majd mindenki – ő is igen óvatos a szecesszió terminussal kapcsolatban. Különös, hogy amily jó összefoglalását adja az art nouveau-ról nálunk vallott nézeteknek, éppoly kevés újdonsággal és konkrétummal szolgál a főtémáról, Ady kifejezőmódjának szecessziós elemeiről. Megjegyeznők: bennünket egy cseppet sem zavar, hogy nincs a költőnek egységes szecessziós periódusa (253.), elvégre ez az irányzat sok mindent magába olvaszt, így „vegytisztá” formában tán senkinél sem létezik. Elég, ha a szimbolizmussal közös jegyekre, a kölcsönös „átfolyásokra” utalunk.

Kovalovszky elemzése mindentől függetlenül felülmúlja a másik nyelvéstét, a Szathmári Istvánét. Bántóan kisszerűnek érezzük ezt a referátumot. Nemegyszer az a benyomásunk, hogy a szerző *A magyar stílisztika vázlatából* (Bp. 1958.) citált példákat és definíciókat, „elsősorban mások vizsgálódásaira hagyatkozva” (157.), Karinthy Ady-paródiáinak és napjaink stílusváltásainak vajmi kevés közül van – szerintünk – ehhez az ülészakhoz.

Egészen más fajsúlyú előadás, ám föltétlenül kemény polémiára kész a Mátrai Lászlóé. Első

felszólalóként ő adta meg Ady művének eszmétörténeti alapvetését. Semmiképp sem tartjuk szerencsésnek a szerző fölényes, ellentmondást nem tűrő, kinyilatkoztató hangnemét, kivált hogy épp a költő saját ideológiai arculatáról mondta a legkevesebbet: inkább csak elhatárolta mindentől s mindenkitől. Magunk is sokra becsüljük, de egy történelmi helyzet indulatos elfogultságaival terhelt könyvnek tartjuk *Az ész trónfosztását*, s ekként korántsem megfellebbezhetetlen minden kitétele számunkra. Mátrai viszont mindvégig lukácsi pozícióból ítélkezik Ady és a századvég eszmétörténeti közegéről. Csupán ingerült jelzőket vet oda Nietzsche-ről, aki természetesen „a fasizmus előfutára” (17.), kijelenti, hogy Ady inkább csak költői motívumokat kap tőle (uo.), szerinte a szabadkőművesség és a tudatos forradalmiság egészen korán fékezi és semlegesíti a német bölcselő befolyását (17., 24.), holott az előbbiről már 1903-ban fanyalogva beszél a poeta (18.), az utóbbihoz pedig még el sem érkezett igazából. Nem értjük, miért hiszi Mátrai, hogy „a költői lét sokkal nagyobb szabadságot enged meg az irracionálisnak” (17.), elvégre Nietzsche kiváló lírikus is volt, s bajosan húzhatnánk kínai falat versei és filozófiája közé. Nyíri Kristóf könyve alapján (*A Monarchia szellemi életéről*. Bp. 1980.) másként vélekedünk Ernst Mach bölcséletéről és Wittgensteinről is (20–21.). Egyáltalán: nem hisszük, hogy a polgári radikalizmustól a szabadkőművességig csupa téveszme béklyózta volna magához Adyt, ám ő kitért valamennyi csábítás elől, s ellentmondásokról mentes, egyívű filozófiát kovácsolt magának. (Ennél kevésbé már csak azzal a Muci Ferenc képviselte nézettel értünk egyet, amely többre becsüli az MSZDP politikáját és baloldaliságát az Ady-féle elképzeléseknél: 56.). Szemben Mátraival, Hanák Péterhez csatlakozunk a költő eszmétörténeti megítélésének dolgában (26.), Nietzsche hatásáról pedig Erényi és Bodnár György is másként vélekedik (61., 118.).

Fölsorolhatatlanul sok ellenvetésünk akad még a könyvvel kapcsolatban. Csupán egy-kettőt a kisebbek közül. A II. Internacionálé értékelésében nem oszthatjuk Erényi Tibor álláspontját (61.) – itt is Hanáknak van inkább igaza (36.). Ady 1903-as Prohászka-cikke nem lehet meggyőző argumentum az 1910 utáni időkben (73.), 1908-as keltezésű vers (*A muszáj-Herkules*) nem az évekkel későbbi tusák tükörképe (74.). Szerintünk a költő nem a párizsi út hatására lett polgári radikálissá (126.), az volt már korábban is, s vajmi nehezen fogadnók el modern írónak (Kafka és Musil társaságában!) – Goncsarovot (127.). A tanulmányok sorrendje nem föltétlenül igazodik a tematikához és a kronológiához (az elhangzás mechanikus elvét mellőzni lehetett volna).

Túl a már kiemelt írásokon (pl. a Vargyas Lajosén) igazából három tanulmány ad rangot a kötetnek: a Hanák Péteré, a Király Istváné és a Veres Andrásé. Hanák differenciált látásmódja, elemzésének alapossága még akkor is megragadó, ha nem vagyunk egészen egyek vele a darabontság értelmezésében, Király lenyűgöző okfejtése nem csupán reflexió Ady Kelet-Nyugat dilemmájának egy fontos dokumentumához, hanem nagy távlatú összegezése is az érett költő ideológiájának, s Veres András elméleti igényessége, új szempontjai a tragikum és a szimbólumteremtés változásairól szintúgy tiszteletet parancsolnak (kár, hogy – nyilván időszűke miatt – be kellett érnie vázlatos versinterpretációval). Érdemi méltatásuk külön kritika feladata lehetne, ám ők sem feledtethetik az elkedvetlenítő összképet.

Valamivel tisztábban, semmiképp sem tisztán látjuk Ady Endrét e könyv után. Meggyőződésünk, hogy nem annyira jubileumi emlékülésekkel, mint inkább az évfordulók közti szívós, hétköznapi kutatómunkával megy valójában a tudomány előbb.

Lőrinczy Huba

SEBESTÉNY SÁNDOR: A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG (1925–1933)

Bp. 1981. Kossuth Kk. 261 l.

Vitám már az Előszó olvasásakor elkezdődik; Sebestény ugyanis itt azt állítja, hogy az 1930-as őszi baloldali kilépés után „József Attila és társai a következő évben egyénileg azonban visszaléptek, egyenesen az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja utasítására.” (5–6. l.) Ennek *bizonyításával* – a későbbiek során is – adósunk marad. József Attila 1931 végén még élesen bírálta a parasztságot piederesztáira emelő ifjúsági egyesületeket, így a Bartha Miklós Társaságot is (*Fiatalságunk és a népművészet Szabadon*, 1932. jan.). Annál meglepőbb, hogy 1932. február 29-én már az újjászervezett Társaság vezetői között találjuk, a közgazdasági alosztály vezetőjeként. (L. *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor* c. tanulmányomat, ItK 1979. 556.) Pártutasításra? Nem valószínű! Inkább a Sarló és Kalapács 1931. júniusi igaztalan bírálata utáni helyzetben – amikor a költő sorra elvesztette szeminaryumait! – új fórumot kerestett elvei hirdetésére. Ehhez szövetségesnek kínálkozott a vele egyidőben kommunistává vált Lakatos Péter Pál – 1929–30-ban még az Előrsben írta fajvédelmi alapállású bökverseit és glosszáit –, valamint a fajvédelemmel ugyancsak szakító, a szocializmus és a fordizmus eszméit sajátosan ötvöző Szathmári Sándor, a Társaság ügyvezető elnöke. Hogy József Attila pártutasításra ment volna – 1932-ben! – a BMT-be, több mint kétséges!

A voltaképpen tanulmány – rossz ómen! – tárgyi tévedéssel kezdődik. A BMT megalakulása ugyanis kétséget kizáróan 1925. április 2-án történt, és nem április 4-én, mint ezt Sebestény Sándor állítja. (15. l.) Pedig forrásunk ugyanaz. A Bartha Miklós Társaság alakuló ülésének jegyzőkönyve, Bp. 1925. április 2. Dr. Asztalos Miklós elnök aláírásával hitelesített 1925. augusztus 28-i másolat. (OLK-149-1932-74442/152–153.) Ezt a dátumot közli Szabó Miklós úttörő jelentőségű tanulmánya is (*Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmában az 1920–1930-as évek fordulóján*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945*. Bp. 1978. 145.). Szabó Miklós említett írására Sebestény Sándor több ízben is hivatkozik . . . (Zárójelben: a megalakulás pontos dátumát a Kossuth Lajos Tudományegyetemen benyújtott dolgozatában Hajas Zsuzsa egyetemi hallgató is pontosan közölte, 1978-ban.)

A továbbiakban elsősorban a tanulmány vitatható vagy/és kiegészítendő állításaival foglalkozom. A BMT 1926-os tavaszi vitaestsorozata öt előadásból állt. Ezek közül Sebestény csak három ismertet. A teljes sorozat menetrendje:

1. Berkes József: A délvidéki Magyar Párt politikájáról – febr. 17.
2. Az erdélyi autonomizmus és a Magyar Párt – febr. 24.
3. Langhoffer Pál: Az elszakított Felvidék irodalma – ápr. 7.
4. Asztalos Miklós: Ady és a magyar paraszt – ápr. 21.
5. Rados K. Béla Masaryk pályafutása – május 5.

Nem akarom a bírálat ürügyén elismételni *A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első éve* (Lit. 1980. 307–330.) c. tanulmányomat, azt azonban meg kell jegyezmem, hogy Sebestény meg sem említi a Társaság 1926 őszi válságát, az *Új Élet* c. folyóirat körüli csatározásokat és a Csanády György – a Szeffe vezetője – megnyerésére tett kísérleteket. Azt is csak tanulmányom olvasója tudhatja, hogy 1926. december 16-án újraindultak a május óta szünetelő vitaestek, folyamatos számozással (6. vitaest: Kardos Béla: A neokonzervativizmus mint világrámlat stb.). Sebesténynek e tényről nincs információja, ezért a május 5-i előadás ismertetése után így folytatja: „Fokozatosan előtérbe került a magyar szociális problémák iránti érdeklődés is. Jó ideig Szabó Dezső ideológiáján keresztül közelítették meg a kérdéskomplexumot, akinek útmutatásából pedig jócskán hiányzott a társadalomelméleti realitás. Az 1927-es tavaszi ülészak egyik legjelentékenyebb estje volt a rendkívül tevékeny Kardos Béla által tartott előadás, mely »Szabó Dezső és a magyar falu« címmel hangzott el.” (20–21. l.) Tegyük hozzá: Kardos Béla 1927. január 20-án tartotta említett előadását, a vitaest-sorozat 9. részeként. Nem is a tavaszi–téli dátum körül van vitám, de hiányolom, hogy Sebestény említést sem tesz arról, hogy működése első másfél évében a Társaság még nem kötelezte el magát Szabó Dezső ideológiája mellett. Sőt! Az 1925-ös Évkönyvben Ajtay Miklós éppenséggel bírálta a BMT későbbi Mesterét – erről azonban a könyv írójának nincs tudomása.

Olvassuk tovább a tanulmányt. „Az első nagy erődemonstrációt – mely a szűk egyleti kereteken való túllépést jelezte – az 1927. május 21-én megrendezett Móricz-ünnepség jelentette.” (21. l.) Ezt a kijelentést kommentár nélkül közölni helytelen! A Móricz-ünnepség 470 (!) tagú rendezőbizottságában mindössze 13 tagját találjuk a BMT-nak s a Pesti Napló május 22-i híradása szerint „A pápai, sárospataki, budapesti teológusok küldöttei mellett köszöntő szavakat mondott a magyar ifjú munkások megbízottja, Szakasits Antal. Egybefonódtak az Otthonnak, az Újságíró-egyesület szónokának szavai a MEFHOSZ szónokának szavaival, beszélt a kerületi diákszövetségek küldötteje és körülbelül tizenöt más diáktestület vezetője . . .” A Bartha Miklós Társaság tehát csupán a tizenöt diákégyesület sorában vett részt a negyedszázados írói jubileumához érkezett Móricz Zsigmond ünneplésében. Jegyezzük meg: a Társaság nevében Fábian Dániel, az ünnepség előtt néhány nappal megválasztott új ügyvezető elnök köszöntötte Móriczot. (Fábian Dániel megválasztásának körülményeiről – és idejéről – sem tud a szerző, aki nehezen magyarázhatóan fényképét is kihagyja a Társaság vezetőinek arcképcarnokából. Itt jegyzem meg, hogy közli viszont a *Döntsd a tőkét, ne stráncokozz . . .* kötetére botot emelő József Attila fényképét; e kötet barthás fogantatásának leírásával, átdolgozott verseinek bemutatásával viszont adósunk marad. L. erről Szabolcsi Miklós–Tasi József, *Egy verseskönyv születése*. [Bevezető a kötet hasonmás kiadásához] Bp. 1980.

Időrendben ezután következne a BMT és a munkásosztály első, bármilyen torz formában, de mégiscsak megvalósuló kapcsolatának taglalása; közös akcióik a Gábor Áron Székely Munkásszövetséggel. Erről azonban források hiányában nem tud a szerző s így nem is említheti.

Az 1927 őszi – folytatólagos számozású – vitaest-sorozat 12. előadását Sebestény Sándor nem ismerteti (Erdődi Lajos: Földreform – okt. 29.). 1928 januárjában megjelenik a Csanády György-féle Hídban Szász Béla: *A gracchusi Földreform* című tanulmánya, a szerkesztő jegyzetével: „A Híd eredeti programjának megfelelően e tanulmánnyal beindítja társadalom, gazdaságpolitikai és nemzeti kisebbségi rovatát. A szerkesztőségnek sikerült a *Bartha Miklós* tudományos és irodalmi *Társaság* közreműködését biztosítani.” Ez gyakorlatilag fúziót jelentett a folyóirat és a Társaság között. Ez a magyarázata, hogy bár a

Híd kiadásában jelenik meg az *Ifjú szívekben élek* című röpirat, szerzői, szerkesztői között a BMT tagjait is ott találjuk. A röpirat mindkét szerkesztője, Hajdú Dénes és Kessler-Balogh Edgár a BMT tagjai; utóbbi budapesti tanulmányúttjáról hazatérve – nem utolsósorban a barthások hatáására – létrehozta 1928 augusztusában a csehszlovákiai Sarlót. (L. erről részletesen *A Sarló és Bartha Miklós Társaság kapcsolatáról* c. tanulmányomat, melyben egymás fejlődésére gyakorolt kölcsönhatásukat részletesen elemzem. Irodalmi Sz. 1980. 374–378.)

Ezután kellene szót ejteni a BMT alapszabályainak jóváhagyásáról – 1928. április 4. – és első nyilvános rendes előadásáról, melyet Szabó Dezső tartott május 23-án *A magyar demokrácia tartalma és törvényei* [nem „törvénye”, mint Sebestény írja] címmel „a faji öntudatra ébredt haladó magyarság számára”.

Sebestény az 1928. május 20-án és 21-én tartott Ady-ünnepségről források hiányában meglehetősen szűkszavúan tudósít – meg kellett volna néznie legalább a Népszava és az Est-lapok beszámolóit –; az ünnepségre kiadott – már említett – röpirat tanulmányait és a kibontakozó vitát azonban megfelelően ismerteti. Azazhoggy . . . mivel nem mestere a tollnak, egy helyen félreérthetően fogalmaz: „Szász Zoltánnak az antológiában szereplő, a *Nyugatban* megjelent írására Győry Dezső is reagált.” (45. l.) Szász Zoltán nem írt az *Ifjú szívekben élek* c. röpiratba. Az idézett mondat helyesen így hangzik: „Szász Zoltánnak az *antológiát bíráló*, a *Nyugatban* megjelent írására . . . stb.”

A szerző külön fejezetet szentel a BMT 1928-as Értesítőjének. Tévedései ezúttal hajmeresztőek és a tudományos kutató számára megbocsáthatatlanok. Idézem az első bekezdést: „A BMT fejlődésének egészéről nyújtott kép felvázolásakor külön fejezetet érdemel az 1928 szeptemberében megjelent *Értesítője*. A BMT *Értesítőjében* kifejtett koncepció, annak főbb megállapításai népszerűsítésére a Bartha Miklós Társaság egyik baloldali vezető egyénisége, a költő József Attila vállalkozott.”¹⁰³ A polgári radikálisok lapjában, a *Századunkban* jelent meg ismertetése, mely alapvető változást jelez munkájukban.” (47. l.) A 103. jegyzet: „*József Attila*, a BMT Értesítőjéhez. Száz. 1928. 8. sz. 589. old.”

Az első kérdés: hol olvasta Sebestény József Attila cikkét? A 103. jegyzet szerint a *Századunkban*. (Tegyük hozzá: a *Századunk* 1928/9.

számában és nem a 8-ban . . .) Itt, és a Szabolcsi Miklós által szerkesztett József Attila Összes művei III. kötetében a cikk pontos címe: *A Bartha Miklós Társaság Értesítőjéhez (1928 október)*. A költő ugyanis a BMT 1928. októberi Értesítőjét ismerteti és nem a szeptemberit. Szabolcsi Miklós az idézett kritikai kiadás jegyzetében már 1958-ban (!) világosan megkülönböztette a Társaság 1928 szeptemberi [1.] és októberi [2.] Értesítőjét. (I. m. 284–285.) Ha Sebestény elolvassa Szabolcsi jegyzetét, máris megóvja magát egy tévedéstől. A továbbiakban idézi a költő értékelését a Társaság – szerinte – 1928 szeptemberében, valójában 1928 októberében kiadott Értesítőjéről. Ezután maga is „folytatja” – a szeptemberi Értesítő ismertetését. Mindebből az derül ki, hogy Sebestény a BMT szeptemberi Értesítőjét tanulmányozta. Vajon hol? Bár a forrást nem jelöli meg – tanulmánya 105–110. és 113. jegyzetében egyszerűen „A BMT Értesítője, 1928. szeptember” jelölést használja – feltételezem, hogy az Országos Levéltárban, mert sokszor hivatkozik arra az iratsomóra, mely ezt az Értesítőt is tartalmazza – a belügyi szervek által készített gépiratos másolatban. (OL K-149-1932-7-4442/105–116.) Ugyanebben az iratsomóban megtalálható a BMT 1928 októberi – József Attila által szemlézett – Értesítője is. (Ih. 90, 97–102.). Megjegyzem, hogy a szeptemberi Értesítő eredeti – unikális – példánya megtalálható a szegedi József Attila Tudományegyetem könyvtárában. *Szinte* megmagyarázhatatlan, hogy a két-különböző idejű és tartalmú Értesítőt Sebestény „összemossa”, illetve az októberiről nem is vesz tudomást!

Az idézett bekezdés további tévedése, hogy József Attilát 1928 szeptemberében (!) „a Bartha Miklós Társaság egyik baloldali vezető egyénisége”-ként aposztrofálja. József Attila Századunk-beli cikke írása idején még nem is volt a BMT tagja, cikke 1928. novemberi megjelenésétől kezdve járt el a Társaság őszi előadásorozatára, miután bizonyossá vált számára, hogy szerelmét, Vágó Mártát – mint 1931-ben írja – „osztálya elragadta tőlem . . .” A költő ekkor, 1928 utolsó hónapjaiban talált új barátokra a barthás fiatalok között s csak 1930 őszére lett a Társaság „egyik baloldali vezető egyénisége” . . .

Sebestény ezután ismerteti a BMT 1928-as őszi előadásorozatát a parasztkérdésről – Asztalos Miklós Magyar Szemlében közölt tanulmánya alapján (a 125. számú jegyzetben a Társaság elnö-

kének nevét tévesen Asztalos Istvánnak írja). Itt jegyzem meg, hogy az első előadó, Áfra Nagy János *Középosztályunk és a parasztság* című november 7-én tartott előadásának teljes szövege megjelent az Előörs 1928. november 11-i és 18-i számában.

Teljesen hiányzik a tanulmányból a BMT és Bajcsy-Zsilinszky Endre Előörs című hetilapja kapcsolatának dokumentálása (s e kapcsolat megszűnésének okai), valamint a Dénes István-féle Magyarországi Földműves és Munkáspárttal való ideiglenes fúzió bemutatása. (Mindkét kérdést röviden érintettem *József Attila, Akácokhoz (Kétféle „Ars politica”)* című tanulmányomban, Tiszatáj, 1980/4. 41–47.; a költő – és a BMT – Előörs-korszakát részletesen bemutató tanulmányom a közeljövőben jelenik meg.) Sebestény sajnos a rokon törekvű mozgalmaktól elszigetelten vizsgálja a BMT történetét – kivétel a miskolci „Kőtörő” és a csehszlovákiai Sarló, bár a sarlós kapcsolat megszakadásának okait nem ismeri –, az Erdélyi Fiatalok és a szegedi Bethlen Gábor Kör munkájának ismertetése különösen hiányzik a tanulmányból. (1930-ra már a BMT – személy szerint Fábián Dániel – volt az „összekötő” a sarlósok és az említett csoportulások között.) Helyesen ismerteti viszont a BMT „narodnyik” és A Toll urbánus ideológiájának ütközőpontjait. A Toll 1929-es Ady-vitáját túlzott részletességgel mutatja be; ez a vita csak laza szálakkal tartozik témájához.

Elérkezve az 1929-es év nyarához, a tényeknek megfelelően elemzi az Új Magyar Föld első számát és a kritikai visszhangot. Ezután ismerteti – felületesen – az Új Magyar Föld második számát, József Attila erről írt bírálatát – *Új Magyar Föld és – néptelen szavak* –, majd részletesen tárgyalja a Társaság – szerinte – 1929 októberében kiadott Értesítőjét. Idézem: „A BMT munkája közepette igyekezett figyelemmel kísérni a szomszédos országokban felbukkanó szellemi áramlatokat is. Így szerény könyvomatosságunkban, az 1929 októberében megjelent *Értesítő* új számában meleg szavakkal köszöntötték az Erdélyi Helikon című folyóirat írásait. Tiszteletükre még egy külön vitaülést is beiktattak. Az 1930. október 25-re hirdetett előadásnak a következő címet adták: „A faji kataszterek és autonómiák (az új államtipus képe)»” (118. l.)

Sebestény ezek szerint mégis tanulmányozta a BMT 1928 októberi Értesítőjét. Ugyanis ennek a – József Attila által a Századunk 1928 novem-

beri számában ismertett – stencillel sokszorosított híradónak első és második oldaláról idéz. Nos, tegyük fel, Sebestény elnézte az Értesítón pontosan feltüntetett dátumot: 1928 október. Akkor sem tudom megérteni s mégkevésbé magyarázni, miért teszi A faji kataszterek és autonómiák (Az új államtípus képe) c. előadást 1930 októberére!? Sajátos félremagyarázó logikájához is hűlen lett, mert egy éves tévedését még egy évvel megtoldotta . . .

Sebestény ezután zavartalanul felsorolja az 1929 októberében kiadottnak vélt Értesítőtől a falubizottság programját. Idézem: „november 7-re Áfra Nagy János »Középosztályunk és a parasztság«, november 14-re Dénes István »A magyar jövő és a magyar paraszt«, november 21-re Fábíán Dániel »Európa jövője és a magyar paraszt«, november 28-ra Abaffy Béla, Mester Miklós és Rados K. Béla »Az utódállamok paraszt- és agrárpártjai« című előadásait tervezék.” (119. l.)

Vajon hogy feledkezhetett meg arról, hogy az – állítólagos 1929-es – októberi Értesítőben meghirdetett négy előadást Asztalos Miklós nyomán már maga is ismertette könyve *Elméleti vitaforum* című fejezetében. Így: „Működésük kezdetén – 1928 októberében és novemberében – négy vitaelőadást rendeztek a Fővárosi Könyvtár előadó termében a magyar parasztprolémáról. Az első vitaest előadója Áfra Nagy János volt.” (58. l.) Továbbá: A harmadik vitaest előadója Fábíán Dániel volt, aki »Európa jövője és a magyar paraszt« címmel tartott nagy érdeklődést kiváltó előadást.” (60. l.) Stb., stb.

Ekkora felületesség egyetemi szemináriumi dolgozatban sem engedhető meg. Tévedésére a szerző maga is rájöhethet volna, ha leadás előtt legalább egyszer figyelmesen elolvassa könyve kéziratát! Könyve 58. oldaláról idézett mondatában 1928 októberére és novemberére teszi a négy vitaestet. Az októberi dátum – téves. Ez a tévedés elkerülhető lett volna, ha Sebestény ismeri Fábíán Dániel *József Attiláról* írt, 1974-ben kiadott könyvét. Fábíán ugyanis könyve 110. lapján fakszimilében közli a vitaestek plakátját a pontos dátumokkal . . .

Az elvetélt Ifjúsági Parlament történetét lényegében híven adja elő. De a dátumokkal itt is hadilábon áll! Hivatkozik például Asztalos Miklósnak – szerinte – „1930. október elején” – írt cikkére – *Az ifjú nemzedék új arca* –, mely az Új Magyar Föld 1929. október–november–decem-

beri számában jelent meg (127. l.) Vagy: ismerteti a Rohonyi Vilmos és Olt Károly által szervezett *Kelet-európai Szeminárium* történetét a Magyar Nemzet 1979. június 7-i számában megjelent cikkem alapján. Sebesténynél a megjelenési év: 1969. (251. l., 172. jegyzet) Kommentár? Mi nek . . .

Ha ismerte volna Fábíán Dániel dokumentumgyűjteményét, bemutathatta volna a Sarlós és a Bartha Miklós Társaság kapcsolata fellazulásának, majd megszakadásának okait. A sarlósok ugyanis a BMT-vel közös akcióként tervezték 1930. március 15-i koszorúzásukat Petőfi szobránál. A Társaság Hódmezővásárhelyen tartózkodó ügyvezető elnöke, Fábíán Dániel és budapesti helyettese, Könyves-Tóth Kálmán ezt nem vállalták s nem vállalták az Új Magyar Föld harmadik számában Boross Zoltán pozsonyi sarlós *Kossuth Lajos dunai konföderációja és az új nemzedéki kérdés* című írásának közzétételét sem. A sarlósok útja ettől kezdve nyílegyenesen vezetett a munkásmozgalomba, míg Fábíán Dániel és József Attila – ideiglenes megtorpanásként – megírta *Ki a faluba* című röpiratát. (A BMT 1930. március 23-i Ady emlékünnepejének története is csupán Fábíán Dániel dokumentumgyűjteményéből rekonstruálható.)

További hiányosság, hogy a szerző, bár utal rá, nem adja pontos kronológiáját a Szász Béla által a BMT keretein belül szervezett Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak. A Társaság 1930 őszére kialakult frakcióinak és e Párt viszonyának elemzése is hiányzik, így a baloldal 1930. október 31-i kilépése sem indokolt. Kedvem lenne idézni a könyv 196–197. lapjait, mert szinte minden állítása helyesbítésre szorul. A feladatot úgy oldom meg, hogy a fennmaradt dokumentumok alapján ismertetem a baloldal kiválásának történetét és jelzem, hol tér el álláspontom a Sebestény által felvázolt képtől.

1. 1930. szeptember 26-án Könyves-Tóth Kálmán levélben közölte a hódmezővásárhelyi Városi Kórházban dolgozó Fábíán Dániellel és az ekkor már Budapesten élő Asztalos Miklóssal, hogy „. . . a Bartha Miklós Társaságban viselt helyettes elnöki, helyettes ü. v. elnöki és helyettes szociálpolitikai alosztály elnöki tisztségemről lemondok. Tisztelettel bejelentem továbbá, hogy a Bartha Miklós Társaságból kilépek.” OSzK Fond 71/20–21.

2. Ezt az állítást egy Fábíán Dánielhez 1930. október 2-án írt K. aláírású levél – Olt Károly

vagy Kodolányi János írhatta – nyomatékostíja: „Kálmánhoz mentem ma délben: a BMT-ből való kilépését befejeztnek tekinti: okai: a BMT tisztikara nem támogatta munkájában és nem bírja idegekkel a BMT jobb és baloldala közti valamelyes egyensúlynak fenntartását, 2. elvi ellentét (ez utóbbit szerettem volna tőle hallani, de erre vonatkozólag nem nyilatkozott, azt hiszem a BMT jelenlegi orientációjával nincs nagyon ellentétben).” Ih. 26.

Minderről Sebesténynek nincs tudomása.

3. Valamint arról se tud, hogy 1930. október 24-én a BMT választmánya ülést tartott. A fennmaradt jegyzőkönyv szerint „Asztalos [Miklós] elnök nyitotta meg a gyűlést. Könyves-Tóth Kálmán [aki ezek szerint mégsem tekintette „befejezettnek” a Társaságból való kilépését – T. J.] tartotta meg beszámolóját az utolsó fél év munkáságáról. Utána Fábíán Dániel ügyvezető elnök tartott beszédet a Társaság legközelebbi feladatairól.” Ih. 55/8. (Beszédének fennmaradt hét oldalas, tintával írt fogalmazványa szerint megkísérelte a jobb- és baloldal robbanásig feszült ellentétét elsimítani. Ih. 46/5.) A jegyzőkönyv hátlapján Fábíán Dániel írásával olvasható a Társaság 1930-as őszi előadástervezete; József Attila is szerepelt volna *Van-e nemzeti kultúra?* című előadásával.

4. A választmányi gyűlésről *Nagy ifjúsági kongresszust készít elő a Bartha Miklós Társaság* címmel számolt be a Népszava október 26-i és a csehszlovákiai Baráti Szó decemberi (!) száma; utóbbi *A Bartha Miklós Társaság őszi ülése* címmel. Azonos szövegüket bizonyára a szociáldemokrata kapcsolatait kiépítő – és református elkötelezettségét megőrző – Fábíán Dániel juttatta el mindkét orgánumhoz.

5. 1930. október 31-én emlékünnepelet tartott a Társaság, névadója halálának negyedszázados évfordulója alkalmából. Erről már Sebestény is tud, szerinte Fábíán Dániel megnyitóbeszéde után „... Szász Béla titkár, az általa Bartha Miklósról festett képet átadta a Társaságnak.” Sebestény itt nagyvonalúan festővé avatja a jogi végzettségű Szász Bélát, holott közös forrásunk, egy „szigorúan bizalmas” jelentés szerint csupán arról volt szó, hogy Fábíán felkérésére Szász átadta az általa *adományozott* portrét a Társaságnak. Szerzőnk ezt követően „megvédi” Szász Béla ellenében Bartha Miklós emlékét – a komikum határát surolva –, majd részletesen ismerteti Kardos Béla előadását a *Nemzetiségi kultúraautonómiáról*. Nem vesz tudomást viszont a rendőri

jelentés fontos információt tartalmazó befejezéséről, mely így hangzik: „A társaság dolgai egyébként nem állnak jól. A közeli napokban a nemzeti érzésűek élükön dr. Szász Bélával alighanem ki nem vonulnak és akkor dr. Fábíán Dánielnek színt kell vallania.”

6. A „színvallás” még aznap este bekövetkezett, bár nem a „nemzeti érzésűek”, hanem a baloldal vonult ki a Társaságból, Fábíán Dániel vezetésével. „Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (a magyar hitleristák) alvállalata lenni” – jelentették ki a Népszava 1930. november 1-i számában közölt nyilatkozat aláírói; köztük József Attila.

Egészen sajátosan értelmezi az október 31-i emlékünnepelet Sebestény Sándor. „Asztalos Miklós volt elnök [1930. október 31-én még Asztalos Miklós a Társaság tényleges, nem pedig „volt elnöke”! – T. J.] – írja – tekintélyét is latba vetette, hogy Szászt, valamint az agrárprogramot kidolgozó Szabó Bertalant és követőit visszaszorítsa, s a nyílt szakítást elkerülje. A szakadást azonban Asztalos sem tudta megakadályozni, mivel a jobboldal elérte, hogy Fábíán Dániel ügyvezető alelnököt megbuktassák, s helyére kompromisszumos megoldásként Könyves-Tóth Kálmánt állítsák.”

Forrásként Asztalos Miklósnak *Új magyar nemzedék* címmel a Református Diákmozgalom 1932. februári számában közölt tanulmányára és Fábíán Dániel kései visszaemlékezésére – *A résztvevő szemével*, PTK 1979/2. – hivatkozik. Nézők először Asztalos tanulmányát, mely Fábíán állítólagos leváltásához és Könyves-Tóth – Sebestény által állított – elnöki kinevezéséhez viszonylag közeli időben készült. Asztalos csupán ennyit mond: „Másképp évvel ezelőtt végül még egyszer megkíséreltem egy táborba hozni a lassan férfiúvá lett kortársakat. A Bartha Miklós Társaságban sikerült a veszélyesen balra tolódott elemeket háttérbe szorítani.” I. m. 94. E sorokban Asztalos Miklós ugyan sajátosan értelmezi Fábíán és társai kilépését, de sem itt, sem tanulmánya további részében szót se ejt Könyves-Tóth Kálmán elnökké választásáról (aminek feltétele lett volna az ő leváltása is . . .).

Szerzőnk forrása tehát csupán Fábíán Dániel memoárja lehetett. Idézem: „A Bartha Miklós Társaság vezetőségét hirtelen (véleményem szerint az alapszabályok mellőzésével) összehívták, új vezetőséget választottak. Helyembe ifj. Könyves-Tóth Kálmánt választották. Átéltam a bukott

vezér irigylésre nem méltó erkölcsi és lelki váltságát. Akkor fogalmaztam meg tizenkettőnk [?] kilépését." I. m. 207. Sebestény tehát forrásként fogadja Fábían – kirívó tévedésekkel teli – visszaemlékezését.

7. Pedig ha alaposan tanulmányozta volna az Országos Levéltár többször idézett iratcsomóját, az 1931. január 17-i „szigorúan bizalmas” jelentésben a következőket olvashatta volna:

„A Bartha Miklós Társaság dolgában jelentettük, hogy a közelmúltban feloszlott. A tagok egyrésze, amint már ismerttük a Magyar Nemzeti Szocialista Párt alapításában vett részt, egy másik részt a Magyar Nemzet-Politikai Párt [helyesen: Nemzetpolitikai Társaság – T. J.] szívtott fel magába, egy töredék pedig a szociáldemokratákhoz csatlakozott.

Ebbe a bomlási processusba nem tudott belesnyugodni a tagok egy része és Könyves-Tóth Kálmán vezetésével e hó 14-én a Central kávéházban este 8 óraker találkozót adtak egymásnak.

A találkozón Könyves-Tóth Kálmán úgy tün-tette fel a dolgot, hogy a Bartha Miklós Társaság nem bomlott fel, mostani összejövételük közgyűlés jellegével bír. [...] Ezen a közgyűlésen elnöknek jelölték: Könyves-Tóth Kálmánt...” OL K-149-7-4442/181–182.

Megjegyzem, hogy ezt az iratot Sebestény is ismeri – bár ő a rendőri jelentés dátumát, január 17-ét véli a közgyűlés napjának –, csak kissé „át-fogalmazza”. Így: „Egészen új összetételű elnökséget választottak. Az ügyvezető elnök Könyves-Tóth Kálmán maradt...” (220. l.) Helyesen: ügyvezető elnök *lett!* Az ártértelemezésre azért volt szüksége Sebesténynek, hogy ellentétbe ne kerüljön Fábían Dániel téves adatával.

8. A BMT tehát működésének két és fél hónapos szünetelése után ült össze első ízben és ekkor, 1931. január 14-én választott új ügyvezető elnököt Könyves-Tóth Kálmán személyében. (Könyves-Tóth azonban kezdettől fogva teljes hatalommal bírt, ugyanis Asztalos Miklós tudományos munkája miatt már nem vett részt az újjászervezett Társaság életében, ahonnan 1932 márciusában

ténylegesen is kilépett. Maga Fábían Dániel is e közgyűlés után két héttel, 1931. január 28-án juttatta el Könyves-Tóth Kálmánhoz „Igen tisztelt Elnök Úr!” megszólítású levelét és előző nap írt nyolc oldalas memorandumát, melyben kilépésének okait magyarázza, továbbá rendezti anyagi természetű ügyeit; elszámol az Új Magyar Föld 3. számának nyomdaköltségével és felkéri az új vezetőséget a Társaságnak kölcsönzött 2500 pengő – ezen összegben vásárolták meg Szabó Dezső *Megeked az eső* c. regényének kiadási jogát – megtérítésére. (Mindkét autográf aláírású irat megtalálható Könyves-Tóth Kálmán hagyatékában.)

A Társaság 1931–1933 közötti működéséről Sebestény Sándornak már csak hézagos adatai vannak. Az egyik jegyzetben hivatkozik ugyan *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor* című tanulmányomra (ItK 1979/554–569.), megjegyezve, hogy kézirata nyomdába adása után jelent meg, így „fontos dokumentumait már nem volt módom felhasználni” (261. l.)

Úgy vélem, bírálatommal tán sikerült igazolnom, Sebestény Sándor kissé túlhamar adta nyomdába kézirátát. Ha megvárja – például – *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség* című tanulmányom megjelenését (PTK 1980. 90–110.), beszámolhatott volna a Bartha Miklós Társaság által alapított társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségéről és benne József Attila kiemelkedő szerepéről. Történetpolitikai tanulmánya megírásában hiányos, számos esetben pontatlanul, sőt tévesen értelmezett adatokra támaszkodott, a korrekció lehetőségét pedig elmulasztotta. Így az a furcsa helyzet állott elő, hogy van ugyan egy 13 íves könyv a Bartha Miklós Társaság 1925–1933 közötti történetéről, de téves állításai félrevezethetik a témában járatan olvasót.

Tasi József

FRIED ISTVÁN: A DÉLSZLÁV NÉPKÖLTÉSZET RECEPCIÓJA A MAGYAR IRODALOMBAN KAZINCZYTÓL JÓKAIIG

Bp. 1979. Akadémiai K. 355 l.

A kilenc fejezetre tagolódó munka fejtegetéseit a magyarországi jugoszlavisztika historiógráfiáját tárgyaló bevezetővel indítja a szerző, majd „a délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának magyar mérlegét” vonja meg. Ez utóbbi tanulmányos fejezetben, összegezést kapunk a kérdés eddigi kutatási eredményeiről s azok jellegéről. Fried számba vett minden olyan törekvést, nem egy esetben tudós életművet (pl. Hajnal Márton, Margalits Ede, Szegedy Rezső, Bajza József, Pável Ágoston, Hadrovics László stb.), amelyek a magyar jugoszlavisztika hírnevét öregbítették s egyben a magyar irodalomtörténeti kutatás szempontjából is fontos eredményeket hoztak. A Zrínyi-filológia körébe utalható, Hajnal Márton, Szegedy Rezső, Bajza József tollából származó dolgozatokat éppúgy említhetnők példa gyanánt, mint Hadrovics Lászlónak a kaj-horvát irodalom kérdéseit vagy a középkori Trója- és a Nagy Sándor-regények problematikáját vizsgáló tanulmányait. A jugoszláviai magyar kutatók ezirányú munkásságáról sem feledkeznek meg: szól Szeli Istvánról, aki „a felvilágosodás délszláv-magyar érintkezéseit kutatta, majd Madách délszláv fogadtatásáról közölt hosszabb tanulmányt”; Bori Imréről, aki „Vuk Karadžić magyar kapcsolatainak problémáit vetette föl”; Magdalena Veselinović-Andjelčićről, aki „disszertációban tekintette át a szerb-horvát népköltészet magyar útját a XIX–XX. században.” (35. l.)

Méltatja az 1972-ben, Vujicsics D. Sztoján szerkesztésében megjelent kapcsolattörténeti kötetet is, a *Szomszédság és közösség* címűt, „amely pontosan jelezte, melyek e diszciplína eddig elért eredményei, illetve melyek azok az elméleti-módszerbeli hiányosságok, amelyek a további kutatásnak gátjaivá, akadályozóivá válhatnak.” (36. l.) Ebből az alapállásból kiindulva vázolja fel ama problémákat, amelyek megoldását a magyar jugoszlavisztika soron levő feladatkörének tekint.

A könyv további hét fejezetéből az elsőben (*A magyar felvilágosodás irodalma és a délszláv népköltészet*) a szerb és a magyar irodalmi népiességet állítja párhuzamba s megállapítja, hogy míg a szerb felvilágosodás idején „párhuzamosan fut egymás mellett a népköltészet felfedezésének törekvése a klasszicizmus teljes kibontakozásának

vágyával”, addig a felvilágosodás kori magyar irodalomban „felvilágosodás-klasszicizmus-népiesség keresztezi egymást.” A szerb felvilágosodás legjelentősebb képviselője, Dositej Obradović – noha az angol és az orosz racionalisták neveltje – verseiben a szerb népi tízest, a *deseteracot* is gyakran használja s már Vuk Karadžić fellépése előtt ismeri a szerb népi epika olyan hőseit, mint Kraljević Marko vagy Hunyadi János. A Horatius, Pindaros, Klopstock műveinek példáját követő Lukijan Mušickiról is köztudott, hogy a klasszikus ideálok mellett a szerb népköltészet világa is színezte irodalomszemléletét és munkásságát.

Magyar viszonylatban a népköltészet jelentőségének s értékeinek ilyen jellegű felismeréséről valójában csak Csokonai és Fazekas életműve tanúskodik, ami korábbi keletű *népiesség* a magyar felvilágosodásban, az jobbra „közép- és kisnemesi eszméket visszhangzó, patriarchális jellegű, amely folklór-vonatkozásai ellenére az adott körülmények között beszűkülés, a világtól (= a felvilágosodás eszméitől) való elzárkózás ideológiai támaszául szolgált...” (54. l.)

A két szomszédos irodalom képviselői – az együttléttől fakadóan – szükségszerűen egyszerre figyeltek fel a délszláv népköltészet értékeire a reagáltak is rá, jöllehet – figyelmeztet Fried – különbözőképpen. A szerb irodalmat készületlenül érte a Vuk Karadžić gyűjtötté népköltési anyag, megjelenése meglepetést, sőt „némi meghökkenés”-t idézett elő. A magyar felvilágosodás írói viszont „olyan nemzeti őskort bizonyító, a legigényesebb ízlés szerint átpoétizálható, világos és egyértelmű szerkesztésű, évszázadok csiszolása által szentesített költészetet” fedeztek fel a szerb népénekekben, „amely szembezegezhető”-nek bizonyult „a feudálisan nemesi eredetiségénnel, az újabb eszméknek hátat fordító, minden csekély újítástól megriadó provincializmussal”. (55. l.) Ebben a folyamatban Kazinczy és Kölcsey felismerési voltak meghatározók: a „szerbus maniernak” a *Hasanaginica* Kazinczy készítette fordításával megindult térhódítása Kölcsey lírájában teljessé vált ki, ami aztán – már a romantika jegyében – Vörösmarty és mások költői műhelyében terebélyesedett.

Gazdag dokumentációval vázolja fel Fried Kazinczy Hasanaginica-fordításának hátterét is – meggyőzően érzékeltetve általa az egykori magyar szellemi életben tapasztalható délszláv érdeklődés tényét. Adatai között a délszláv nyelvterületen katonáskodó Kazinczy László híradása mellett (László 1788. július 29-i levelében egy „rátz nótát” küldött magyar nyelvre fordítva testvérének, Ferencnek) Verseghy 1791-es, a *Rövid értekezések a Musikáról* . . . c. munkájában megfogalmazott véleménye; a *Magyar Hirmondó* 1792-es évfolyamában található Kraljević Markóra vonatkozó utalás; Sándor István *Sokféle* c., 1791–1808 között megjelent kiadványának a szerb népénekekkel kapcsolatos közlései (Kraljević Markót és Hunyadi Jánost említi); Engel János Keresztély német nyelvű munkájának (*Geschichte des ungrischen Reiches und seine Nebenländer*) a Kraljević Marko mondatkörére történő utalása szerepelnek. Konklúziója meggyőzőnek látszik: az említett adatsor birtokában állítja, hogy a magyar felvilágosodás képviselői „a szerb–horvát–szlovén tudósvilágot” megelőzve fedezték fel a délszláv népköltészetet . . .

A délszláv népdalkincs magyar recepciójának Kazinczy Hasanaginica-fordításától Kölcsyig, Vörösmartyig, Bajzaig ívelő folyamatában a szerb és magyar költőként egyaránt számottevő Vitkovics Mihály sajátos szerepet vállalt: eredeti szerb nyelvű szövegek alapján elsőként fordított szerb népdalokat és epikus énekeket magyarrá. Értethető, hogy Fried külön fejezetet szentelt a Vitkovics-jelenségnek: tüzetes vizsgálat alá vonta a két nyelvűség jegyében alkotó poeta átköltéseit, s körvonalazta ezek jelentőségét. Szövegösszevetési nyomán több eddig tisztázatlan kérdést megoldott; eredményei részint a fordítások keletkezéstörténetére, részint e versforma megválasztására vonatkoznak. Vitkovics fordítói tevékenységét illetően egyetértéssel idézhetjük megállapítását, mely szerint „. . . Vitkovics a délszláv népköltészet világának alapos ismeretével illeszkedett . . . a népi és a népies motívumok, műfajok, verselési eszközök irodalomba emelésének magyar folyamatába. Jelentősége . . . abban jelölhető meg, hogy egy adott irodalom tanulságait ügyes kézzel illesztette . . . egy másik irodalom hasonló jellegű kísérletei közé.” (115. l.) Abban is egyet kell értenünk Frieddel, hogy a szerb népköltészetet s ezzel együtt a népiességet népszerűsítő fordításaival megfelelő történelmi pillanatban lépett elő Vitkovics így ösztönzően hatott e

törekvések egészére – olyannyira, hogy az 1820-as években megvalósuló „művészi népdal”, „Kisfaludy Károly frontáttörése, az Aurora-népiesség”, a „szerbus manier reformkori változatai”-nak megszületése mind-mind elképzelhetetlen Vitkovics munkássága nélkül.

Hogy mennyire nem, azt épp a könyv következő, „a szerbus manier reformkori változatai” számba vevő fejezetében igazolja Fried. Miután jelezte a jelenséggel s annak elnevezésével kapcsolatos korábbi álláspontokat (Horváth János, Gáldi László; az utóbbi figyelmeztetett nálunk első ízben arra, hogy a „szerbus manier” forrásai nem kizárólag szerb, hanem horvát népi szövegek is voltak), nyomban rátér ama szövegek elemző igényű bemutatására, amelyek az esztétikai értékek tekintetében a legmaradandóbbaknak, s egyben egy irodalomtörténeti folyamat dokumentumainak is bizonyultak. Mindjárt a bevezető passzusokban meggyőző okfejtéssel bizonyítja, hogy Kölcsy, *Panasz* c. költeményében, már „fejlődéstörténetileg sikerült mintát adhatott egy új versnem megvalósítására”, Vörösmarty pedig, a *Földi menny* s a *Csák* c. költeményekben megalkotta azokat a maradandóság jegyeit is hordozó verseket, amelyekben a délszláv népköltészetből származó paralelizmusok segítségével építkezik, vagyis a versszerkesztésnek a délszláv népköltészetben honos módját veszi át. A legtöbb figyelmet természetesen a *Hedvig*nek szenteli Fried, lévén ez többek véleménye szerint is „a »szerbus manier« legszebb, legpoétikusabb változata” Vörösmartynál: „egyfelől beteljesíti a *Földi menny*ben megindított folyamatot, a lírai monológ drámaivá fejlesztését (gondoljunk Gábor angyal panaszaira!), másfelől a kisebb epikus művek kimunkálásában elvégzett próbálkozások egy változatát dokumentálja . . .”

Fontos eredményeket tartalmaz Fried elemzésének az a része, amelyben a Vitkovics fordította *Hajkun* c. délszláv népének és a *Hedvig* összefüggéseit vizsgálja. Filológiaiag dokumentált fejtegetései nyomán kiderül, hogy a *Hajkun* magyar változatának képei és verselési megoldásai Vörösmarty művében nemesednek tovább, mint esztétikai minőségeket teremtő tényezők.

Az utóbbi évek délszláv–magyar kapcsolattörténeti kutatása érzékelhetően nagyobb érdeklődést tanúsított a délszláv népköltészet jeles reformkori műfordítójának, Székács Józsefnek munkássága iránt. Maga Fried is foglalkozott a kérdéssel egy terjedelmes tanulmányban *Székács*

József és a szerb népköltészet, In: *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Bp. 1972. 259–284.*), ám míg ott az életpályát rajzolta meg s a műfordításkötet, a *Szerb népdalok és hősrégék* két kiadásának keletkezéstörténetét fejtette fel, addig könyve Székács munkásságával foglalkozó fejezetében a fordításkötet „nyelvi-fordítási szempontú elemzését” végzi el. Fejtegetéseinek legszembetűnőbb vonása, egyben erénye a méltóságban tapasztalható mértéktartás. Mert bármennyire is múlhatatlanok Székács érdemei a szerb népdalok és hősrégék magyar recepciójának történetében, „... kötete – állapítja meg Fried – csak a szerb–magyar irodalmi kapcsolatok történetében határkő – és nem a népiesség fejlődésében, ott csupán irányjelző állomás, fejlődési fok.” (182. l.) Mindez csöppnyit sem változtat a tényen, hogy hosszú időn át őt tekinthették a szerb népköltészet legjobb és legsikeresebb fordítójának s annak ellenére, hogy a szerb népverset jellemző „könnyed előadásmód” fordításából többnyire hiányzik, mégis inspirálója lehetett XIX. századi irodalmunk több délszláv vonatkozású alkotásának, illetve írói megnyilatkozásának (Arany János, Jókai), a fordító egész munkássága pedig – ha szerényen is – a romantikát erősítette.

Szerencsésnek tartjuk Fried törekvését, hogy a délszláv népköltészet recepciójának ily tüzetes történeti áttekintése és elemzése során összegezni kívánta a recepció történetének későbbi, tehát a romantika korát követő fázisát is. Az 1849 utáni évek esztétikai, folklorisztikai törekvéseit ismerve nyilvánvaló a további érdeklődés a szomszédság népi kultúrája iránt. Erdélyi János és Arany János idevágó megnyilatkozásai

nak és írásainak elemzése mellett képet kapunk Urháy György és Kondor Lajos fordítói munkásságáról is. Meggyőző sorokat olvashatunk e fejezetben arról, hogy a legjobbak esetében nagyon is céltudatos volt a délszláv folklór recepciójának szorgalmazása. Fried épp Erdélyi János fordításait elemezve bizonyítja, hogy ezek az átültetések Erdélyi „irodalom- és tudománypolitikai” céljait szolgálták, vagyis „a nemesebb hangú, az igazi népiességre épülő líra” fejlődését célozták a petőfieskedők ellenében.

A zárófejezetben Jókai munkásságának délszláv vonatkozásairól olvashatunk érdekes és adatgazdag összegezést. *A bán futárja* c. Jókai-költemény horvát–magyar összefogást szorgalmazó gondolatkörét éppúgy számba veszi a szerző, mint *Az aradi hős nők* c. színművét vagy *A Magláy-családot* és természetesen *A három márványfej* és az *Egy játékos, aki nyer* c. regényeket. Vizsgálódásának gerincét ez utóbbi mű elemzése alkotja – lévén, hogy a regényben – s ezt Fried érvekkel bizonyítja – Deli Marko regéje „szerkezetileg is igen fontos elem”, mi több: ez a délszláv ihletésű verses betét „a népi-nemzeti iskola követőinek egyhangú, üres formává merevedett lírai versei, balladái mellett más színt képvisel”, hozzátehetjük: eredeti szint jelent.

Fried István terjedelmében és tartalmában, méginkább eredményeiben impozáns könyvet írt a délszláv népköltészet magyar recepciójáról. Munkája hosszú évek kutatási eredményeinek foglalata. Mint a jelzett témakörön belül korábban publikált Fried-dolgozatok mindenike, ez a könyve is példás alaposítással, a körültekintő, minden adatot számba vető és mérlegelő filológus módszerességével készült.

Lőkös István

KÉT KÖNYV NAGY LAJOSRÓL

Kónya Judit: Nagy Lajos. Bp. 1980. Szépirodalmi Kk. 299. l. (Arcok és vallomások)
– Tarján Tamás: Nagy Lajos. Bp. 1980. Gondolat K. 254 l. (Nagy magyar írók)

1958-ban, négy évvel az író halála után adta ki a Bibliotheca kiadó Kardos Pál Nagy Lajos monográfiáját, és most, huszonkét év múlva egyszerre két kiadó is szükségét látta, hogy összefoglaló könyvet jelentessen meg a *Kiskunhalom* szerzőjének életéről és munkásságáról.

Sajnos, egyik mű sem tud sok újat föltárni Kardos Pál lelkiismeretes monográfiájához képest. Kónya Judittól ezt nem is igen lehetett elvárni, hisz könyvének célja a sorozat jellegének megfelelően, a magas szintű ismeretterjesztés, az író életének színes, érdekeltető bemutatása és mű-

veinek népszerűsítése, az olvasók figyelmének felkeltése volt. Kónya Judit vállalt feladatát tisztességgel el is végezte, könyve a kitűzött célnak jól megfelel.

Műve az író pályáját öt fejezetben tárgyalja, évszámokkal jelezve az egyes meghatározóan elváló szakaszokat: 1883-tól első novellája megjelenéséig, 1907-ig, a második a Tanácsköztársaság bukásáig, majd a két háború közti időt kettéosztva mutatja be – elválasztva a *Kiskunhalom* megjelenése (1934) előtti és utáni korszakot – és végül a felszabadulás utáni évekkel zárja be. A szakaszokon belül sorra veszi (az első három fejezetben nagyjából az író önéletrajzi munkái alapján) Nagy Lajos eseményekben nem nagyon bővelkedő életútját s időrendben ismerteti, értékeli munkásságának egyes darabjait. Részletesen foglalkozik az indulás nehézségeivel, a Nagy Lajos-i novellák témakörével, jellegzetességeivel. Különösen sikerültnek érezzük írói módszerének összevetését a Móricz Zsigmondéval. A szerző nem kerüli el azt a tény sem, hogy Nagy Lajos a *Hét krajcár* írójának munkásságát élete végéig nem is nagyon titkolt ellenérzéssel ítélte meg. Tegyük hozzá, Móricz sem szerette Nagy Lajost. Míg a novellák ügyében az ő szava döntött három éven át, mindössze három novelláját közölte a Nyugat. Hogy miért nem kedvelte „annak okát ma sem tudom megmagyarázni. Talán azért nem, mert kettejük stílusa merőben más volt, noha mindketten a kritikai realizmus mesterei voltak” – írja nem sokkal Nagy Lajos halála után Gellért Oszkár.

Ne nagyon lepődünk meg, hogy Gellért Oszkár csak stílári különbséget lát Nagy Lajos és Móricz Zsigmond közt, és mindkettőjüket a kritikai realisták közé sorolja. Az 50-es évek első felének irodalomszemléletéből eredő megállapítás ez. Ne hallgassuk azonban el, még ma is vannak, akik – a forradalmi optimizmust, a forradalmi cselekvést kérve számon tőle – csak fanyalogva szólnak Nagy Lajos írásművészetének szocialista jellegéről. Kónya Judit nem tartozik ezek közé, szocialista műveknek minősíti Nagy Lajos 20-as, 30-as években írt remek novelláit, és elsősorban az apró megfigyelésekben, a lélektani mozzanatok hangsúlyozásában látja legkiemelkedőbb elbeszéléseinek értékét. Érezhető szeretettel, beleérzéssel szól a Nagy Lajos-i életműről. Színes, oldott stílusú elemzéseivel, értékeléseivel egyetértünk, itt-ott az arányokkal már kevésbé; némely novellájáról többet is szerettünk volna olvasni (pl.

1919 május), és olyan emlékezetes novellája is van, (*Kopaszok és hajások*), amelynek még a címét is hiába keresnénk. A nehezebb kérdéseket is körültekintően fejtegeti Kónya, példa rá az oroszországi napló, (*Tízezer kilométer Szovjet-oroszország földjén*), melynek keletkezését, megjelenésének körülményeit tárgyilagosan, igen alaposan, meggyőzően vizsgálja.

Az utolsó fejezetet (1945–1954) viszont feltűnően hiányosnak tartjuk. Nemcsak a két önéletrajzi kötet bemutatása kap méltatlanul kisebb terjedelmet és hangsúlyt (a második rész alig néhány sort), hanem a többi műve is. A *falu*-t például –, amelyet Sötér István „kis műremek”-nek nevez (1951), csak cím szerint említi meg, de még mostoháiban bánik az ezekben az években írt novelláival.

Bizonyos, hogy Nagy Lajos 1945 előtti novellateremtését, annak legjellemzőbb, legidőtállóbb darabjait általában egyezően ítéli meg az irodalmi köztudat, ám a háború utániakról már meglehetősen eltérőek a vélemények.

Míg Kónya Judit az 1945 után kelletkezett novellák közül csak egyetlen egyről szól (*Polgári életforma*), azt is csak épp hogy megnevezi, addig Tarján bőven tárgyalja e korszak elbeszéléseit is, cím szerint tizenhetet; vizsgálja őket elsősorban témájuk alapján, részletesebben elemezve *A tolvaj macska* címűt, amely Déry Tibor állítása szerint is: „hibátlan remekmű”.

Összehasonlításképp: Kardos Pál monográfiája 114 elbeszélést vesz szemügyre, ebből tizennyolc 1945 utánról való. A Magyar Remekírók sorozatában megjelent Nagy Lajos Válogatott műveiben közölt huszonegy novella közül is csak kettő (*Az ember és a kutya* és az *Autóbusz*) származik a felszabadulás utáni évekből. Ezzel szemben Illés Lajos (*A Magyar irodalom története* 6. kötete) Nagy Lajos novellisztikájából tíz elbeszélést tárgyal az 1945-ig kiemelt húsz novella mellett. Úgy érzem, itt Tarján találta meg a megfelelő arányt és egyben helyesen értékeli az író utolsó korszakát, amikor azt írja: „A felszabadulás után keletkezett elbeszélések egyike-másika kiemelkedő darab, kitűnő író szép munkája a legtöbb, s természetesen néhány gyöngébb is akad köztük. Egészében azonban a novellista nem tudott olyan maradandót alkotni, mint pályája elején, vagy később a *Lecke* korszakában.”

Tarján könyve egyébként szintén az életrajz fonalán vezeti végig az író pályáját, de nem évszámokkal jelzi az egyes szakaszokat, hanem inkább

egy kimagasló művek köré szövi mondanivalóját. Kónya Judittal szemben kilenc részben tekinti át Nagy Lajos útját. Külön fejezetek kap a három legmaradandóbb novelláskötet: a *Lecke*, *Bérház* és az *Uccai baleset*, ugyancsak egy-egy fejezetet szentel a *Kiskunhalom*, valamint *A tanítvány* című regényeinek.

Kismonográfiája jó felkészültségű, széles látókörű irodalomtörténész munkája. Különösen az egyes művek elemzése sikerült, de Tarján igyekszik megkeresni Nagy Lajos írásművészetének forrásait is. Három irányt jelöl meg, ezek: a magyar irodalom naturalista kezdeményei, az orosz irodalom, főképp Gorkij hatása, s végül a nemzetközi proletáirodalom 20-as években kialakuló jellegzetes eredményei.

Részletesen foglalkozik az író pályájának az 1934-től az 1945-ig terjedő szakaszával, amelyet *A visszavonulás és kivülről évtizedének* nevez, és egyben Nagy Lajos munkásságának leginkább vitatott, sőt mondjuk ki világosan, legnegatívabban értékelt szakasza. Nagy Lajos némely kritikusa éppen ezekben az években írt művei alapján, szemléletének egyoldalúsága, állásfoglalásának ellentmondásossága alapján nem sorolja egyértelműen a *Kiskunhalom* íróját századunk klasszikusai közé. És ha hozzávesszük ehhez azt is, hogy Nagy Lajos soha nem tartozott a kiváltképp olvasott, elismert írók sorába, joggal vetődik fel a kérdés: igazán nagy író volt-e? Tarján, sok szempontú vizsgálódások alapján, melynek során megrajzolja Nagy Lajos személyiségének alapvető vonásait is, megvilágítja írásainak ellentmondásait, gyöngéit, azt, hogy mi okozza valójában hiányérzetünket. Határozottan rámutat az életmű kimagasló, pályájának időtálló értékeire és időnkénti megtorpanásait is számba véve hitelesen, meggyőzően állítja elének egy nagy író alakját és munkásságát. Könyvének külön érdekessége és érdeme, hogy megemlékezik (s a szakirodalomban tudomásom szerint első ízben) Nagy Lajosnak a filmhez való viszonyáról. Főhívja figyelmünket, hogy Nagy Lajos már korán, századunk elejétől kezdve érdeklődik az új művészet, a film iránt, sőt foglalkozik *mozgófényképdráma* írásával is. Hatott Tarján szerint az íróra a filmforgatókönyvek stílusa – ezzel magyarázza korai novelláinak némely jellegzetességét, pl. a névelő gyakori elhagyását, – és megjegyzi, hogy későbbi remek írása, a *Bérház* (1931) is erősen filmszerű.

A film iránti érdeklődését mutatja, hogy már 1911-ben cikket ír a Nyugatban a „XX. század

művészetéről”, de évtizedek múlva is megjelennek tőle a film jövőjéről rövidebb-hosszabb elmékedések, ismertetések. A 30-as évek elején a beszélő filmet visszaesésnek tekintette (*Mit tesz velünk a film* 1933) és ugyanebben a cikkében írja, hogy Eizenstein *Potemkin* c. alkotását tartja a filmnek. Tarján csak a *Bérház* című novellájával kapcsolatban hozza szóba a *A nagyváros szimfóniája* c. alkotást mint olyat, amely hatással lehetett Nagy Lajosra, de hogy írása is jelent meg a Századunkban e különleges német filmről, arról már nem emlékezik meg.

„Méltó hírnévre az olvasóközönség legszélesebb körében máig sem tett szert” – írja monográfiájában Kardos Pál. Sajnos, több mint negyedszázaddal az író halála után ugyanezt kell megállapítanunk. De nemcsak az olvasók közt nem vált népszerűvé, valójában az irodalomtörténet, a irodalom hivatásos szakértői sem bántak vele művészi rangjának megfelelő módon. Ahogy Kónya Judit megjegyzi – „Sokan szerették, becsülték – de kevesen népszerűsítették.” Különösen feltűnő, hogy a felszabadulás előtt egyik-másik irodalomtörténeti munkában milyen mostoha értékelést kap. Schöpflin például *A magyar irodalom története a XX. században* (1937) c. könyvében csak huszonkét sort ír róla, egyetlen novelláját sem nevezi meg cím szerint (Csak a *Két magyar város*, a *Kiskunhalom* és a *Budapest nagy-kávéház* című munkáit). Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete*-ben pedig még csak említés sem történt róla.

Művészi értékének megismertetésében, népszerűsítésében a kiadók sem buzgólkodtak. Az a két kötete, melyben novelláinak legkitűnőbb darabjai is megtalálhatók, saját kiadásában jelent meg (*Bérház* 1931, *Uccai baleset* 1933). A *Kiskunhalom*ról pedig, erről a sok szempontból korszakosnak mondható műről Nagy Lajos maga mondta el egy 1949-es nyilatkozatában, hogy milyen elszomorító körülmények között kerülhetett csak a könyvpiacra. A Pantheon vállalta 1500 példányban a kiadását, de csak azzal a feltétellel, hogy 800-at átvessz a Nyugat az előfizetőinek. Honoráriumként az író 1500 pengőt és 150 példányt kapott. A Pantheon a könyv terjesztését teljesen elhanyagolta, a 450 példányból alig adott el, úgyhogy a felszabadulás után még mindig 240 példány maradt meg. Ezt – mint nyilatkozatából kiderül – maga Nagy Lajos vásárolta vissza a kiadótól.

Igazi népszerűség (és megbecsülés) valójában 1945 után sem jutott ki részére. Bár elsőként kapott Kossuth-díjat, a hivatalos irodalompolitika hamarosan elfordult tőle, és meg kellett érnie, hogy 1949-ben a rádió levette műsoráról az 1919 május című novelláját. Jellemző életrajzi regénye második kötetének, a *A menekülő embernek* a sorsa is. A „könyv megjelenését hosszú huzavona után tudja csak kicsikarni” – írja Kónya Judit nem egészen pontosan. A valóság: a kötet megjelentése előtt egyik nagy kiadónk elzárkózott, végül is csak úgy jelenhetett meg, hogy kéziratát – Agárdi Ferenc tanácsára – a Művelt Néphez vitte, amelynek pedig nem is tartozott a profiljába a szépirodalmi művek kiadása. De téved Kónya Judit: itt *nem kellett* kicsikarni a megjelentetését. A Művelt Nép lektorátusa igen szívesen fogadta Nagy Lajos jelentkezését. (Tarján Tamás egy szót se ejt az író utolsó munkája elhelyezési nehézségeiről.)

Kónya Judit az író 1940-ben megnyitott könyvesboltjáról és kölcsönkönyvtáráról megjegyzi, hogy a bolt „kevés jövedelmet hoz, de sok kellemes beszélgetésre ad alkalmat!”. Nem szól azonban arról, hogy ez időből épp a vásárlókkal, kölcsönzőkkel való mindennapos beszélgetések nem egy kitűnő írásra is késztették Nagy Lajost. (Pl. *A ponyváról vall a ponyvaolvasó. Író, könyv,*

olvasó). Tarján munkájában pedig csak kép utal a Nagymező utcai boltra.

Kónya Judit az író származásáról téves adatot közöl. Nagy Lajos apja ti. nem a rimaszombati, hanem, (mint Kardos Pál kimutatta) az abrudbányai református lelkész (nem esperes) fia volt. Tévesen adja meg a svájci utazás évszámát is (1946), helyesen: 1947. Tarján könyve életrajzi szempontból pontos, noha néhány fontos és jellemző adatról, pl. az ún. Gorove-epizódról és hetvenedik születésnapjának megünneplésén ért sérelméről, keserűségéről hallgat.

Mindkét kötetet számos kép teszi teljesebbé. Igaz, sok érdekes fénykép kíváncsított volna még közéjük, egy-egy esetben a helyükbe. Például az író unokahúgának arcmása helyett Kónya Judit a Nagy Lajos Emlékkönyv és bibliográfia (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1964.) c. összeállításból fontosabb vagy jellemzőbb képet vagy levél-fakszimilét tudott volna választani. Vajon édesanyjáról nem maradt volna fenn egy kép sem? Ugyanígy kifogásolható Tarjánnál a Hadik kávéház fényképe. Az aláírás szerint „Az író egyik törzshelye, a Hadik kávéház.” A Hadik kávéházba, Karinthy Frigyes tanyájára, Nagy Lajos nemigen járt át, ő a Japánban (mai Írók Boltja helyén) és a Bucsinszkyban szeretett üldögni és dolgozni.

Bikácsi László

MÁDL ANTAL: ÍRÓK TÖRTÉNELMI SORSFORDULÓKON

(Osztrák és német írók – magyar kapcsolatok) Bp. 1980. Akadémiai K. 259 l.

Mádl Antal gyűjteményes kötete két fókuszának a Vormärzre és a Thomas Mannra vonatkozó dolgozatait tartja. Előszavában azt is kiemeli, hogy igyekszik kidomborítani a hazai vonatkozásokat, írásai többségükben „a magyar irodalmi fejlődéssel, szellemi életünk német nyelvű érintkezésével is foglalkoznak”. Turóczi-Trostler József tudományos műhelyében indult a szerző pályája, s a tőle kapott indíttatást Mádl Antal egy pillanatra sem tagadja: valóban, éppúgy Turóczi ösztönözte a Lenau-életmű felé fordulásra, amint az osztrák–magyar comparatistika előtérbe helyezése hazai „németeseink” közül szintén Turóczi nevéhez kapcsolódik elsősorban.

A tanulmányíró Mádl mindig erős történelmi-irodalomtörténeti alapozásra törekszik, lehetőleg kerül a kis részletkérdéseket (hajdani mestere

szóhasználata szerint „a mikrofilológiát”), előnyt ad a bevált módszereknek, szempontoknak a még kialakulatlanokkal szemben. Érdeklődését, témátípusait tekintve nem egyoldalú: a kötet tartalomjegyzékét vizsgálva feltűnik a monografikus, portré-jellegű tanulmányok többsége, más vég-eredményhez jutunk, ha az értékeket, a ránk tett hatást mérlegeljük. A nem germanista számára legtöbbet a korokat, folyamatokat átfogó széles-ívű tablókat adják, mint pl. *Az osztrák századforduló, Hét évszázad osztrák lírája, Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában*. Másfelől a laikus se tagadhatja meg az elismerést olyan egészen más-műfajú munkáktól, mint pl. *Thomas Mann tartása, humanizmusa és világnézete vagy Élmény és mű magyar vonatkozásai* a „Doktor Faustus”-ban. Az előbbiekben a tömörség mellett a biztos

kéz imponál, amellyel a kutató kirajzolja a nagy író humanizmusa fejlődésének főbb lépcsőfokait, a másik az ötletes filológiai nyomozás iskolapéldája. Mádl a már publikált és még kiadatlan levelezés, illetőleg az egykorú újsághírek összevetésével meggyőzően bizonyítja, hogy a regény egyes fejezetei létrejöttében döntő szerep jutott Hatvany Lajosnak meg a húgának, sőt a Budapestre emigrált német írónak, Otto Zareknak. Így aztán utólag mosolyoghatunk a Mester könnyed elbeszélői cselén (milyen ősi fogás ez!), amellyel a Hatvanban megtekintett birtokot regényében átoltja a Dunántúlra, „a Duna és a Balaton közé.”

A tanulmányok erőssége, hogy látóterükből nem hiányoznak a magyar vagy egyéb kelet-európai párhuzamok, analógiák. Az efféle vizsgálódásnak két körülmény is útjában állott korábban. Egyrészt történetírásunk 1945-től a hatvanas évek közepéig, annyira negatív jelenségek tekintette a Habsburg Birodalom utolsó másfél századát, hogy a közös talajon létrejött jelenségek számbavétele időszerűtlennek és fölöslegesnek látszott. Másrészt éltek még a korábbi hazai germanisztika egyes hagyományai: ezek szerint a szellemi és irodalmi hatások a német-osztrák fél oldaláról indultak ki, csak befogadói szerepkör jutott a magyarnak. E szemlélettel már Turóczy-Trostler Lenau-monográfiája is szakított (1955-ben, ill 1961-ben), Mádl pedig hangsúlyozza, s bizonyítja, hogy a Vormärz-reformkor során „semmi esetre sem volt egyoldalú kultúrközvetítés nyugatról keletre, hanem egyenlő szellemi partnerek kölcsönösségén alapuló eszmecseréje”, s ennek során nekünk is jutott kezdeményező szerep, főként Petőfinek köszönhetően.

Petőfi forradalmi költészetét tekintve csakugyan hatás-kisugárzásról kell beszélnünk, ám hogyan ítéljük meg azokat a látszólag rokon jelenségeket, amelyek 1830 után az epikában illetve a lírai-epikai műfaji változatokban kimutathatók? Könyvének első felében gyakran céloz arra Mádl, hogy a Vormärz „műfajilag nehezen körülhatárolható terjedelmes epikai-lírai alkotásait” azaz Anastasius Grün, Heine, Lenau, Karl Beck stb. versciklusait, költői elbeszéléseit, verses útirajzait nem lehet elszigetelni a „keleti szomszédok” akkori irodalmi gyakorlatától. Nálunk ugyanis „az eposz egyfajta módosított formája még a XIX. század elején is közkedvelt műfaj”, s megmaradt a verses epika „igen fontos funkciója” (idézetek helye: 21. l.), szemben az angolokkal,

franciákkal, akik már a novellára, regényre, publicisztikára esküsznek.

Figyelmet érdemel a szerző megállapítása, egyszersmind vitára készlet. Igaz ugyan, a verses műfajok eluralkodása közel hozza egymáshoz a tág értelemben vett Dunatáj keleti és nyugati országait, de ugyanakkor mély szakadék tátong Arany, Petőfi, Tompa, a kortársi szlovák Sladkovič, Jan Botto, vagy a cseh Mácha epikája meg a felsorolt német-osztrák mestereké között. A különbség oka egyszerű: a hazai meg a nyugati szláv költők (Mickiewiczet is ide számíthatjuk!) fő ihletője a folklór, céljuk, hogy a népköltészetet magasrendű nemzeti költészetté emelve a nemzeti szellemet gazdagítsák, erősítsék. Az utóbbi célokat egyáltalán nem találhatjuk meg Lenaunál, Becknél, Heine-nél is alig, művészetüket sem a folklór inspirálja, inkább a filozófia, az utópiás szocializmus, aktuális politika, illetve az átértékelt „eposzi közvagyon”. Aztán Arany, Petőfi, J. Botto többnyire nemzeti énekesként szólal meg, a magasztos szerephez stílizálva személyiségét, szemben Heine vagy Lenau árulkodó szubjektivitásával. Természetesen nem feledkezhettünk meg két nagy géniuszunk személyes hangvételéről, sőt belső tépettséget kifejező műveiről (*Az apostol*, *Bolond Istók*), csakhogy ezekben meg Byron, Shelley, Dickens hatása érezhető elsősorban, nem a német szerzőké. (Ha visszafelé haladunk az időben, akkor a közös vergiliusi-homéroszi hagyomány alapján mélyebb a hasonlóság, esetleg megvan a tényleges érintkezés is, pl. Vörösmarty – I. L. Pyrker vagy Csokonai – A. Blumauer esetében.) Kimondható végül is: a két nyelvterület verses elbeszélő költészete csupán uralkodó helyzeténél fogva rokon, annál jobban elütnek egymástól forrásaikat, alaptörekvésüket, eszmevilágukat, alkotáslélektani hátterüket tekintve, ezért tényszerű kontaktusuk gyér és bizonytalan. Szembetűnő például Heine dalainak, balladáinak, *Reisebilder*-ének óriási magyar visszhangja mellett elbeszélő költeményeinek viszonylagos hatástalansága.

Említettük korábban Mádl Antal érthető tartózkodását a pozitívíták kicsinyes hatáskutatásától. *Petőfi és a Vormärz* c. sokoldalú értekezésében is a közös eszmei alapokat, párhuzamosítható lírai helyzeteket, témákat (álom, halál, múlt és jelen szembeállítás stb.) kutatja, józanul lemondva az „átadó-átvevő” szerepkörének pontoskodó tisztázásától. Igazat kell adnunk a Heine s

Petőfi rokon motívumait érintő summázásának: „[...] semmiképpen nem [!] valamifajta közvetlen hatásról van szó, hanem sokkal inkább egy korszak szellemi és eszméramlatával egybefüggő kép- és hasonlatkészletről, amely jelen van a legnagyobbaknál ugyanúgy, mint a kisebb költők-nél, függetlenül egymástól [...]” (68.) Mindezt elfogadva sem érthető azonban, miért mellőzi a szerző régebbi irodalomtörténetírásunk idevágó dolgozatainak nemcsak a kritikai számbavételét, hanem bibliográfiai említését is? Rangsorolás, teljességre törekvés nélkül hirtelenében a következő mellőzött munkák címét, jegyezhetjük föl: Laban Ferdinánd: *A prosopéia Lenau-nál és annak hatása Petőfire*; Gragger Róbert: *K. Beck és a német politikai költészet*; Szarka Géza: *Petőfi és a német politikai költészet*, továbbá Horváth János Petőfi-monográfiájának függelékében a Heine-konkordanciák összeállítását. Annál különösebb ez, mert Gragger dolgozata azon túl, hogy színvonalas filológiai teljesítmény, végkövetkeztéseiben egészen közel kerül Mádl Antal álláspontjához. (Gragger ugyanis hibáival együtt kitűnő tehetségnek tartja Becket, míg mások e téren sokkal több fenntartással élnek. Turóczi Lenau könyvében, Martinkó egy 1975-ös cikkében hatásvadászatot és zavaros meseszöveget vet a szemére. Csak sajnálhatjuk, hogy Mádl e megállapításokat sem regisztrálja.)

Értékes részét alkotják a tanulmánygyűjteménynek a Lenaura koncentrált írások. Bennük megvan az egyéb részekben hiányolt polémikus kedv, még hozzá két vonatkozásban. Német és osztrák hangokkal szemben Mádl azt állítja, hogy a költő helye a „romantika utáni korban keresendő” (56.), nem pusztán a romantika örököse, de átértékelője is, semmiképp sem epigon jelenléte. Joggal utasítja el azt a Magyarországon ma is gyakorta hallható gyanúsítást, hogy Lenau az ősforrása a pusztáinkról, lovagias betyárainkról stb. Nyugaton elterjedt egzotikus kliséknek (28.) Mindezzel – ismétlem – egyetérthetünk, ám valamit hozzá kell tennünk, épp Lenau romantikához való viszonyának fokozottabb támogatása érdekében. Az érett Lenau a szónak novalisi–schlegeli–hoffmanni értelmében csakugyan nem romantikus, azonban fennállhat e megállapítás, ha a

stílusáramlatnak tágabb, európai jegyeit tekintjük? Nyilvánvalóan nem, s ezt jól megvilágíthatja egy rövid összevetés. Hasonlítsuk össze az osztrák költőt olyanokkal, akik akár csak néhány számottevő műben meghaladták az *egyetememes* romantikát, pl. Petőfivel, Puskinnal, Heinével. Az eredmény: hozzájuk viszonyítva Lenau jóval egyértelműbben romantikus!

Kissé más a megoldása a magyar témájú költemények kérdésének. Többségükben nem nevezhetjük őket felületes igények kiszolgálóinak, egy szóval nem illik rájuk az „olcsó romantika” címke. Ámde a nem olcsó, nem hamis műalkotás nem szükségképpen mentes a romantikától. Van, nagyon is van eredeti, mélyről jövő romantika, s a jelen esetben többnyire ennek lehetünk tanúi. (Éppen ezért nem érthetünk egyet Hajnal Gáborral, aki az 1979-ben megjelent új Lenau-válogatásból kihagyta az alábbi versek fordítását: *Werbung, Mischka an der Marosch, Die Bauern am Tissastrande*, amelyek a korábbi, Turóczi–Trostler gondozta kiadásban még megvoltak.)

Mádl Antal könyve már említett, s helyenként még felbukkanó egyenletlenségeivel együtt eseménye a magyar germiszitikának, joggal tarthat számot a csupán magyar irodalomtörténettel foglalkozók érdeklődésére is. Ezt a várható érdeklődést azonban alaposan fékezi a stílus nehézsége, sokhelyt hivatalos iratokra emlékeztető szárazsága. Nemcsak a képek, hasonlatok hiányát, a változatosság nélküli mondatritmust panaszolhatjuk fel, szóvá kell tenni a germanizmusokat, a fülsértő magyartalanságokat. Vajon mit szóljunk efféle szóhasználatot, szókötéseket olvasva: „a cigány, illetve annak hegedűje működik közre” (27.), „a tendenciák Bécsben találják meg a konkrét kifejlődésüket” (49.), „az általa elméletileg precízírozott természeti költészetet”, „a költő [...] aki lányok ölelésétől akadályoztatva nem vesz részt a harcban” (77.), „éles elválasztó vonalat fejez ki” (91.)? A példákat jócskán szaporíthatnánk, ám a végkövetkeztetés egyértelmű: a német–osztrák irodalom feltárását vagy népszerűsítését hazánkban csupán ép magyarságú szövegek szolgálhatják megfelelően.

Nagy Miklós

Verstani tanulmányok. Bp. 1981. Szépirodalmi Kk. 330 l.

Tíz évvel ezelőtt jelent meg a szerző első verstani könyve, a *József Attila időmértekes verselése* című kismonográfia. Egyértelműen jelezte a verstani szemlélet metrikai meghatározottságát, a mikrometrikai elemzésekre vonatkozó hajlamot, a fáradhatatlan háttér-munkát, amelynek impozáns sűrítmenyei voltak a statisztikai adatok, táblázatok. Kiderült az is, hogy a metrikai precizitás csupán módszertani tengelye ennek a kutatói egyéniségre jellemző versközelítésnek, hiszen a szemlélet centrumában a versjelentés, a versesztétikum, a művészi lényeg igénye áll. Ezért lehetünk tanúi a mikrometrikai adattömeg s a hozzájuk fűzött funkcionális-esztétikai-jelentésbeli konzekvenciák azon párhuzamos hullámvázának, amely a módszer és a célzat feszültségének kíméletlen belső küzdelmét is tükrözte.

A szerző tanulmánykötete, a *Forma és világkép* maradéktalanul megfelel a korábbi könyv tendenciáinak. A kontúrok élesednek csupán. Egyrészt a hol korszakos, hol személyes magyar lírai metrumstatisztikai adatok tized-pontosságú pazar bősége lephet meg bennünket, mivel az első könyv egyetlen költőre vonatkozó manuális számításait is impozánsnak véltük. Most úgy látszik, hogy a magyar líra történetének szinte hézagtalan metrikai lexikonát birtokolja a szerző. Mohóvá lesz az olvasó: várjuk már ezt a nemzetközi mércével is páratlan teljesítményt. Egy nemzeti líra nem csak klasszikusokra szorítkozó metrikai adattára tudományos kuriozitás, ha egyetlen szerző műve s ha a szerző meg sem kísérel segítségül hívni a számítót. – Másrészt higgadtabb, adatai fásasztó bősége ellenére is olvasmányosabb, belső viaskodásoktól mentesebb, stílusában vonzóbb e tanulmánygyűjtemény, mint volt a kismonográfia. A nyugalom fölénye árad a kötetből. Nem alaptalanul. A verstani kutatás hivatással nemesegett a szerzőben, fáradtság, megfáradás helyett élményszerűséget, lelkesültséget evokálva a munka minden szakaszában. Az önnön eredményeivel való teljes érzelmi azonosulás inkább az ihletettség jele, mint a konok megszállottságé. A filológiai pontosság és az esztétikai varázs végleteit vállaló verselemző karakter minden tekintetben rendelkezik azokkal a mellőzhetetlen vonásokkal, amelyek nélkül az irodalomtudomány egyes ágazatainak komplex és szükségszerű

alkalmazása kibicsaklana. Széles világirodalmi műveltség, a klasszikus és a modern nyelvek megbízható ismerete, filozófiai képzettség, analízis-filológiai s egyben szintetizáló-koncepciózus egyéni adottságok, esztétikai érzék jellemzik a szerzőt. Számot csupán a nagyokkal vet, vitát csupán a nagyokkal vállal. (Ebbe a kötetbe például egyetlen szakmai kritikát vett föl, Horváth János *Rendszeres magyar verstanáról*.) A kisebbekről vagy hallgat, vagy ha szól, akkor türelmes. Érzékelhetően az időnek ír.

Innen ered azon tévedésem, amelynek ára egy indokoltnak tetsző várakozásra vonatkozó csalódás lett. S a belső kényszer, hogy ismét szólni kell. Különös figyelemmel, s valóban várakozással olvastam a kötet friss bevezetőjét, majd keresgéltem – hiába – egy még frissebb utószót. Szerettem volna olvasni arról, hogy az utóbbi tíz esztendőben a magyar verstan kutatása ígéretes lendületet vett, amiben magának a szerzőnek is maradandó érdemei vannak. Irányok, arányok tekintetében egyformán megismertük egymás nézeteit, ráadásul mindez többszörösen dokumentált (*Verstani párbeszéd*, 1978, *Ady: A Tisza-parton*, 1980, ez utóbbiban kilenc elemzés méregeti a költemény metrumát, cikkeket, viták a *Valóság*-ban s a *Kritikában*). Kétségtelen, hogy már korábban kész tanulmányok sajtó alá rendezésétől nehéz elvárni az eszmecserék szakmai értékeinek kamatoztatását vagy akár a történetek említését is. Az azonban szinte rejtély, hogy a *Bevezetés* miért tesz úgy, mintha a kismonográfia idejét élné a szerző. A tanulmánykötet vitathatatlan alkotói-írói érdemei ugyanis illúziókat súlyosbíthatnak, az egyértelmű szakmai igazság hitét sugallhatják akkor, amikor erről most sem lehet beszélni, s amit a szerzőnél jobban mások sem tudhatnak. A magyar verstan minden korszakában, most is élesen különböző verstani-metrikai rendszerek, szemléletek küzdelme zajlott és zajlik, s aligha mondhatjuk, hogy a *varietas delectat* élménykörében. A magyar verstani szakirodalom kontinuos hagyománya a különböző nézetekkel való vita, de legalább a más nézetek megemlézése. Úgy vélem, hogy kár volt ettől a hagyománytól eltávolodni.

A tanulmánykötet egyes értekezései nem csupán értékelő kontúrokból tisztultak a korábbi

kötethez képest, hanem a már ebben is bírálatot követelő vonásokban. A metodika és a szemlélet akkor vitatható vonásainak ismétlődése a bírálat főbb tételeinek ismétlődését vonja maga után. Az idő ígésében.

A bírálendő tényezők előadásában egyetlen eszmény lebeg előttünk: a szerző saját rendszerébe próbálunk betekinteni, ehhez jóhiszeműen alkalmazkodva utalunk a gondokra. Hiszen azt a szemléletet, amely sajátosan egyéni, aligha volna méltányos más szemlélet(ek) alapján kritizálni. Megjegyzéseink elsőrendűen metrikai természetűek.

Elsőként a számomra, s gondolom, minden verstanukatató számára legsúlyosabb problémát említem, a *statisztikai közlemények hitelességét*. Se szeri, se száma ezeknek, s ráadásul egyértelmű bázisai a metrikán túli következtetéseknek. Néhány példa: „Arany lírájában – 1857-ig – a sorfajok így oszlanak meg: hangsúlyos sorainak száma ötezer-százhuszonkilenc. Ezeknek óriási többsége négyes alapú... A felező nyolcasok száma ezernyolcszázhetvennégy, a felező tizenketteseké pedig ezerhatszáznyolc.” (19. lap) – Adynál „a jambusok százalékaránya egyetlen kötetében sem süllyed harmincyolc százalék alá” (125. l.) És így tovább. – Vitázni ezekkel a számokkal leginkább ellenstatisztikákkal lehetne. Akkor éreznék át a szerző azt, amit velünk éreztet: hogyan, miként, mit számolt a *másik*, ha netán lényegesen eltérő eredményre jutott. Olvassuk a számokat, amelyek dermesztően pontosak, tényillúziót keltenek. Holott *nincs az a két metrikus, aki akár egyetlen verset is azonos statisztikai mutatókkal metrizálna*, nem is beszélve a verslábak pozicionális azonosságáról. A tudományos hitelesség a kontroll hibátlan lehetőségének függvénye. Ennek egyetlen tökéletes módja az adatok elemeinek szöveghez mellékelt teljes bemutatása, elfogadható módja azonban egy olyan összefoglaló tanulmány közlése, amely a metrikai elemzés személyre szabott metodikáját kifogástalanul ismerteti. Ilyennek azonban nyomát sem leljük a kötetben, de a szerző teljes munkásságában sem. Számol, számol, mert szerinte másképp és mást számolni nem lehet. Nem egy korrekt tanulmányból, hanem szerteszórt nyomokból sejtjük a metrikai alapállást. Nem tévedünk talán, ha ezt puritánnak nevezzük. Az ütemezésben leginkább Arany masszív hagyományához igazodik, noha nem mindig. De mikor s miért nem? A lábázásban az antik nyomokon halad, tehát pusz-

tán hosszú-rövid szótagokat mér. Ezt is megzavarhatják azonban a közömbös szótagok helyi értékei, különösen az antikvitástól idegen gagliardizálás következtében. S milyen más okok miatt még? A puritán prozódia (nálam: szótagminősítés) a magyar nyelvű versekben csupán annyi modernséget vállal, hogy olykor figyelmet fordít a hosszú vagy rövid szótagok hangsúly-értékére. Ez azonban csaknem öncélú engedmény, mert az ütemeket, lábakat megnevező metrikai minősítésben már nincs szerepük. – A klasszikus hagyományokhoz való igen értékes ragaszkodást, amelynek ázsiója a modern verstanban nálunk nem tekinthető következetesnek, két alapvető döntés zavarja. A szerző nem vállalja a choriambust, és ez éppen nálunk speciális magánossággal jár a metrikai kutatásban. Ennek következtében az időmértékes verselés lejtésgységét tagadnia kell, pedig ez is óhagyomány. Így a statisztikák jambusnak minősített versekben kénytelenek bő trochaizálással számolni, hiszen a kettébontott choriambus tekinthető egy trocheus és egy jambus gyanánt. Amiket külön is meg lehet számolni. Hogyan, mikor jelent a trocheus a szerzőnél choriambus-részt, sose derül ki, pedig erre való elemi utalással bizonyos statisztikai mutatók (mutatis mutandis) mások által is kamatoztathatók lehetnének. – A másik zavart keltő tényező a Szabolcsi Bencétől felvett gagliardizálás, eme roppant elasztikus metrikai motívum abszolútizálása. Ennek tényszerű következménye az időmértékes lábmetező ceruzák lefokozása, az antikvitáshoz való hűségben a hűtlenség. A gagliarda nem éppen magános, de legkövetkezetesebb propagátora mindkét könyvében a szerző. Ez olyan szemléleti kérdés, amellyel más szemlélet alapján vitázni nem lehet, ezért csupán megismélteljük mondandónkat, a magunk nézetét, hogy ez a kategória a magyar metrikában megtévesztő, fölösleges. Alapvetően megzavarja annak a szimultán verselésnek a klasszicitáshoz hű metrikai érzékletét, elemzését, amelyről különben a szerző is tudomást vesz, igen redukáltan. (Vö. ItK 1971:757)

A choriambus ellenzése üt vissza nézetem szerint a kötetzáró tanulmányban (*Szabó Lőrinc szonettjei*). Műfaj történet, esztétizálás, riemelemzés jellemzi ezt a szép értekezést, értékelhető metrikai jellemzés azonban nincs. Holott a metrikus izgalommal várja éppen ezt, hiszen Szabó Lőrinc híve a szonett jambusi hagyományának, miközben a modern magyar jambizálás variációs

készségének valószínűleg máig leggazdagabb panorámáját tárja elénk. Choriambus nélkül egy-némely darabot jambusnak is alig minősíthetünk.

Az antikvitáshoz fűződő, személyesre hangolt hűség akarva-akaratlanul tartózkodóvá teszi a szerzőt a szimultán verseléssel kapcsolatban. Ez azért érdemel itt külön említést, mert a tanulmánykötet „zöme a *Nyugat* lírikusainak formanyelvét vizsgálja, elsősorban poétikai és verstani szemszögből” (8. lap). A nyitó tanulmány címe: *Ady verseléséről*. Ady verselésének uralkodóan szimultán karaktere a megosztott magyar verstanban is közhelynek számít. Ezzel párhuzamosan, vagy éppen ennek ellenére ilyesmiket olvasunk: „Az Ady-vers ritmikái főiránya viszont a gagliarda, pontosabban a gagliardával rokon lejtés.” (21. lap) A gagliarda fogalma különben itt is olyan bizonytalan, miként az 1971-es kötetben. (Némileg emlékeztet ez a keményen s más szemlélettel bíralt Horváth János elasztikus nyolcasaira . . .) Megtudjuk, hogy „Babits első kötetében, a *Levelek Irisz koszorújából*-ban az ezeröt-száznyolc sorból mindössze százhatvanhárom lejt gagliardikusan. Adynál . . . az összes soroknak hatvanhárom százaléka gagliardikus, a kilencseknek és a tízeseknek pedig hetvenhárom és fél százaléka” (22–23. lap). Ellenstatistikára itt nincs szükség. Szemléletek, meggyőződések ütköznek, vitának sincs helye. Bíráló szándék nélkül említem mégis a magam véleményét: az ütemező-verslábazó szimultán verselés, különösen jambusi változatában, amely annyira jellemzi Adyt, az időmértékes metszetek klasszikus elhelyezkedése nyomán nyelvileg természetesen válik a páratlan szótag-számú ütemezés követőjévé, ötös alapúvá, ezen belül három-kettő, kettő-három tagolásúvá. Ezek a bűvös számok aztán akár gagliardának is értelmezhetők, akár másnak is, de mindenképpen a következetes időmértéket sértve. Ady tanulta is, érezte, tudta is a jambust; a gagliardát, vagy valami ehhez hasonlólt mikor említett? Metrikai elemzéséhez tökéletesen elegendő a jambusi szimultán metrika ismerete, mi indokolja hát a gagliardának még az említését is? Szerintem sem Babitsnak, sem Adynak nincs egyetlen gagliardikus sora sem. Csupán megemlítem, hogy Petőfi Sándornak a kritikai kiadás szerinti első háromszáz verséből kettőszázkilencvenöt szimultán verselésű (teljes kontrollt kínál a: *Petőfi met-*

rumai I. Debrecen, 1981.). – Itt a gagliardát nem szokás emlegetni. Az pedig nem lehet közömbös számunkra, hogy Ady verselése van annyira kontinuus, mint amennyire újító. S ugyancsak a konzekvenciák körébe vág, hogy a gagliarda abszolutizálása, a szimultán verselés redukciója vezethet csupán ilyen téves következtetésekre: „Vajda közönyös volt kora ritmikája iránt. Megtörte azt, de új ritmikát nem teremtett. Az új ritmika úttörője Kiss József volt . . . Vajda hanyagul, gondatlanul verselt, Kiss József viszont a zene javára lazított a mértéken a francia szimbolistákkal párhuzamosan . . .” (16–17. lap) Téves konzekvenciák ezek, s minden bizonnyal nem csak szerintem.

Szilágyi Péter szótagminősítő (prozódiai), ütemeket, verslábakat, metszeteket, lejtést, verselési karaktert megnevező (metrikai) szemlélete a legnemesebb nemzetközi és magyar verstani kutatásokkal oly mértékben tart kamatozó kapcsolatot, hogy nélküle verstanunk fejlődése is csorbát szenvedhetne. Mint minden verstani koncepció, az övé is mutat speciálisan egyénit, amivel azonosulhatunk vagy vitázhatunk. Értekező stílusának szuggesztív szépsége, mikrometrikai elemző módszerének következetes burkolása azonban csakis a gyanútlan olvasók azonosulási hajlamát segíti, a vitázókat szinte elriaszítja. Metrumstatistikáinak eredendő nyomai követhetetlenek. Jellemző erre, hogy egyetlen egy versnek sem adja meg teljes metrikai leírását, holott Ady egyes korszakainak jellemzésén belül versek egész sorát részesíti metrumstatistikai mutatókban. Elemző gyakorlatának elméleti leírásával sem találkoztunk eddig, holott expressis verbis volna rá szükségünk. A számok tényeket szügerálnak, pedig a tények helyén monumentális kérdőjel emelkedik.

Ady, Szabó Lőrinc, Babits, Tóth Árpád költészete áll az elemző-értékelő tanulmányok középpontjában. A poétikai-esztétikai vizsgálatok vagy akár néhány elméleti probléma (szabadvers, arany metszés stb.) vizsgálata számos értékes megfigyelést öszegez. Elsősorban metrikai fenntartásaink mellett is gondolatokat ébresztő, értékes kötetnek tekintjük e tanulmánygyűjteményt. Amelynek gyöngyszeme számunkra egy tematikailag alig ideillő elemzés: *Petőfi: Végző* *** hoz.

Szuromi Lajos

Baróti Dezső hetvenéves

Baróti Dezső pályája komor történelmi korszakban, erkölcsi és szellemi vonatkozásban mégis napfényes tájékról indult: az 1930-as évek elején alapító tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. Nagyszerű barátok között nagy tehetség maga is, egyetemi hallgatóként jelennek meg első könyvei s alig múlik el harminc éves, amikor egyetemi tanár. A pályakezdést azonban nem csupán szakmai sikerek jellemezték, hanem aktív és tudatos közéleti tevékenység is – a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma erőteljesen baloldali csoportosulás volt-, természetes tehát, hogy a felszabadulás után Baróti Dezső számára is az újjáépülő ország művelődésének igényei diktálják a feladatokat: középiskolás tankönyvek írója, s az egyetemi hallgatók is az ő jegyzetéből tanulják a felvilágosodás és reformkori magyar irodalmat. Mi az ötvenes évek közepének szegedi bölcsészkarán ismerkedtünk meg a még mindig fiatal professzorral, akinek a nehéz időben immár rektori teendőik súlya is nyomja a vállát. A minőség és a reformok embere, egyik fő gondja az Eötvös kollégium újjászervezése, és sokat foglalkozik hallgatóival; könnyed, elegáns előadó, órái nemcsak igényesek, de változatosak is: egy rövid Dayka Gábor-versről tud kétórás izgalmas előadást tartani, hogy máskor a XVIII. század egész francia festészetéről nyújtson egy előadásban máig emlékezetes áttekintést. A kutatáshoz azonban ezekben az években alig-alig jut hozzá: több, mint másfél évtizeden át könyve sem jelenik meg. Baróti Dezső azonban szerencsés alkat, életének az 1950-es évek végével kezdődő kiegyensúlyozott és egyre termékenyebb időszaka úgy mutatja, hogy a közéleti konfliktusok okozta sebeket bölcsességgé és érzékenységgé tudták alakítani a személyiség rejtett erői.

A ma hetvenéves tudós elsősorban a magyar és az európai felvilágosodás nemzetközileg is elismert kutatója, aki azonban szívesen foglalkozik a XX. századi magyar irodalom kérdéseivel is: már egyetemistaként egyszerre dolgozott Juhász Gyuláról (1933) és Dugonics András nevezetes regényéről szóló munkáin (1934), de legutóbbi tanulmánykötetében (*Árnyékban és fényben*, 1980) sem csak Csokonai szerelmi költészetének problémáival foglalkozik, hanem Ady motívumaival is, egyik legjelentősebb, szépirodalmi kvalitásokkal is rendelkező műve pedig a tanulmány és az emlékirat műfaji ötvözetét megvalósító monográfia, a *Kortárs útlevelére* (1977), amelyben a nagy költőbaráttal, Radnóti Miklóssal közösen töltött ifjúkori évek feldolgozásához kezdett hozzá. A tematikai tágasság önmagában persze nem érdem, Baróti Dezső esetében azonban azt jelzi, hogy ő tudományának elméleti igényű művelője – írásaiban mindig jelen vannak az éppen vizsgált témánál általánosabb érvényű kérdések is: elsősorban a stílustörténet problémavilága és az irodalommal összefüggésben lévő lélektani kérdések állnak figyelme előterében, s ezek igénylik a tágabb tematikai horizontot. Ízlés-, mentalitás- és érzelemtörténeti tanulmányai, a költői motívumokkal és képekkel kapcsolatos vizsgálódásai sem csak az éppen vizsgált költői életmű szempontjából bírnak jelentőséggel, hanem a stílustörténet és az alkotók pszichológiája között elterülő tartomány felderítésére irányuló izgalmas módszertani kutatásokként is. De a leginkább talán az utóbbi évtizedben publikált felvilágosodás-tanulmányai mutatják, hogy nála a részvizsgálatok mindig általánosabb elképzelések szolgálatában állnak – ezeket az írásokat ugyanis az egész XVIII. századi irodalom és művelődés átfogó értelmezésére irányuló törekvés fűzi egységbe. Baróti Dezső elgondolásának kiindulópontja, hogy a felvilágosodás nem csak és nem is elsősorban eszmetörténeti jelenségei felől értelmezendő időszak, a fogalomba beletartozónak kell tartanunk – természetesen dialektikus viszonyban az eszmei tendenciákkal – a praxis világát is. A felvilágosodás fogalmának e kibővítéséből (amelyhez a közelmúlt évtizedek kutatásai elsősorban az Annales iskola eredményei jó alappal szolgálnak) Baróti Dezső egyfelől felveti a

felvilágosodásnak, mint átfogó művelődéstörténeti periódus felfogásának a lehetőségét, másfelől pedig olyan nézőpontot közelít meg, ahonnan a század oly tarka irodalmának jelenségei között feltűnhetnek az egység mozzanatai, a változatokban és a változatok egy sajátos „style des Lumières” stiláris és módszertani jellegzetességei.

Tisztelői, régi tanítványai, barátai tervek és munkák között köszönhetik tehát szeretettel Baróti Dezső professzor urat, és kívánhatnak neki további jó egészséget, derűt és töretlen munkakedvet.

Bíró Ferenc

Tudományos tanácskozás a „Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái”-ról
(Leningrád, 1981. november 16–21.)

A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei elnevezésű, sokoldalú, nemzetközi irodalomtudományi Problémabizottság keretében művelt és magyar irányítással megvalósuló *Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái* című téma harmadik szakmai tanácskozására került sor 1981. november 16–21. közt Leningrádban, a Puskin-Házban. Az 1979-ben Visegrádon, majd 1980-ban Budapesten megtartott értekezletek során kialakult a közös kutatási program. Az azóta eltelt időszakban a szerzők fele készítette el (első változatban) írását. A leningrádi értekezleten tizenhat tanulmányt vitattak meg, közte magyar részről *Illés László* Déry Tiborról és *József Farkas* Kassák Lajosról készített portréját. Az ülésen tizenkét külföldi (bolgár, csehszlovák, jugoszláv, kubai, lengyel, magyar és NDK-beli) irodalomtörténész vett részt; a szovjet felet huszonhárom tudós képviselte, akik a leningrádi Puskin-Ház, a moszkvai Gorkij Intézet és a Szlavisztikai-Balkanisztikai Intézet világirodalommal foglalkozó szakembereiből tevődtek össze. A konferenciát *A. N. Jezuitov* igazgatóhelyettes és a magyar tagozat titkára vezette.

A szakmai munkaértekezlet tanulságai az alábbiakban foglalhatók össze: Bizonyossággá vált az a felismerés, hogy a magyar fél által javasolt, nemzetközi együttműködésben megvalósuló téma, azaz a demokratikus-humanista alkotó értelmiség szembesülése a huszadik század sorsfordítóján nagy eseményeivel (háborúk, forradalmak, az antifasiszta harc, a szocializmus eszméi, a megvalósult szocializmus, stb.) mély eszmei és ebből következően esztétikai változásokhoz vezetett a világirodalom széles övezeteiben, s hogy a historikumként elemezhető jelenség nem szűnt meg, hanem a jelenkori világban is létezik, s alapvetően fontos részét képezi a kultúra arculatának. Politikai szempontból tekintve a szövetségesek széles táboráról van szó, akiknek a szocializmus eszmevilágához való közeledése lényegében és nagymértékben a reális szocializmuson belüli történésektől függ. Eszmei-ideológiai felfogásuk változásainak rendkívül bonyolult módon felel meg az esztétikai szféra alakulása; csupán némi leegyszerűsítéssel mondható el, hogy a történelmi-társadalmi kiegyensúlyozottság kedvez az esztétikai értelemben felfogott realizmus kifejlődésének, míg a konvulzív történések áttételes lecsapódása inkább az avantgarde művészet változatainak mezőnyében figyelhető meg. Művészetszemléletileg ez ahhoz a következményhez vezet, hogy az irodalom mivoltának elemzések sorában a társadalmi-történelmi *valóság* indítékainak vizsgálata kötelező. E valóság összefüggéseiben ragadható meg a demokratizmus és a humanizmus természete. Midőn a szocialista országok irodalomtörténészei azt a folyamatot rajzolták, amelyben az alkotó értelmiség a szocializmushoz közeledik, önkéntelenül is szembetalálkoznak azokkal a polgári törekvésekkel, amelyek egy ellentétes irányú folyamatot kívánnak bemutatni. Ily módon a téma tárgyalása az ideológiai küzdelem részét képezi.

Az elhangzott előadások, a bemutatott tanulmányok azt bizonyították, hogy a szocialista tudományos akadémiák kezdeményezésére elindult vállalkozásba bekapcsolódott szerzők hatalmas ismeretanyag megmozgatásával, igen széles világirodalmi összefüggésekben vizsgálódva, jelentékeny lépést tettek előre a közös mű megvalósítása felé. Ugyanakkor – a konferencia szigorú szakmai légkörében, az intenzív vitákban – az is megbizonyosodott, hogy a kollektív eszmélkedésben még világosabban körvonalazódott módszertani elveket szinte minden tanulmányban még fokozottabban figyelembe kell

venni, azaz a szerzők tovább tökéletesítik írásaikat; ugyanakkor átadják tapasztalataikat azoknak a szerzőknek, akik még a kidolgozás fázisában vannak, s nem vettek részt a munkaértekezleten.

A benyújtott írásokban megfigyelhető fő hiányosságok – amelyek többnyire az egyes nemzeti irodalomtörténeti tradíciók jegyeit is magukon viselték – az alábbiak voltak: A szerzők egy része nem értette meg világosan, hogy a 25–30 oldalnyi terjedelemben megírandó *esszének irodalomtudományi jellegűnek* kell lennie, s hogy a megszabott terjedelem rendkívül céltudatos és szigorú kompozíciót követel meg. Akadt ezért elmosódó tartalmiságú írás, amelyben a szerzői személyiség és nem a tárgy került az előtérbe; hagyományos irodalomtörténeti fejlődésrajz; ennek lazábbra komponált változata; az adatokkal elsúlyosított informatív közlés; a csak a hazai közönség számára érthető allúziókkal túlterhelt közlemény; a szelleműs érvelés helyett az idézetek halmozásával megkísérelt bizonyítás, stb. Több szerző nem vette figyelembe: általában bonyolult folyamatokról van szó, amelyek kitérők-ei, esetleg visszaesésekkel tarkítottak, s ezek vátoisagnu megmutatasa kivanatos feladat. Ehelyett esetenként a konfliktusok elfedésével, látszatra megnyugtató, egyenes vonalú és töretlen fejlődésvonalat kaptunk, amely a valóságnak nem felelt meg. Fontos annak megállapítása, hogy éppen a szovjet irodalomtudósok bírálták hevesen az ilyen „lakkozó” törekvéseket. A szerzőknek ebben a fázisban általában nem sikerült megvalósítaniuk a fő célkitűzést: az eszmei-ideológiai fejlődés többé-kevésbé kielégítő felvázolásán túl – éppen az *esztétikai hozadék* megvilágítását. Esetenként az is megfigyelhető volt, hogy az esztétikum bemutatása elszakadt a társadalmi-történelmi indítékokkal való összekapcsolástól, s így az esztétikai fejlődés immanensnek tetszett.

Csekély számú írásban tapasztalható volt még az avantgarde művészet sommásan modernistának, dekadensnek minősítése, s a fejletlenebb készség ezek minuciózus analizisére, vívmányaik átformálódása és beépülése nyomon követésére. De az is megállapítható volt, hogy a huszadik századi modern művészeti nyelvezet értő tudomásulvétele – napjainkig, egy hosszú fejlődési folyamat eredményeként, már igen széles tudományos körökben magától értetődővé vált.

Mindeme mozzanatok tanulságként sajátította el a munkaértekezlet; s a tanulmányok végső megformálásánál vezérfonalul használják majd e tapasztalatokat a szerzők. Az 1982. év folyamán elkészülő írásokat a Berlin ill. Moszkvában összeülő szerkesztő bizottság folyamatosan tárgyalja. Az elkészült mű elemző-összegező össz-szerzői konferenciájára 1983-ban Berlinben kerül sor, majd ennek nyomán 1984-ben Budapesten hagyja jóvá azt a nemzetközi Koordinációs Bizottság, amely egyúttal kidolgozza a következő ötéves periódusban megvalósítandó *probléma-centrikus* közös kutatás tervét.

Az értekezlet A. N. Jezuitov és Illés László meglegmegvonó zárszavával és a tanácskozás lényegi mozzanatait rögzítő jegyzőkönyv aláírásával ért véget. A tanácskozás munkájáról tudósítottak a helyi, leningrádi lapok és 1981. november 19-i számában a moszkvai Pravda is. A közlemények hangsúlyozták a vállalkozás kiemelt tudományos, politikai és kultúrpolitikai jelentőségét.

I. L.

Intézeti hírek

(1981. január 1–december 31.)

1.

Dame Frances Yates, a londoni egyetem Warburg Intézetének professzora, a Brit és a Holland Akadémia tagja 1981. június 9-én előadást tartott intézetünkben „*The Classical Art of Memory and its Influence in the Middle Ages and Renaissance*” címmel.

Manfred Naumann professzor, az NDK Tudományos Akadémia Központi Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója *Geschichte und Rezeptionästhetik* címmel tartott előadást intézetünkben 1981. október 28-án.

Jacques Voisine professzor, az Université de la Sorbonne Nouvelle tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja 1981. október 29-én előadást tartott az Akadémián *Le Prométhée de Goethe face au Pygmalion de Rousseau* címmel.

1981. október 19–24. között Várnában került sor a magyar és bolgár akadémiai irodalomtudományi intézetek közös rendezésében *Az irodalomtudomány lehetőségei és határai* címmel megtartott elméleti konferenciára. Intézetünk munkatársai a következő előadásokat tartották:

– Nyíró Lajos: *Az irodalomelmélet, mint metatudomány*

– Bonyhai Gábor: *Leo Popper und die neuere Hermeneutik*

– Illés László: *Az ideológia helye az irodalomtudományi kutatásokban*

– Tverdota György: *Az irodalmi mű keletkezésének tényezői*

– Bojtár Endre: *Az irodalomtudomány jelenlegi problémái*

Az V. Kelet-Középeurópai Nemzetközi Felvilágosodás Kollokviumon (1981. október 24–28.) a magyar kutatókon kívül francia, angol, belga, spanyol, szovjet, olasz, lengyel, jugoszláv, román és NDK-beli kutatók foglalkoztak a felvilágosodás irodalmának és művelődésügyének kérdéseivel. A francia nyelvű kollokvium két fő témája *L'homme des Lumières* és *Les écoles en Europe Centrale et Orientale à l'âge de Lumières* volt.

Az Irodalomtudományi Intézet, a Szerb Tudományos Akadémia Romantika Bizottsága és a Magyar Nemzeti Galéria 1981. november 24–25-én tudományos tanácskozást rendezett *A történetiségről a romantika korának kultúráiban és művészetében*. A konferencián magyar és szerb irodalomtörténészek, művészettörténészek, zene- és színháztörténészek vettek részt.

Új módszertani megközelítések az összehasonlító irodalomtudományban címmel az ACLS (Amerikai Tudományos Egyesületek Tanácsa) és az MTA közötti tudományos egyezmény keretében 1981. december 7–9. között magyar és amerikai tudósok vitatták meg az irodalomtudomány új lehetőségeit.

1981. december 16–18-án magyar–szovjet szimpóziumot rendeztünk *A kultúrtörténet kutatásainak módszertani problémáiról* a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének részvételével.

II.

Klanczay Tibor 1981. január 21-én Berlinben előadást tartott a Magyar Kultúra Házában *Die Lage der Renaissanceforschung* címmel.

1981. februárjában Klanczay Tibor és Nyíró Lajos látogatást tett a Vietnami Irodalomtudományi Intézetben Hanoi-ban. Klanczay Tibor *La question nationale et la littérature*, Nyíró Lajos pedig *Les problèmes actuels des recherches dans le domaine de la théorie de la littérature* címmel tartott előadást.

Ferenczi László a Versailles-ban rendezett Chénier kongresszuson (1981. március 7–8.) *Chénier en Hongrie* címmel tartott előadást.

Szabolcsi Miklós április 9-én előadást tartott a bécsi egyetem Finnugor Tanszékén *A századforduló az osztrák és magyar irodalom témaköréről*.

Klanczay Tibor április 23-án Uppsalába látogatott, ahol az Egyetem Finnugor Intézetének vendégeként *Humanism and Renaissance in the Hungarian Literature* címmel tartott előadást.

Szabolcsi Miklós április 26-án Freiburgban járt, a Breisgard Egyetemen tartott előadásának témája: *Az európai irodalom periodizációja, 1900–1960.*

*

Kulcsár Szabó Ernő részt vett a münsteri költőtálalkozó keretében megrendezett tudományos szimpóziumon, amely a modern német líra kérdéskörét tárgyalta. Hozzászólásának címe: *Modalitäten und Annäherungsformen in der modernen ungarischen Lyrik.* (május 27–31.)

*

Az Ohridban tartott AILC-kollokviumon Szilágyi Éva és Klaniczay Tibor vettek részt. Klaniczay Tibor előadást is tartott, *Littérature nationale et littérature comparée dans les recherches en Hongrie* címen. A kollokvium időpontja: augusztus 23.

*

A FILLM (Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes) augusztus 28. és szeptember 9. között tartotta kongresszusát Phoenixben (USA), amelyen Szabolcsi Miklóst választották a Nyelv- és Irodalomtudományi Nemzetközi Társaságok csúciszervének elnökévé.

*

Illés László a bécsi Collegium Hungaricumbar. Radnóti Miklósról tartott előadást *Miklós Radnóti – Ungarischer Dichter des geistigen Widerstands* címmel.

*

A belgrádi XI. Nemzetközi Szlavista Találkozó megnyitó plenáris ülésén, 1981. szeptember 16-án, Vujicsics D. Sztoján tartott előadást Jovan Sterija Popović (1806–1856) klasszicista ódaköltészetéről (*Sterijina oda episkopu vršačkom Maksimu Manuiloviću 1829*).

*

A MAIRSK (a szláv kultúra terjesztésére alakult nemzetközi társaság) konferenciáján (október 12–18.) Szörényi László is részt vett, és felszólalásában a magyarországi humanizmus- és reneszánsz-kutatás azon eredményeit ismertette, amelyek a szláv- (horvát, lengyel és cseh) – olasz – magyar humanizmus – és reneszánsz-kori kapcsolatok háború utáni kutatásaival kapcsolatosak.

*

November 10. és 12. között került megrendezésre Rómában az V. Convegno dei interuniversitari dei docenti di lingua e letteratura ungherese e di filologia ugro-finnica in Italia, amelyen Klaniczay Tibor, T. Erdélyi Iлона és Lukácsy Sándor voltak jelen. Klaniczay Tibor *Lovanio, Roma, Padova e Ungheria: il curriculum dell'umanista fiammingo, Nicasius Ellebodius* címen tartott előadást, T. Erdélyi Iлона a XIX. század első évtizedeinek magyar–olasz egyetemi és művelődéstörténeti kapcsolatairól számolt be *Studi e studenti »irregolari« nel primo Ottocento* címmel.

*

November 16–21. között Leningrádban rendeztek konferenciát *A humanista írók és művészek eszmei-esztétikai fejlődéséről*, ahol Illés László mondta a megnyitó- és záróbeszédet, továbbá Déry Tiborról tartott előadást: *Déry, az író és munkásmozgalom* címmel. József Farkas előadásának címe: *Kassák Lajos és a magyar munkásmozgalom.*

*

Klaniczay Tibor december 16-án Tours-ban járt, ahol a Centre d'Études de la Renaissance kutatóinak tartott előadást *Les tendances nouvelles dans les recherches sur la littérature de la Renaissance* címen.

Az 1980-ban megjelent intézeti kiadványok

- Boronkai Iván: *Iohannes Vitéz de Zredma opera quae supersunt*. Bp. 1980. 290 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum.)
- Szczucki, Lech: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó* (Palaeologus és Francken) Bp. 1980. 179 l. (Humanizmus és reformáció 9)
- Kiss István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Bp. 1980. 261 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár.)
- Fiatal magyar költők. 1969–1978*. Szerk.: Vasy Géza. Bp. 1980. 342 l. (Kortársaink)
- Fiatal magyar prózairók. 1965–1978*. Bp. 1980. 361 l. (Kortársaink)
- A Nyugat és a magyar irodalom kibontakozása*. Szerk.: R. Takács Olga. (Irodalomtörténeti füzetek 100.)
- Gerskovics, Alexandr: *Petőfi és a színház*. (Poeticseszkij teatr Petőfi.) Ford. Radó György. Bp. 1980. 281 l. (Irodalomtörténeti füzetek 101.)
- Rákóczi-tanulmányok*. Szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 778 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetével együttműködésben.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. X. 2. – Terjedelem: 18,90 (A/5) ív
82.10103 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Пайорин, К.</i> : «Симпозиум» Антонио Бонфини	511
<i>Комловски, Т.</i> : О некоторых особенностях поэтического языка Балинта Балашши	535
<i>Маргочи, И.</i> : Эстетика Ференца Вершеги	545
<i>Сегеди-Масак, М.</i> : Изменения в оценке творчества Яноша Араня	561
<i>Варга, Й.</i> : Номер журнала «Нюгат», впервые посвященный Эндре Ади	581
<i>Киши, Ф.</i> : Годы Корнеля Эшти — литературного героя Д. Костолани	595

Юбилей

<i>Фенё, И.</i> : Балатонфюред и венгерская эпоха реформ	613
--	-----

Краткие сообщения

<i>Теглаши, И.</i> : Найденный рукописный песенник — «Сборник Садецкого»	619
<i>Вёрёш, И.</i> : Беньямин Сёни и физикотеология	621
<i>Балог, Э.</i> : Об этической стороне революционности Шандора Петефи	631
<i>Хуска, И.</i> : О варианте «Банк-бана», предложенном Дюлой Ийешем	639

Документация

<i>Балаж, Л.</i> : Письма об изгнании Иштвана Патаи из города Веспрема	649
<i>Петерфи, И.</i> : Стихотворное письмо Адама Хорвата Ференцу Ковачу	656
<i>Шпиро, Дь.</i> : О стихотворении Михая Верешмарти против Артура Гёрген	659
<i>Гергей, П.</i> : Неизданные отзывы Яноша Араня о переводе Кароём Сасом «Макбета»	662

Мастерская

<i>Лаж, Ш.</i> : Споры вокруг кодекса Корнидес	671
--	-----

Обзор

Книги о венгерской литературе в Румынии (<i>Помогач, Б.</i>)	684
<i>Johannes Vitéz de Zredna</i> : Opera quae supersunt omnia (<i>Кульчар, Л.</i>)	692
Полное собрание сочинений Кальмана Миксата (<i>Чюрёш, М.</i>)	694
«Я хочу, чтобы видели меня чистым» (<i>Лёринци, Х.</i>)	698
Шандор Шебештьен: Общество имени Миклоша Барты (<i>Таши, Й.</i>)	702
Иштван Фрид: Восприятие южно-славянской народной поэзии в венгерской литературе (<i>Лёкёш, И.</i>)	708
Две книги о Лайоше Наде (<i>Бикачи, Л.</i>)	710
Антал Мадль: Писатель на исторических перепутьях (<i>Надь, М.</i>)	713
Петер Силади: Форма и мирозерцание (<i>Суроми, Л.</i>)	716

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114 Ft

1 szám ára: 19 Ft

Indexszám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 38 Ft

Előfizetés egy évre: 114 Ft

INDEX: 25 401
ISSN 0021—1486

SOMMAIRE

<i>Pajorin, K.:</i> Le Symposion de Bonfini	511
<i>Komlövski, T.:</i> Quelques caractéristiques de la langue poétique de Balassi	535
<i>Margócsy, I.:</i> L'esthétique de Ferenc Verseghy	545
<i>Szegedy-Maszák, M.:</i> Sur les changements de l'appréciation de l'oeuvre d'Arany	561
<i>Varga, J.:</i> Le premier numéro de la revue Nyugat consacré à Ady	581
<i>Kiss, F.:</i> Les années de Kornél Esti	595

Anniversaire

<i>Fenyő, I.:</i> Balatonfüred et l'âge des réformes hongrois	613
---	-----

Bulletin

<i>Téglásy, I.:</i> Un recueil de chansons manuscrit récemment retrouvé: la Miscellanea de Szádeczky	619
<i>Vörös, I.:</i> Benjámín Szőnyi et la sphysico-théologie	621
<i>Balogh, E.:</i> Sur les rapports éthiques de l'attitude révolutionnaire de Petőfi	631
<i>Huszka, I.:</i> Sur le rajustement de Bánk bán par Gyula Illyés	639

Documents

<i>Balázs, L.:</i> Lettres sur l'expulsion d'István Pathai de la ville Veszprém	649
<i>Péterfy, I.:</i> Une épître d'Ádám Horváth à Ferenc Kováts	656
<i>Spira, Gy.:</i> Sur une poésie de Vörösmarty contre Görgey	659
<i>Gergely, P.:</i> La critique inédite de János Arany sur la traduction de Macbeth de Károly Szász	662

Atelier

<i>Lázs, S.:</i> Autour du codex Cornides	671
---	-----

Revue

Quelques livres sur la littérature hongroise de Roumanie (<i>Pomogáts, B.</i>)	684
Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt omnia (<i>Kulcsár, P.</i>)	692
Les oeuvres complètes de Kálmán Mikszáth (<i>Csűrös, M.</i>)	694
„Akarom: tisztán lássatok” („Je veux que vous voyiez clair”) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	698
Sebestyén, Sándor: A Bartha Miklós Társaság (La Société Miklós Bartha) (<i>Tasi, J..</i>)	702
Fried, István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban. (La réception de la poésie populaire yougoslave dans la littérature hongroise) (<i>Lőkös, I.</i>)	708
Deux livres sur Lajos Nagy (<i>Bikácsi, L.</i>)	710
Mádl, Antal: Írók történelmi sorsfordulókon. (Écrivains à des tournants de l'histoire) (<i>Nagy, M.</i>)	713
Szilágyi, Péter: Forma és világlkép. (Forme et conception du monde) (<i>Szuromi, L.</i>)	716

